enigmele terrei

HORIA MATEI

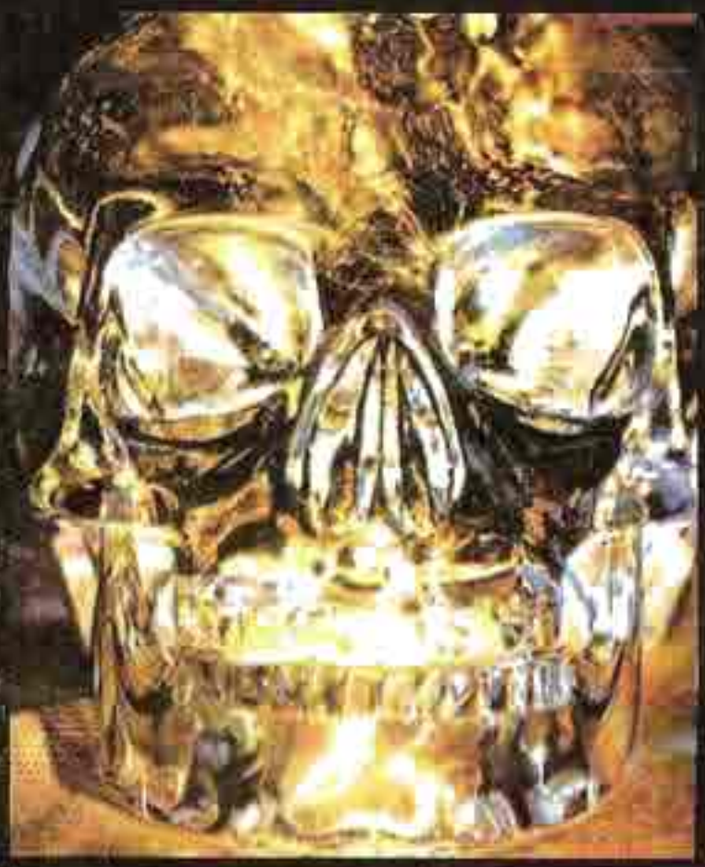

ENIGMELE UNIVERSULUI

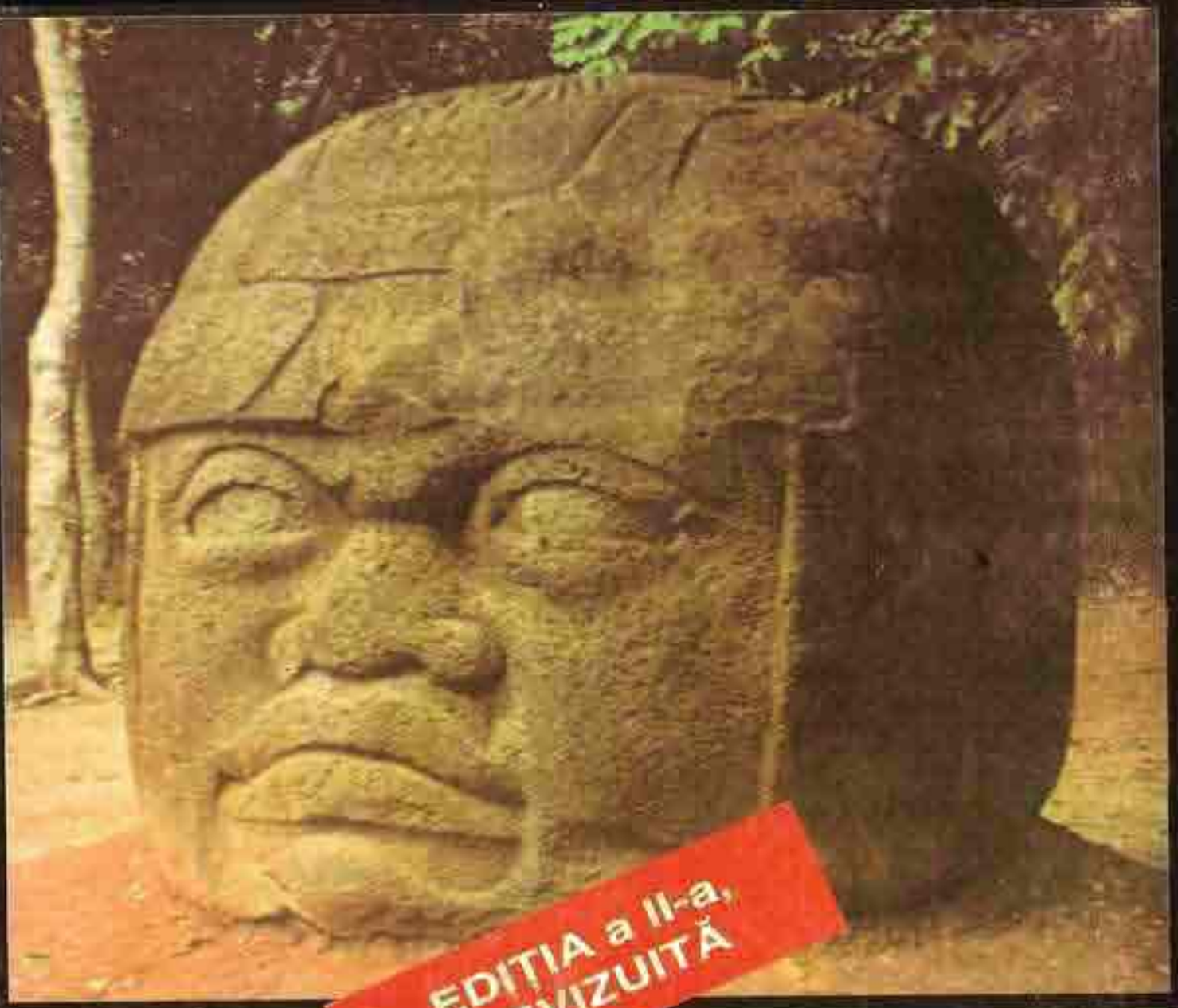

EDIȚIA a II-a,
REVIZUITĂ

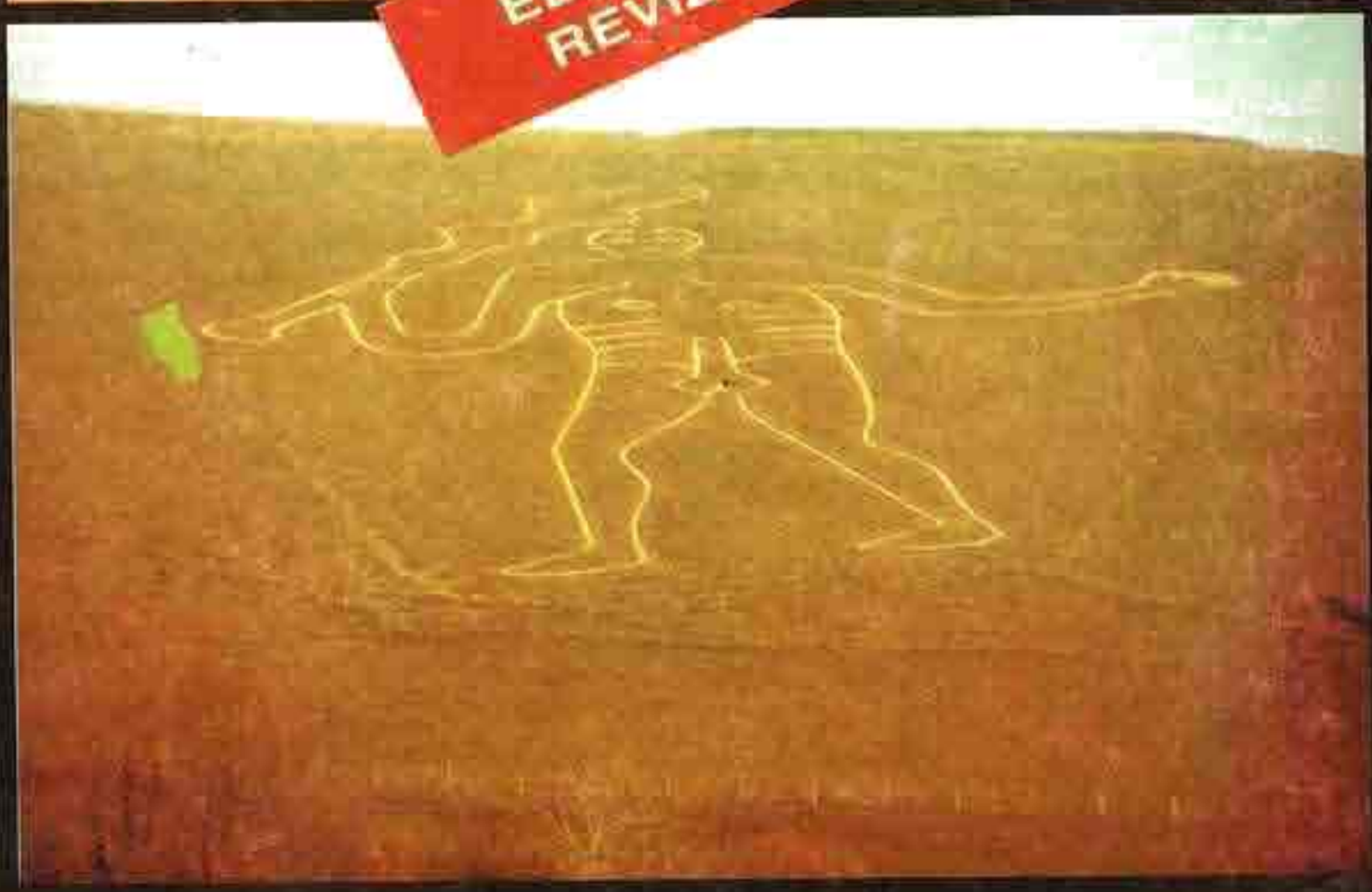

Vol. I + II: 7950 lei

Horia Matei

ENIGMELE TERREI

Vol. II

Horia Matei

ENIGMELE TERREI

VOL. II

Ediţia a II-a, revizuită

Editura SAECULUM I. O. Editura VESTALA

Bucureşti, 1995

Coperta de DONȚ STAN

Editura SAECULUM I. O.
ISBN 973-97020-2-3
Editura VESTALA
ISBN 973-9200-01-x

© Toate drepturile pentru această lucrare sunt rezervate Editurii SAECULUM I.O. Reproducerea ei integrală sau fragmentară este interzisă.

Celui care a fost modestul şi competentul slujitor al cărţii, lui Mitică MAZILU, omului care a ştiut să ridice Prietenia pe culmile ei cele mai pure.

Cuvânt înainte

Într–o „Scrisoare către cititor" care prefaţa, în urmă cu patru ani, primul volum al lucrării Enigmele Terrei, *încercam să definesc ceea ce înţeleg, în cazul de faţă, prin „enigme" – termen desigur convenţional, dar încetăţenit prin lucrări destul de numeroase consacrate îndeosebi acelei epoci încă insuficient cunoscute, situate la frontiera incertă dintre preistorie şi istorie. Arătam că acea epocă ridică probleme pasionante tocmai pentru că, în lipsa unor certitudini, ne mişcăm pe terenul nesigur al presupunerilor, fiind astfel nevoiţi să recurgem, în procesul descoperirii adevărului, la ipoteze, fiindcă ipoteza, ca instrument de lucru, permite sistematizarea materialului faptic, dar poate avea şi un rol euristic – prin urmare poate contribui la descoperirea unor date noi.*

Temele abordate în primul volum au, aşadar, un caracter oarecum clasic, dacă putem spune astfel: civilizaţia atlantizilor, ansamblurile megalitice, piramida lui Keops, marile culturi precolumbiene ş.a.; aceste teme se înscriu în sfera de preferinţe a numeroşi cititori, amatori pasionaţi care urmăresc cu interes firesc activitatea specialiştilor în încercarea acestora de a dezlega tainele piramidelor, megalitelor, scrierilor nedescifrate –taine învăluite de un mister sporit cu trecerea mileniilor şi care se dezvăluie cu încetineală, cu zgârcenie parcă. Prin urmare, criteriul de la care am pornit în alegerea temelor din acel prim volum a fost însemnătatea lor în cadrul procesului complex al cunoaşterii legat de dezvoltarea civilizaţiei noastre.

Selecţia pe care am făcut–o n–a mulţumit pe toată lumea. Am primit scrisori în care cititorii îmi sugerau să scriu despre harta amiralului turc Piri, despre dispariţia unor nave în regiunea Bermudelor, despre explozia din Tunguska; un normator din Ploieşti mi–a trimis o scrisoare pe 16 pagini cu o listă de peste 80 (!) teme, constituind (după părerea d–sale) tot atâtea „enigme", iar la o întâlnire cu cititorii din Constanţa, un tânăr tehnician de pe o navă comercială şi–a exprimat nedumerirea: cum se poate scrie, în zilele noastre, o lucrare despre enigmele Terrei fără a se dezbate pe larg problema „obiectelor zburătoare neindentificate"!?

Firește că am ţinut seama de sugestiile cititorilor şi am inclus, în acest al doilea volum, câteva dintre temele care par să–i intereseze în mod deosebit. Marea explozie din regiunea Tunguska este tratată într–un capitol aparte, dar am socotit că harta lui Piri Reis, cu numeroasele semne de întrebare pe care le ridică, trebuie să–şi găsească locul într–un context mai larg, legat de

cartografia medievală şi de călătoriile spre Lumea Nouă efectuate înainte de Columb; tot aşa, am socotit că mult controversata problemă a OZN-urilor se cuvine tratată în legătură cu teoria paleoastronautică, de care nu poate fi despărţită dacă ţinem seama de faptul că majoritatea autorilor care s-au ocupat de acest fenomen neobişnuit socotesc că OZN-urile nu sunt decât „prelungiri contemporane" ale contactelor paleoastronautice care au astfel o continuitate de câteva milenii.

În sfera foarte largă a literaturii de informare, aceste enigme ale Terrei (de fapt ale istoriei şi preistoriei, geologiei, arheologiei, etnografiei, paleontologiei, oceanografiei etc.) constituie un domeniu vulnerabil prin însuşi faptul că sunt „enigme" – vulnerabil deoarece, în lipsa unor certitudini, este asaltat de tot felul de pseudoipoteze şi pseudoteorii, unele dintre ele învăluite într-o tentă mistică, altele impregnate de o imaginaţie specifică literaturii ştiinţifico-fantastice, cele mai multe bazate pe argumente falacioase, pe jumătăţi de adevăruri şi generalizări hazardate, deşi nu lipsite de o anume putere de seducţie. Acestor reflectări denaturate ale realităţii, oamenii de ştiinţă le opun cercetarea sobră, stăruitoare şi calificată a materialului faptic, cu mijloacele ştiinţei moderne, menită să emită ipoteze logice, principial verificabile, fertile. Nu este o sarcină uşoară şi nici comodă, deoarece autorii ipotezelor impregnate de fantastic şi senzaţional – tăietorii de noduri gordiene care vor să rezolve dintr-o dată toate enigmele – deşi sunt în minoritate, sunt foarte gălăgioşi şi agresivi, ei îi califică pe cercetătorii care încearcă să găsească soluţii logice, în concordanţă cu datele ştiinţei din zilele noastre, drept mărginiţi, retrograzi, axiomatici, plătind tribut manualelor şi slujind conservatorismului ştiinţific...

Fiindcă este o caracteristică a ipotezelor legate de ceeea ce numim enigmele Terrei că au adepţi înflăcăraţi şi adversari înverşunaţi; este adevărat că unele dintre aceste ipoteze s-au lovit de la început de un scepticism intransigent şi în ultimă instanţă mărginit, dar nu e mai puţin adevărat că altele au fost îmbrăţişate cu prea multă uşurinţă în ciuda faptului că se bazau pe interpretări subiective sau chiar pe simple afirmaţii, iar nu pe fapte, pe conexiuni între fenomene şi în legătură cu esenţa fenomenelor şi cauza care le produce. Tocmai de aceea am încercat să expun datele pe cât posibil obiectiv; întocmai cum am procedat şi în primul volum, m-am străduit să nu pun patimă pledând în favoarea uneia sau alteia dintre ipotezele care ar putea arunca oarecare lumină în problema respectivă şi nici înverşunare în combaterea altor ipoteze care nu mi s-au părut a aduce în favoarea lor argumente logice şi în consecinţă convingătoare; cititorul va avea astfel elementele necesare pentru a-şi forma o opinie proprie, conform pregătirii şi preferinţelor sale. Cititorul este cel mai îndreptăţit să judece în ce măsură am reuşit să realizez această intenţie, oferindu-i o lectură plăcută şi utilă.

aprilie, 1983

Horia MATEI

Artă şi magie:

MESAJE ENIGMATICE DIN PALEOLITIC

„Cuvântul muzeu aplicat la peşteri e de altminteri mai potrivit decât s-ar crede; săpate în piatră, sau zugrăvite în culori pe pereţii ce mărginesc întunericul subpământean, se înşiră opere de artă desăvârşită a acestor contemporani ai mamutului şi ai renului."

EMIL RACOVIŢĂ
în Speologia, o ştiinţă nouă a străvechilor taine subpământeşti, *1927.*

„Evident, contrastul dintre aridităţea solului saharian şi bogăţiile sale subterane, brusc revelate, stârneşte – pe drept cuvânt – imaginaţia oamenilor. Dar se va vedea că cel mai mare deşert din lume tăinuieşte încă multe alte secrete, că starea lui dezolantă din zilele noastre nu-i la urma urmelor decât un aspect tranzitoriu din îndelungata sa experienţă intim legată odinioară de viaţa oamenilor şi încărcată cu o parte din istoria lor."

HENRI LHOTE
în Frescele din Tassili, *1958.*

„Altamira nu este o peşteră cu picturi ca atâtea altele, Altamira este un sanctuar al geniului uman, de care te apropii cu fiorii veneraţiei, pentru a căpăta încredere în nesfârşita capacitate de creaţie a omului."

MARCIAN BLEAHU
în Omul şi peştera, *1978.*

ARTĂ: Activitate a omului care are drept scop producerea unor valori estetice şi care foloseşte mijloace de exprimare cu caracter specific.

Dicţionarul explicativ al limbii române, 1975.

MAGIE: totalitatea procedeelor, gesturilor etc. prin care se crede că pot fi invocate anumite forţe supranaturale spre a produce miracole.

Idem.

- **O FETIŢĂ DE CINCI ANI FACE O DESCOPERIRE SENZAŢIONALĂ.**
- **MAMUŢI, ELANI ŞI RINOCERI ÎN EUROPA APUSEANĂ.**
- **VENERELE DE LUT: RITUALURILE FECUNDAŢIEI.**
- **ENIGMA MÂINILOR CU DEGETE RETEZATE.**
- **PICTURILE DIN PEŞTERA DE LA ALIBEG.**
- **FRESCELE DIN TASSILI: SAHARA A FOST CÂNDVA O REGIUNE RODITOARE.**
- **SCULPTURI MEGALITICE ÎN CARPAŢI?**

În deceniul al cincilea al veacului trecut, în presa pariziană au apărut câteva informaţii în care se arăta că, pe pereţii unor peşteri, mai ales din sudul ţării, s-au descoperit nişte desene ciudate, unele dintre ele colorate, care ar avea o vechime de câteva milenii. Autorii acestor descoperiri întâmplătoare n-au fost luaţi în serios – nimeni nu credea atunci că, în urmă cu mii de ani, homo sapiens s-ar fi putut îndeletnici cu desenul şi pictura.

Dar câţiva ani mai târziu, în 1864, în staţiunea preistorică din peştera La Madelaine se descoperă o lamă de os, de fapt de fildeş, pe care străvechii „artişti" gravaseră imaginea unui mamut. Un mamut pe teritoriul Franţei, în departamentul Dordogne, pe malul râului Vézère? Imposibil! În Siberia poate, dar nu în inima Franţei: umoriştii şi caricaturiştii găsiseră din nou material pentru desenele şi catrenele lor satirice.

Au fost însă şi câţiva oameni de ştiinţă care nu vedeau nimic de râs în mamutul gravat în fildeş; ei şi-au adus aminte de o descoperire asemănătoare făcută mai demult (în 1840) de către notarul de Civray (departamentul Vienne) care a găsit în peştera de la Chaffaud un fragment de os pe care erau gravaţi doi cai sălbatici; neştiind despre ce e vorba, notarul predase piesa lui Prosper Mérimée, pe atunci inspector al monumentelor istorice, care o trimise muzeului din Cluny, unde a fost înregistrată ca „gravură celtică". Oare nu exista o legătură între cele două gravuri

pe fragmentele de os? Ambele fuseseră descoperite în peşteri, dar cine erau autorii lor şi când fuseseră executate?

Discuţiile erau în toi când sosiră veşti interesante din Spania. La vreo 30 km de oraşul Santander, un vânător care urca pe colina numită Altamira îşi pierduse câinele; „Parcă-l înghiţise pământul" avea să povestească mai târziu vânătorul şi nu era departe de adevăr: câinele căzuse într-o groapă mascată de o îngrămădire de bolovani. Dând la o parte pietrele ca să-şi poată recupera animalul, vânătorul descoperi intrarea într-o peşteră. Nu dădu nici o importanţă acestei descoperiri, dar câteva zile mai târziu vânătorul îi povesti proprietarului terenului, don Marcelino de Santuola, un nobil scăpătat, ce păţise cu câinele său. Don Marcelino nu-şi cultiva pământul, de altfel complet neroditor, dar cum din titlul de marchiz nu se putea trăi, practica ocazional avocatura în orăşelul Santillana; în clipele de răgaz se ocupa cu arheologia – ca amator, fireşte.

Au mai trecut însă şapte ani de la descoperirea peşterii până ce proprietarul ei se decise (în 1875) s-o exploreze. Descoperi mai întîi nişte bucăţi de silex care păreau lucrate de mâna omului, apoi o piatră gravată, cu un cap de animal greu de identificat şi tot felul de alte piese, pe care le trimise unui prieten francez, arheolog, pentru marea Expoziţie internaţională de la Paris din 1878. Interesul pe care l-au stârnit descoperirile lui l-a îndemnat pe don Marcelino să-şi continue cu zel cercetările. Descoperirea cea mare – care a transformat Altamira în cea mai vestită peşteră din lume – n-a făcut-o însă arheologul amator, ci fetiţa sa în vârstă de cinci ani.

Întâmplarea – cu pronunţat iz anecdotic, dar se pare că strict autentică – este redată plastic de Marcian Bleahu (în *Omul şi peştera*, Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1978): „... cedând rugăminţilor fiicei sale Maria, o fetiţă de 5 ani, o luă şi pe aceasta cu el, punând-o să se joace în peşteră, în timp ce el se apucă să sape. Fetiţa, luând o lumânare, se puse să cutreiere peştera fără frică, ajungând până în ungherele cele mai îndepărtate, în care tatăl ei nu ar fi putut pătrunde decât în genunchi sau târându-se. Fiind mai mică, izbuti să stea în picioare şi să cuprindă în tihnă bolta cu ochii. Deodată, îngrozită, începu să strige cu disperare: «Toros, toros!» (tauri!, tauri!), fugind spre tatăl ei. El încercă s-o liniştească, spunându-i că nu au ce căuta tauri în peşteră, dar fetiţa nu se lăsă până nu-l trase spre ungherul cu pricina arătându-i tavanul. Ş-atunci, în faţa ochilor uimiţi ai lui

Santuola, se înfăţişă acea panoramă unică în felul ei în lume, care avea să uimească de-acum înainte întreaga omenire. Pe tavanul peşterii se înşirau gheburi de stâncă unele lângă altele, ce păreau trupuri de animale. Şi peste acestea erau date culori, negre, roşii, cafenii, galbene, strălucitoare şi proaspete de parcă atunci ar fi fost aplicate, care accentuau formele în relief sau creau altele. Ceea ce se vedea nu erau tauri, ci bizoni şi bouri, animale demult

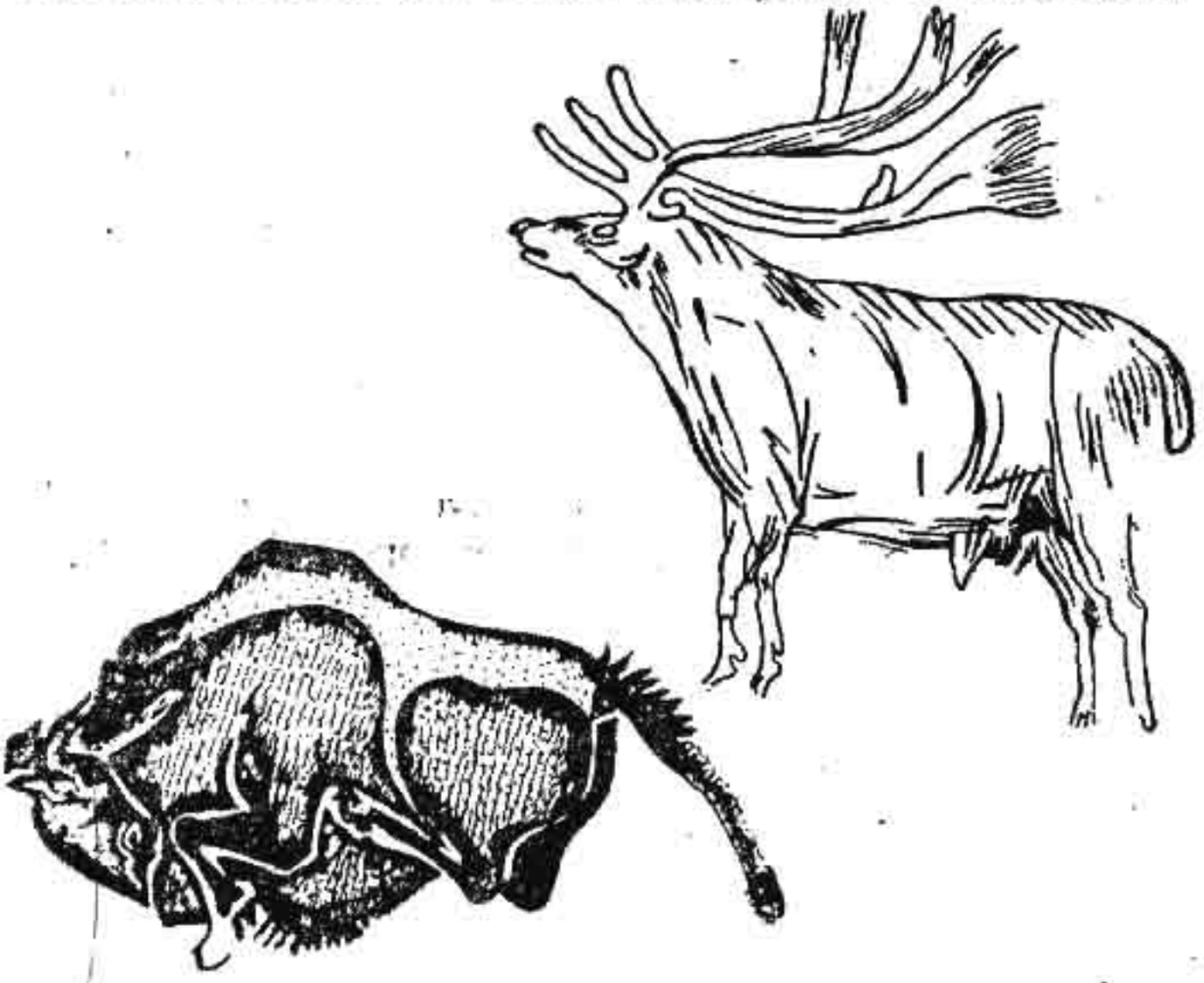

Reproduceri de animale (cerb şi bizon) din peştera Altamira

dispărute din Spania. Ele erau în poziţie de odihnă, în fugă, păscând sau răpuse de săgeţi. Proporţiile, mişcarea, musculatura, expresia erau desăvârşite, dovedind un ascuţit spirit de observaţie şi o mare măiestrie în redare. Întreaga frescă era de o stranie frumuseţe, atât prin colorit, cât şi prin desen".

Desigur că don Marcelino nu-şi putea da seama ce vârstă au aceste reprezentări grafice, dar era sigur că erau foarte vechi: bizonul şi bourul dispăruseră de mult din Spania. Se decise să apeleze la un specialist şi scrise profesorului J. Villanova de la Universitatea din Madrid, care veni la Altamira şi, după ce

examină picturile, arată că, după părerea lui, sunt opera unor oameni primitivi care au trăit în urmă cu multe milenii. Peştera de la Altamira deveni curând renumită în întreaga Europă – printre miile de vizitatori s-a aflat şi regele Alfons XII al Spaniei, care o declară pe micuţa Maria eroină naţională...

În 1880 însă, la Congresul internaţional de antropologie şi arheologie de la Lisabona, lucrurile luară o cu totul altă întorsătură: după ce Villanova şi Santuola prezentară o comunicare însoţită de reproduceri după picturile din peşteră şi trebuiau să urmeze discuţii, preşedintele Congresului luă cuvântul şi spuse între altele „... antevorbitorul a pus la grea încercare buna noastră credinţă", după care adăugă: „Egiptul este locul de baştină al artei plastice. Înaintea acesteia n-a existat şi nici nu putea să existe alta..." Cei mai mulţi dintre participanţii la Congres au fost de acord cu preşedintele. N-au mai urmat nici un fel de discuţii, iar gloria efemeră a peşterii Altamira părea că se stinsese tot atât de brusc precum apăruse.

Marchizul deveni şi el ţinta ironiilor. Ziarele vorbeau despre „Falsificatorii de la Altamira", revistele satirice despre „Îmblânzitorii de bizoni" – una dintre ele arătă că, în 1875, don Marcelino adăpostise la el vreme de câteva săptămâni, doi prieteni, pictori de profesie...

Congresul de la Lisabona a constituit o frână în calea studiului artei rupestre, în sensul că i-a amânat începuturile cu vreo două decenii. Arheologii, mulţi dintre ei amatori, au luat de bune deciziile de la Lisabona ale arheologilor profesionişti şi au ignorat pur şi simplu desenele de pe pereţii peşterilor explorate. Abatele Cau-Durban, de pildă, care între anii 1881 şi 1884 a cercetat peştera Marsoulas (în departamentul Haute Garonne), a descoperit şi clasat numeroase unelte, pietre gravate, oase şi fildeşuri sculptate, dar nu s-a ocupat câtuşi de puţin de picturile de pe pereţi, mult mai interesante. Léopold Chiron, care cercetase peştera Chabot (în departamentul Gard) şi reuşise (cu mijloacele de atunci, încă modeste, ale fotografiei) să prezinte reproduceri după desene parietale la reuniuni ştiinţifice din 1889 şi 1890, n-a fost nici el scutit de comentariile ironice ale colegilor săi.

Realitatea artei primitive avea să fie admisă (după părerea aceluiaşi M. Bleahu) „... abia în 1895, şi-atunci cu timiditate". Iată cum s-au desfăşurat evenimentele în valea râului Vézère din Dordogne, care urma să devină una dintre cele mai importante regiuni pentru studiile de arheologie şi antropologice: „Aici se

deschide, la marginea drumului principal, gura peşterii La Mouthe, în care arheologul Daleau săpase timp de 13 ani, până ce o părăsise, declarând că nu mai prezintă interes. Proprietarul peşterii a folosit–o un timp pentru a adăposti în ea oi, apoi a transformat–o în depozit de butoaie şi lăzi.

În 1895, vrând să–şi mărească «pivniţa», proprietarul s–a apucat, cu ajutorul unor oameni, să sape podeaua peşterii şi, spre

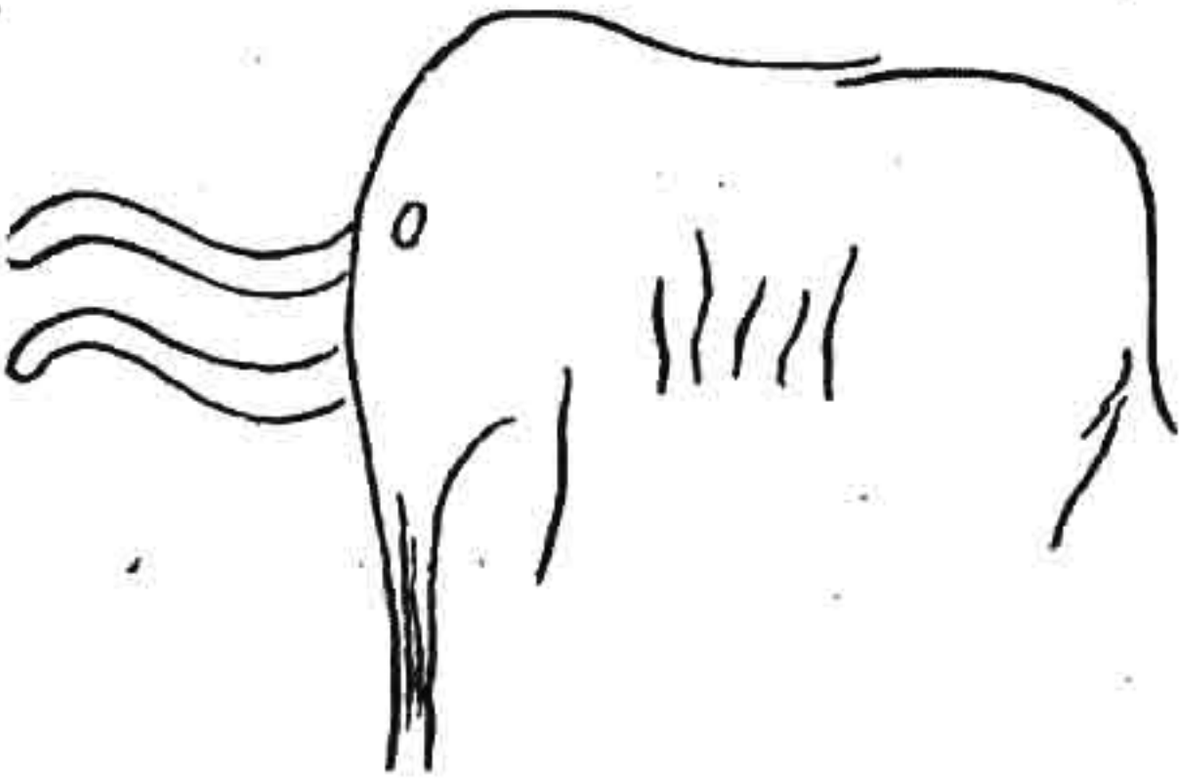

Reproducere a unui mamut descoperită în 1895 în peştera La Mouthe

surprinderea tuturor, într–unul din pereţi a apărut un orificiu strâmt, care fusese până atunci acoperit cu pământ. Un tânăr se aventură prin această deschidere şi ajunse cu dificulatate într–o galerie necunoscută a peşterii, unde i se păru că vede diverse desene de animale pe pereţi. La reintoarcere a povestit celor de afară ce văzuse, fără însă a fi crezut. Poate că lucrurile nu ar fi mers mai departe, dacă întâmplarea nu ar fi ajuns la urechile unui arheolog amator din partea locului, Gaston Berthoumeyrou, care s–a dus să vadă şi el descoperirea. Şi într–adevăr, dincolo de greu abordabila intrare, a zărit şi el ciudatele desene de pe pereţi. El a înştiinţat imediat un cunoscut arheolog, Emil Rivière, care a sosit la faţa locului şi a început cercetarea sistematică a peşterii.

Pământul care acoperise intrarea s–a dovedit a conţine unelte paleolitice aparţinând la diverse culturi, în succesiune stratigrafică.

Aceasta însemna că el data din timpuri străvechi şi că din paleolitic nu mai călcase nimeni dincolo de strâmtoare. Şi totuşi, dincolo erau desene pe pereţi şi încă desene care reprezentau animale demult dispărute din acele părţi: mamuţi, bizoni, urşi de peşteră, reni etc. În plus, unele din desene erau acoperite în parte de o crustă stalagmitică, ceea ce confirma vechimea lor. Orice înşelătorie era de data aceasta exclusă, desenele nu puteau fi decât paleolitice. Şi astfel Rivière, acelaşi care cu 15 ani înainte i se opusese lui Santuola, a fost nevoit să invoce arta paleolitică, a cărei existenţă o negase cu înverşunare."

Disciplina care se ocupă cu arta paleolitică se va naşte însă câţiva ani mai târziu, odată cu secolul nostru, datorită în bună parte abatelui Henri Breuil care „a îmbrăcat foarte de tânăr, peste sutana mónahală, salopeta de arheolog". Dar la Henri Breuil, şi la contribuţia sa esenţială la noua disciplină precum şi la prietenia sa cu Emil Racoviţă, vom reveni pe larg mai departe.

Primii ani ai veacului nostru aduc numeroase descoperiri şi explorări de peşteri de o parte şi cealaltă a Pirineilor – în spaţiul franco–cantabric cum numesc arheologii şi antropologii această vastă regiune în care abundă vestigiile culturii materiale şi manifestările artistice ale omului primitiv. Începând din 1901, Henri Breuil şi Louis Capitan, împreună cu arheologul amator Denis Plyvony, explorează peşterile Les Combarelles şi Font–de–Gaume din valea Vézère, descoperind câteva sute de desene şi picturi parietale. În 1903, în Franţa fuseseră descoperite 16 peşteri – între care două (Le Calévy şi Teyjat) cu gravuri pe stalagmite – iar în Spania 17 peşteri, dintre care douăsprezece de către un amator, învăţătorul Alcade del Rio.

Amatorii au avut merite deosebite în acţiunea de descoperire şi cercetare a peşterilor în acea perioadă de început – ceea ce este explicabil: cunoşteau regiunea care era fie locul lor de baştină, fie locul unde îşi desfăşurau de mulţi ani activitatea. Una dintre cele mai interesante peşteri, Niauz (în departamentul Ariège), a fost explorată de Jean Molard, ofiţer pensionar, împreună cu fiul său Paul, de 15 ani; aici au descoperit un perete unde, pe o lungime de peste 40 m, se înşirau nenumărate desene de animale. Tot aşa, nu mai puţin celebrele peşteri Tuc d'Audoubert şi Trois Frères au fost descoperite în 1912 de contele Henry Bégouen şi cei trei fii ai săi (de unde şi numele dat peşterii: Les Trois Frères); despre desenele din peşterile Tuc d'Audoubert (M. Bleahu:

„... fără îndoială, cea mai senzaţională descoperire din toată istoria arheologiei") şi Trois Frères, biospeologul Ştefan Negrea – care le-a vizitat în 1975 la invitaţia actualului proprietar, un nepot al contelui Henry Bégouen, notează: „Peştera este splendid concreţionată, dar n-am ochi decât pentru gravuri şi picturi, adesea suprapuse [...] E un spectacol de-a dreptul mişcător, tulburător. Sunt copleşit de realismul, de vigoarea şi, de ce nu,

Grup de cai gravaţi şi pictaţi din peştera Lascaux; săgeţile au o semnificaţie rituală

de modernismul cu care sunt redate siluetele animalelor". (*Prin peşterile lumii*, Edit. Sport-Turism, Bucureşti, 1979).

În total, până astăzi s-au descoperit aproape 150 de peşteri cu desene, picturi şi gravuri executate de omul paleolitic – majoritatea aflându-se, cum arătam, în Franţa şi Spania. Firește că fiecare dintre aceste peşteri îşi are povestea ei – unele erau cunoscute de mult fără a fi explorate temeinic, altele au fost descoperite întâmplător (întâmplarea joacă un rol destul de însemnat în activitatea arheologului şi speologului), în sfârşit, alte asemenea descoperiri sunt rodul unei acţiuni sistematice întreprinse de arheologi în zonele în care s-a constatat că peşterile au fost intens folosite de oamenii primitivi, cum sunt versantul nordic al Pirineilor sau coasta golfului Biscaya (Cantabria) sau Valea Vézère din Dordogne. Merită relatate şi împrejurările legate de descoperirea peşterii Lascaux din bazinul râului Dordogne, deoarece prezintă curioase coincidenţe cu descoperirea peşterii Altamira, cu care de altfel împarte celebritatea:

Într-o zi din septembrie 1940, în pădurea de pe colina Lascaux, lângă Montignac, patru tineri între 15 şi 17 ani îşi pierduseră

câinele care–i însoţea în plimbarea lor. Cum bănuiau că animalul căzuse într–un fel de groapă acoperită cu iarbă şi muşchi, probabil o vizuină de vulpe sau de viezure, se întoarseră a doua zi cu o frânghie şi o lampă de buzunar. Găsiră câinele viu şi nevătămat, de asemenea găsiră numeroase alte animale: „groapa" era intrarea într–o peşteră pe pereţii căreia se înşirau sute şi sute de picturi reprezentând bizoni şi reni, cerbi şi cai sălbatici, coloraţi în negru, roşu, brun şi galben, redaţi cu un minunat simţ al proporţiilor.

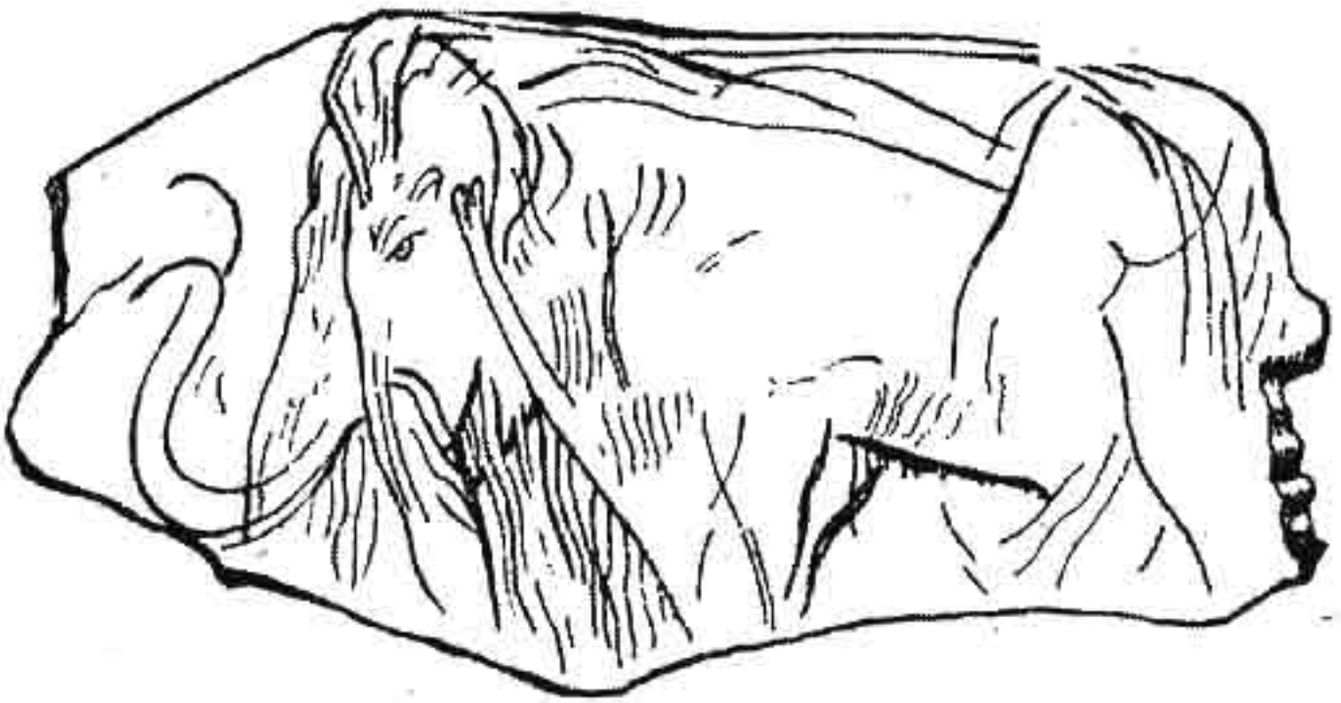

Fildeş cu o gravură reprezentând un mamut, găsit în peştera La Madelaine

Tinerii au povestit întâmplarea învăţătorului lor din Montignac, care îl anunţă pe abatele Breuil; acesta, după ce o vizită, declară că, alături de Altamira, Lascaux este cea mai interesantă peşteră cu picturi rupestre din lume. Şi ambele, după cum pe bună dreptate remarcă M. Bleahu, „îşi datorează descoperirea unor copii şi unor câini!"

Din păcate, lungul şir de succese înregistrate în primele decenii ale veacului nostru în descoperirea şi studierea artei parietale a omului primitiv a fost întunecat de câteva întâmplări regretabile, datorate fie lipsei de experienţă inerente oricărui început, fie neglijenţei şi nepăsării, care au dus deopotrivă la deteriorarea – uneori la distrugerea – unor importante vestigii.

Un exemplu îl constituie explorarea peşterii Tuc d'Audoubert, unde fiii contelui Bégouen au descoperit, în fundul unei galerii, celebrii bizoni plămădiţi în argilă: erau primele statui găsite într–o peşteră, sculpturi având o vechime de 13 – 15 milenii; cuprinşi de o emoţie justificată, cei trei tineri au alergat să–l cheme pe

tatăl lor, care a sosit împreună cu cei care-l ajutau la săpături într-o galerie apropiată. Cu toţii au început să se învârtească, entuziasmaţi, în jurul statuilor, admirându-le, comentându-le şi... călcând cu bocancii lor (de speologi) ţintuiţi, urmele de picioare imprimate în lutul peşterii – urme vechi de milenii, şi care în lumina slabă nu se distingeau prea bine. După părerea unor cercetători, aceste urme indicau paşii unui dans ritual care se executa în jurul statuilor în cadrul unei ceremonii menite să asigure succesul la vânătoarea de bizoni; din păcate, ele au fost observate prea târziu – călcate în picioare de imprudenţii arheologi amatori; au fost (în cea mai mare parte) distruse în câteva clipe, după ce dăinuiseră, neatinse, vreme de multe milenii.

Tot la Tuc D'Audoubert şi Les Trois Frères s-a observat, după un timp mai lung de la explorarea lor, apariţia unui puf alb şi fin provenit de la un mucegai: vizitatorii aduseseră, odată cu praful de pe tălpile pantofilor, sporii unei ciuperci.

Un alt exemplu îl constituie chiar peştera Lascaux, această „Capelă Sixtină a preistoriei" – astfel calificată de un arheolog – aparţinând contelui de La Rochefoucauld (un număr apreciabil dintre peşterile cu picturi parietale aparţin unor aristocraţi – fapt explicabil prin aceea că în Franţa şi Spania familiile făcând parte din aristocraţie şi-au păstrat în bună parte domeniile). Imediat după ultimul război mondial, odată cu impetuoasa dezvoltare a activităţii turistice, contele a hotărât să deschidă peştera pentru public şi a întreprins câteva amenajări: a instalat lumină electrică, a construit o pistă betonată şi, ca orice obiectiv turistic, peştera Lascaux a fost înzestrată cu un parking, un restaurant şi diferite alte anexe. Turiştii au început să vină cu miile, ba chiar cu zecile de mii spre a admira aceste manifestări unice ale artei omului primitiv.

După câţiva ani de turism intens au apărut consecinţele neaşteptate: pe pereţii peşterii a început să prolifereze o specie de alge verzi, iar bioxidul de carbon provenit din respiraţia miilor de vizitatori, combinat cu apa, a dat acid carbonic care a început să atace pereţii. Arheologii au dat semnalul de alarmă, cerând luarea de măsuri urgente. Contele, care oricum reuşise să agonisească o sumă frumuşică de pe urma „obiectivului turistic" de pe domeniul lui, donă peştera statului; comisia monumentelor o închise pentru vizitatori, luă măsuri de combatere chimică a algelor şi asigură purificarea aerului şi reglementarea temperaturii şi umidităţii cu ajutorul unei instalaţii de climatizare dintre cele folosite pe... submarine.

Astfel au fost salvate vestigiile unice din peştera Lascaux unde nu mai au astăzi acces decât specialiştii şi numai pe baza unor aprobări speciale care se obţin destul de greu. Pentru turişti s–a construit alături un „pseudo–Lascaux" – o grotă artificială, în care sunt reproduşi cu fidelitate pereţii cu picturile copiate întocmai.

Exemple de felul celor de mai sus mai sunt, dar ele aparţin, din fericire, trecutului; astăzi nu mai există, în general, pericolul degradării monumentelorr de artă rupestră: marea majoritate a peşterilor care adăpostesc aceste străvechi manifestări ale omului sunt ocrotite prin lege – sunt monumente istorice (de fapt: preistorice).

Dacă păstrarea în bune condiţii a peşterilor cu vestigii de artă rupestră nu mai constituie astăzi o problemă pentru cercetătorii preistoriei, nu se poate spune că ei sunt acum complet lipsiţi de griji; o problemă o constituie, de pildă, scepticismul unora pentru care 30 sau 40 de milenii constituie o perioadă incredibilă, de neconceput. Am reprodus acuzaţiile ce s–au adus proprietarului (şi descoperitorului) peşterii Altamira; n–au scăpat de asemenea acuzaţii, însoţite de ironii, nici alţi exploratori ai peşterilor cu picturi – deşi în unele cazuri (puţine la număr) ele s–au dovedit justificate.

Specialiştii care au studiat arta parietală a omului primitiv au fost şi ei ţinta atacurilor, adesea înverşunate, ale sceptricilor. Însuşi Henri Breuil – căruia îi plăcea supranumele *le pape de la préhistoire* pe care–l primise nu numai fiindcă era abate, dar mai ales fiincă aşezase pe baze noi studiul preistoriei în lumina descoperirilor din peşteri – aşadar Breuil fusese de câteva ori învinuit de fals, acuzaţie care i s–a adus şi după moarte (s–a stins din viaţă în 1961, la onorabila vârstă de 84 ani). I se reproşează, mai ales, că ar fi „aranjat" sau „completat" unele reproduceri după desene şi picturi parietale.

Acuzaţia n–a putut fi niciodată dovedită, dacă nu pentru altceva, măcar pentru faptul că unele desene sau gravuri pot arăta astăzi altfel (datorită schimbării condiţiilor de temperatură, umiditate etc.) decât în urmă cu zeci de ani când au fost copiate de Breuil. De altfel, unii dintre specialişti nu sunt împotriva completării desenelor: un arheolog francez îi relata biospeologului Ştefan Negrea (cu prilejul vizitei din 1975 în peştera Les Trois Frères) în legătură cu aceste completări la care ar fi recurs Breuil: „Şi chiar dacă uneori proceda astfel, oare nu–i ştiinţific să

reconstitui un desen, o friză gravată, ca paleontologul care reconstituie un animal după câteva resturi scheletice? Mai ales dacă ştii s-o faci la fel de bine ca omul cavernelor."

Este şi acesta un punct de vedere, cu care însă mulţi oameni de ştiinţă nu pot fi (pe bună dreptate) de acord.

S-a scurs un veac de la descoperirea primelor picturi rupestre şi ale altor manifestări de artă ale omului primitiv (expresia „artă primitivă" folosită de unii autori nu este adecvată – prin ea istoricii de artă desemnează în mod curent operele pictorilor şi sculptorilor care i-au precedat pe maeştrii Renaşterii, aşadar, nu „artă primitivă", ci „arta omului primitiv"). În acest interval, mai bine zis în cele opt decenii de când arta omului primitiv a primit o recunoaştere oficială şi a început să fie studiată metodic, în faţa oamenilor de ştiinţă s-au ridicat numeroase probleme ca: ce reprezintă desenele şi gravurile, care este tehnica execuţiei lor, ce vechime au, cum reflectă ele modul de viaţă şi concepţiile omului primitiv, ce legătură există între aceste manifestări de artă şi ritualurile magice – şi altele.

Desigur că, dintre toate aceste probleme, mai uşor de rezolvat pare cea care se referă la temele de inspiraţie ale desenelor, picturilor şi gravurilor găsite în peşteri. Am văzut că, în parte, se reproduceau animale dispărute de multă vreme din aceste locuri: bizoni, mamuţi, bouri, de asemenea elefanţi, urşi de peşteră, ba chiar şi rinoceri, lei, hiene. Pe lângă acestea, animale care constituiau prada şi hrana obişnuită a vânătorilor primitivi: cerbi, mistreţi, ţapi. Ceea ce nu înseamnă că în acele epoci îndepărtate, din paleolitic, oamenii nu vânau bouri sau bizoni, ba chiar urşi, precum şi alte animale cu a căror carne se hrăneau. În definitiv, amerindienii din America de Nord s-au hrănit până către sfârşitul veacului trecut cu carne de bizon (*Bison bison* sau *B. americanus*, specie înrudită cu bizonul european – *B. bonasus* sau *B. europaeus*); bizonul (zimbru) a trăit şi pe meleagurile noastre, ca şi bourul (*Bos primigenius*), al cărui cap figura pe vechea stemă a Moldovei, semn iconografic care constituie, desigur, o mărturie a frecvenţei lui în aceste locuri.

Cum erau reprezentate aceste animale pe pereţii peşterilor? Era omul primitiv un artist talentat? Iată o întrebare la care răspunsul nu poate fi decât afirmativ. Dacă vom avea prilejul să vizităm una dintre celebrele peşteri cu picturi sau măcar să răsfoim un album cu reproduceri, vom fi izbiţi de plasticitatea imaginilor;

iată un grup de cerbi surprinşi în mişcare, în poziţii pline de graţie; un mamut masiv şi păros, cu spinarea încovoiată şi colţii ridicaţi ameninţător; un grup de cai sălbatici în goană; un altul reprezentând o familie de elefanţi; un mistreţ cu coama zbârlită, ţapi, bizoni şi din nou cerbi trecând înot printr-un vad. Sunt desene expresive, vii, care pornesc de la conturul liniar, evolucază uneori către figuri monocromatice şi ajung cu timpul până la o bogată şi expresivă policromie. Deşi nu totdeauna cu fidelitate, ele redau cu un real talent făpturile care populau lumea îndepărtaţilor noştri strămoşi.

Această artă nu trebuie judecată izolat, ci în legătură cu procesul de evoluţie a omului, proces care se manifestă şi prin acumularea de cunoştinţe şi dezvoltarea unor capacităţi creatoare. „Cum a luat naştere arta, nu se poate spune cu siguranţă", arată Mihail V. Alpatov (în *Istoria artei*, Edit. Meridiane, Bucureşti, 1962). „Probabil că creaţia artistică a izvorât dintr-o creaţie neartistică a omului. În cursul istoriei, şi alte fenomene au luat naştere adesea în chip asemănător: astfel, chimia s-a născut din alchimie, astronomia din astrologie. Este însă de presupus că încă în activitatea neartistică a omului se aflau rudimente din care s-a putut dezvolta arta". Dar în afara acestor activităţi „neartistice" ale omului primitiv – cum ar fi ocupaţiile (vânătoarea) sau construcţia de locuinţe (amenajarea peşterilor) – ivirea artei trebuie pusă şi pe seama dezvoltării gândirii şi vorbirii, a conştiinţei sociale, a ceea ce mulţi dintre cercetători numesc „lărgirea orizontului spiritual".

Treptele din evoluţia omului se caracterizează prin dobândirea unor deprinderi noi în activităţile sale de zi cu zi. Acest proces contribue din plin la lărgirea orizontului spiritual al omului, la formarea conştiinţei sociale, – or, arta nu este altceva decât o formă a conştiinţei sociale.

Până astăzi nu s-a reuşit fixarea unei date (măcar cu oarecare aproximaţie) de apariţie a artei omului primitiv: de peste opt decenii, de când cercetătorii dintre cei mai avizaţi dezbat această chestiune, nu s-a ajuns încă la o concluzie acceptabilă. (M. V. Alpatov: „Nici o altă perioadă din istoria artelor n-a provocat controverse atât de aprinse ca epoca cea mai veche"). Până acum trei sau patru decenii, se admitea în general că paleoliticul – cea mai veche fază din istoria omenirii – începe cu circa 600 000 ani în urmă, dar cercetările mai noi (în special ale familiei de

antropologi Leakey efectuate în răsăritul Africii centrale şi mai ales în regiunea Oldowa) tind să împingă înapoi apariţia omului cu sute de mii de ani.

Totuşi, cu ajutorul metodelor moderne de datare s-a putut stabili că manifestările de artă rupestră cele mai vechi datează din ultima perioadă a paleoliticului (paleoliticul superior), care după unii autori începe în urmă cu 100 000 ani, după alţii cu 50 000 sau chiar mai puţin. Henri Breuil distingea în această perioadă trei faze – aurignacianul, solutreanul şi magdalenianul (după numele unor localităţi din Franţa) – plasând primele manifestări de artă în urmă cu circa 40 000 ani. După autori mai noi (A. Leroi-Gourhan: *Préhistoire de l'art occidental*, Paris, 1965), aurignacianul trebuie plasat începând cu 30 000 ani în urmă, după care urmează trei faze ale gravettianului, apoi solutreanul (18 – 15 000 î.e.n.) şi magdalenianul (15 – 8500 i.e.n.) – acesta din urmă având şi el trei faze.

Henri Breuil

Gravurile pe os şi desenele din aurignacian reprezintă, la început, execuţii stângace, care apoi evoluează în linii mai precise şi într-un colorit de mare prospeţime, obţinut prin folosirea de pigmenţi minerali; în ultima fază a aurignacianului, contururile animalelor se precizează şi în acelaşi timp începe să apară perspectiva, în sensul unei adânciri a spaţiului. Din faza mijlocie a paleoliticului superior – solutreanul (circa 20 000–15 000 î.e.n.) – fac parte excepţionalele basoreliefuri din peşterile Fourneau du Diable, Cap Blanc şi din alte părţi ale Franţei, marcate printr-o tehnică uimitor de precisă având în vedere uneltele cu care se lucra. În sfârşit, magdalenianul constituie apogeul reprezentărilor picturale policrome, de diferite intensităţi, realizate prin aplicarea succesivă a straturilor de culoare. Din prima fază a magdalenianului şi din cea mijlocie fac parte celebrale fresce descoperite la Altamira

şi, în parte, la Lascaux, de asemenea gravurile de la Les Trois Frères şi Les Combarelles, precum şi desenele de la Rouffignac şi Niaux; este o artă care redă mişcarea animalelor, alternanţa dintre umbră şi lumină, adâncimea.

Picturile rupestre au fost deosebit interpretate de autorii miilor de studii care au apărut până acum în legătură cu această temă, iar uneori părerile sunt diametral opuse. Nu vom intra aici în amănunte – ne vom referi numai la doi dintre autorii din care am mai citat. Astfel, M. V. Alpatov crede că: „Numeroase caracteristici ale acestor desene fac imposibilă o comparaţie cu arta timpurilor moderne". M. Bleahu, dimpotrivă, este de părere că: „Dacă ar fi să comparăm aceste picturi cu tot ce s-a creat după aceea, nu vom găsi uşor ceva asemănător. Arta egipteană este statică, ceremonioasă; cea grecească este filozofică, în ea vorbeşte eternul; cea romanică este grandilocventă; cea medievală este mistică; arta Renaşterii este desprinsă de natură. Doar în timpurile moderne, în secolul trecut, vom găsi ceva asemănător. Este impresionismul. Aceeaşi predominare a spaţiului, aceeaşi fixare a momentului, nu a eternului, aceeaşi mişcare redată prin lumini şi nuanţe."

Fireşte că şi arta rupestră – ca orice artă – poate fi interpretată diferit de autori diferiţi. Un specialist ca M. Petrescu-Dâmboviţa – care în 1970 a vizitat, împreună cu profesorul Cl. Barrière de la Universitatea din Toulouse, peşterile Le Portal şi Niaux – observă: „Se pune întrebarea: desenele şi picturile din caverne sunt rezultatul unui act pur artistic? Evident, răspunsul este «nu». Dar multipla lor semnificaţie nu este încă pe deplin lămurită". (*Un mesaj de la Homo sapiens în peşterile din Pirinei*, în *Magazin istoric*, nr. 11/1973).

Indiferent de semnificaţia – multiplă şi deocamdată controversată – a acestor mesaje pe care homo sapiens ni le transmite peste milenii (chiar zeci de milenii) un lucru este cert: în aceste manifestări se vădeşte o evoluţie, pe care unii cercetători au încercat chiar s-o delimiteze în anumite faze progresive. În cele mai vechi gravuri şi desene, acestei arte îi lipseşte perspectiva, ea nu urmează reguli compoziţionale: figurile par că plutesc în spaţiu, nerepartizate după un plan gândit, sunt ieşite doar dintr-o pornire spontană a artistului. Dar alte picturi, desene sau gravuri vădesc o artă de compoziţie narativă, de pildă scena de vânătoare prin peştera Fond-de-Gaume, reprezentând un grup de cai surprinşi de un leu care se pregăteşte să sară asupra lor, sau

gravura pe un fragment de os ilustrând trecerea unui râu de către un grup de reni descoperită în peştera de la Lorthet. De asemenea, manifestările de artă din peşteri ca Altamira, Mas d'Azil sau Lascaux stau mărturie pentru evoluţia artei paleolitice.

Deosebiri de vederi există şi asupra genului de artă care a apărut mai întâi: gravura, sculptura sau desenul? În ultima vreme, preferinţele specialiştilor par să se îndrepte către sculptură. Primii sculptori pe care i-a dat omenirea au prelucrat osul, iar primele sculpturi sunt reliefuri rudimentare, executate în ronde-bosse (cu reliefuri pline) reprezentând mai ales femei.

Un argument în favoarea priorităţii sculpturii asupra desenelor şi picturii e faptul că figurile au fost găsite pe o arie imensă, cuprinsă între ţărmurile Atlanticului şi cele ale mării Aral, pe când picturile rupestre din Europa sunt concentrate, cum arătam, într-o regiune relativ restrânsă. Cele mai folosite materiale de sculptură sunt oasele, piatra, fildeşul (colţii de mamut); la Kostenki, în Rusia, s-au descoperit figuri confecţionate din lut amestecat cu cenuşă de oase arse sau marne. Interesante prin expresivitatea lor sunt statuetele descoperite la Predmost, în Cehoslovacia, majoritatea prelucrate din os de mamut.

Frecvenţa figurilor feminine printre cele mai vechi sculpturi (arheologii au botezat aceste statuete „Venus", denumire nu lipsită de o anume ironie...) a fost explicată prin însuşirile magice ce li se atribuiau. Vere Gordon Childe arată că aceste statuete „sunt urâte, lipsite de graţie, majoritatea lor n-au chip, în schimb atributele sexuale sunt totdeauna scoase în evidenţă. Desigur că slujeau unui rit al fecundaţiei care asigura reproducerea vânatului" (în *De la preistorie la istorie*, Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1967). Zamiatnin este şi el de părere că aceste Vènere „ţineau loc de marionete în scenele prin care se provoca în chip magic reproducerea". De unde concluzia că oamenii paleolitici erau convinşi că, prin magie, funcţia regeneratoare a femeii poate fi extinsă asupra animalelor (probabil că şi a plantelor).

Acelaşi rol magic este atribuit şi desenelor mai recente – din magdalenian – aflate în peşterile din Pirinei şi din Franţa (Childe: „Prin virtuţile magice cu care erau înzestrate, aceste desene aveau menirea să asigure vânătorilor un vânat abundent".) Trebuie, oare, de aici să tragem concluzia că în urmă cu zece sau cincisprezece milenii printre aceşti vânători, locuitori ai peşterilor, existau gravori şi pictori profesionişti? Childe aderă categoric la această

ipoteză; „Desenele sunt realizate cu un asemenea talent" arată el „încât e cert că sunt opera unor meşteri specializaţi"; şi profesorul Childe, care a deţinut mulţi ani catedrele de arheologie de la Universităţile din Londra şi Edinburg, continuă: „Cu siguranţă că participarea lor magică la vânătoare i-a eliberat pe artişti de orice muncă. Ei erau răsplătiţi cu câteva bucăţi de vânat".

Fireşte că lucrurile se puteau petrece şi aşa, numai că această părere a arheologului englez nu se sprijină pe argumente. Alţi cercetători ai preistoriei sunt de altă părere: artistul din magdalenian nu era un profesionist, ci un vânător şi culegător ca oricare altul, dar înzestrat cu talent pentru desen sau gravură. Magicienii de profesie – vrăjitori, vraci, şamani – care nu vor fi direct productivi, adică nu vor participa la munca propriu-zisă a colectivităţii, şi ale căror prerogative economice se vor baza pe credinţele societăţii, vor apărea mai târziu, odată cu conturarea mai precisă a credinţelor religioase; în magdalenian, cum spune chiar Childe, magia „stăpânea forţe mai vagi şi mai impersonale".

„Vrăjitorul" din peştera Trois Frères

În cadrul ritualurilor magiei magdaleniene este probabil că şi muzica a jucat un anume rol – după cum se poate deduce din faptul că în peşteri s-au găsit fluiere şi naiuri de os. De asemenea, şi culorile, care erau de natură minerală: ocru pentru galben, oxid de fier pentru roşu, oxid de mangan pentru brun închis, la care se adaugă şi altele de natură organică. Roşul de pildă, fiind culoarea sângelui, ar simboliza viaţa – iar negru, întunericul, moartea; trebuie spus că această simbolistică a culorilor se bazează pe anumite interpretări, în sprijinul ei neexistând dovezi directe.

Discuţii aprinse a stârnit reprezentarea unor figuri de oameni travestiţi în animale – cum este, de exemplu, celebrul „vrăjitor"

din peştera Les Trois Frères. În legătură cu aceste desene şi picturi există trei ipoteze, şi anume:

1. Ele n–ar fi decât reprezentarea unei metode de vânătoare: deghizat cu ajutorul unei blăni de animal, vânătorul se apropie pe nesimţite de vânat. Această ipoteză nu mai are astăzi decât puţini adepţi, deşi ea găseşte o confirmare (indirectă) în faptul că metoda este folosită şi astăzi la unele popoare primitive (numai armele s–au schimbat), popoare la care găsim, de asemenea, astfel de desene.

2. Ele se referă la ritualuri magice – ceremonii invocând succesul la vânătoare. Şi aceste ceremonii se găsesc – sau se găseau până de curând – la popoarele primitive, după cum o atestă numeroase studii publicate de călători şi etnografi. În unele peşteri (Montespan, Tuc d'Audoubert ş.a.) s–au găsit şi animale modelate în lut, fără capete şi cu numeroase orificii în trup produse de arme ascuţite – figurine servind, probabil, în cadrul aceleiaşi ceremonii.

3. Ele ar atesta credinţa în fiinţe supranaturale – jumătate oameni, jumătate animale – care n–ar fi decât strămoşii mitici cărora omul preistoric încearcă să le ia chipul. Măştile şi travestirea n–ar fi decât „obiecte magice" sau simboluri, cum le numeşte L. Lévy–Bruhl.

Această din urmă ipoteză este în parte contestată de cercetătorii mai noi; de plidă, I. P. Franţev (în *La izvoarele religiei şi ale liberei cugetări*, Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1968); arată că: „Este în afară de orice îndoială că la o serie de popoare existenţa unor asemenea ritualuri se explică prin faptul că aşa se deghiza pe vremuri strămoşul sau se credea că acesta este chipul unei fiinţe mitice care a trăit cândva pe pământ". Apoi cercetătorul rus continuă: „Dar de aici nu se poate conchide că asemenea interpretări existau în mintea omului din paleolitic".

Două sunt principalele lucrări de referinţă cu privire la arta rupestră. Prima, scrisă de Henri Breuil (*Quatre cents siècles d'art parietal: les cavernes ornées de l'âge du renne*, Montignac, 1952) constituie rezultatul studiilor întreprinse pe parcursul unei jumătăţi de veac de acest neobosit cercetător – activitate ştiinţifică prodigioasă care i–a adus alegerea ca membru al Institutului Franţei şi titlul de doctor honoris causa al mai multor prestigioase universităţi. A doua, scrisă de profesorul A. Leroi–Gourhan de

la Collège de France (*Préhistoire de l'art occidental*, Paris, 1965), pune în discuţie câteva elemente noi şi interesante.

Pornind de la studii întreprinse mai ales în peştera Le Portel, A. Leroi-Gourhan (ca şi A. Lamming-Emperaire şi alţii) au formulat ipoteza că arta omului paleolitic nu este legată cu precădere de magia vânatului, ci reprezintă simbolic diviziunea speciilor în cupluri de sexe. Simboluri masculine ar fi: linia

Amprente de mâini, unele mutilate, din peştera Gargas

verticală, liniile punctate, săgeata cu vârful în sus ş.a. – cele feminine: cercul, pătratul, triunghiul ş.a. Uneori sunt prezentate împreună, simbolizând cuplul bărbat–femeie. Reprezentările de animale au şi ele semnificaţia lor. Astfel, simbolul masculin ar fi suita de imagini cal–semne alungite–săgeţi, iar cel feminin bizon–semne pline–răni.

Aceste figuri şi semne ar fi o încercare a omului paleolitic de a înţelege organizarea lumii vii, dar nu trebuie exclusă nici posibilitatea ca unele din reprezentări să fie legate de practici magice, poate că şi de o mitologie primitivă. M. Petrescu-Dâmboviţa care, cum arătam, a vizitat şi el peştera Le Portel (la cinci ani după apariţia lucrării lui A. Leroi-Gourhan) nu pare să accepte fără rezerve acest punct de vedere: „Desigur că în viitor o interpretare cu mai puţine necunoscute va explica mai bine dinamica compoziţiilor rupestre din vestul Europei. În

felul acesta se va ajunge la o înţelegere mai adâncă a semnificaţiei artei paleolitice din această zonă [...]".

Una dintre enigmele tulburătoare ale reprezentărilor de pe pereţii peşterilor o constituie amprentele de mâini (palme), de culoare roşie sau neagră, uneori mutilate (cu unul sau mai multe degete lipsă). Amprente de mâini se găsesc în mai multe peşteri din Europa apuseană – uneori aceste imagini sunt izolate, alteori însoţesc alte imagini rupestre; faptul că sunt adesea redate cu degetele răsfirate, parcă într-un gest de implorare, este interpretat ca un semn de doliu, poate la moartea unei căpetenii sau a unei rude apropiate. Această interpretare impusă de mâinile cu degete răsfirate, constituie doar o ipoteză, prin analogie cu datele etnografiei privind anumite credinţe din perioada neolitică; nu este deloc sigur dacă autorii acestor reprezentări rupestre – aşadar oamenii paleoliticului superior – aveau aceleaşi credinţe şi le expuneau cu aceleaşi simboluri.

Peştera Marsoulas este cea mai bogată în asemenea urme: 150 amprente de mâini, de adulţi şi copii, întregi sau mutilate. Semnificaţia amprentelor de mâini cu degete retezate constituie un obiect de controversă între specialişti; unii sunt de părere că este vorba de simboluri cu caracter magic-medical, legate de diferite tratamente; alţii, pornind de la imaginile găsite la Maltravieso şi care reprezintă mutilări înfiorătoare, socotesc că este vorba de amputări voluntare în cadrul unui sângeros ritual, în credinţa că astfel se va obţine succesul la vânătoare, sau poate legat de ritualurile de înmormântare ale unei căpetenii. Această din urmă interpretare este izvorâtă tot prin analogie cu ritualuri tribale atestate mai târziu, în neolitic.

Vedem, aşadar, că avem toate motivele să presupunem că arta şi magia se împleteau strâns în viaţa omului paleolitic; este tocmai ce arătau H. Breuil şi arheologii din şcoala mai veche, specializaţi în preistorie şi în artă omului paleolitic (o şcoală nu prea veche de vreme ce s-a născut odată cu veacul nostru) ale căror studii arheologii mai noi nu le-au putut infirma, ci doar completa.

Henri Breuil a vizitat, în 1924, ţara noastră, la invitaţia prietenului său Emil Racoviţă. Acesta din urmă, după ce participase la celebra expediţie antarctică de pe nava „Belgica", lucrase vreme de două decenii în Franţa ca subdirector al Laboratorului Arago şi al staţiunii biologice marine de la Banyuls-sur-Mer şi deţinuse funcţii asemănătoare în cadrul laboratorului de anatomie

comparată de la Sorbona, unde-l cunoscuse şi se împrietenise cu Henri Breuil: aveau amândoi pasiunea peşterilor, fiecare în felul lui... Arheologul francez urmărea cu interes activitatea lui Racoviţă care, imediat după întoarcerea lui în ţară, înfiinţase (în 1920) la Cluj, primul institut de speologie din lume.

În ţara noastră, H. Breuil a vizitat, condus de Valeriu Puşcariu, complexul carstic Ponorici-Cioclovina (prin forţa împrejurărilor, lucrând câte 10 – 12 ore pe zi, în peşteri, la fotografierea, cartarea şi copierea desenelor parietale, arheologul francez devenise speolog amator...). Atunci, în 1924, el n-a putut vizita o peşteră cu picturi rupestre din ţara noastră, pentru motivul foarte simplu că nu se descoperise încă nici una. O asemenea descoperire se va face abia în 1972, la Alibeg-Pescari, aproape de malul Dunării, în defileul Porţile de Fier (o interesantă relatare despre această peşteră a publicat Vasile Boroneanţ: *O galerie de artă preistorică pe meleagurile noastre: peştera cu picturi*, în *Magazin istoric*, nr. 6/1975).

Peştera – localnicii o numesc Gaura Mică, ea aflându-se lângă Gaura Chindiei cunoscută mai de mult – fusese folosită ca staul pentru capre şi oi: când V. Boroneanţ a vizitat-o prima oară se mai aflau în ea ţăruşii folosiţi la fixarea drobilor de sare nelipsiţi din orice staul. Picturile, executate cu argilă roşie, sunt grupate mai ales pe peretele de nord-est, mai bine luminat. Deoarece argila se întrebuinţa în starea ei naturală, iar nu amestecată cu materii organice ca în peşterile din apusul Europei, multe imagini (fragile) au fost deteriorate de apa care s-a prelins pe pereţi. De asemenea, multe desene au fost acoperite de un strat fin de calcar, iar altele de o pojghiţă alcătuită dintr-o ciupercă verde care a proliferat aici. Totuşi, după cum arată V. Boroneanţ (unul dintre primii care a cercetat peştera), circa 400 desene s-au păstrat, unele doar în parte. „Cele mai multe sunt desene după natură (păsări şi brăduţi), elemente care ar părea să alcătuiască un alfabet, redate fie izolat, fie îmbinate în «cuvinte» sau chiar «texte»; în desfăşurarea lor pe pereţii peşterii, toate acestea se întretaie şi se suprapun. Un efect ciudat îl au cele câteva amprente de mâini şi degete, de a căror studiere se ocupă doctor Cantemir Rişcuţia, specialist în antropologie. Aceste amprente pot fi considerate fie nişte simple «semnături» realizate din dorinţa de a lăsa o urmă a trecerii prin peşteră [...] fie nişte reprezentări cu valoare de simbol".

Cu menţiunea că termenul „alfabet" nu trebuie luat în sensul

pe care i-l dăm astăzi, vom constata unele asemănări evidente cu reprezentările din peşterile cunoscute mai de mult – printre care amprentele de mâini şi degete par dintre cele mai interesante. Cercetătorii români au găsit, în imaginile din peştera de la Pescari-Alibeg, nu numai analogii cu arta omului paleolitic din apusul Europei, ci şi cu unele imagini parietale din răsăritul Europei (peştera Măgura din Bulgaria şi aşezarea de la Lepenski Vir pe malul iugoslav al Porţilor de Fier), ceea ce ar pleda în favoarea unei datări mai recente: peştera Măgura, de plidă, are reprezentat acelaşi brăduţ datând din epoca metalelor. V. Boroneanţ, după ce constată că „... fragmentele ceramice găsite arată că peştera a fost locuită în epoca metalelor", continuă: „întrucât nu a fost încă cercetată întreaga depunere, nu se poate spune dacă există şi o locuire mai veche. Sunt însă alte elemente care converg spre a acorda picturilor de la Pescari o vechime mult mai mare". Printre aceste elemente sunt asemănările dintre motivele întâlnite pe pereţii peşterii şi piese din os sau corn de cerb din aşezările de la Icoana (mileniul al VII-lea î.e.n.) şi Schela Cladovei (mileniul al VI-lea î.e.n.) datate prin metoda radiocarbonului.

Nu este exclus ca peştera de la Pescari-Alibeg – deocamdată singura cu picturi descoperită pe teritoriul ţării noastre – să ne mai ofere unele surprize într-un viitor nu prea îndepărtat. Până atunci, acest „monument unic al trecutului nostru îndepărtat, care se cuvine studiat şi protejat cu deosebită grijă", se numără printre obiectivele câtorva dintre cei mai avizaţi cercetători ai noştri, care se străduiesc să-i descifreze tainele.

Europa nu este singurul continent unde s-au descoperit picturi parietale – asemenea manifestări de artă străveche se cunosc şi în câteva regiuni din nordul, sudul şi estul Africii, precum şi în alte părţi. S-a vorbit mult, de pildă, despre picturile de pe stânci şi gravurile din sudul Africii, deşi datarea lor constituie obiect de controversă între specialişti, ştiut fiind că băştinaşii acestor locuri – boşimanii – mai aveau asemenea îndeletniciri artistice până aproape de zilele noastre.

Cea mai importantă descoperire de acest fel din Africa s-a făcut abia în 1933 şi – aşa cum s-a întâmplat nu o dată în asemenea cazuri – se datoreşte tot întâmplării şi tot numai unui amator. Atunci, în 1933, locotenentul Brenans, dintr-un regiment colonial francez, executa o recunoaştere în regiunea platoului

Tassili-n-Ajjer (în arabă: „Podişul Râurilor") din Sahara. Peste tot, stânci ca de gresie, povârnişuri repezi, nisip – nici urmă de râuri care să justifice numele arab al regiunii (nume asupra căruia vom reveni deoarece, aşa cum se va vedea, Sahara a fost cândva un ţinut pe care ploile nu-l ocoleau).

Este probabil că locotenentul Brenans care, graţie cămilei rapide putea străbate sute de kilometri prin deşertul fără apă, a fost primul european care a pus piciorul în aceste locuri. La un moment dat, a nimerit între pereţii de gresie ai unui soi de coridor, în care ploaia (!) săpase scobituri adânci: pe o distanţă de zece kilometri (cum avea să constate mai târziu) se înşirau sute şi chiar mii de gravuri şi picturi colorate, înfăţişând figuri umane şi numeroase animale – rinoceri, hipopotami, elefanţi, struţi, gazele, girafe. Erau animale care n-aveau ce căuta în mijlocul deşertului şi de aceea, când povesti la înapoiere, ceea ce văzuse, n-a fost crezut.

S-a găsit totuşi un tânăr cercetător, Henri Lhote, care se afla în Sahara de câţiva ani ocupându-se cu studii de geografie, arheologie, etnografie – dar mai ales de entomologie – şi care l-a crezut. Scurtă vreme după aceea, Lhote, împreună cu alţi cercetători, deplasându-se în platoul Tassili, s-a convins că relatarea locotenentului nu era un miraj al deşertului, ci o realitate. Din diverse motive – printre care mai întâi lipsa de fonduri, iar apoi izbucnirea celui de-al doilea război mondial – cercetarea picturilor rupestre de la Tassili-n-Ajjer a trebuit să fie amânată cu peste trei decenii.

„Abia în 1956", avea să scrie mai târziu Henri Lhote, „de acord cu veneratul meu profesor, abatele Breuil, am putut organiza o importantă expediţie în Tassili pentru a executa releveele picturilor deja cunoscute şi pentru a explora metodic întregul masiv" (în *Frescele din Tassili*, Edit. Meridiane, Bucureşti, 1966). Vreme de şaisprezece luni, echipa condusă de Lhote şi cuprinzând fotografi, pictori şi alţi specialişti, au reprodus toate imaginile existente în regiune, lucrând adesea în condiţii foarte grele: „... a fost cumplit" notează Lhote „n-am fi rezistat niciodată dacă n-am fi fost conştienţi că realizăm o operă exaltantă prin elementele cu totul noi pe care le aduceau nu numai pentru cunoaşterea trecutului Saharei, dar şi a patrimoniului artistic al omenirii".

Cum s-a întâmplat şi după descoperirea primelor picturi rupestre din spaţiul franco-cantabric, tot aşa şi descoperirea frescelor din Tassili a fost întâmpinată cu scepticism de numeroşi

oameni de ştiinţă în 1958, când Henri Lhote a deschis expoziţia de reproduceri la Paris, la Muzeul de arte decorative (Pavilionul Marsan din Luvru). Specialiştii care au acceptat atunci autenticitatea picturilor tassiliene erau considerabil mai puţin numeroşi faţă de cei care o negau: ce să caute elefanţi, rinoceri şi struţi la asemenea latitudini, şi mai ales hipopotamii iubitori de apă? Cum este posibil ca într-o regiune pustie din Africa să se afle mai multe imagini rupestre preistorice decât în toate peşterile Europei? Cine poate garanta vechimea lor şi abilitatea ştiinţifică a unei echipe conduse de un fost naturalist şi compuse din pictori şi fotografi? Cum au rezistat aceste picturi de-a lungul mileniilor, căci nu erau în peşteri adânci, ca acelea din Pirinei, ci în simple scobituri ale stâncilor?

Cu trecerea timpului, însă, şi cei mai sceptici dintre oamenii de ştiinţă au trebuit să se plece în faţa realităţii, deoarece cercetările mai noi au confirmat în parte ipotezele lui Lhote: imaginile din Tassili aparţin unor vechi culturi care au înflorit în urmă cu şapte-opt milenii într-o Sahară acoperită cu o vegetaţie relativ bogată şi populată de animale reprezentând numeroase specii din cuprinsul continentului african, între care unele astăzi dispărute – de pildă bubalul, un „strămoş" al bivolului; pe vremea aceea, Tassili-n-Ajjer îşi merita pe deplin numele de „Podiş al Râurilor".

„Podişul Râurilor", situat la nord-est de masivul Hoggar şi la apus de regiunea libiană Fezzan, este, după descrierea lui Lhote, „un platou din roci ca de gresie, cu acces dificil, susţinând o serie întreagă de mici masive secundare, foarte erodate, între care se circulă prin nişte coridoare înguste dominate de faleze şi colonade ce evocă imaginea unor oraşe moarte. Astăzi, aceste locuri sunt pustii şi învăluite într-o linişte apăsătoare. Odinioară, dimpotrivă, fiecare coridor era o stradă locuită, pentru că majoritatea falezelor sunt erodate la bază şi prezintă nişte scobituri adânci care ofereau populaţiilor primitive adăposturi naturale. Oamenii au dispărut, dar şi-au lăsat urma pe pereţii fostelor lor locuinţe, acoperite cu sute de picturi".

Cele mai vechi picturi datează, probabil, de la începutul mileniului al VI-lea î.e.n., cele mai recente de la începutul erei noastre – prin urmare o perioadă de circa 6000 ani în decursul căreia s-au succedat mai multe culturi, fiecare cu caracteristicile ei. Într-o oarecare măsură, aceste caracteristici pot fi identificate atât în stilurile picturilor (personaje abia schiţate, care măsoară

câţiva centimetri, altele de proporţii gigantice ş.a.) cât şi în subiectele abordate (vânători urmărind antilope, oameni în pirogi vânând hipopotami, arcaşi, bărbaţi bătându-se cu ciomege, scene de dans ş.a.).

Frescele din Tassili nu sunt, desigur, singurele mărturii ale unor culturi preistorice din Sahara: numai în regiunea masivului Hoggar s-au descoperit vestigiile a aproape optzeci de aşezări preistorice – schelete omeneşti, oase de animale, fragmente de

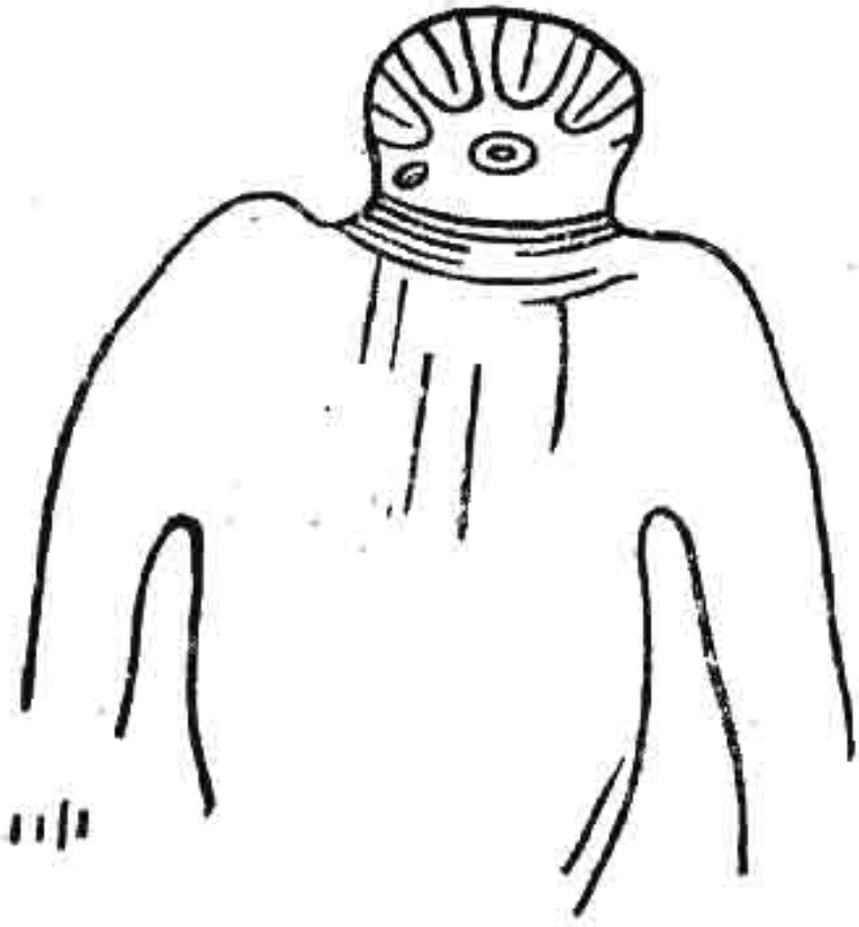

„Marele zeu marţian" din Jabbaren

ceramică. Nu sunt nici măcar singurele mărturii că Sahara a fost cândva un ţinut „umed": în ergul Ténéré s-au găsit vestigiile unei aşezări pescăreşti – oase de peşte, carapace de broaşte, scoici, harpoane de os, alături de unelte de piatră. Dar ele ne îngăduie să ne formăm o idee (în imagini!) despre diferitele tipuri de populaţii care s-au succedat aici, cu ocupaţiile, modul de viaţă, ritualurile lor – de asemenea despre evoluţia faunei (şi, implicit, modificarea climei) în Sahara, cel mai mare deşert de pe planeta noastră.

Henri Lhote deosebeşte patru mari perioade din care par să facă parte manifestările de artă din Sahara şi anume: perioada

vânătorilor sau a bubalului (neoliticul timpuriu); perioada păstorilor de bovidee (neolitic); perioada calului (protoistorică); perioada cămilei (începutul erei noastre). În cadrul acestor perioade, cercetătorul francez distinge nu mai puţin de douăsprezece stiluri, pe care le-a intitulat convenţional:

1–2. Stilurile micilor personaje cu cap rotund, având coarne; primul este, probabil, printre cele mai vechi. Coarnele ar putea să indice un ritual magic legat de vânătoare. Unul dintre desene reprezintă un bubal având, între coarne, un soi de simbol, care duce la concluzia existenţei unui cult al acestui animal. În al doilea stil, aşa-zis „al drăcuşorilor", desenul este vădit evoluat faţă de stilul precedent, iar tehnica foloseşte ocrul galben conturat cu ocru roşu.

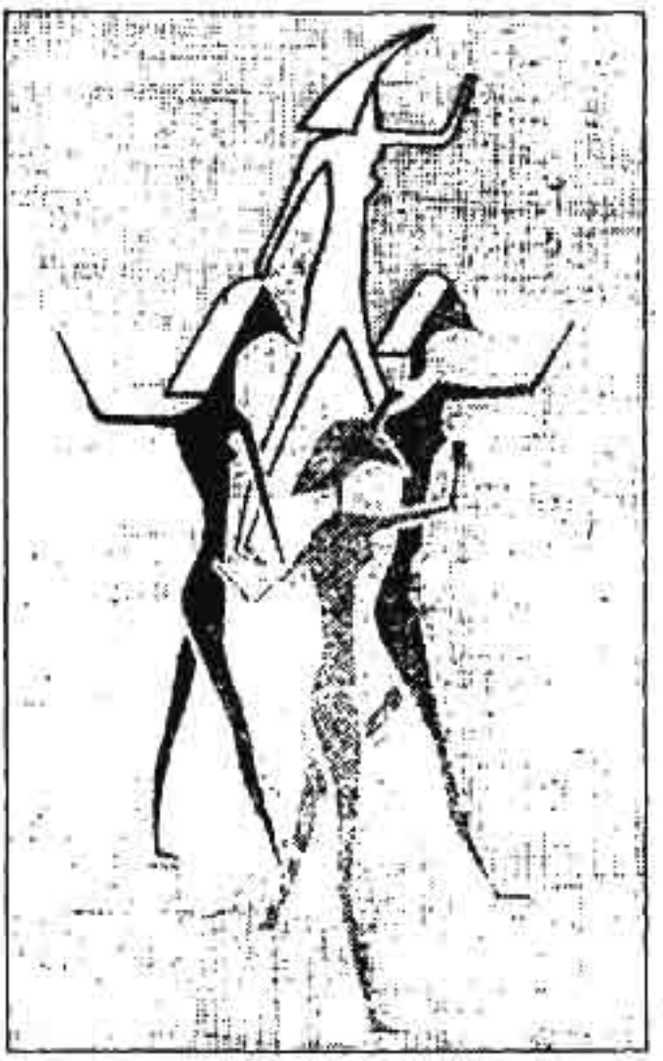

Zeiţele cu cap de pasăre (influenţă egipteană?)

3–6. Stilurile oamenilor cu cap rotund (a. din perioada mijlocie, b. evoluat, c. decadent şi d. de influenţă egipteană) reprezentate mai ales de câteva sute de picturi din Jabbaren. Cel mai vechi, asemănător cu „al drăcuşorilor", foloseşte de asemenea tehnica ocrului galben conturat cu ocru roşu şi prezintă un fel de dansatori ţinând în mâini nişte talgere. Personajele stilului evoluat, Lhote le-a numit convenţional „marţieni" – denumire pe care unii autori înzestraţi cu imaginaţie au luat-o ad litteram, trăgând concluzii în favoarea teoriilor paleoastronautice... Stilul decadent se caracterizează prin folosirea mai frecventă a albului – el este ilustrat de „Marele zeu marţian" din Jabbaren, personaj uriaş (aproape şase metri), precum şi de diverse animale sălbatice astăzi dispărute din regiune. În ultimul dintre aceste stiluri, Lhote crede că distinge influenţe egiptene, ceea ce nu este exclus dar insuficient argumentat.

7–8. Stilurile bovidiene (vechi şi nou) – primul este caracterizat

de vânători cu trupul pictat, al doilea de portrete redând tipuri hamitice. Sunt printre stilurile cele mai bine reprezentate, întinzându-se pe o perioadă destul de lungă: datarea cu carbon radioactiv a unor vetre şi resturi de alimente din preajma acestor picturi le situează între mileniile al IV-lea şi al II-lea î.e.n. Vânătorii din frescele aparţinând stilului vechi au trupurile pictate şi sunt înarmaţi fie cu arcuri, fie cu suliţe. O barcă reprodusă pe o stâncă din Tamrit este aidoma ambarcaţiunilor din Egiptul Superior datând din perioada predinastică. Tot la Tamrit se află „Cele două Veneri" şi „Antilopele cabaline" în ocru roşu. La Jabbaren, „Femeia cu capul mic" şi „Cele două tinere" nu au profiluri negroide şi amintesc de femeile din populaţia peulă stabilită astăzi în Senegal; Lhote crede că strămoşii acestei populaţii au emigrat din Sahara spre sud, fapt atestat de vechile ei legende – de altfel, coafurile femeilor din frescele de la Jabbaren (în formă de creastă de coif sau de căpăţână de zahăr) sunt foarte asemănătoare cu ale femeilor peule de astăzi (o consecvenţă de patru sau cinci milenii în moda feminină este, s-o recunoaştem, lucru rar...).

9–10. Stilurile postbovidiene (al „judecătorilor de pace" şi al „oamenilor albi alungiţi") vădesc mai limpede influenţa egipteană – de pildă în „Scena ofrandei" descoperită pe peretele de pe malul stâng al uedului Jabbaren, toate personajele au capete de pasăre. În fresca „Judecătorilor de pace", numită astfel deoarece bărbaţii poartă pe cap un soi de găleţi ciudate în jurul unei toci cu benzi verticale, îmbrăcămintea, ca şi ornamentele de pe braţe şi umeri fiind de certă influenţă egipteană; fresca este probabil cu puţin anterioară celei numite convenţional „Antinea", figură feminină cu profil tipic europoid (H. Lhote: „... s-ar putea spune grec"), fapt care n-a găsit până acum o explicaţie suficient argumentată. O altă enigmă din aceeaşi perioadă o constituie „Înotătoarea cu sânii pe spate", frescă descoperită sub o stâncă de la Auanrhet: o femeie cu trupul prelung trage după sine un om cu membrele strânse, iar dedesubt, în stânga, un personaj cu braţele întinse iese dintr-un ovoid ciudat; să reprezinte oare o evocare a călătoriei morţilor (femeia care trage după sine un cadavru) şi a naşterii (făptura care iese din „ou")?

11–12. Stilurile perioadei carelor şi a calului încălecat – ultimul numit şi stilul oamenilor bitriunghiulari după o pictură descoperită pe peretele unui adăpost de la Adjefu. Carele reprezentate în frescele tassiliene au de obicei câte doi cai şi sunt adesea surprinse

în ceea ce Lhote numeşte „stilul galopului avântat". De la aşa-zisul „car de luptă" de la Ala-n-Edument, pictat în ocru roşu şi alb, a pornit o discuţie în contradictoriu între specialişti: unii susţineau că nu este vorba de care din epoca egeo-cretană, ci din epoca romană; că nefiind reprezentate în vreo scenă de război, nici măcar nu este vorba de care de luptă, ci de care de circ; în sfârşit, că n-au fost vreodată folosite în Sahara, ci reproduse din memorie de cei ce călătoriseră în nord şi avuseseră prilejul să asiste la întrecerile din circuri. Chestiunea este departe de a fi rezolvată definitiv, deoarece există indicaţii că aceste fresce sunt anterioare epocii romane, iar unele dintre ele, cum sunt cele de la Ued-Djerat, par să reprezinte într-adevăr scene de luptă.

Frescele din Tassili mai prezintă, aşadar, destule enigme – carele de luptă (sau poate de circ, sau de vânătoare...) fiind numai una dintre ele. O altă enigmă este semnificaţia amprentelor de mâini, găsite alături de picturile din perioadele bovidiană şi postbovidiană, care amintesc mâinile din peşterile paleolitice din Europa apuseană şi mai târziu vor fi descoperite şi în peştera de la Pescari-Alibeg. Discuţii înverşunate au stârnit şi două picturi tipic egiptene descoperite la Jabbaren – una reprezentând patru zeiţe protectoare cu cap de pasăre, cealaltă o scenă de ofrandă; aceste fresce – singurele de acest fel din regiunea Tassili – au produs oarecare senzaţie printre cercetători, deoarece până la descoperirea lor nimic nu lăsa să se întrevadă că egiptenii au pătruns atât de departe la apus de Valea Nilului (H. Lhote: „Poate că nu-i vorba decât de cine ştie ce libian egiptenizat sau de nişte prizonieri egipteni aduşi de libieni în ţara lor..."). În sfârşit, însăşi apariţia calului în Sahara (folosit la început exclusiv la tracţiune şi abia mai târziu la călărie) este obiect de controversă; o ipoteză interesantă pune ivirea calului în Tassili în legătură cu documentele Egiptului antic în care se menţionează o invazie a misterioaselor „popoare ale mării", în secolul al XIII-lea î.e.n.: unii dintre năvălitori, respinşi de armata egipteană, s-ar fi refugiat în Libia, apoi către sud-vest, în regiunea Tassili, aducând cu ei caii şi carele.

Dar în ciuda acestor enigme, ipoteze neverificate şi chestiuni controversate care-şi aşteaptă soluţionarea, frescele din „Podişul Râurilor" au adus o contribuţie de mare însemnătate la cunoaşterea unei întinse regiuni din Africa, astăzi cel mai mare deşert de pe Terra, odinioară un ţinut relativ roditor, locuit de populaţii care s-au succedat aici lăsând pe stânci interesante mărturii ale culturilor lor milenare.

Am văzut cum ideile cercetătorilor (profesionişti şi amatori) au evoluat rapid de la începutul veacului nostru: în jurul anului 1900, ei încă mai contestau omului paleolitic capacitatea artistică, pentru ca în ultimul pătrar al aceluiaşi veac să se vorbească de „intuiţia artistică" şi de „instinctul artistic" al omului din aurignacian sau din magdalenian. Instinct sau intuiţie – nu se cuvine să ignorăm faptul că (aşa cum de altfel subliniază şi V. Gordon Childe) pictând, gravând sau sculptând, omul din paleolitic, chiar dacă trăia plăcerea creaţiei sale artistice, era împins către ea „de o serioasă motivare economică". S–a spus despre această artă că „reprezintă, de fapt, o veritabilă catalogare a cunoştinţelor de zoologie ale omului primitiv" – dar aceasta nu este de–ajuns: ea era legată în primul rând de particularităţile concrete ale muncii şi ocupaţiilor omului din acea epocă îndepărtată, pe care observaţia şi experienţa vânătorului primitiv le–a reflectat în imaginile parietale sau gravurile pe os. În acelaşi timp, arta omului primitiv avea adesea – pentru el şi pentru contemporanii lui – un sens religios şi participa la practici magice: este astăzi aproape unanim acceptat că unele reprezentări redau în fond rituri de vânătoare, aşa cum unele statuete de femei („Venerele") sunt legate de ideea fecundităţii, a perpetuării speciei.

Sculpturile şi gravurile din paleolitic – pe piatră, os, fildeş, ceramică ş.a. – au în general dimensiuni mici, ele trec rareori de mărimea naturală a subiectului reprezentat. Faptul că au ajuns până la noi se datorează păstrării lor în sol, la adâncime, sau în funduri de peşteră – în general în locuri ocrotite. În ultima vreme (de pe la mijlocul veacului nostru), unii cercetători au început să acorde atenţie şi altor reprezentări de proporţii gigantice, destul de des întâlnite în natură, cum sunt formaţiile stâncoase cu aspect zoomorf sau antropomorf. Oare aceste formaţii n–ar putea fi şi ele opera strămoşilor noştri îndepărtaţi, sculpturi uriaşe *in situ* – prin urmare prelucrate la faţa locului şi fără o deplasare ulterioară – reprezentări care, nefiind adăpostite în funduri de peşteră (de exemplu) au suferit erodări devenind aproape de nerecunoscut? Statui reprezentând zei–oameni şi zei animale şi cărora de–a lungul mileniilor vânturile, ploile, diferenţele de temperatură le–au tocit trăsăturile astfel că nu s–au păstrat decât în contururi vagi? Câteva exemple de asemenea reprezentări găsim şi în ţara noastră – aşa este celebrul „Sfinx" din Bucegi, până nu de mult ignorat complet de istorici şi arheologi şi în care geologii văd un simplu produs al eroziunii, un interesant monument

al naturii, care merită cel mult să devină un obiectiv turistic (ceea ce a şi devenit...).

Referiri la statui uriaşe lucrate *in situ* găsim şi în lucrări de arheologie mai vechi, dar în zilele noastre discuţia a fost declanşată odată cu descoperirea vestigiilor uneia dintre vechile culturi originale sudamericane, cu caracter megalitic – construcţii realizate din blocuri masive de piatră şi sculpturi de mari dimensiuni: cultura mazma; descoperite în 1952 de Daniel Ruzo, pe platoul Marcahuasi din Peru, la circa 80 km de Lima, vestigiile acestei culturi au provocat senzaţie printre specialişti şi au înflăcărat imaginaţia amatorilor.

Printre cele mai interesante vestigii ale acestui popor necunoscut – creatorul culturii numite convenţional mazma – se numără tocmai astfel de sculpturi de dimensiuni uriaşe, pentru realizarea cărora artiştii respectivi au folosit stânci naturale – aşadar: sculpturi megalitice *in situ*. Până aici n–ar fi nimic original, asemenea vestigii s–au descoperit şi în alte locuri, de pildă în Mexic (cultura Tula), numai că temele sculptorilor necunoscuţi de pe platoul Marcahuasi sunt într–adevăr ieşite din comun: mai întâi, animale care au dispărut de mult din America, cum ar fi calul sau gliptodonul (un mamifer edentat, măsurând circa 4 m, cu carapace osoasă, care a trăit în era terţiară şi la începutul celei cuaternare), apoi animale care n–au trăit niciodată în acele locuri – leul, cămila, vaca. Sculpturi antropomorfe ale culturii mazma amintesc de zeii Egiptului antic, înfăţişaţi cu capete de animale sau de păsări. La acestea se adaugă diverse construcţii ciclopice, ceea ce i–a făcut pe specialişti să presupună că platoul Marcahuasi fusese în vechime un loc sacru, că adăpostea sanctuare în care se aduceau jertfe.

Asupra vechimii culturii mazma se duc încă discuţii. Cercetătorul rus N. F. Jirov, care nu exclude posibilitatea ca făuritorii ei să fie urmaşii locuitorilor Atlantidei lui Platon (ceea ce ar explica statuile reprezentând animale din Lumea Veche), o apreciază la peste 12 000 de ani: conform cronologiei din dialogurile platonice *Critias* şi *Timeu*, uriaşa catastrofă care a dus la scufundarea Atlantidei ar fi avut loc în urmă cu 10 600–11 600 ani... Un alt cercetător, Peter Allan de la Smithsonian Institute, merge cu aprecierile până la douăzeci de milenii, ca şi profesorul H. S. Bellamy de la Universitatea din Viena, care compară cultura mazma cu culturile perioadei magdaleniene din apusul Europei.

În cele trei decenii care s–au scurs de la interesanta descoperire

de pe platoul Marcahuasi, Daniel Ruzo a devenit un tenace căutător de sculpturi megalitice *in situ* pe toată suprafaţa globului nostru. „Sunt convins că lumea oamenilor de ştiinţă" scrie el „se va vedea în curând constrânsă să admită că pe toată suprafaţa Pământului oamenii preistorici, posteriori epocii picturii din peşteri, au sculptat stâncile naturale pentru a-şi exprima concepţiile de ordin religios". Aceste cercetări l-au dus pe Ruzo la descoperirea unor asemenea sculpturi gigantice în Brazilia, precum şi în Lumea Veche – în Franţa lângă Fontainebleau, în Grecia, Egipt şi în alte părţi. N-au lipsit nici oamenii de ştiinţă care au contestat unele dintre aceste descoperiri, pornind de la principiul că existenţa unei culturi locale americane nu presupune neapărat şi existenţa unor culturi corespunzătoare în alte părţi ale lumii; în sprijinul acestui principiu vine faptul (obiectiv) că mare parte a aşa-ziselor sculpturi megalitice uriaşe sunt într-o stare de erodare atât de înaintată, încât e nevoie de foarte multă imaginaţie pentru a vedea în ele intervenţia unei mâini de artist şi nu simple capricii ale naturii.

Pe de altă parte, unele descoperiri pe teritoriul Rusiei, în Urali şi în munţii din răsăritul Siberiei, par să confirme existenţa unor culturi arhaice care practicau sculptura *in situ* pe stânci: în 1966, profesorul Lipski a descoperit şi studiat câteva interesante figuri cu caractere egiptoide (oameni cu cap de pasăre) gravate pe pereţii unor stânci şi peşteri din Urali, după ce numai cu un an înainte, în 1965, vânătorul Efrem Leşok descoperise întâmplător câteva gigantice sculpturi în munţii Sihote-Alin, realizate pe stânci; tot aici, într-o peşteră uriaşă, artistul necunoscut folosise ca material de sculptat o stalactită, pe care o transformase într-un bărbat încovoiat care sprijinea tavanul peşterii. Alături de acest Atlas siberian se află o figură ciudată cu aripi mari albastre şi cu braţele încrucişate pe piept. În altă încăpere a aceleiaşi peşteri se află o statuie antropomorfă având în mijlocul frunţii înalte o adâncitură ca un al treilea ochi – poate că artistul necunoscut a vrut să redea aşa-zisul „ochi pineal" din unele străvechi tradiţii, figurând în câteva reprezentări arhaice şi legende mitologice şi simbolizând divinitatea. În sfârşit, lista sculpturilor gigantice *in situ* de pe teritoriul fostei Uniuni Sovietice mai cuprinde câţiva „sfincşi" descoperiţi în munţii Kazahstanului şi reprezentări de capete de animale (berbeci) în Caucaz.

Nu există nici un fel de dubii în privinţa autenticităţii sculpturilor gigantice *in situ* descoperite pe platoul Marcahuasi

şi a celor din munţii Sihote–Alin. De altfel, cultura mazma atestată şi prin alte vestigii – ruinele unor clădiri şi fortificaţii, ale unui sistem de irigaţie – a fost studiată de oameni de ştiinţă, ca doctorul Antonio Pompa, membru al Academiei mexicane şi specialist în culturile precolumbiene şi doctorul Peter Allan, specialist în cultura Tiahuanaco, care sunt de acord asupra autenticităţii acestor sculpturi şi asemănărilor în ce priveşte tehnica de execuţie (de pildă modul de reprezentare a ochilor) cu unele dintre vechile statui din insulele Pacificului – Arhipelagul Societăţii şi mai ales celebrele moai din Insula Paştelui. Iar profesorul H. S. Bclamy, referindu-se tot la statuile de pe platoul Marcahuasi, remarcă: „Asemenea monumente sunt unice prin concepţia, linia şi execuţia lor. Cea mai evidentă particularitate pe care o reprezintă este plasticitatea lor, căci unele nu sunt în relief în adevărata expresie a acestui cuvânt. Rezultă că fiecare trebuie privită dintr–un punct bine definit, de obicei marcat în teren şi deci sub un anume unghi de orientare. Majoritatea valorifică un anumit efect luminos".

Sculpturile *in situ* din munţii Sihote–Alin au fost studiate de geologul Alexei Oklandnikov de la Academia de Ştiinţe a Rusiei, care le datează într–o epocă mai recentă: secolele al VI–lea sau al V–lea î.e.n. Alţi specialişti înclină pentru o epocă mai veche (în neolitic) şi nu exclud posibilitatea ca, în general, tradiţia şi tehnica sculpturii *in situ* la dimensiuni gigantice să fie „o expresie întârziată a unei culturi cu mult mai vechi", aducând ca argument unele caracteristici, cum ar fi reprezentarea celui de–al treilea ochi.

O altă problemă controversată o constituie metodele de lucru folosite în realizarea acestor sculpturi; omul din palcolitic putea cu greu realiza schele şi eşafodaje, el nu cunoştea sisteme mecanice şi uneltele sale erau nepotrivite pentru tăierea şi modelarea rocilor; de altfel asemenea probleme se pun şi în cazul unor fresce din paleolitic (la ce lumină au lucrat pictorii din peştera de la Lascaux, cum au pictat ei tavanele înalte?) Ca şi în cazul unor construcţii ca uriaşul canal tăiat în piatră, între Amazon şi Rio Negro, aliniamentele lungi de kilometri de la Nazca (America de Sud), blocurile de la Baalbek (Liban), construcţiile ciclopice de la Machu Picchu (Peru); chiar piramidele Egiptului antic sunt construite după o tehnică până astăzi nereconstituită integral. Sunt, fără îndoială, tot atâtea lacune în cunoştiinţele noastre despre diverse culturi străvechi, ceea ce i–a făcut pe unii autori înzestraţi cu fantezie să atribuie aceste realizări unor

tehnici–minune, să porncască de la premisa că preoţii şi vracii acelor vremuri erau posesorii unor cunoştiinţe misterioase, de nivel superior, astăzi pierdute, sau că arhitecţii şi sculptorii erau inspiraţi şi ajutaţi de făpturi inteligente venite din alte lumi şi aflate pe o treaptă superioară de cultură (ipoteza paleocosmonautică).

Înainte de orice, în abordarea acestei probleme trebuie să se ţină seama, după părerea noastră, de faptul că omul primitiv a cunoscut de timpuriu (înainte de epoca metalelor) posibilitatea lucrării unei roci mai moi cu o rocă mai dură, precum şi, în anumite cazuri, posibilitatea dislocării fragmentelor de rocă prin aplicarea focului. Şi apoi, mai trebuie să ţinem seama că, în cazul statuilor gigantice lucrate *in situ*, artistul pleca de cele mai multe ori de la forme existente în natură, ameliorându–le prin modelare, fără a mai fi nevoit să deplaseze roci cântărind zeci sau chiar sute de tone – ceea ce rezolva de la început una dintre problemele cele mai dificile.

Situarea chipurilor tăiate în stâncă la distanţe atât de mari (între munţii Sihote–Alin din Extremul Orient siberian şi platoul Marcahuasi din Peru se întinde cel mai mare ocean de pe Terra) nu trebuie să ne ducă neapărat la ipoteza universalităţii acestor sculpturi – cu alte cuvinte, că aceeaşi cultură ar fi răspândit pe întreagă suprafaţă a planetei formele şi tehnica realizării sculpturilor gigantice executate *in situ*; ele pot reprezenta expresia unei tehnici apărute în locuri diferite, pe o treaptă corespunzătoare unui anumit stadiu de civilizaţie – prin urmare puteau să apară în viaţa unor grupuri umane deosebite, ba chiar în epoci diferite, nu neapărat prin fenomene de difuzie culturală, ci numai în condiţii istorico–economice similare.

Daniel Ruzo are adepţi şi în ţara noastră, şi nu numai din 1968, când a urcat pe Bucegi (unde a cercetat „Sfinxul" şi „Omul") apoi în Ciucaş şi în alte părţi. Cu un sfert de mileniu mai înainte, în 1716, Dimitrie Cantemir, în *Descrierea Moldovei*, vorbind despre Ceahlău, arăta: „Drept în vârf se vede o statuie străveche, înaltă de cinci coţi (circa 3,2 m – n.n.) înfăţişând [...] o bătrână cu 20 de mioare. Este anevoie de spus dacă natura a vrut să–şi arate aici jocul sau dacă statuia a fost lucrată astfel de mâna unui artist dibaci."

E adevărat că de la vizita cercetătorului peruvian interesul pentru formele stâncoase ciudate din Carpaţi a crescut mult în

rândul unor specialişti (istorici, geologi), dar mai ales al amatorilor entuziaşti şi s-a făcut simţit în saloanele de artă fotografică, în ziare, reviste şi almanahuri, într-o emisiune TV în cadrul „teleenciclopediei", şi în activitatea editorială (Simion Săveanu: *Aventuri prin tunelul timpului.* Edit. Sport-Turism, Bucureşti 1977; primul capitol al acestui volum de reportaj, intitulat „Misterele Carpaţilor", tratează această temă).

„Sfinxul" din Bucegi, situat pe platoul din apropierea cabanei Babele, este prea cunoscut ca să insistăm asupra înfăţişării lui: imagine familiară din cărţile poştale ilustrate şi afişe de turism devenită un fel de semn iconografic al Carpaţilor noştri. În favoarea unei prelucrări de mâna omului pledează mai puţin zâmbetul lui enigmatic, cât mai degrabă orbitele ochilor şi „căciula" de formă curioasă, care pare că nu face parte din masa pietroasă originară, ci a fost aplicată ulterior; unii vedeau în acest acoperământ o „căciulă dacică" aşa cum apare pe basorelieful în spirală de pe Columna lui Traian.

Muntele Omul îşi datorează numele stâncii uriaşe aflate în vârful lui, la peste 2500 m altitudine. Privită dintr-un anumit loc, stânca aceasta dădea altădată într-adevăr impresia unei figuri umane, impresie mult atenuată astăzi din pricina cabanei turistice construite aici şi lipite de peretele stâncii.

Carpaţii mai adăpostesc numeroase asemenea forme ciudate, care stimulează imaginaţia: un „porumbel" uriaş situat între Babele şi Omul; un alt „sfinx" în Ciucaş, masiv în care, cu prilejul vizitei sale din 1968, Ruzo crede că a găsit şi mai multe capete umane; forme statuare în munţii Călimani, în apropiere de vârful Lucaciu şi de Pietrele Roşii; apoi pe Valea Lotrului, Valea Cernei, Valea Sebeşului, pe drumul spre Poiana Braşov şi în multe alte locuri.

Dacă unii specialişti dar mai ales amatorii entuziaşti sunt convinşi că în aceste forme – dacă nu în toate, măcar în parte dintre ele – a intervenit mâna omului, cei mai mulţi dintre specialişti sunt în general de altă părere. Profesorul Victor Tufescu (în *Popasuri prin ţară*, 1976) arată: „... legenda se leagă, de asemenea, şi de unele stânci de forme impresionante care aduc fie cu siluete umane, fie cu imaginile unor vieţuitoare de basm [...] încât unii intelectuali au fost tentaţi să le considere făurite de mâna unor locuitori pierduţi în timp; ceea ce, bineînţeles, nu poate fi decât o interpretare fantezistă". Profesorul Petre Coteţ este de aceeaşi părere: „Ca încheiere la cele două teze cu privire la originea Sfinxului – naturală şi antropică – prima constituie

un adevăr ştiinţific, demonstrat prin date de teren, iar a doua o simplă presupunere fără dovezi [...]".

Totuşi, nu toţi specialiştii sunt atât de categorici în această privinţă. Daniel Ruzo n-a exclus posibilitatea ca unele megalite din munţii noştri să fi fost prelucrate de artişti din vechime. Tot aşa, profesorul Traian Naum (într-o mărturie culeasă de S. Săveanu în op. cit.) este de părere că: „Faptul că toate reprezentările umane se găsesc modelate pe conglomerate, roci ce condiţionează o eroziune diferenţiată, concretizată prin apariţia unor forme fantastice, mă face să conchid că iniţial toate au fost capricii ale naturii şi, probabil, unele au fost modelate de om".

Vedem, aşadar, că şi la noi părerile diferă, aşa cum, de altfel, diferă şi părerile specialiştilor din numeroase alte ţări în care s-au găsit stânci uriaşe evocând siluete de oameni sau de animale. Amatorii entuziaşti, care nu se îndoiesc câtuşi de puţin de autenticitatea acestor „mesaje artistice peste milenii", au şi ei dreptate în felul lor: artiştii care le-au făurit erau înzestraţi cu multă fantezie – este firesc ca şi cei care recepţionează aceste mesaje să dea dovadă de fantezie... Şi apoi, omul paleolitic şi urmaşii săi ne-au lăsat mărturii incontestabile ale capacităţii lor creatoare – în Pirinei şi în Tassili, la Porţile de Fier, pe platoul Marchauasi, în munţii Sihote-Alin, în Polinezia şi în multe alte părţi, şi atunci, de ce ar face tocmai Carpaţii excepţie? Este un punct de vedere logic de la care pornesc şi cercetătorii din diferite alte ţări, situate pe toate meridianele planetei noastre – oameni de ştiinţă care au început să examineze cu alţi ochi marile stânci cu forme ciudate...

Se desprinde de aici concluzia că existenţa unor sculpturi gigantice *in situ* pe o arie mult mai vastă decât cea explorată până acum şi-a cucerit dreptul de a nu fi înlăturată aprioric dintre ipoteze (de dată relativ recentă) la îndemâna cercetătorului din domeniul preistoriei; nu este mai puţin adevărat că, până la verificarea ştiinţifică, o ipoteză, deşi constituie şi un instrument eficace de lucru, rămâne în domeniul incert al posibilităţilor.

BLESTEMUL LUI TUTANKHAMON

„O, Maică Noapte, întinde-ţi aripile tale asupra noastră, ca Stelele veşnice!"

Inscripţie pe sarcofagul lui Tutankhamon, circa 1335 î.e.n.

„Să ne imaginăm o vale pustie, bântuită de duhuri (cel puţin egiptenii erau convinşi de aceasta), cu galerii subterane golite de comorile pe care le conţineau. Unele dintre ele, ale căror intrări erau deschise, slujeau de adăpost vulpilor, cucuvelelor deşertului şi liliecilor. Cu toate acestea, în ciuda jafului şi părăsirii, ea îşi păstrează atracţia magică. Continuă să fie «Valea sacră a Regilor», vizitată de o mulţime de visători şi de curioşi."

HOWARD CARTER
în Tutankhamun, *1924.*

„În 1922, Valea Regilor a fost teatrul unei descoperiri arheologice care a emoţionat şi a pasionat întreaga Europă, mai mult decât oricare alt eveniment de acest gen, de la descoperirea Troiei de către Schliemann."

C. W. CERAM
în Götter, Gräber und Gelehrte, *1949.*

BLESTEM: Invocare a urgiei divinităţii împotriva cuiva: nenorocire a cuiva pusă pe seama furiei divine.

Dicţionarul explicativ al limbii române, 1975.

- **JEFUITORII DE MORMINTE.**
- **MUMIILE: TAINELE ÎMBĂLSĂMĂRII.**
- **O COBRĂ DEVOREAZĂ „PASĂREA DE AUR".**
- **MISTERIOASA MOARTE A LORDULUI CARNARVON.**
- **AMULETA DE FIER.**
- **O „AUTOPSIE" PRACTICATĂ CU O ÎNTÂRZIERE DE TREI MILENII.**
- **BLESTEMUL LUI TUTANKHAMON: IPOTEZA DEAN.**

În 1973, o expoziţie egipteană intitulată „Tezaurul lui Tutankhamon" a înregistrat, la British Museum din Londra, peste un milion şi jumătate de vizitatori care, uneori, stăteau la rând câteva ore ca să poată intra. La New York aceeaşi expoziţie, găzduită de Metropolitan Museum of Art, ca de altfel şi la Paris şi în alte câteva mari oraşe, a înregistrat de asemenea cifre record în ceea ce priveşte numărul vizitatorilor. După mai mult de o jumătate de veac de la descoperirea mormântului său, „faraonul-copil" exercită încă o puternică atracţie asupra contemporanilor noştri. Fără îndoială că această atracţie trebuie pusă în primul rând pe seama celor aproape 5 000 obiecte de artă găsite în mormântul său – o artă stranie şi rafinată, veche de treizeci şi trei de secole – dar şi pe seama personalităţii controversate a acestui rege-zeu mort la vârsta de 18 ani, a legendelor legate de domnia lui şi aşa-zisului blestem care ar fi urmărit până la moarte pe cei care au comis nelegiuirea de a fi violat sacrosanctul mormânt. (Problema „blestemului faraonilor" este expusă pe scurt în primul volum al lucrării noastre, la capitolul „Tainele Marii Piramide").

Există, în istoria arheologiei, anumite descoperiri hotărâtoare, legate de marile nume ale acestei ştiinţe – de cercetările lui Mariette, Petrie şi Lepsius în Egipt, ale lui Botta şi Layard în Mesopotamia, ale lui Stephens şi Thompson în Yucatan, urmate de cele ale lui Schliemann şi Evans la Troia şi în Creta, de cele ale lui Koldewey şi Woolley la Babilon şi Ur. Printre aceste nume prestigioase se cuvine menţionat la loc de cinste cel al lui Howard

Carter, care la sfârşitul lui noiembrie 1922 a descoperit mormântul faraonului Tutankhamon, una dintre cele mai mari descoperiri din istoria acestei ştiinţe relativ tinere care este arheologia.

Tutankhamon, aşa cum arătam, a murit la vârsta de 18 ani, în anul 1335 î.e.n. Întreaga lui domnie a durat nouă ani, iar moartea lui s–a produs în împrejurări până astăzi nelămurite – T. Hoving le califică drept „misterioase" (Thomas Hoving: *Tutankhamon: the Untold Story*. Hoving associates Inc., New York, 1978).

Cei doi descoperitori ai mormântului, egiptologul Howard Carter şi comanditarul său, lordul George Carnarvon, au devenit peste noapte celebri în lumea întreagă.

În 1907, când cei doi s–au întâlnit pentru prima oară, Carter era cunoscut numai într–un cerc restrâns de egiptologi, iar lordul Carnarvon mai ales din rubricile mondene ale presei britanice; acest aristocrat avea, ca şi alţi reprezentanţi ai nobilimii din patria lui insulară, un nume foarte lung: George Edward Stanhope Molyneux Herbert, al cincilea Earl of Carnarvon. Poate că Hoving este prea sever cu el când afirmă că „... în cei 41 de ani de când se născuse nu realizase în fapt nimic demn de semnalat"; mai generos, Ceram îl califică „... un amestec specific englez, de sportiv şi de amator de artă, de gentleman şi de globetrotter, de realist în acţiuni şi de romantic în sentimente". (C. W. Ceram: *Zei, Morminte, Cărturari*. Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1968). O anume pregătire ştiinţifică avea, căci studiase la Trinity College, Cambridge, pe care–l părăsise în 1887 pentru a se îmbarca pe o navă cu pânze cu care avea de gând să facă înconjurul lumii. A ajuns până în Australia, apoi în Japonia, Africa de Sud, Turcia, Italia, Franţa, Germania, Suedia, Statele Unite. În afară de călătorii. este pasionat de desene şi gravuri vechi, de cursele de cai şi sporturile nautice, este unul dintre primii campioni de tir şi unul dintre primii automobilişti: permisul de conducere cu nr. 3 eliberat în Anglia poartă numele lui. Această ultimă pasiune va determina, oricât ar părea de ciudat, orientarea lui către egiptologie.

Faptele s–au patrecut în felul următor: în jurul anului 1900, pe o şosea din Germania, este grav rănit într–un accident de automobil, de pe urma căruia rămâne, pentru restul vieţii sale, cu tulburări ale respiraţiei. Medicii îi interzic să petreacă iarna în Anglia cea ceţoasă şi–i recomadă Egiptul, unde lordul Carnarvon debarcă pentru prima oară în 1903. Aici vizitează, între altele, şantierele arheologice şi curând descoperă „o profesie admirabilă

care îi îngăduie să îmbine dragostea pentru sport cu dorinţa de a se ocupa serios de arte" (Ceram); şi iată-l obţinând, în 1906, o concesiune de la Ministerul Lucrărilor Publice – de care ţinea Serviciul antichităţilor – pentru săpături în Valea Regilor. Curând îşi dă seama că nu are pregătirea necesară şi îi cere lui Gaston Maspero, şeful Serviciului antichităţilor, să-i recomande un colaborator. (Prin tradiţie, guvernul egiptean numea în fruntea

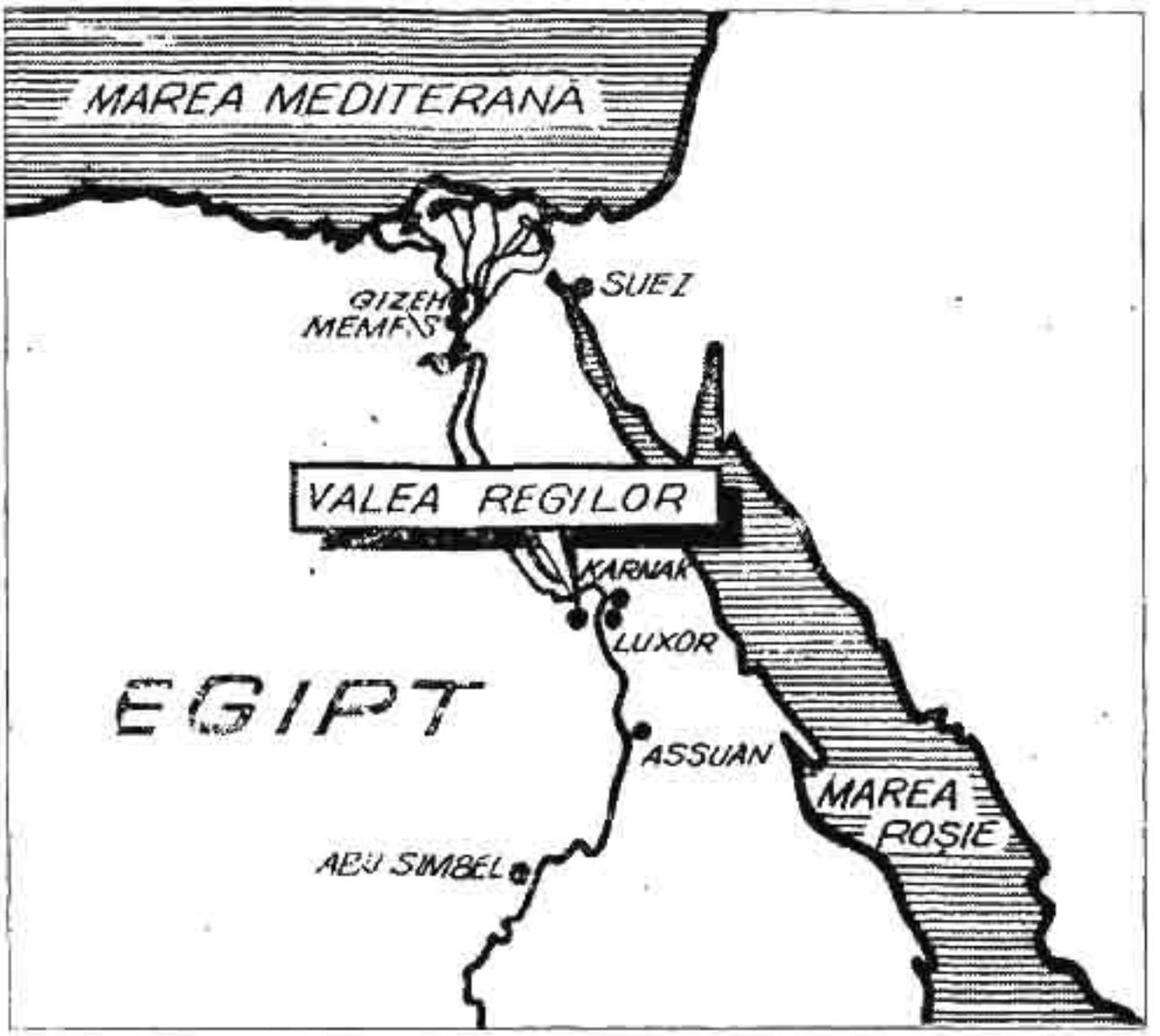

acestei instituţii un francez – tradiţie moştenită de la expediţiile lui Napoleon în Egipt care în fapt au pus bazele egiptologiei). Fără nici o ezitare, Maspero i l-a recomandat pe Howard Carter.

Biografia lui Carter nu are nimic ieşit din comun. Născut în 1874 la Kensington, cartier al Londrei situat la apus de Hyde Park, era fiul unui modest desenator specialist în acuarele reprezentând câinii, pisicile şi caii aparţinând aristocraţiei. Prea sărac să-şi poată trimite fiul la şcoală, i-a dat o oarecare educaţie

acasă, învăţându-l şi tainele meseriei de acuarelist. Howard părea aşadar destinat să continue cariera lipsită de perspective a tatălui său.

Dar, în vara anului 1891, viaţa tânărului suferi o schimbare radicală. În acel an, profesorul E. Newberry de la muzeul din Cairo, aflat în vizită la Londra, îi arată unei vechi prietene de-a lui, lady Amherst, desenele în creion ale unor hieroglife aflate pe vechi monumente, explicându-i că are nevoie de un desenator talentat care să finiseze aceste schiţe. Lady Amherst i-l recomandă pe Howard Carter, pe atunci în vârstă de 17 ani, care, după ce trecu cu succes o probă, fu angajat pe o durată de trei luni la secţia de egiptologie a lui British Museum. Mulţumiţi de activitatea lui, cei din conducerea muzeului l-au recomandat la rândul lor unei organizaţii care – cu fonduri provenite din donaţii particulare, dar tutelată de secţia respectivă a muzeului – întreprindea săpături în Egipt. Aici, vreme de mai mulţi ani (între 1891 şi 1898) Carter a continuat să execute acuarele după inscripţii şi desene de pe monumente (fotografia în culori încă nu fusese descoperită), dar în acelaşi timp a avut prilejul să colaboreze cu câţiva dintre arheologii de seamă ai vremii, printre care Theodore Davis şi mai cu seamă sir William Flinders Petrie, renumitul egiptolog cu care a lucrat pe şantierul templului funerar de la Deir-el-Bahri. În 1899, la sugestia lui Flinders Petrie, Maspero îl numeşte pe Carter, care abia împlinise 25 de ani, inspector al monumentelor din Egiptul de Sus şi Nubia.

Lordul Carnarvon

Howard Carter era mai degrabă scund, dar de o constituţie robustă şi dotat cu o forţă fizică ieşită din comun. Inteligent, şi-a însuşit destul de repede principiile şi metodele arheologiei, în ciuda faptului că nu avea o pregătire şcolară superioară. Dădea

dovadă de simţ practic şi nu era lipsit de fantezie. Unii biografi menţionează că era pedant şi încăpăţânat, iar Hoving, după ce constată că nu avea simţul humorului, spune textual: „He had a streak of obstinacy and an explosive temper" – aşadar o oarecare îndărătnicie şi un temperament exploziv. Două întâmplări, situate la treisprezece ani una de alta, ne dau unele indicaţii interesante asupra firii lui Carter.

Prima întâmplare se situează în 1903, când Carter era încă inspector în cadrul Serviciului antichităţilor. În anul acela, Flinders Petrie, împreună cu soţia sa şi cu trei tinere care-şi făceau ucenicia într-ale arheologiei, au lucrat câtva timp la Saqqara, copiind şi descifrând hieroglifele de pe morminte. Într-o seară, câţiva francezi care se cam întrecuseră cu băutura, pătrunseră în tabăra arheologică engleză îndreptându-se către corturile tinerelor femei. Flinders Petrie încearcă să-i oprească, trimiţând şi după Carter care se afla în apropiere. Acesta sosi, împreună cu câţiva funcţionari egipteni din serviciul său, iar în altercaţia care urmă, unul din cheflii căzu la pământ doborât de un pumn al lui Carter. A fost sfârşitul carierei de inspector a lui Carter: consulul-general al Franţei a cerut cu insistenţă ca impetuosul Carter să-şi ceară în mod formal scuze, ceea ce acesta a refuzat, iar Maspero, deşi ţinea mult la el, a fost nevoit să-l concedieze. Trei ani mai târziu îl va recomanda cu căldură, cum am văzut, lordului Carnarvon.

Întâmplarea de mai sus este relatată chiar de Flinders Petrie într-una dintre lucrările lui. Cea care urmează se află într-o lucrare cu pronunţat caracter memorialistic a lui Howard Carter: în 1916, când Carter petrecea un scurt concediu la Luxor, câţiva bătrâni din satul aflat în apropiere îl anunţă că o bandă de jefuitori de morminte făcuse o descoperire pe dealul care domină Valea Regilor, că hoţii se află acum în mormântul respectiv unde se ceartă pentru pradă. Cel mai apropiat post de poliţie se afla la câteva ore de drum, astfel încât Carter se hotărî să acţioneze cu mijloace proprii. „Mi-am adunat în grabă muncitorii care scăpaseră de recrutare", povesteşte el, „mi-am luat armele şi am pornit spre locul faptei, expediţie care însemna o ascensiune de peste 600 metri pe dealurile Kurna scăldate în lumina lunii. Când am ajuns, era aproape de miezul nopţii. Călăuza îmi arată capătul unei frânghii care atârna de-a lungul stâncii abrupte. Ciulind urechea, auzeam destul de limpede glasurile hoţilor. Mai întîi am retezat frânghia, tăindu-le astfel retragerea; apoi, după ce am înnodat-o bine pe a mea, am început să cobor alunecând de-a

lungul stâncii. Să cobori astfel, în toiul nopţii, sprijinindu-te doar în mâini, într-un cuib de tâlhari pe cale să violeze un mormânt, iată o îndeletnicire nu lipsită de farmec. Erau opt la număr şi, când am ajuns jos, am trecut prin câteva minute destul de neplăcute. Le-am spus că aveau de ales: sau să plece folosind frânghia mea, sau să rămână până la sosirea poliţiei. Până la urmă au ales calea raţiunii şi au plecat [...]"

Mormântul acesta, pentru care Carter şi-a riscat viaţa, se dovedi lipsit de orice valoare arheologică: destinat iniţial reginei Hatşepsut, fusese apoi abandonat, singurul obiect pe care-l conţinea fiind un sarcofag de gresie neterminat. Am relatat totuşi întâmplarea pentru că ea aruncă o lumină asupra firii lui Carter, de asemenea fiindcă poate constitui, într-o oarecare măsură, o explicaţie pentru teama aproape bolnăvicioasă pe care arheologul o manifesta în permanenţă: că obiectele descoperite de el în mormintele faraonilor, unele de o valoare inestimabilă, ar putea fi furate. Lua măsuri de pază socotite de unii dintre colaboratorii săi ca exagerate, astupa seara cu blocuri de piatră mormintele la care lucrase în timpul zilei, rânduia ronduri de pază, uneori dormea noaptea pe şantier.

La drept vorbind, această teamă a lui era oarecum justificată: cu numai câţiva ani înainte de sosirea lui în Egipt, fusese descoperită o bandă de jefuitori de morminte, condusă de un anume Abd el-Rasul, originar din satul Kurna, ai cărui locuitori practicau de mii de ani această foarte puţin onorabilă meserie. Banda avea legături cu anticarii din Cairo, prin intermediul cărora mii de obiecte – mumii, statuete, bijuterii, ceramică – de mare valoare arheologică şi artistică, au părăsit clandestin Egiptul, cele mai multe ajungând în colecţii particulare unde erau practic inaccesibile oamenilor de ştiinţă. Datorită eforturilor conjugate ale lui Emil Brugsch-bei (fratele celebrului egiptolog Heinrich Brugsch care a desăvârşit descifrarea scrierii demotice) şi Daud Paşa, mudirul de care depindeau din punct de vedere administrativ Valea Regilor şi Deir-el-Bahri, banda a fost anihilată dar, aşa cum am văzut, urmaşii din Kurna ai lui Abd el-Rasul erau destul de activi şi în 1916.

Afirmaţia făcută mai sus, că locuitorii din Kurna se ocupau cu jefuirea mormintelor de mii de ani, nu este câtuşi de puţin exagerată. Încă din secolul trecut arheologii au descoperit indicii care păreau să arate că unele morminte au fost jefuite în urmă cu trei sau chiar patru mii de ani, iar mai recent, metodele

moderne de datare, îndeosebi metoda cu radiocarbon, au confirmat aceste presupuneri. S-au păstrat şi unele inscripţii din care rezultă că faraonii se temeau că, după moartea lor, mormintele vor cădea pradă jefuitorilor; astfel, Tutmes I (1545–1515 î.e.n.), iniţiatorul proiectului vastei necropole care avea să fie Valea Regilor, a hotărât să fie înmormântat într-un cavou simplu, săpat în stâncă şi situat la mai mult de un kilometru de templul său funerar, poruncind arhitectului său, Ineni, să păstreze un secret absolut asupra amplasării mormântului. Dar arhitectul, probabil un om vanitos, şi-a aşternut biografia pe pereţii propriei sale capele mortuare, istorisind în amănunt cum a construit mormântul faronului! În vremurile mai noi, când egiptologii au pătruns în acest mormânt, l-au găsit gol. Carter a calculat că, pentru această lucrare, Ineni a avut nevoie de cel puţin o sută de muncitori şi adăugă: „Este evident că aceşti o sută de muncitori, sau mai mulţi, care cunoşteau cel mai preţios secret al regelui, erau supravegheaţi cu strictețe. Desigur că Ineni a găsit un mijloc eficace pentru a fi sigur de tăcerea lor. Este probabil că lucrările au fost executate de prizonieri de război care au fost ucişi după terminarea mormântului."

Howard Carter

Jefuirea mormintelor regale a luat proporţii de-a dreptul uriaşe în timpul dinastiei a XX-a (circa 1200–1090). În colecţia de documente egiptene publicată de James Henry Breasted, conducătorul prestigiosului Oriental Institute al Universităţii din Chicago (culegere intitulată *Ancient Records of Egypt*, din care reproduce şi Carter), se află un papirus datând din timpul domniei lui Ramses IX, în care se descrie desfăşurarea procesului unor jefuitori de morminte judecat acum peste trei mii de ani. Reiese din acest interesant document că paznicii necropolei erau înţeleşi

cu preoţii, iar funcţionarii superiori, de pildă şefii de districte, îşi primeau şi ei partea de pradă. Papirusul arată că opt jefuitori de morminte, „după ce au fost loviţi peste mâini şi peste picioare cu o vargă dublă" au făcut mărturisiri: „Am deschis sicriile şi am desfăcut linţoliile în care erau înfăşuraţi. Am găsit mumia augustă a regelui [...] avea în jurul gâtului o mulţime de amulete şi bijuterii de aur. Capul era acoperit cu aur. Linţoliile erau aurite şi argintate [...] şi erau împodobite cu multe pietre preţioase. Am smuls aurul pe care l-am găsit pe augusta mumie a zeului (faraonului – n.n.), amuletele şi podoabele din jurul gâtului şi linţoliul care o acoperea." Cunoaştem din cuprinsul papirusului, numele a cinci dintre aceşti jefuitori de morminte: zidarul Hapi, cioplitorul în piatră Iramun, sacagiul Kemwese, ţăranul Amenenheb şi sclavul negru Ehenufer – cinci nume cu care ar putea să înceapă o istorie a delincvenţei deoarece au figurat într-unul dintre cele mai vechi procese consemnate într-un document.

Avem toate motivele să presupunem că jefuirea mormintelor regale egiptene a continuat aproape fără întrerupere până către începutul veacului nostru, deşi pentru perioada medievală datele pe care le posedăm sunt mai rare. Rare, dar nu lipsesc: călătorul arab Abd el-Latif nota, în secolul al XII-lea, că la Cairo se vindeau la preţuri de nimic „mumii". Se pune în mod firesc întrebarea cine era interesat să achiziţioneze asemenea marfă. Erau, în primul rând, cei care practicau magia, nu puţini în acele veacuri bântuite de superstiţii – fiindcă se înrădăcinase adânc credinţa că mumiile faraonilor, vechi de milenii, posedau proprietăţi magice, credinţă întărită şi de faptul că pe amulete şi pe alte obiecte găsite în sarcofage se aflau inscripţii indescifrabile deci misterioase (între el-Latif şi Champollion, cel care avea să pună bazele descifrării hieroglifelor, aveau să treacă şapte veacuri). În al doilea rând, erau medicii şi spiţerii, încredinţaţi că mumiile aveau propietăţi curative: uscate, pisate, dizolvate în diverse lichide, sub formă de poţiuni, infuzii sau alifii, mumiile erau recomandate la anumite maladii. Desigur că şi această din urmă utilizare a lor se baza pe credinţa în propietăţile lor magice, dar nu e mai puţin adevărat că răşinile balsamice şi buruienile aromate folosite la îmbălsămare aveau anumite însuşiri curative. Până către începutul secolului al XVII-lea „extractul de mumie" putea fi găsit în borcanele şi retortele alchimiştilor şi spiţerilor din principalele oraşe europene.

Dar ce este, de fapt, o mumie? Ne-o spune acelaşi Abd el-Latif, care abordează chestiunea din punct de vedere filologic: *mumiya* (sau *mumiyai*) este un termen de origine arabă care înseamnă asfalt sau „bitum de Iudeea" cum i se spunea în vechime. Cercetări mai noi au arătat că termenul este de origine iraniană – de altfel, încă de pe vremea faraonilor se aducea de la „Muntele Mumiilor" aflat la Derabgerd, în Persia, unde bitumul se prelingea de pe stânci. Definiţia pe care i-o dă el-Latif „un amestec de răşină şi mirt" nu este, desigur, corectă: astăzi ştim că asfaltul este o roçă sedimentară constituită dintr-un amestec bogat în răşini, din compuşi ai sulfului şi ai azotului, în care mirtul nu are ce căuta. De altfel, egiptenii nu erau singurii care foloseau în antichitate asfaltul: babilonienii îl obţineau din izvoarele asfaltice de lângă oraşul Hit, pe Eufrat, şi până în zilele noastre se pot vedea pe acest fluviu aşa-zisele gufa, ambarcaţiile circulare călăfătuite cu asfalt despre care ne relatează şi Herodot şi care, sfidând progresele pe care le-a făcut construcţia navală, au rezistat peste milenii; asirienii cunoşteau şi ei asfaltul, pe care-l foloseau ca mortar la construcţia palatelor şi templelor, precum şi la etanşarea canalelor care aprovizionau oraşele cu apă. Dar egiptenii au fost primii care au recunoscut calităţile asfaltului, în amestec cu diferite alte substanţe, în operaţiile de îmbălsămare.

Temenul „mumie" a avut o evoluţie cel puţin ciudată – mai ales în domeniile magiei negre, alchimiei şi farmacopeii medievale. „Se mai numeau mumii", ne asigură C. W. Ceram, „părul şi unghiile tăiate de la o fiinţă vie; este o parte din acel om, care reprezintă întregul şi poate deci face obiectul unor descântece şi vrăji". În ceea ce priveşte „mumia" de natură asfaltică din prăvăliile spiţerilor medievali, ea provenea, după cum rezultă din documentele datate în secolul al XV-lea, de la două izvoare aflate pe domeniile mânăstirii din Tegern, în Bavaria, de unde călugării extrăgeau zilnic patruzeci de litri de substanţă verde-măslinie, pe care o vindeau ca leac împotriva gutei şi a tot felul de alte boli, dar şi ca unsoare pentru trăsuri şi combustibil pentru opaiţe. În secolul trecut, farmaciştii vindeau sub numele de mumie o alifie balsamică pentru tratarea furunculelor, plăgilor şi fracturilor.

Evident că, astăzi, prin mumii înţelegem trupurile îmbălsămate, după o anumită metodă şi cu respectarea unui anumit ritual, ale regilor şi demnitarilor din Egiptul antic. Trebuie spus de la bun început că până astăzi nu s-a putut stabili metoda exactă şi

completă folosită de preoţii egipteni la operaţia de mumificare. De fapt, poate că nu este vorba de metodă, ci de metode, deoarece analizele chimice efectuate cu mijloacele ştiinţei moderne au indicat că existau mai multe feluri de îmbălsămare. Încă de pe la mijlocul secolului trecut, Auguste Mariette remarca faptul că mumiile din Memphis erau uscate, sfărâmicioase şi de o culoare întunecată, aproape neagră, pe când cele din Teba erau destul

Valea Regilor – cu intrarea în mormântul lui Tutankhamon

de elastice şi de culoare gălbuie; firește că mumiile din Memphis erau mult mai vechi, dar aceste deosebiri nu pot fi explicate doar prin diferenţa de „vârstă".

Textele egiptene asupra metodelor de îmbălsămare nu există: operaţia era socotită sacră şi era o taină păzită cu străşnicie de preoţii hieroduli care slujeau în temple, ea se desfăşura sub semnul zeului Thot, magul suprem. Este probabil că, în unele

perioade, nici măcar toţi preoţii nu erau iniţiaţi în taincle mumificării, ci numai o mână de aleşi din rândul preoţilor–vraci patronaţi de zeiţa–scorpion Selket, divinitate totemică în atribuţiile căreia intra şi ocrotirea fertilităţii pământului. Îmbălsămarea era însoţită de un ritual cuprinzând anumite practici şi formule magice, cărora desigur că preoţii–vraci le acordau mai multă importanţă decât însuşirilor de conservant ale balsamurilor.

În lipsa textelor care ne–ar fi dus drept la sursă, suntem nevoiţi să ne adresăm tot lui Herodot, care ne asigură că existau trei feluri de mumificare: primul, cel mai costisitor, era rezervat faraonilor şi membrilor familiilor regale, al doilea era folosit la înalţii demnitari, iar al treilea, mai ieftin, şi–l puteau îngădui micii funcţionari. Oamenii de rând erau nevoiţi să–şi încredinţeze rămăşiţele pământeşti virtuţilor conservante ale nisipurilor şi climei uscate, iar leşurile sclavilor serveau nu arareori ca hrană animalelor de pradă. Ierarhia foarte strictă a societăţii antice egiptene era astfel păstrată şi după moarte.

Iată cum descrie C. W. Ceram operaţiile de mumificare: „... se scotea mai întâi creierul, prin nări, cu un cârlig de metal; apoi se deschidea abdomenul cu o piatră de cremene şi se scoteau intestinele (uneori ele erau scoase prin anus); intestinele erau aşezate în canope (ulcioare sau vase); în locul unde fusese inima se punea un cărăbuş de piatră. După aceea, cadavrul era spălat şi pus într–o soluţie de saramură, unde era lăsat să macereze vreme de o lună. În sfârşit, era pus la uscat, ceea ce după unele indicaţii dura până la şaptezeci de zile.

Urma depunerea în sarcofag. În general, se foloseau mai multe sicrie de lemn, care aproape totdeauna aveau forma corpului omenesc; în acest caz, sicriele erau aşezate unul într–altul, după care erau depuse într–un sarcofag de piatră. Trupul era aşezat în poziţie culcată, cu mâinile încrucişate pe piept sau pe abdomen, sau cu braţele întinse de–a lungul corpului. De cele mai multe ori părul era tuns, femeilor însă li se lăsa adesea părul lung, în prealabil ondulat cu grijă. Părul din regiunea sexului era ras".

În afară de toate aceste operaţii destinate a feri (mai mult sau mai puţin) trupul de descompunere, un rol important revenea, evident, substanţelor şi materialelor care se introduceau în locul măruntaielor şi care erau foarte variate: mâl, nisip, rumeguş, diferite buruieni, bucăţi de ţesături şi uneori... ceapă, în afară bineînţeles de răşinile balsamice până astăzi rămase neidentificate cu precizie, dar din care nu lipsea aproape niciodată „bitumul

de Iudeea" de origine persană. Cu acest amestec se umpleau nu numai cavitatea abdominală, dar şi cutia craniană, precum şi sânii femeilor.

Înainte de depunerea în sarcofag, corpul îmbălsămat era împodobit cu diverse bijuterii şi cu alte obiecte considerate a poseda virtuţi magice, cum ar fi amulete sau scarabeii sacri, după care era învelit cu un strat gros de fâşii de ţesături. Cu timpul, ţesăturile se îmbibau cu răşini şi substanţe bituminoase, astfel încât arheologul care avea şansa să găsească un astfel de mormânt cu sarcofag întâmpina mari dificultăţi la înlăturarea straturilor de ţesături întărite şi trebuia să recurgă la un specialist – de obicei un medic chirurg obişnuit cu disecţiile... Cât despre jefuitorii de morminte, firește că se sinchiseau prea puţin de păstrarea în bune condiţii a mumiilor şi sfâşiau cu brutalitate bandajele pentru a ajunge la bijuterii şi la obiectele de oarecare valoare, răpind astfel oamenilor de ştiinţă posibilitatea de a studia aceste materiale din punct de vedere arheologic şi artistic; nu putem şti, nici măcar cu aproximaţie, câte exemplare unice s-au pierdut în felul acesta – din când în când în colecţiile particulare sau la anticarii din diversele bazare orientale mai apare câte un obiect la care de obicei e foarte greu de stabilit proveniența.

Valea Regilor se află în apropierea vechiului oraş Teba (astăzi: Luxor), aşezat pe Nil la aproximativ 720 km sud de Cairo. Peste fluviu, pe o distanţă de peste 5 km se întinde o câmpie udată periodic de revărsările Nilului, iar la capătul acestei câmpii se ridică o colină destul de înaltă cunoscută sub numele de Deir-el-Bahri. La baza acestei coline se întinde Valea Regilor.

Pentru vechii egipteni era foarte important ca trupurile celor morţi să fie prevăzute cu toate cele trebuincioase vieţii, de asemenea ca mormintele să nu fie violate. Regii din primele dinastii credeau că pot asigura inviolabilitatea mormintelor ridicând piramide deasupra lor, astupând intrările cu monoliţi de granit în greutate de 20–30 de tone, ba chiar construind uşi secrete şi pasaje false. Începând cu cea de a XVIII-a dinastie, în jurul anului 1580 î.e.n. regii Egiptului sunt înmormântaţi în Valea Regilor. Hotărârea a fost luată de Tutmosis I (sau Tutmes), care rupe astfel cu tradiţia hotărând să construiască o încăpere funebră bine ascunsă în flancurile marii coline ce se ridica dincolo de Nil. Toţi monarhii dinastiei a XVIII-a i-au urmat exemplul şi vreme de aproape o jumătate de mileniu nu s-au mai înregistrat

decât foarte puţine violări de morminte. Dar în timpul dinastiilor a XIX-lea şi a XX-a (circa 1320–1200 e.n.) jafurile mormintelor au reînceput devenind o adevărată plagă.

Howard Carter cunoştea bine Valea Regilor, ba chiar îl fascina caracterul solitar şi dezolant al peisajului, istoria acestor locuri şi ceea ce el numea „un simţământ religios care emana din ea atât de profund, încât aproape că părea impregnată de o viaţă a ei proprie". Adesea rătăcea prin această vale, călare pe un măgăruş, printre numeroasele stânci golaşe care păreau tot atâtea pietre de mormânt. În decursul anilor, Carter însemnase cu grijă toate descoperirile arheologice, chiar şi pe cele mai neînsemnate – avea liste despre fiecare mormânt regal şi fiecare mumie descoperite. Era convins că Valea Regilor nu-şi dezvăluise toate secretele.

În 1902, un milionar american, Theodore Davis, obţinuse o concesiune pentru săpături în regiune, iar în 1907 găsise unele indicaţii care duceau la presupunerea că în apropiere trebuie să se afle şi mormântul lui Tutankhamon. În anul următor a găsit, într-un soi de peşteră cu intrarea mascată, 40 de vase de pământ ars, precum şi alte câteva obiecte; descoperirea în sine nu avea cine ştie ce valoare arheologică, dar capacul unuia din vase, care fusese spart, avea în jurul său o pânză pe care era scris numele lui Tutankhamon.

Totuşi, după aproape zece ani de cercetări, Davis a renunţat, convins că din punct de vedere arheologic Valea era epuizată. Lordul Carnarvon şi Howard Carter au cerut şi primit concesiunea. Maspero le-a spus cu acest prilej că, după părerea lui, rezultatele nu vor fi pe măsura cheltuielilor, dar Carter era ferm convins că mai există mormântul unui faraon în Valea Regilor şi că acest faraon era Tutankhamon.

Lucrările au început în 1914, dar în vara aceluiaşi an izbucnind primul război mondial, lordul Carnarvon şi Carter au fost nevoiţi să se întoarcă în Anglia. Lucrările au fost reluate în 1917. Carter decise să ignore toate săpăturile care se efectuaseră mai înainte şi să sondeze terenul pas cu pas. La început se concentră asupra unui lot triunghiular mărginit de mormintele lui Ramses II, Merenptah şi Ramses VI, care după părerea lui avea cele mai mari şanse să cuprindă mormântul lui Tutankhamon. Pentru a fi absolut sigur că munca va fi executată metodic, împărţi triunghiul într-un soi de grilă, sistem inspirat de devastatoarele baraje de artilerie din război (!). Sute de mii de metri cubi de pământ, nisip şi pietriş au trebuit să fie deplasaţi. Echipamentul mecanic

lipsea, lucrătorii munceau cu târnăcoape, cazmale, lopeţi şi coşuri pe care le umpleau şi le goleau fără încetare.

În prima campanie de săpături Carter coborî până la intrarea în mormântul lui Ramses VI, iar la câteva zeci de metri mai departe, descoperi vechile fundaţii ale colibelor muncitorilor care lucraseră aici în urmă cu trei sau patru milenii. Acesta era un semn sigur că în apropiere se afla un mormânt. În a doua campanie, care a început în octombrie 1918, primele şase luni au fost necesare numai pentru curăţirea rămăşiţelor de la suprafaţă, până a se ajunge la stânca încă necercetată. Singura descoperire din această campanie a constat în 13 cupe de alabastru având încrustate numele lui Ramses II şi Merenptah. A treia, a patra şi a cincea campanie, desfăşurate din 1919 până în 1922, n-au produs nimic.

Lordul Carnarvon, a cărui sănătate lăsa mult de dorit, începu să-şi piardă interesul pentru Valea Regilor. Hotărî să renunţe la campaniile sale arheologice în Egipt, care pe deasupra înghiţeau şi sume imense de bani. Această hotărâre a lui fusese desigur influenţată şi de o dispoziţie a Serviciului antichităţilor, în fruntea căruia lui sir Gaston Maspero îi succedase Pierre Lacau, care insista ca la toate descoperirile conducerea serviciului să aibă dreptul de a reţine orice obiecte va crede de cuviinţă.

Cam în aceeaşi vreme, în depozitul lui Metropolitan Museum of Art din New York s-a făcut o descoperire de cea mai mare importanţă. Herbert Winlock, directorul muzeului, achiziţionase pentru instituţia pe care o conducea câteva din obiectele, în aparenţă insignifiante, dezgropate de Theodore Davis. Acum, găsise în sfârşit timpul să le examineze şi reuşi să dovedească faptul că unele dintre materiale proveneau de la ceremonia de mumificare a lui Tutankhamon, iar altele făceau parte din vesela folosită la banchetul funerar ritual ţinut în preajma sigilării mormântului. Era o dovadă limpede că Tutankhamon era înmormântat în Valea Regilor. Winlock îl informă imediat pe Carter, iar lordul Carnarvon consimţi să finanţeze încă o campanie de săpături.

Carter sosi în Valea Regilor la 28 octombrie 1922. Aducea cu el, între altele, un canar într-o frumoasă colivie verde, pentru ca – după cum obişnuia să spună – să se simtă mai puţin singur. Muncitorii de pe şantier au îndrăgit canarul, îi spuneau „Pasărea de aur" şi-l socoteau un fel de mascotă a şantierului.

Prima lovitură de târnăcop a fost dată la 1 noiembrie pe locul unde se aflau resturile unor barăci străvechi, din timpul dinastiei a XX–a, acoperite de nişte blocuri de silex. Carter mai săpase aici cu şase ani în urmă, apoi abandonase. În primele zile nu făcu decât să degajeze locul, să înlăture blocurile de silex şi resturile putrezite ale barăcilor. A patra zi de dimineaţă, când sosi pe şantier, a fost surprins de liniştea cu care îl întâmpinară muncitorii, de obicei atât de gălăgioşi. Primul lui gând a fost că se întâmplase un accident, pe urmă unul dintre şefii de echipă îl anunţă că, în timp ce lucrau la degajare, dăduseră peste o treaptă de piatră tăiată în stâncă. După ce locul a fost curăţat, Carter îşi dădu seama că se află la capătul de sus al unei scări care se afunda într–un mormânt regal. „Surpriza acestei descoperiri mi–a dat o stare de ameţeală" avea să scrie el mai târziu. „Lunile care au urmat au fost atât de pline de întâmplări neprevăzute...".

Deocamdată Carter nu putea, firește, să–şi dea seama că se află în faţa intrării în mormântul lui Tutankhamon, dar în seara celei de–a patra zile, după ce mai dezvelise câteva trepte, recunoscu stilul în care fusese lucrată scara: era caracteristic pentru intrările în mormintele regilor din dinastia a XVIII–a, din care făcea parte şi faraonul – copil al cărui mormânt îl căuta cu atâta ardoare. Unii dintre muncitorii de pe şantier începură să vorbească despre „mormântul Păsării de aur", încredinţaţi că mascota le purta noroc. Printr–un efort de voinţă, Carter încerca să nu se lase furat de entuziasm, căci nu o dată fusese dezamăgit: poate că era mormântul vreunui curtean sau preot, poate că nu conţinea decât o mumie obişnuită, sau poate fusese jefuit ca atâtea alte morminte şi hoţii nu lăsaseră în urma lor decât o grămadă de cioburi de ceramică...

Lucrările înaintau cu repeziciune, dezvelind treaptă după treaptă scara care se afunda în rocă la o înclinaţie de 45 de grade. La nivelul celei de a douăsprezecea trepte, Carter dădu de partea superioară a unei porţi, construită din pietre mari prinse în ciment şi prevăzute cu peceţi purtând hieroglife. Era o intrare caracteristică pentru un mormânt regal şi totuşi peceţile – fiecare dintre ele cam de mărimea unei mâini – nu purtau nici un nume. Drept urmare, Carter deduse că nu se afla în faţa unui mormânt regal. În activitatea fiecărui arheolog există asemenea întâmplări în care hazardul joacă şi el un anume rol: dacă în urmă cu şase ani Carter ar mai fi săpat o singură zi, ar fi dat peste prima treaptă a scării – iar acum, dacă ar mai fi săpat

câţiva centimetri în partea de jos a porţii, ar fi găsit cartuşul eliptic purtând numele Nebkhperura, numele de monarh al lui Tutankhamon, şi astfel, cum spunea însuşi Carter, ar fi fost scutit de trei săptămâni de nelinişte şi nesiguranţă.

Totuşi, faptul că intrarea fusese blocată de cabanele muncitorilor din timpul dinastiei a XX-a însemna că existau şanse ca mormântul să nu fi fost jefuit. De altfel, după ce sfredeli în poartă un orificiu „numai cât să se poată introduce o lampă electrică" văzu un coridor plin cu bolovani – încă o dovadă că mormântul era intact. Carter dispuse ca scara să fie din nou acoperită, rândui oameni de încredere pentru pază şi în dimineaţa zilei de 6 noiembrie expedie o telegramă prietenului şi comanditarului său, lordul Carnarvon: „Magnifică descoperire în Vale, mormânt grandios cu peceţi intacte: totul închis până veţi sosi. Felicitări!"

În ciuda conţinutului optimist al telegramei, Carter era ros de îndoieli. Se hotărî să solicite colaborarea încă a unui arheolog, A. R. Callender, căruia de asemenea îi telegrafie la Londra. Callender era, după cum notează Winlock, „unul dintre puţinii colegi în stare să lucreze oricât alături de Carter fără să-şi piardă minţile".

În aşteptarea lordului Carnarvon, Carter achiziţionă echipamentul menit să procure curentul electric necesar iluminării coridoarelor şi încăperilor subterane ce urmau să fie degajate. Într-o zi, întorcându-se de la Cairo, află că se întâmplase ceva ce tulburase adânc pe muncitorii de pe şantier: „Pasărea de aur" cea aducătoare de noroc pierise în împrejurări ciudate. Mai târziu, într-o scrisoare, Winlock va descrie astfel întâmplarea: „Carter plecase la Cairo să-l întâmpine pe Carnarvon. Callender locuia singur în casa lui Carter, având în grija lui şi pasărea. Într-o după-amiază, auzi fluturat de aripi şi ţipete, şi văzu că în colivie se afla o cobră care tocmai înghiţea canarul". Şi Winlock continuă explicând neliniştea care îi cuprinsese pe lucrători: „Or, după cum ştie orice băştinaş, cobrele cresc în capetele Vechilor Regi. Concluzia era limpede. Şarpele regelui lovise în mascota care dezvăluise taina mormântului. Iar urmarea era şi ea evidentă – cel puţin pentru ei – anume că, înainte de sosirea iernii, cineva va muri".

Lordul Carnarvon sosi la 23 noiembrie, împreună cu energica sa fiică Evelyn Herbert, care avea să ia parte activă la toate

lucrările. În cursul zilei următoare au fost degajate şi ultimele patru trepte, astfel încât cartuşul cu numele faraonului deveni vizibil. A fost un moment de mare bucurie – încoronarea unor strădanii de ani de zile – dar care n-a durat mult: poarta prezenta urme din care reieşea că fusese forţată. „Acum că poarta întreagă era scoasă la lumină", notează Carter, „constatarăm un lucru care până atunci ne scăpase: în două rânduri o parte din uşă fusese deschisă şi apoi iarăşi închisă. Mormântul nu era deci neatins, cum sperasem noi. Hoţii intraseră în el în mai multe rânduri. Dar, având în vedere cabanele care fuseseră construite deasupra, jaful nu putea data dintr-o epocă posterioară domniei lui Ramses VI. Iar faptul că fusese din nou ferecat, dovedea că nu era complet golit".

După alte câteva zile de muncă asiduă, în dimineaţa de 26 noiembrie dădură peste o a doua poartă care, de asemenea, purta sigiliul cu numele de monarh al lui Tutankhamon. Sosise clipa mult aşteptată. Cu mâinile tremurânde de emoţie, Carter luă o bară de metal de la Callender şi făcu un orificiu în colţul din stânga sus al porţii, apoi aprinse o lumânare şi o apropie de deschizătură pentru a verifica dacă există gaze vătămătoare. Pe urmă lărgi orificiul şi privi prin el. Era un moment de mare tensiune. Dar să-i dăm cuvântul lui Carter:

„Am introdus lumânarea şi am privit înăuntru, în timp ce lordul Carnarvon, lady Evelyn şi Callender stăteau nerăbdători lângă mine. La început n-am putut vedea nimic deoarece aerul fierbinte care ieşea din cameră făcea ca flacăra lumânării să pâlpâie. Dar foarte curând, ochii mei obişnuindu-se cu lumina, detalii din încăperea aflată dincolo apărură conturându-se treptat din ceaţă – animale ciudate, statui şi aur, pretutindeni strălucirea aurului. O clipă – pentru cei ce stăteau lângă mine trebuie că a durat o eternitate – am rămas uluit, incapabil de a scoate o vorbă, şi când lordul Carnarvon, care nu mai putea suporta această aşteptare plină de tensiune, mă întrebă nerăbdător «Poţi vedea ceva?», am reuşit numai să articulez cuvintele «Da, lucruri minunate»".

În relatarea pe care Howard Carter a scris-o câţiva ani mai târziu precum şi în zecile, ba chiar sutele de lucrări redactate de diverşi autori – se menţionează că, imediat după scena descrisă mai sus, lordul Carnarvon ar fi dat dispoziţia ca poarta să fie blocată, ea urmând a fi deschisă numai după sosirea unui delegat

al Serviciului antichităţilor din Cairo, aşa cum o cerea regulamentul în vigoare. Aceasta este versiunea oficială. În fapt, lucrurile s–au petrecut altfel – după cum reiese din documentata lucrare a lui Thomas Hoving care, la peste o jumătate de veac de la epocala descoperire din Valea Regilor, a reconstituit evenimentele din acea memorabilă după–amiază de 26 noiembrie 1922, pe baza unor materiale aflate. la Egyptian Department al Muzeului Metropolitan din New York, precum şi a unor note publicate de Alfred Lucas, un englez care participase la săpături, note care la vremea lor, în 1945 şi 1947, trecuseră neobservate.

Imediat după descoperirea încăperii, care mai târziu avea să primească numele convenţional de „anticameră", Carter trimise o notă lui Rex Engelbach, inspectorul–şef al Serviciului antichităţilor, la Luxor, dar nu mai avu răbdare să aştepte sosirea acestuia şi, la insistenţele depuse de lady Evelyn şi cu aprobarea lordului, începu să lărgească orificiul practicat în poartă. Lady Evelyn, mai zveltă, trecu prima. Ceilalţi o urmară după câteva minute.

Anticamera nu era mare – măsura 3,65 pe 7m, tavanul aflându–se la circa 2,3m înălţime. „Solul acesta pe care ne aflam", va scrie Carter mai târziu, „nu mai fusese călcat de trei mii, poate chiar patru mii de ani, şi totuşi în jurul nostru se aflau mărturiile unei vieţi foarte apropiate; erau acolo o găleată pe jumătate plină cu mortar pentru poartă, o lampă înnegrită de fum, urmele unor degete pe suprafeţele proaspăt vopsite, o ghirlandă de flori aşezată pe prag în semn de adio.

Toate acestea păreau că datează doar din ajun. Şi însuşi aerul pe care–l respiram şi care nu fusese împrospătat de veacuri, încă îl mai împărţeam cu cei care conduseseră mumia la locul ei de odihnă.

Aceasta este prima impresie, şi cea mai puternică, celelalte vin după aceea, vii şi profunde; este bucuria descoperirii, nerăbdarea febrilă şi acea curiozitate care te împinge irezistibil să rupi peceţile sau să ridici capacul unui sarcofag; este speranţa – pentru savant o satisfacţie sufletească dintre cele mai pure – de a adăuga o pagină Istoriei sau de a rezolva una dintre enigmele ei; este, în sfârşit – de ce n–am mărturisi–o? – înfrigurarea căutătorului de comori".

Erau, într–adevăr, comori fabuloase, care se dezvăluiau în faţa ochilor celor trei arheologi uluiţi: mai multe litiere, un tron de aur, vase de alabastru, lăzi cu forme stranii, capete de animale

bizare care în lumina lămpilor electrice aruncau pe pereţi umbre fioroase; dintr–o ladă, un şarpe îşi repezea către ei limba aurită, şerpi se încolăceau şi pe frunţile celor două statui aşezate faţă în faţă şi reprezentând străjeri îmbrăcaţi în şorţuri, cu sandale de aur şi ţinând în mâini vergeaua şi caduceul – însemnele regalităţii – statui negre, în mărime naturală, ale faraonului, cu şorţurile, vergelele şi caduceele din aur.

Sute şi sute de obiecte, vase de ceramică neagră, închise şi pecetluite, un portret în culori al faraonului, câteva recipiente albe în forma unor ouă uriaşe, mici care de luptă învelite în foiţă de aur, litiere flancate de capete ciudate – dar nici un sarcofag, nici o mumie. În mintea arheologilor stăruia întrebarea care–i frământase şi până acum; descoperiseră într–adevăr mormântul lui Tutankhamon, sau o simplă ascunzătoare? Ochii lui Carter cercetau cu înfrigurare pereţii în căutarea unei porţi care să ducă spre o altă încăpere. Zări, în peretele dinspre sud–vest, un mic orificiu. Se apropie şi privi prin el: era într–adevăr o altă încăpere – mai târziu o va numi „anexa" – în care erau de asemenea îngrămădite tot felul de obiecte asemănătoare întrucâtva cu cele ce se găseau în anticameră. Carter trase concluzia că hoţii folosiseră această încăpere ca să examineze obiectele şi să smulgă aurul de pe ele. Dar unde era sarcofagul, unde era mumia?

Mai departe, examinând cu lămpile electrice peretele dinspre nord, dădură peste încă o poartă ferecată – a treia! – pe care până atunci n–o văzuseră din pricina obiectelor îngrămădite în faţa ei. Şi această poartă, aşezată între cei doi străjeri cu şorţuri şi sandale aurite, prezenta urme de efracţie, dar peceţile păreau să arate că, după plecarea hoţilor, poarta fusese din nou ferecată de preoţi posesori ai sigiliilor sacre. Carter lărgi orificiul pe care–l făcuseră hoţii şi care fusese astupat superficial, apoi se strecură în această încăpere, care se dovedi a fi camera funerară propriu–zisă. Lady Evelyn şi lordul Carnarvon îl urmară; Callender, un bărbat masiv, lat în umeri, nu avu loc să treacă şi trebui să rămână în anticameră.

Camera funerară era ocupată aproape în întregime de un uriaş relicvariu – un cufăr zăvorât dar nesigilat, decorat cu mare măiestrie cu aur şi faianţă albastră. Cei trei examinară uşile relicvariului care avea splendide sclipiri albastre şi aurii în lumina lămpilor. Să–l deschidă? Conform stipulaţiilor din contractul de concesiune n–aveau dreptul s–o facă decât în prezenţa unui delegat

al Serviciului antichităţilor. Dar... (T. Hoving: „... erau, în definitiv, arheologi – şi oameni") Carter trase, aşadar, ivărele din lemn de abanos şi cu o smucitură scurtă deschise uşile duble ale relicvariului. În lumina lămpii electrice apăru o pânză foarte fină, ca de borangic, un linţoiu în ţesătura căruia erau prinse zeci de rozete de bronz cam de mărimea unei monezi, iar când Carter atinse una dintre ele mica floare de metal se desprinse de parcă ar fi aşteptat 3200 ani ca să fie culeasă. Sub linţoiu se afla alt relicvariu, cu uşile aurite şi acoperite cu hieroglife, iar între cele două inele metalice ale uşilor se afla sigiliul necropolei regale. Sigiliul era intact! „A fost cel mai emoţionant moment din viaţa mea" va spune Carter mai târziu.

Între uşile cufărului exterior şi ale celui interior se găsea un mic tezaur de artă, obiecte de podoabă, flacoane cu parfumuri, cosmetice. Arheologii lăsară obiectele exact în poziţia în care se găseau de peste trei milenii, închiseră la loc relicvariul mare şi se îndreptară către peretele estic al camerei funerare, unde se afla o uşă deschisă care dădea într-o încăpere aproape pătrată – camera „tezaurului". În lumina lămpilor apăru o statuie care aproape bloca intrarea: zeul-şacal Anubis, din lemn albastru, stând pe un piedestal înalt într-o atitudine majestuoasă, cu capul în sus, parcă aşteptând ceva, cu urechile ridicate, ascultând.

În timp ce lămpile luminau treptat toate colţurile camerei tezaurului, apărură mulţime de obiecte – lăzi, cutii, casete din lemn de abanos, închise şi sigilate, iar deasupra tuturor câteva zeci de nave în miniatură „... de parcă încăperea ar fi fost cumva suprafaţa Nilului, cu o flotilă gata să pornească la drum" (T. Hoving).

Aici se sfârşiră investigaţiile arheologilor în această memorabilă zi de 26 noiembrie 1922. Se întoarseră în camera funerară, aşezară la loc blocurile de piatră pe care le deplasaseră, iar Carter aşează capacul unui coş mare de trestie între cele două statui de străjeri, rezemându-l de zid pentru a camufla orificiul din perete. După ce rânduiră oameni de încredere pentru pază, încălecară pe măgăruşi şi porniră în josul văii, spre locuinţele lor.

Zilele care urmară au fost zile de activitate febrilă. Au fost achiziţionate produse chimice necesare conservării obiectelor, materiale de ambalaj, echipament electric pentru iluminarea galeriilor şi încăperilor subterane. Echipei din Valea Regilor i se alătură arheologul A. C. Mace, care lucra pe un şantier în

apropiere şi care, câţiva ani mai târziu, va scrie, împreună cu Carter, istoricul descoperirii. Din Statele Unite sosi fotograful Harry Burton, pus la dispoziţia lui Carter spre a fixa pe peliculă amplasamentul obiectelor din încăperile subterane înainte de clasarea şi transportarea lor.

La 29 noiembrie, Carter şi Carnarvon organizară inaugurarea oficială a mormântului, în prezenţa delegaţilor Serviciului antichităţilor şi a câtorva invitaţi printre care Arthur Merton, corespondentul din Cairo al influentului ziar *The Times* din Londra. Ziarele din toată lumea au reluat relatarea descoperirii şi mii de telegrame şi mesaje soseau pe adresa arheologilor din Valea Regilor, cu felicitări, oferte de ajutor, contracte pentru drepturile de filmare şi chiar cereri de „suveniruri". Reporterii sosiţi la faţa locului aflară de întâmplarea cu canarul devorat de cobră şi unul dintre ziarele specializate în ştiri de senzaţie folosi pentru prima oară expresia „blestemul lui Tutankhamon". Alt ziar scrise că în cursul unei nopţi, trei avioane misterioase aterizară în Valea Regilor şi după câteva ore decolară încărcate cu cele mai preţioase piese din tezaurul faraonului...

Între timp, Carter, care îşi dădea seama că inventarierea, ambalarea şi transportarea imensului tezaur va dura câţiva ani şi că va avea nevoie de circa două săptămâni pentru pregătirea tuturor acestor operaţii, dispuse, la 3 decembrie, închiderea mormântului. Măsurile de pază pe care le luă arată din nou teama lui obsesivă de hoţi: intrarea fu închisă cu un grilaj special de fier masiv comandat la Cairo şi o companie de soldaţi egipteni fu însărcinată cu paza – dar toate acestea nu i se părură suficiente lui Carter, care-l convinse pe lordul Carnarvon să angajeze şi un corp de pază sub conducerea lui Callender, care primi dispoziţia să nu părăsească nici o clipă locul.

Mormântul fu redeschis la 16 decembrie şi chiar a doua zi arheologii, precum şi ceilalti specialişti îşi începură munca: o muncă grea, migăloasă; conform planului întocmit de Carter, trebuia mai întâi degajat pasajul, apoi inventariate obiectele aflate în anticameră şi în camera laterală, urmând ca abia apoi să se procedeze la deschiderea relicvariilor dintre care unul conţinea, după toate probabilităţile, mumia faraonului-copil. În prealabil, Carter amenajase o cameră obscură pentru fotograful Burton pe care i-l pusese la dispoziţie Muzeul Metropolitan, de asemenea obţinuse autorizaţia să folosească un mormânt gol situat în apropiere ca laborator pentru lucrările de conservare şi depozitare.

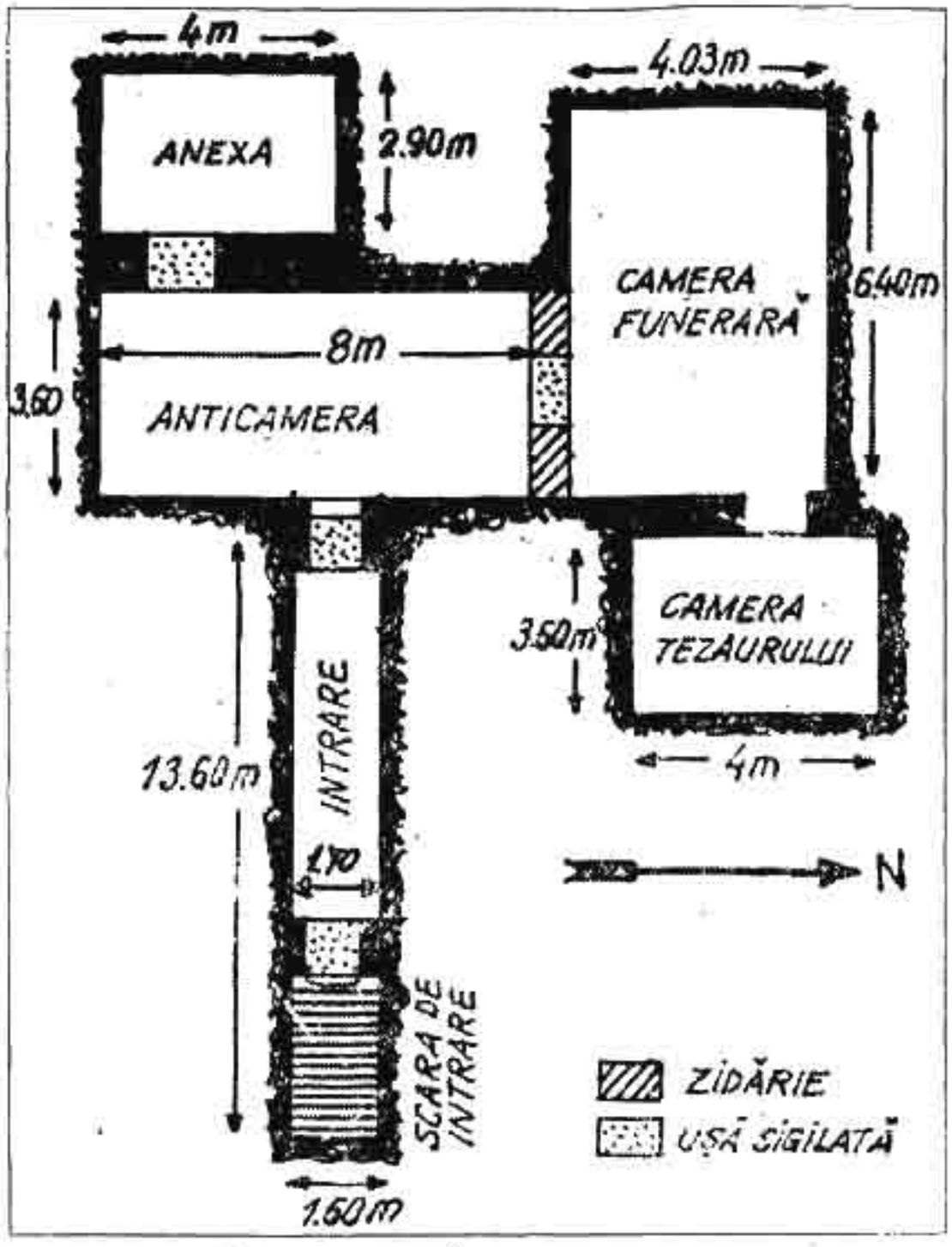

Planul mormântului lui Tutankhamon

Etapele de lucru se desfăşurau totdeauna în aceeaşi succesiune: întâi Burton făcea o fotografie *in situ*; apoi Carter măsura obiectele şi le descria notând aceste date pe o tăbliţă; în a treia etapă, Burton fotografia obiectul respectiv din toate unghiurile, cu tăbliţa plasată în faţa obiectului; în sfârşit, doi desenatori făceau schiţe reproducând cât mai fidel cu putinţă nuanţele culorilor. În felul acesta, chiar dacă un obiect se spărgea ca urmare a manipulării

– iar aceste cazuri nu erau deloc rare fiind vorba de obiecte vechi de peste trei milenii – el putea fi apoi reconstituit întocmai.

În această muncă uriaşă, cerând un mare consum nervos, Carter se dovedi inegalabil. Despre obiectele găsite în mormânt vorbea ca despre „moşteniri, venite direct din trecut", iar pe el însuşi se califica drept intermediarul privilegiat dar vremelnic al acestei moşteniri. „Dacă din neglijenţă sau ignoranţă" notează el „un arheolog reduce volumul de cunoştinţe ce ar putea fi obţinute dintr-un asemenea tezaur, el trebuie să se considere vinovat de o crimă arheologică de gradul întâi".

Era o activitate migăloasă, cerând multă precizie şi răbdare. Carter a avut nevoie, de pildă, de peste trei săptămâni – deşi lucra 10–12 ore pe zi – numai pentru a scoate, unul câte unul, obiectele aflate în lada mare de lemn pictat. Numai în anticameră se găseau aproape 700 obiecte, cele mai multe dintre ele piese unice. În sfârşit, la 13 mai 1923, pe o căldură caniculară, primele treizeci şi patru de lăzi pline cu obiecte din tezaurul lui Tutankhamon străbătură cei 1500 m care despărţeau mormântul de malul Nilului, pe o cale ferată improvizată: şinele din spate trebuiau scoase şi aşezate în faţă pe măsură ce vagonetele înaintau. Apoi, până la Cairo drumul pe apele Nilului nu mai prezenta nici o dificultate. În felul acesta, tezaurul refăcea în sens invers drumul străbătut cu peste trei milenii în urmă.

Între timp, lordul Carnarvon, aflat la Londra, semnase un contract cu *The Times* prin care acorda marelui cotidian drepturile exclusive asupra tuturor ştirilor privind cercetările şi lucrările efectuate la mormântul lui Tutankhamon, ceea ce a stârnit un val de proteste nu numai în cercurile jurnalistice, dar şi din partea lui Lacau, reprezentantul Serviciului antichităţilor din Cairo; nu e mai puţin adevărat că această acţiune a lordului Carnarvon era justificată de sumele enorme pe care le investise până atunci şi de faptul că lucrările ce se efectuau în continuare cereau fonduri mari pentru materiale, salarii, cheltuieli de transport – contractul cu ziarul londonez îngăduind procurarea, măcar în parte, a acestor fonduri.

Deschiderea oficială a camerei funerare a fost fixată pentru ziua de 17 februarie. „Două zile înainte de deschiderea uşii sigilate", relatează T. Hoving, „Luxorul devenise centrul globului pământesc. Sute de ştiri şi reportaje erau transmise zilnic spre Cairo, de la staţia de telegraf recent instalată. Trenurile descărcau mulţime de oameni, între care se aflau celebrităţi, notabilităţi,

sultani şi paşale. În vederea senzaţionalului eveniment se construise şi un soi de amfiteatru provizoriu".

În ziua şi la ora hotărâtă, Carter personal începu să disloce pietrele care alcătuiau intrarea în camera funerară, întinzându-le apoi unuia dintre cei doi asistenţi, Callender sau Mace. Când deschizătura fu destul de largă, intră urmat de Carnarvon. După vreo douăzeci de minute au ieşit. Veni acum rândul unui grup format din invitaţi privilegiaţi – arheologi, ziarişti, directori de muzee specializate, persoane oficiale – care intrară doi câte doi, admirând uriaşul relicvariu aurit şi bogat împodobit, precum şi numeroasele ofrande care constituiau piese unice. Presa din întreaga lume publica zilnic noi ştiri despre uimitoarele descoperiri din mormântul lui Tutankhamon şi descrieri ale pieselor din tezaur. Carnarvon şi Carter deveniră cei mai populari oameni ai anului.

La 29 februarie, mormântul fu închis pentru vizitatori. Lordul Carnarvon, a cărui boală se înrăutăţise, plecă la Londra. Carter se retrase, împreună cu statul său major de specialişti, în laboratorul amenajat în mormântul abandonat, lucrând la analizarea, restaurarea, clasificarea, ambalarea şi expedierea pieselor recuperate până acum. Era o muncă uriaşă, care urma să dureze mai mult de cinci ani. Lady Evelyn îi scria la fiecare două zile ţinându-l la curent, între altele, cu starea sănătăţii tatălui ei. La 16 martie îi scria: „Ieri, glandele din gâtul lui au început pe neaşteptate să se umfle şi temperatura a crescut brusc [...]. E atât de slăbit că nu mai poate să vorbească". Carnarvon a murit la 5 aprilie.

Fireşte că întreaga presă a anunţat decesul, iar unii ziarişti şi-au amintit de episodul „păsării de aur" devorate de cobră şi au vorbit din nou de „blestemul lui Tutankhamon" – numai că de data aceasta nu mai era vorba de un şarpe, ci de o misterioasă insectă veninoasă, care-l înţepase pe lordul Carnarvon în obraz, producând acele umflături care până la urmă i-au fost fatale. De altfel, se arăta în articolele respective, medicii declaraseră că pricina bolii nu era prea lămurită, iar autopsia nu dăduse nici ea rezultate concludente.

În vara acelui an, diferite reviste cu caracter de magazin, aflate în penurie de teme menite să atragă cititori, au mers chiar mai departe: în faţa mormântului lui Tutankhamon s-ar fi aflat o inscripţie „Aripile morţii îl vor atinge pe cel ce va profana mormântul faraonilor"; iar ultimele cuvinte ale lordului Carnarvon,

pe patul de moarte, ar fi fost: „S-a sfârşit, am auzit chemarea, mă pregătesc". Concluzia: preoţii egipteni erau posesorii unei ştiinţe misterioase, inspirate de zeiţa Isis şi de marele preot-mag Toth, ei cunoşteau otrăvuri puternice care-şi păstrau virulenţa după mai multe milenii. Firește că diverşi oameni de ştiinţă au luat atitudine împotriva unor asemenea elucubraţii – printre ei Carter însuşi, care a arătat că în faţa mormântului nu se află nici un fel de inscripţie şi că formulele de exorcisme gravate sau pictate pe diferitele obiecte din tezaur fac parte din ritualul obişnuit de înmormântare al faraonilor. Cât priveşte ultimele cuvinte pe care lordul Carnarvon le-ar fi pronunţat pe patul de moarte, nici una dintre persoanele care se aflau la căpătâiul lui nu le auzise. Şi totuşi, în ciuda acestor mărturii venite din partea surselor celor mai autorizate, o anumită presă avidă de senzaţional continua să vorbească de blestemul faraonilor, emiţând ipoteze care de care mai năstruşnice: subiectul era prea „gras" ca să se renunţe la el...

Între timp, Carter îşi continua munca împreună cu colaboratorii săi – o muncă epuizantă în care dificultăţile nu erau numai de ordin tehnic, ci şi de ordin administrativ-birocratic: după alegerile din 1923, noul ministru al Lucrărilor Publice, anume Morcos Bey, de care depindea Serviciul antichităţilor, deşi nu putea să conteste legal concesiunea ce fusese acordată, făcea tot felul de şicane echipei conduse de Carter. Au fost numite comisii de expertize, s-au dus polemici în presă, s-a ajuns chiar la procese dezbătute în faţa tribunalului din Cairo. Toate acestea au durat cam zece luni, timp în care Carter a găsit totuşi timpul şi energia necesare continuării muncii sale. Către începutul lunii februarie 1924, ca urmare a intervenţiei unor instituţii ştiinţifice de prestigiu internaţional – ca British Museum şi Metropolitan Museum of Art – precum şi a unor personalităţi ştiinţifice şi politice de vază, Carter şi echipa sa au putut proceda la deschiderea marelui relicvariu din camera funerară.

După ce deschiseră cufărul exterior, apoi pe cel interior, pe capacul căruia tânărul faraon era reprezentat sub înfăţişarea lui Osiris în veşmânt acoperit cu bijuterii, dădură peste un al treilea – un sicriu greu, lung de 1, 85 m, din aur masiv. Din păcate, mare parte a obiectelor aflate în cel de-al doilea cufăr, ca şi linţoliul care acoperea pe cel de-al treilea, erau deteriorate din pricina umezelii provenite de la materiile balsamice şi unguentele

rituale care se descompuseseră. Privind masa neagră şi vâscoasă, din care scăpaseră numai aurul, pietrele preţioase şi semipreţioase, precum şi mărgelele de faianţă, arheologii se întrebau cu legitimă îngrijorare în ce stare aveau să găsească mumia, dacă nu cumva şi aceasta fusese distrusă de acţiunea corozivă a materiilor folosite la îmbălsămare şi în scopuri magice. Fiindcă era în afară de orice îndoială că mumia lui Tutankhamon se afla acolo, după cum o dovedeau sigiliile de argilă, intacte, care pecetluiau capetele celui de-al treilea sicriu.

Bustul lui Tutankhamon realizat în lemn colorat

După ce sigiliile au fost desprinse cu multă grijă pentru a nu fi deteriorate şi după ce au fost scoase câteva cuie aurite, mânerele capacului de aur masiv au fost legate de frânghii – în camera funerară fusese instalat un scripete – şi după ridicarea capacului, arheologii dădură peste un sarcofag tăiat dintr-un bloc de cuarţit gălbui, având forma corpului omenesc. În scârţâitul scripeţilor fu ridicat capacul de granit care închidea sarcofagul şi care cântărea peste o tonă – şi în faţa arheologilor, cuprinşi de emoţie apăru mumia lui Tutankhamon pe care o căutaseră vreme de şase ani. Era, de fapt, mai mult un mulaj decât o mumie propriu-zisă: când linţoliile de in au fost date de-o parte, suveranul adolescent apăru pe jumătate acoperit de un scut aurit, cu mâinile încrucişate pe piept şi ţinând însemnele puterii încrustate cu faianţă albastră. Faţa era mulată din aur curat, ochii de aragonit şi obsidian, sprâncenele şi pleoapele din sticlă de culoarea albăstruie a lazulitului.

Pe piept, între mâinile încrucişate ale tânărului faraon, se afla o coroniţă de flori. Carter avea să-şi amintească mai târziu: „... coroniţa de flori, ultim semn de adio al tinerei văduve, adresat iubitului ei soţ. Toată splendoarea şi măreţia regală păliră în faţa

acestor biete flori ofilite care, deşi decolorate păreau că nu-şi pierduseră întru totul prospeţimea. Ele evocau în chipul cel mai mişcător trecerea anilor".

Mumia propriu-zisă a fost o dezamăgire pentru arheologi: în afară de mâini şi de picioare, care nu fuseseră în contact cu uleiurile rituale, totul era alterat. Carter notează cu amărăciune: „Cu un zâmbet ironic destinul demonstra savantului că hoţii şi preoţii care ascunseseră mumiile despuiate de podoabe, săvârşiră prin aceasta cea mai bună operă de conservare". Fiindcă, într-adevăr, mumiile scoase din mormintele jefuite în urmă cu mii de ani se păstraseră mult mai bine, fiind ferite de uleiurile rituale şi de celelalte substanţe care, prin descompunere, deveneau dăunătoare.

Masca de aur a lui Tutankhamon

Câteva zile mai târziu, A. Lucas analiză materiile care impregnau mumia – uleiuri şi răşinoase, precum şi câteva substanţe care nu au putut fi identificate cu precizie – apoi doctorul Douglas E. Derry, unul dintre anatomiştii celebri ai vremii, practică prima incizie: o „autopsie" efectuată cu o întârziere de treizeci şi trei de veacuri. Pe măsură ce se înlăturau straturile de bandaje, apăreau noi giuvaere şi podoabe; degetele de la mâini şi de la picioare erau îmbrăcate în tuburi de aur; peste o sută de amulete, talismane şi alte obiecte rituale alcătuiau „armura magică" menită să-l însoţească pe tânărul suveran în viaţa veşnică.

Printre aceste obiecte, o descoperire senzaţională: o amuletă de fier – ceea ce impunea revizuirea cronologiei până atunci acceptată cu privire la apariţia acestui metal în Valea Nilului; în celelalte morminte descoperite până atunci, amuletele de acest fel erau de hematit. (C. W. Ceram: „... ironia soartei a făcut dintr-o bucată mică de fier, găsită într-un mormânt plin cu aur, una dintre cele mai importante indicaţii istorice!").

Se pune în mod firesc întrebarea: Ce rost are practicarea autopsiei asupra unui cadavru îmbălsămat cu peste trei milenii în urmă? Răspunsul ni-l dă însuşi profesorul Douglas E. Derry, care a scris şi o interesantă lucrare despre mumia lui Tutankhamon. Analizând mumia din punctul de vedere al specialităţii sale, el a ajuns, între altele, la două concluzii importante: mai întâi, a reuşit să stabilească prin probe gradul de rudenie tată–fiu dintre Akenaton şi Tutankhamon, ajutându-i astfel pe istorici să clarifice raporturile dinastice şi politice din Egiptul de la mijlocul secolului al XIV-lea î.e.n. – de altfel, odată cu moartea lui Tutankhamon dinastia a XVIII-a se stinge (aproximativ 1335 î.e.n.) pe tronul faraonilor urcându-se Horemheb, primul rege din dinastia a XIX-a; în al doilea rând, anatomistul Derry a reuşit să determine, cu o aproximaţie destul de mică, vârsta la care a murit Tutankhamon şi pe care documentele istorice nu ne-au transmis-o: modul în care s-au osificat apofizele încheieturilor, precum şi structura creşterii oaselor piciorului fixează vârsta tânărului suveran între şaptesprezece şi nouăsprezece ani; de la apariţia cărţii doctorului D. E. Derry toţi istoricii acceptă faptul că Tutankhamon a murit la optsprezece ani, ceea ce fixează stingerea dinastiei a XVIII-a aproximativ în anul 1335 î.e.n.

Profesorul D. E. Derry ne-a lăsat şi o frumoasă descriere a tânărului faraon: „Masca de aur îl arată pe Tutankhamon ca pe un tânăr cu înfăţişare prietenoasă şi plăcută. Cine a avut şansa să vadă chipul descoperit al mumiei poate confirma măiestria, precizia şi fidelitatea cu care [...] artistul i-a redat trăsăturile. El ne-a dăruit un minunat portret al tânărului rege, turnat pe vecie într-un metal neperisabil".

Lucrările efectuate la mormânt, precum şi descoperirile legate de cercetarea pieselor din tezaur, au făcut senzaţie în lumea întreagă vreme de ani în şir. Muzeul amenajat în Valea Regilor era vizitat lunar de mii de amatori de artă şi turişti; laboratorul lui Carter, precum şi depozitul primeau vizitele unor personalităţi proeminente din lumea ştiinţei, mai ales istorici, arheologi, egiptologi – dar şi specialişti din alte domenii, cum ar fi restaurarea obiectelor de artă veche. Presa era deosebit de activă dar, din păcate, dintre numeroşii corespondenţi acreditaţi temporar sau permanent în Valea Regilor, unii s-au dovedit înzestraţi cu o imaginaţie de-a dreptul bolnăvicioasă.

Pe seama acestei imaginaţii trebuie pusă şi legenda despre

„grâul faraonilor" găsit în vasele cu ofrande din morminte şi care, după trei sau patru milenii, semănat, ar fi încolţit. Este adevărat că în vasele din morminte s-au găsit tot felul de alimente cu care, conform credinţei vechilor egipteni, faraonul urma să se hrănească în lăcaşul lui de veci; dar a crede că masa informă, descompusă sau carbonizată, aflată în unele vase de ofrande – masă care, supusă unor metode moderne de analiză, s-a dovedit a proveni de la cereale – ar putea încolţi, este cel puţin o naivitate, pentru a folosi un termen foarte blând. Şi totuşi, legenda despre uimitoarea vitalitate şi putere de germinare a aşa-zisului grâu al faraonilor a avut o largă răspândire, iar unii ghizi din Valea Regilor şi din alte părţi ale Egiptului aveau grijă ca turiştii să descopere (din întâmplare...) câteva boabe prin crăpăturile mormintelor regale alegându-se astfel cu o interesantă amintire... arheologică.

Cu deosebită furie a bântuit, aşa cum am arătat, legenda despre „blestemul faraonilor", şi mai ales „blestemul lui Tutankhamon". El a început cu moartea lordului Carnarvon, cel înţepat de o misterioasă insectă. După aceea, evenimentele păreau să dea dreptate amatorilor de mister şi de senzaţional: colonelul Audrey Herbert, fratele vitreg al defunctului, se sinucide câteva luni mai târziu cuprins de o criză de demenţă; infirmiera care-l îngrijise pe lord moare şi ea în împrejurări nelămurite, iar lady Elisabeth Carnarvon îşi urmează soţul în mormânt în 1929, cauza decesului fiind înţepătura unei insecte – după cum ne informează presa vremii; în acelaşi an, Richard Bethell, unul dintre secretarii lui Howard Carter şi participant la lucrările din Valea Regilor, moare pe neaşteptate. Ziarele îşi intitulau ştirile: „A paisprezecea victimă a lui Tutankhamon" sau „A optsprezecea victimă a lui Tutankhamon".

Cu a nouăsprezecea „victimă", un ziar din 21 februarie 1930 (citat şi de C. W. Ceram în studiul său) frizează pur şi simplu ridicolul: „Astăzi, lordul Westbury, în vârstă de 78 de ani, s-a aruncat pe fereastra apartamentului său din Londra, situat la etajul 7 şi a murit pe loc. Fiul lordului Westbury, care odinioară a luat parte la săpăturile de la mormântul lui Tutankhamon în calitate de secretar al savantului Carter (este vorba de R. Bethell – n.n.), a fost găsit mort în locuinţa lui, în luna noiembrie a anului trecut, deşi în ajun se culcase perfect sănătos. Nu s-a putut determina până acum cauza exactă a morţii". Prin urmare tatăl, de 78 de ani, al unui fost colaborator al lui Carter...

Au urmat decesele altor arheologi şi egiptologi, ca francezul Benedite şi italianul Marco Passanova, puse pe seama aceloraşi cauze misterioase, apoi ale profesorului Archebald Douglas Reed, care radiografiase mumia regală, egiptologului Arthur Weingall, profesorului La Fleur, prieten al lui Carter împreună cu care vizitase camera funerară – o „serie neagră" cum se spune în limbajul gazetăresc al faptelor diverse care a culminat cu decesul lui Arthur C. Mace, cel mai apropiat colaborator al lui Carter. Teoria mistică a „blestemului lui Tutankhamon" prindea tot mai mult teren, se emiteau tot felul de ipoteze cu privire la ştiinţa misterioasă a vechilor preoţi egipteni, discipoli ai lui Isis şi Toth, vitrinele librăriilor erau inundate de o literatură pseudoştiinţifică cu caracter fantastic, se turnau filme „de groază" de o calitate îndoielnică.

Această uriaşă ofensivă a presei avide de senzaţional nu ţinea seama nici de declaraţiile oamenilor de ştiinţă, care arătau că în mormântul lui Tutankhamon nu există inscripţii care să ducă la presupunerea existenţei vreunui „blestem", nici de afirmaţiile pertinente ale medicilor, care arătau că Aubery Herbert, de pildă, fusese de câteva ori internat în clinici de psihiatrie şi că Arthur C. Mace suferea de o maladie incurabilă care-i pecetluise soarta de mai multă vreme – încă înainte de a începe lucrările în Valea Regilor – nu ţinea seama nici de faptul cel mai evident: că Howard Carter şi lady Evelyn, doi dintre cei trei care pătrunseseră primii în camera funerară, se bucurau de o sănătate înfloritoare (Carter avea să moară la 2 martie 1939, la şaptesprezece ani după descoperirea mormântului regal, petrecut la locul de veci de lady Evelyn care va trăi şi ea până la o vârstă respectabilă).

Spre cinstea lor se cuvine arătat că unii dintre ziarişti nu s-au pretat la speculaţiile obscure, refractare raţiunii, ale colegilor lor care băteau monedă pe elementul senzaţional al aşa-zisului blestem al faraonului. Printre aceştia s-a numărat şi Arthur Merton, corespondentul ziarului *The Times*, pe care Carter, pentru a pune capăt discuţiilor create în legătură cu concesiunea acordată de lordul Carnarvon marelui cotidian londonez, l-a primit în statul său major din Valea Regilor. Merton a lucrat efectiv la inventarierea, ambalarea şi transportarea tezaurului, iar relatările sale în presă se caracterizau prin sobrietate şi acurateţe.

Carter, absorbit de munca sa, n-a dat la început atenţie ştirilor şi reportajelor legate de „blestemul lui Tutankhamon" despre care le spunea colaboratorilor săi că sunt „lipsite de

seriozitate" şi că frizează prostul gust. Într-o zi, însă, un ziar american publică ştirea că în America a încetat din viaţă, în împrejurări misterioase, un oarecare mister Carter, o rudă a arheologului Howard Carter şi o nouă victimă a blestemului faraonilor; pedepsindu-i familia, conchidea ziarul respectiv, faraonul dădea un sever avertisment celui care-i profanase mormântul. Carter luă imediat atitudine: arătă că nu are nici o rudă în America (Carter este un nume destul de răspândit în ţările anglo-saxone şi ale Americii de Nord), că omul de ştiinţă „îşi desfăşoară munca într-un spirit de seriozitate şi de respect sacru, dar lipsit de acel fior de groază care creează un farmec misterios ce cuprinde cu atâta uşurinţă pe cei avizi de emoţii morbide"; mai departe, el vorbeşte de „basme de adormit de-a-npicioarele" şi califică aşa-zisul blestem al faraonilor ca „o formă degenerată a poveştilor cu fantome".

Şi totuşi... Oare decesul din pricini nelămurite al unor specialişti – arheologi, egiptologi, istorici, medici – să fie doar o coincidenţă?

Înainte de a încerca să răspundem la această întrebare vom menţiona alte două cazuri similare (pomenite în treacăt şi de Ceram în lucrarea sa) din care reiese limpede că aşa-zisul blestem al faraonilor, chiar dacă i se poate aplica pecetea senzaţionalului, nu poate fi nicidecum considerat un caz unic.

Istoria presei moderne (este vorba, firește, de o anumită presă...) cunoaşte şi „blestemul diamantului Hope" – o piatră preţioasă nu prea mare, are numai 44 1/2 carate, dar foarte pură şi cu splendide reflexe albăstrui; acest diamant pare să-şi dezmintă numele (în engleză hope=speranţă, de fapt numele unuia dintre proprietari) deoarece a adus numai nenorociri posesorilor săi: unul s-a sinucis, altul a fost ucis de tâlharii care voiau să-i fure diamantul, vreo doi au murit de boli misterioase... Iar în ziare apăreau titluri ca: „A patra victimă a diamantului Hope" sau „Diamantul Hope a mai făcut o victimă".

De aceeaşi factură, dar cu un pronunţat caracter istoric, este şi aşa-zisul blestem al călugărilor din Lacroma – insulă situată în Adriatica, în largul portului Ragusa (astăzi Dubrovnik, pe coasta Dalmaţiei); izgoniţi din mânăstirea de pe insulă, călugării ar fi aruncat o afurisenie asupra tuturor celor în posesia cărora se va afla insula, iar istoria se pare că a ţinut să confirme legenda: împăratul Maximilian a murit în faţa plutoniului de execuţie, în 1867, la Queretaro, în Mexic; împărăteasa Elisabeta a Austriei a

fost victima unui atentat comis de un anarhist italian, în 1898, la Geneva; fiul ei, prinţul moştenitor Rudolf, se sinucisese cu câţiva ani mai înainte, în 1889, la Mayerling, deoarece nu obţinuse de la tatăl său, împăratul Franz Iosif, permisiunea de a se căsători cu o actriţă pe care o iubea – oricum, aceasta a fost versiunea oficială; de altfel, cu trei ani mai înainte, în 1886, regele Ludovic al II-lea al Bavariei, cuprins de una dintre crizele sale obişnuite de demenţă, se sinucisese aruncându-se în lacul Starnberg; în sfârşit, ultimul aristocrat austriac căruia îi revenise insula ca un soi de feudă, arhiducele Franz Ferdinand, devenit moştenitor al tronului ca urmare a sinuciderii lui Rudolf şi a morţii arhiducelui Karl Ludowig, cade victimă unui atentat la 28 iunie 1914, la Sarajevo – atentat care, în concepţia unor istorici, „a netezit calea ce ducea la declanşarea primului război mondial".

Fireşte că evenimentele de mai sus, referitoare la moartea violentă a unor membri ai familiei Habsburg – evenimente desfăşurate în scurtul interval de mai puţin de o jumătate de veac – sunt realităţi istorice incontestabile; numai că ele nu au nici o legătură cu vreun blestem al călugărilor din Lacroma şi nici nu puteau avea, dacă nu pentru altceva, măcar pentru simplul motiv că un asemenea blestem n-a existat. El nu este pomenit de nici un act oficial, fiind plăsmuit ulterior – cu o fantezie lipsită de orice legătură cu realitatea – pentru justificarea acelor evenimente care, la vremea lor, au pasionat opinia publică prin amplele lor implicaţii politice.

În ceea ce priveşte aşa-zisul blestem al faraonilor, lucrurile nu sunt chiar atât de simple – dincolo de exagerările unei prese avide de senzaţional, cum ar fi, de pildă, decesele unor oameni care nu au fost antrenaţi în cercetările din Valea Regilor, sau ale altora care sufereau de maladii ineurabile cu evoluţie binecunoscută în medicină, există totuşi unele coincidenţe tulburătoare, în măsură să ne dea de gândit şi să ne îndemne la căutarea unei explicaţii logice, raţionale.

Ipotezele nu lipsesc şi majoritatea lor nu au nimic mistic, nimic misterios. Una dintre ele (de care ne-am ocupat, cum arătam, şi în primul volum al lucării noastre) s-a născut relativ târziu – la peste trei decenii de la descoperirea mormântului lui Tutankhamon – şi porneşte de la evenimente fără legătură aparentă cu cercetările arheologice: „În 1955, John Wiles, membru al Societăţii geologice din Rodesia (astăzi: Zimbabwe), care întreprindea cercetări în peştera Kariba din Africa Centrală în

vederea valorificării guanoului de lilieci (un excelent îngrăşământ agricol) s-a îmbolnăvit imediat după întoarcerea sa din călătorie; medicii au diagnosticat: pneumonie combinată cu pleurezie. Cum tratamentul aplicat nu s-a dovedit prea eficace, a fost consultat un specialist sud-african care, aflând că geologul petrecuse zile întregi în fundul unei peşteri cu lilieci, declară că, după opinia lui, bolnavul era atins de histoplasmoză, boală provocată de nişte spori ce se dezvoltă pe excrementele de lilieci şi care, inhalaţi, se dezvoltă în ţesuturile pulmonare. (Geologul Wiles a fost salvat printr-un tratament de şoc cu antibiotice).

Un coleg de breaslă al specialistului sud-african, doctorul Dean, izbit de asemănarea bolii contractate de Wiles în peştera Kariba cu maladia care a provocat decesele lordului Carnarvon şi ale altor egiptologi, a emis ipoteza că pseudovictimele lui Tutankhamon fuseseră atinse de aceeaşi maladie. La început, această ipoteză a fost obiectul batjocurii unor specialişti şi nespecialişti: în mormintele faraonilor nu s-a descoperit nici urmă de lilieci – ermetic închise, nu puteau oferi adăpost acestor mamifere zburătoare, nici aer, nici hrană. Până la urmă, s-a dovedit că doctorul Dean avea oarecare dreptate – fiindcă nu liliecii erau pricina maladiei, ci un soi de ciupercă minusculă, pe numele ei ştiinţific-latinesc *Cryptococcus neuromyces*. Sporii ei, pătrunzând în plămâni, găsesc condiţii propice de germinare şi se dezvoltă repede formând colonii cu aspect granulos şi provocând leziuni în ţesutul pulmonar. Absorbite de sânge, toxinele sunt transportate în creier şi acţionează asupra sistemului nervos central, provocând halucinaţii de genul celor produse de acidul lisergic sau de mescalină.

Ipoteza Dean este astăzi aproape unanim acceptată – *aproape* unanim, deoarece mai există unii (printre care se numără, din păcate, şi autori ai unor cărţi de popularizare a ştiinţei) cărora pseudoteoria blestemului lui Tutankhamon, cu toate implicaţiile ei de enigmatic, misterios şi senzaţional, li se pare atât de ademenitoare încât nu se pot hotărî să renunţe la ea; şi asta în ciuda faptului că analize şi cercetări întreprinse la faţa locului cu mijloacele ştiinţei moderne au dovedit că, spre deosebire de boabele de cereale, sporii unor ciuperci se adaptează condiţiilor anaerobice păstrându-şi puterea de germinare vreme foarte îndelungată. Ei pot provoca asemenea maladii „arheologice" (şi „speologice") care în vremurile noastre sunt evitate prin metode preventive aplicate în mod curent pe şantierele din Valea Regilor

şi din alte părţi: analize biochimice, tratarea cu fungicide, măşti cu filtru ş.a. De altfel, acest soi de maladii nu mai constituie o problemă nici după declanşare: provocate de sporii unor ciuperci (*Cryptococcus*) se vindecă prin substanţa extrasă din alte ciuperci (*Penicillinium*).

În concluzie, avem toate motivele să presupunem că lordul Carnarvon (şi alţii) ar fi scăpat de blestemul lui Tutanţkhamon dacă toate acestea ar fi fost cunoscute şi dacă antibioticele ar fi fost descoperite ceva mai devreme...

În ciuda bogăţiei şi varietăţii celor peste cinci mii de piese care alcătuiesc tezaurul lui Tutankhamon şi a cercetărilor asidue efectuate vreme de mai mulţi ani, numeroase date incerte abundă încă în legătură cu domnia acestui faraon şi cu moştenirea lăsată de el – date care, după părerea noastră, pot fi sistematizate astfel:

1. Deşi un suveran fără importanţă, cu o domnie scurtă prin însuşi faptul că a murit la optsrezece ani, a fost înmormântat în mijlocul unor bogăţii fabuloase. Documentele nu menţionează cauza morţii şi nici cercetările efectuate asupra mumiei sale n–au putut s–o stabilească.

2. Nu posedăm nici un fel de informaţie asupra actelor politice sau militare ale tânărului faraon. Ştim că a fost ginerele lui Akenaton, poate că şi fiul lui – căsătoriile dintre frate şi soră nu erau neobişnuite în familiile domnitoare din Egiptul antic. Akenaton, poreclit „regele eretic", introdusese cultul lui Aton; prin faptul că Tutankhaton şi–a schimbat numele în Tutankhamon, putem trage concluzia că tânărul faraon a reintrodus cultul lui Amon. Din unele documente reiese că domnia lui a fost marcată de tulburări politice.

3. Basoreliefurile şi mai ales picturile din mormântul lui ni–l arată, masacrând şiruri de duşmani pe câmpul de bătălie şi călcând în picioare prizonieri de război, deşi nu există nici o dovadă că ar fi luat parte la vreo luptă. Carter remarcă pe bună dreptate: „În stadiul actual al cunoştinţelor noastre, nu putem afirma cu certitudine decât un singur fapt remarcabil din viaţa lui, şi anume acela că a murit şi a fost înmormântat".

4. Mormântul a fost spart de cel puţin două ori, după cum rezultă din urmele clare de efracţie şi din dezordinea care domnea în „anexă" unde obiectele erau aruncate de–a valma. Şi totuşi, hoţii nu furaseră nimic, sau aproape nimic (spargerea unor obiecte, majoritatea din ceramică, poate fi atribuită şi acţiunii timpului).

Cine erau aceşti hoţi? Faptul că nu s–au atins de uriaşele comori aflate în mormânt poate fi explicat fie prin aceea că au fost surprinşi asupra faptei, fie că, impresionaţi de cele văzute şi cuprinşi de teamă la gândul profanării pe care erau pe cale s–o comită, au renunţat în ultima clipă, plecând cu mâinile goale. Sunt, firește, simple ipoteze, a căror verificare nu mai este posibilă după scurgerea atâtor milenii.

În legătură cu activitatea atât de dăunătoare a jefuitorilor de morminte din Valea Regilor, ne punem (împreună cu C. W. Ceram) întrebarea: „... dacă acest faraon, în vârstă de optsprezece ani, a fost înmormântat cu un fast care, pentru noi cei din Occident, depăşeşte orice imaginaţie, atunci ce comori trebuie să fi însoţit în mormânt faraoni ca Ramses cel Mare şi Seti I? Despre aceşti doi suverani, doctorul D. E. Derry ne spune: Desigur că în fiecare dintre camerele lor mortuare au fost îngrămădite bogăţii mai multe decât în tot mormântul lui Tutankhamon". Bogăţii care probabil că sunt pierdute pentru totdeauna.

5. Lucrările efectuate la mormântul lui Tutankhamon au pus bazele colaborării dintre arheologi şi specialişti din domenii variate; experienţa s–a perpetuat (şi îmbogăţit) fiind adoptată pe toate şantierele arheologice în funcţie de specificul lor. Această experienţă cuprinde lucrările efectuate de chimistul A. Lucas (asupra uleiurilor, răşinilor, metalelor şi textilelor găsite în morminte), de anatomiştii Douglas E. Derry şi Saleh–Bey Hamdi (în legătură cu necropsiile asupra mumiilor), apoi lucrări de analiză efectuate de Alexander Scott şi H. J. Plenderleith, procedee fotografice aplicate de Harry Burton, precum şi lucrări ale altor specialişti ca Allan Gardiner, James H. Breasted, P. E. Newberry; acesta din urmă este şi el autorul unor metode inovatoare: analizând florile depuse pe mormânt, a reuşit să determine flora de–acum peste trei milenii, precum şi anotimpul când a fost înmormântat tânărul faraon – între sfârşitul lui martie şi sfârşitul lui aprilie, perioada de înflorire a albăstrelelor şi de maturitate a mandragorei.

6. În sfârşit, în privinţa aşa–zisului blestem al lui Tutankhamon, vom reţine ipoteza Dean ca fiind cea mai veridică; ea are şi meritul incontestabil de a fi declanşat cercetări în vechile morminte şi efectuarea de analize care au dus la luarea de măsuri de protecţie aşa cum se aplică ele până astăzi pe şantierele arheologice unde condiţiile o cer.

Trebuie spus însă că, din păcate, nici ipoteza Dean şi nici

alte explicaţii logice nu satisfac pe cei „avizi de emoţii morbide“ (ca să folosim expresia lui Carter) şi care nu renunţă chiar atât de lesne la această „formă degenerată a poveştilor cu fantome“. Dovadă: într-un interviu pe care l-a acordat la 14 iulie 1977 unui post de televiziune din New York, un nepot al lordului Carnarvon – şi moştenitor al titlului – întrebat fiind ce părere are despre aşa-zisul blestem, a dat un răspuns în doi peri, după care a adăugat însă că „nici pentru un milion de lire n-aş accepta să intru în mormântul lui Tutankhamon...“

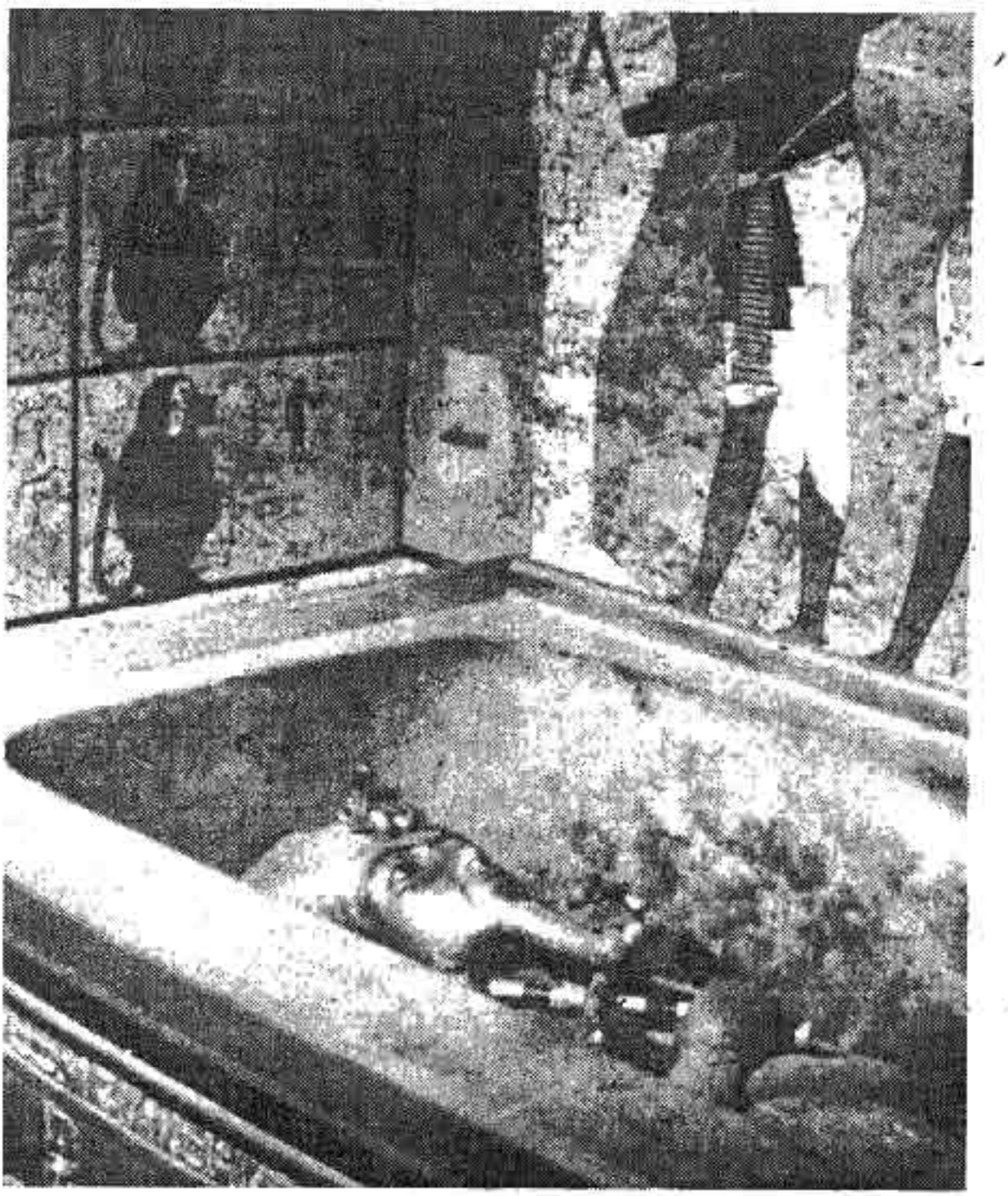

Între istorie şi teologie

VECHIUL TESTAMENT: IPOTEZE... APOCRIFE

„Atitudinea net critică faţă de Vechiul Testament (spre deosebire de atitudinea faţă de Noul Testament) este de fapt comună tuturor savanţilor moderni.

Povestirile despre Avraam, Iacov şi Iosif sunt scrise cu o măreţie epică, comparabilă cu aceea a poemelor lui Homer; dar avem tot atît de puţine motive să credem în existenţa lor istorică, ca în existenţa istorică a eroilor greci".

ARCHIBALD ROBERTSON
în The Origins of Christianity, *1952.*

„În stadiul în care se află în prezent cunoştinţele noastre, religiile îşi fac, toate, apariţia pe scena istoriei într-un moment foarte avansat al evoluţiei, bogate în supravieţuiri şi obiceiuri proprii epocii precedente; limita dintre istorie şi preistorie este dată numai de lipsa informaţiilor noastre privind originile societăţii omeneşti şi de lipsa, până în prezent, a unor metode de cercetare adecvate".

AMBROGIO DONINI
în Lineamenti di storia delle religioni, *1964.*

„... există o categorie mitologică, subalternă panteonului, a aşa-numiţilor eroi civilizatori [...] ei sunt de fapt eroii arhetipali, primii învăţători ai grupurilor umane, primii descoperitori ai elementelor civilizaţiei [...] omul arhetipal produce adesea acte de erou civilizator: Adam dă nume animalelor, plantelor, lucrurilor şi descoperă, împreună cu Eva, îmbrăcămintea [...] când însă marile descoperiri iniţiale capătă răsunet mitic în întreaga arie de emancipare a omenirii, ca de pildă, agricultura, eroii civilizatori [...] sunt veneraţi de urmaşi ca zeii".

VICTOR KERNBACH
în Miturile esenţiale, *1978.*

VECHIUL TESTAMENT: Parte a *Bibliei* cuprinzând textele referitoare la credinţele religioase şi la viaţa poporului evreu (până la naşterea lui Cristos).

Dicţionarul explicativ al limbii române, 1975.

APOCRIF: adj: (despre scrieri) care este atribuit altui autor decât celui adevărat; a cărui autenticitate este îndoielnică. (subst.). Scriere religioasă nerecunoscută azi între cele canonice.

Idem.

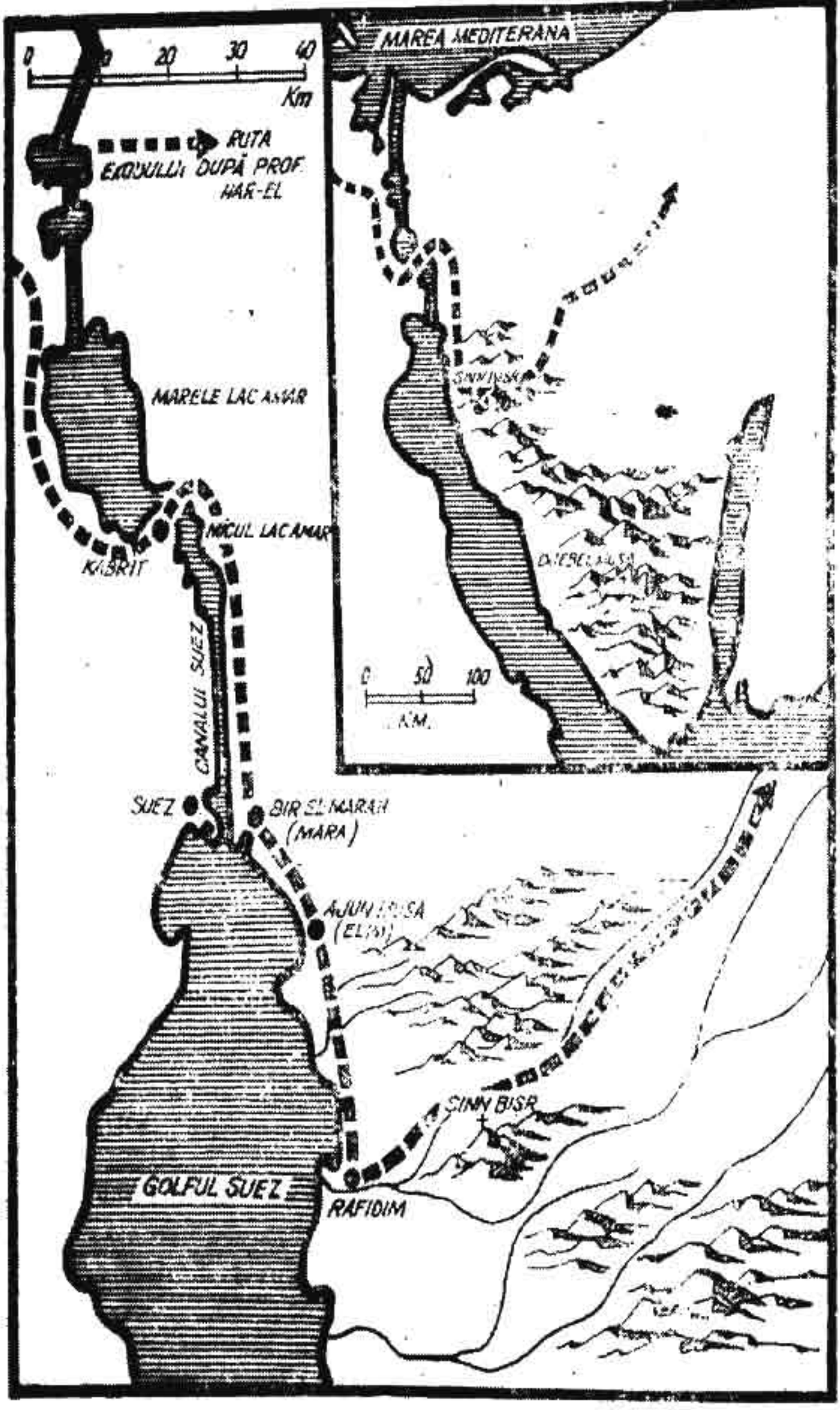

0 10 20 30 40
Km
RUTA
EXODULUI DUPĂ PROF.
HAR-EL
MARELE LAC AMAR
MICUL LAC AMAR
KABRIT
CANALUL SUEZ
SUEZ
BIR EL MARAH
(MARA)
AJUN MUSA
(ELIM)
SINN BISR
GOLFUL SUEZ
RAFIDIM
MAREA MEDITERANA
0 50 100
KM.

- **UNDE SE AFLA PARADISUL TERESTRU?**
- **POTOPUL – RELATARE (DEFORMATĂ) A UNUI EVENIMENT REAL.**
- **ARHETIPURILE: EPOPEEA LUI GHILGAMEŞ.**
- **ARHEOLOGII DEZGROAPĂ TURNUL BABEL.**
- **CUM AU PIERIT SODOMA ŞI GOMORA.**
- **NEGURILE EGIPTULUI.**
- **ŞI NAPOLEON A TRECUT MAREA ROŞIE.**
- **ÎN CĂUTAREA MUNTELUI SINAI: A TREISPREZECEA IPOTEZĂ.**

Probabil că nici o carte care s–a scris vreodată n–a inspirat atât de mult artele, din vremurile cele mai vechi şi până în zilele noastre, ca *Biblia*. Marile galerii de pictură abundă în opere cu teme inspirate din Vechiul Testament: Daniel în groapa cu lei, Iona şi chitul (balena), Izgonirea din paradis, Judita cu capul lui Holofern pe tavă, judecata lui Solomon şi multe altele; un mare artist ca Michelangelo s–a inspirat cu precădere din *Biblie*, în sculptură (David, Moise) şi pictură (frescele din Capela Sixtină reprezentând Creaţia Lumii şi Judecata de Apoi).

Firește că pe artişti îi interesa mai puţin în ce măsură povestirile biblice oglindesc evenimentele şi întâmplările reale, istorice. Fiindcă, este în afară de orice îndoială că *Biblia* – şi mai cu seamă prima parte, cea cunoscută sub numele de Vechiul Testament – conţine, pe lângă sumedenie de legende şi povestiri pline de fantezie, unele relatări legate de evenimente istorice, verificabile. Şi nu este vorba numai de domnia unor regi, ca David (circa 1010–970 î.e.n.) sau Solomon (circa 973–930 î.e.n.), de războaie sau evenimente importante cum ar fi construirea şi dărâmarea templului din Ierusalim, ci şi de unele denumiri geografice – de pildă a oraşului Ur, despre care vreme de două milenii s–a crezut că este o cetate biblică legendară până ce (în 1853) sir Henry Rawlinson a reuşit să–i identifice ruinele, graţie unor inscripţii găsite la faţa locului. Ceea ce nu înseamnă, bineînţeles, că *Biblia* nu conţine un număr impresionant de mituri şi legende legate de tradiţia unor vechi civilizaţii orientale, împletite uneori strâns cu datele istorice.

În ceea ce priveşte sursele cu ajutorul cărora evenimentele istorice pot fi verificate, ele sunt, în linii generale, de trei feluri: mai întâi, cercetările efectuate în cadrul unor ştiinţe ca arheologia sau unor discipline auxiliare ale istoriei, ca numismatica; în al doilea rând, surse scrise, printre care mai cu seamă cele două opere ale istoricului Josephus Flavius: *Antichităţi iudaice şi Războiul Iudeilor* (din care vom cita în cele ce urmează); în sfârşit, aşa-zisele Manuscrise de la Marea Moartă, descoperite în anii 1947–1957 în peşterile din apropierea ruinelor vechii aşezări Qumran (de care ne vom ocupa mai pe larg într-un alt capitol). Dintre aceste surse, este evident că au prioritate cele din prima categorie (cercetările arheologice şi ale unor discipline auxiliare) deoarece aduc dovezi materiale: săpăturile efectuate în Egipt (Tell el-Amarna, Insula Elefantina), în Mesopotamia (Ur, Babilon ş.a.), dar mai ales în Valea Iordanului, Samaria şi Palestina centrală; ele continuă în zilele noastre şi probabil că vor continua multă vreme.

Cercetările privind izvoarele cărţilor *Bibliei*, ca şi critica textelor biblice au făcut progrese mari, începând cu mijlocul secolului al XVII-lea (Thomas Hobbes şi Baruch Spinoza), continuând cu enciclopediştii, cu reprezentanţii iluminismului şi ai unor şcoli filozofice din secolul al XIX-lea şi până în zilele noastre. Totuşi, originea cărţilor care alcătuiesc *Biblia* nu este definitiv stabilită; conţinutul lor este extrem de variat: cronici, povestiri istorice, legende şi mituri, cântece şi imnuri, sentinţe, proverbe şi parabole, epistole, reguli şi prescripţii rituale, interdicţii. Chiar şi limbile în care sunt redactate diferă: ebraică şi, parţial, arameică pentru Vechiul Testament – greacă pentru Noul Testament.

Cercetările sunt îngreunate şi de faptul că *Biblia*, redactată pe parcursul a peste paisprezece veacuri (circa 1200 î.e.n. – 200 e.n.), ni s-a păstrat în manuscrise relativ târzii: din secolul al IV-lea (*Codex Sinaiticus* aflat la Londra şi *Codex Vaticanus*, la Roma), din secolul al V-lea (*Codex Alexandrinus*, la Londra) şi secolul al VI-lea (*Codex Bezae Cantabrigiensis*, la Cambridge). Printre Manuscrisele de la Marea Moartă se găsesc numai fragmente, unele dintre ele fiind apocrife – adică neincluse în textele canonice (iudaic şi creştin).

În sfârşit, studiul istoriei textelor biblice este dificil prin însuşi faptul că de-a lungul veacurilor aceste texte au suferit numeroase prelucrări şi redactări. Stabilirea textului canonic definitiv al Vechiului Testament, de pildă, a avut loc abia între secolele al

VII-lea – al IX-lea e.n., ca urmare a activităţilor filologice şi redacţionale a masoreţilor (în ebraico-arameică: *masora* = „tradiţie", „legendă"), teologi aparţinând mai ales şcolii din Tiberiada; pentru a face imposibile intervenţiile ulterioare în text (modificări, omisiuni sau adăugiri, făcute de către sectanţi, copişti ş.a.), masoreţii au socotit numărul total al literelor Vechiului Testament: 1 152 207, împărţite pe cărţi şi versete. Interesant este faptul că o parte dintre variantele neincluse în canonul iudaic au fost păstrate de biserica creştină şi înglobate parţial în Vechiul Testament; se cuvine însă menţionat că biserica ortodoxă şi cea catolică n-au înglobat în canoanele lor biblice aceleaşi apocrife – iar Martin Luther a eliminat complet apocrifele din canonul protestant al *Bibliei*, deşi le-a recomandat adepţilor săi spre citire.

Lăsând deoparte textele referitoare la cult (şi care nu formează tema lucrării de faţă), ne vom referi în cele ce urmează cu precădere la diferitele mituri, legende şi povestiri biblice cu caracter fantastic, şi vom avansa unele ipoteze în cadrul cărora elementele ireale ar putea fi ţesute în ghergheful adevărului istoric; cu alte cuvinte, aceste elemente fantastice, numite uneori „minuni" şi care redau fenomene ieşite din comun, surprinzătoare, atribuite de regulă forţei divine sau altor forţe supranaturale poate că nu sunt totdeauna pură fabulaţie şi şi-ar găsi, în cadrul unor ipoteze, explicaţii fireşti, ele constituind ecoul unor evenimente reale, petrecute în vremuri foarte depărtate şi care au ajuns până la noi într-o variantă deformată.

Se cuvin relevate, înainte de orice, unele inadvertenţe, erori de traducere sau de interpretare a textelor biblice, care s-au perpetuat de-a lungul veacurilor, chiar al mileniilor. Astfel, M. Hirsh Goldberg (în *The Jewish Connection*, Bantam Books, Inc., New York, 1977) arată că, întrebaţi ce fel de „fruct oprit" au mâncat Adam şi Eva, mulţi oameni ar răspunde fără ezitare: un măr – deşi în pasajul respectiv se vorbeşte numai de „pomul vieţii" şi de „pomul cunoştinţei binelui şi răului" fără a se pomeni de vreun măr. E încă o interpretare eronată care trebuie pusă pe seama lucrărilor de popularizare de calitate îndoielnică, poate că şi unor influenţe din mitologia greacă („mărul discordiei" dăruit de Paris Afroditei – alegere care a dus la expediţia aheilor împotriva Troiei). Tot aşa, în unele opere de artă aflate în marile muzee ale lumii, Adam şi Eva, după ce au mâncat din „fructul oprit" şi „li s-au deschis ochii", îşi „acoperă goliciunea" cu...

frunze de viţă – ceea ce arată că respectivii artişti au căzut şi ei victimă unor traduceri sau prelucrări deformate: textul biblic indică limpede „frunze de smochin". (Probabil că tot influenţa mitologiei antice: bachantele îşi acopereau trupul cu frunze de viţă, ceea ce ne apare perfect justificat de vreme ce erau însoţitoarele lui Dionisos–Bachus, zeul vinului şi al podgoriilor). Se mai cuvine să adăugăm că asemenea „greşeli istorice" n–au, firește, nici o legătură cu calităţile adesea remarcabile ale operelor respective.

Asemenea inadvertenţe, erori de traducere sau de interpretare, neconcordanţe voite sau nu cu textul original mai sunt multe în diferite cărţi ale *Bibliei*; nu vom insista asupra lor, ci vom încerca să desprindem, din unele mituri, legende şi povestiri biblice, elementele care ar putea constitui ecoul unor stări şi evenimente reale petrecute în urmă cu milenii; prin urmare să încercăm a despărţi, cu ajutorul ipotezelor, ceea ce este istorie de ceea ce este ficţiune în textele biblice.

În interesanta sa lucrare *Les Grandes énigmes de l'univers*, Richard Hennig se întreabă: „Oare paradisul terestru din *Biblie* a existat într–adevăr? Şi, dacă a existat, unde se afla?" Hennig nu este nici primul şi nici singurul care şi–a pus aceste întrebări, ba unii dintre cei ce şi le–au pus în urmă cu şapte sau opt veacuri au întreprins chiar călătorii foarte lungi în Orient ca să caute grădina Eden; n–au găsit–o, în schimb au găsit drumurile ce duceau către China şi către Indii, şi s–au întors cu relatări interesante despre oameni şi locuri depărtate.

Există, de fapt, două versiuni ale raiurilor biblice: grădina Eden din Vechiul Testament, o regiune terestră de o fertilitate fabuloasă şi paradisul din Noul Testament (în greacă – *paradeisos* = „grădină") care nu se afla pe pământ, ci undeva în afara spaţiului şi timpului, de vreme ce la el nu puteau ajunge decât, după moarte, cei ce duseseră o viaţă virtuoasă.

Încă de pe la mijlocul secolului al VI–lea, teologul şi istoricul Jordanes, referindu–se la textul biblic – care menţionează râul Pison din „... ţara unde se găseşte aur [...] şi piatră de onix" – arată că „undeva în Orient, între Etiopia şi India, trebuie că se afla paradisul terestru, căci din aceste ţări coboară cele patru râuri care poartă aurul cel mai curat şi pietrele cele mai preţioase". Mai târziu, în jurul anului 1165, împăratul Ioan II Comnenul al Bizanţului şi papa Alexandru III au primit două scrisori, cu

conţinut aproape identic, de la un anume preot Ioan, rege mitic al Indiilor, care le scria, între altele, că paradisul se află la trei zile de drum de regatul lui. Atât suveranul bizantin cât şi suveranul pontif au trimis emisari cu scrisori de răspuns, care n-au reuşit însă să găsească nici ţara preotului Ioan şi nici raiul... Mai târziu, Cristofor Columb, ajuns la gurile Orinocului şi convins, poate, că a atins coasta orientală a Asiei, nota că acest fluviu uriaş izvorăşte cu siguranţă din paradisul terestru.

Dar nu numai suveranii medievali şi călătorii înzestraţi cu fantezie au căutat paradisul terestru, ci şi câţiva eminenţi oameni de ştiinţă. Dintre toate ipotezele (R. Hennig pretinde că sunt în număr de optzeci!) vom reţine pe cele ale orientalistului german Albert Hermann şi ale englezului William Willcox. Hermann plasează paradisul în Hadramantul arab, ţara boswelliilor – a arborilor de tămâie; Willcox era convins că se afla în Mesopotamia, regiune pe vremuri foarte fertilă. Argumentele cu care sir William îşi susţine ipoteza (expusă în cadrul unei conferinţe ţinute la Alexandria) sunt cât se poate de interesante.

Paradisul, pretinde cercetătorul englez, se afla în nordul regiunii unde Tigrul şi Eufratul au tendinţa să se unească, nu departe de două aşezări, Hit şi Anah, situate la nord-vest de Bagdad. Cuvântul „paradis" (care nu figurează în textul Vechiului Testament) nu s-ar trage din grecescul *paradeisos*, ci din persană: *pardes* = „parc", născut pe vremea când vechii greci încă nu se stabiliseră în Peloponeza şi în zona egeană, sau, în orice caz, influenţa helenistică încă nu ajunsese în regiunile Orientului Mijlociu. Acolo, la nord-vest de Bagdad, se afla pe vremuri o vegetaţie luxuriantă şi tot acolo se pot recunoaşte urmele celor patru fluvii menţionate în cartea Genezei. Dispariţia acestor cursuri de apă a adus după sine seceta şi transformarea regiunii într-un semideşert, aşa cum se prezintă până în zilele noastre.

Să vedem acum ce ne spune *Biblia* în legătură cu cele patru fluvii ale paradisului (în acest capitol şi în cel următor vom folosi, pentru citatele din *Biblie*, ediţia: *Biblia sau Sfânta Scriptură*. Edit. Institutului biblic şi de misiune ortodoxă, Bucureşti, 1975): „Şi din Eden, ieşea un râu, care uda raiul, iar de acolo se împărţea în patru braţe. Numele unuia era Pison; acesta înconjura toată ţara Havila, în care se află aur [...] Numele râului al doilea este Gihon, acesta înconjura toată ţara Cuş. Numele râului al treilea este Tigru; acest râu curge prin faţa Asiriei; iar râul al patrulea este Eufratul".

Dintre aceste cursuri de apă, numai Tigrul şi Eufratul sunt identificate cu precizie; pentru celelalte două suntem nevoiţi a recurge la ipoteze. Două dintre aceste ipoteze identifică râul Pison cu Ued-el-Rauma, care curgea pe vremuri în Nedjedul arab, sau cu Gangele. În primul caz, ţara Havila ar fi fost situată în nord-estul Peninsulei Arabice, într-al doilea în apusul Indiei. Râul Gihon n-ar fi altul decât Nilul, iar ţara Cuş, Egiptul, sau

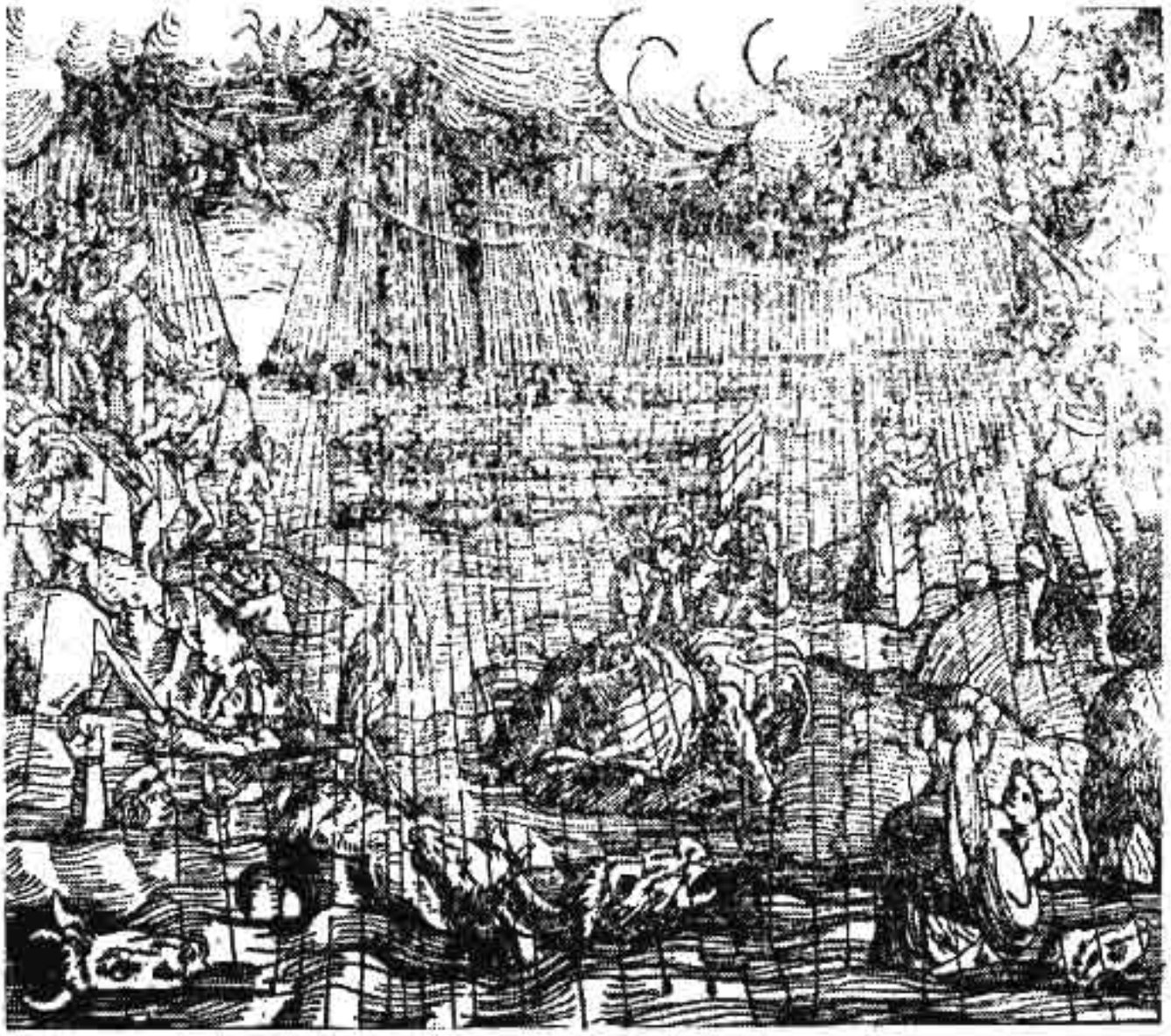

Potopul – după un manuscris medieval

mai degrabă partea lui răsăriteană cunoscută astăzi sub numele de Sahra el-Arabija. (De altfel şi alte texte biblice desemnau Egiptul de sud sub numele de ţara Cuş). După cum vedem, sunt limite foarte largi – mult prea largi pentru a prezenta măcar aparenţa verosimilităţii.

Dar să ne întoarcem la sir William Willcox a cărui teorie este ademenitoare prin însăşi simplitatea ei: cercetătorul britanic, bun cunoscător al Mesopotamiei, vorbeşte de o oază situată chiar

pe Eufrat, în districtul Hairlah. la aproximativ două sute cincizeci de kilometri de Bagdad. Această oază ar constitui, după părerea lui sir William, un ultim vestigiu al paradisului terestru – marele fluviu care o scaldă s–ar fi despărţit aici în cele patru braţe pe care le menţionează *Biblia*. Argumentaţia prezintă totuşi un punct slab: ea nu explică referirea la ţara Cuş care, aşa cum arătam, este numele biblic al Egiptului; iar din nordul Mesopotamiei şi până pe malurile Nilului este cale lungă...

Aşa stând lucrurile, suntem deocamdată obligaţi să fim de acord cu Richard Hennig, când spune: „La drept vorbind, n–o să ştim niciodată cu precizie ce voia să indice autorul necunoscut al povestirii biblice când vorbea despre cele patru râuri ale paradisului. Dar, oricum, aceasta nu este o problemă esenţială..." Nu este, într–adevăr, o problemă esenţială, căci şi acest text biblic a fost fără îndoială influenţat de alte texte mai vechi, influenţe ce se simt pe întregul parcurs al cărţii Genezei (Facerii); iată încă un exemplu: printre pomii „plăcuţi la vedere şi cu roade bune la mâncare" aflaţi în paradis, se afla şi „pomul vieţii" – text foarte asemănător cu cel al unei legende hinduse unde apare un pom al vieţii în grădina Jina de pe muntele Hukairya. Putem face o apropiere şi cu Grădina Hesperidelor cea cu mere de aur din mitologia greacă şi poate că şi cu saga nordică despre Iduna, zeiţa frumuseţii nepieritoare, care avea în stăpânirea ei merele tinereţii veşnice – deşi nu este exclus ca acest text din mitologia nordică să fie ulterior celui biblic, de unde ipoteza că ambele texte ar putea avea aceeaşi sursă (orientală) de inspiraţie.

În concluzie, înregistrând ipoteza (arabică) avansată de Albert Hermann, precum şi ipoteza (mesopotamică) expusă de sir William Willcox la conferinţa de la Alexandria, vom acorda preferinţă celei de a doua, nu fără a remarca faptul că, dacă Eufratul şi Tigrul (numit în unele ediţii şi Hidechel) ne sunt cunoscute, celelalte două râuri sunt şi vor rămâne, probabil, una dintre numeroasele enigme pe care ni le pune textul biblic; în sprijinul acestei preferinţe vin nu numai numele celor două râuri care scaldă Mesopotamia, ci şi faptul că, în vechime, acea regiune care a adăpostit numeroase civilizaţii era renumită pentru fertilitatea ei.

În sfârşit, menţionând o (eventuală) sursă comună a numeroaselor relatări despre încântătoarele grădini paradisiace, se cuvine să pomenim de aşa–zisa Vârstă de aur a Omenirii – vremurile mitice ale abundenţei, inocenţei şi păcii între oameni

– despre care ne vorbeşte poetul grec Hesiod şi pe care poetul latin Virgiliu a cântat–o în versuri nemuritoare. Dar Hesiod şi Virgiliu au fost poeţi...

Après nous, le déluge – „după noi, potopul" – i–ar fi spus frumoasa doamnă de Pompadur lui Ludovic XV după bătălia de la Rossbach (1757), în care francezii au fost înfrânţi de armatele lui Frederic II al Prusiei. Se pare că, rostind aceste vorbe, favorita regelui Franţei făcea aluzie la o prezicere a matematicianului Maupertuis; acesta, deşi reuşise să efectueze una dintre primele măsurători exacte ale unui arc de meridian, se înşelase în calculele sale astronomice: ocupându–se de cometa apărută către sfârşitul veacului al XVII–lea, prezisese că ea avea să revină în 1757, prin urmare chiar în anul bătăliei de la Rossbach, provocând un imens diluviu, ba chiar sfârşitul lumii. Asemenea preziceri, care astăzi nu fac decât să ne stârnească un zâmbet indulgent, nu erau deloc rare în acele vremuri şi erau crezute cu sfinţenie – căci nu descrie şi *Biblia* potopul, această uriaşă inundaţie din care au scăpat numai Noe, familia lui şi arca încărcată cu felurite vieţuitoare, iar în alte cărţi ale *Bibliei* nu se vorbeşte oare de un cataclism universal, de apocalipsul care va însemna sfârşitul lumii? Critica textelor religioase, îndeosebi biblice, înregistrează chiar termenul „escatologie", prin care se desemnează concepţiile referitoare la soarta finală a lumii şi a omului.

În ceea ce priveşte legenda potopului, este, desigur, doar o... legendă. Dar: „Ca şi alte legende care, deşi având la bază fapte reale, au fost denaturate, [...], versiunea biblică a potopului se întemeiază şi ea pe o realitate, pe un fenomen natural care, în producerea şi desfăşurarea lui, n–a avut nimic mistic, supranatural". (*Magazin istoric*, nr. 1/1975, în introducere la versiunea românească a capitolului *Potopul* din lucrarea lui Richard Hennig).

Legenda biblică despre potop ne spune că „s–au deschis stăvilarele cerurilor" şi a plouat vreme de patruzeci de zile şi patruzeci de nopţi în şir, apele înălţându–se cu cincisprezece coţi deasupra munţilor, astfel încât „toţi munţii înalţi, cari sunt supt cerul întreg" au fost acoperiţi şi viaţa pe pământ a fost distrusă; arca a mai rătăcit multă vreme înainte de a se opri pe muntele Ararat.

Unul din elementele fabuloase ale acestei relatări ne izbeşte de la început – îl remarcă şi Hennig: „Chiar dacă ploaia ar fi durat mai mult decât patruzeci de zile şi patruzeci de nopţi (cum

se întâmplă nu o dată în Asia bântuită de musoni), nu s–ar fi putut aduna atâta apă încât să acopere, până deasupra munţilor celor înalţi, fie şi o ţară mare, dar cu atât mai puţin întreg pământul". Şi Hennig trage pe bună dreptate concluzia că „evenimentul redat în *Biblie* n–a putut fi decât local" şi că „s–a produs într–o ţară cu un relief foarte plat". Într–adevăr, dacă ar fi să ţinem seama chiar şi numai de faptul că muntele Ararat (Agri dag, situat în Turcia, aproape de frontiera cu fosta R. S. S. Armeană), care cu cei 5165 m ai săi e departe de a fi cel mai înalt munte de pe Terra, ar fi fost acoperit de apă, înseamnă că precipitaţiile au totalizat un volum de ordinul miliardelor de km^3 – o cantitate pe care Terra n–ar fi putut s–o suporte şi pe care, de altfel, nu are de unde să şi–o procure.

Aşadar: un eveniment local, într–o regiune cu relief plat. Această părere au emis–o încă din veacul trecut doi geologi de renume mondial, independent unul de celălalt: sir Charles Lyell (1797–1875), socotit drept unul dintre fondatorii geologiei moderne şi Eduard Suess (1831–1914), preşedinte al Academiei de Ştiinţe austriece şi autor al celebrului proiect de regularizare a cursului Dunării. Vedem, prin urmare, că ideea unei explicaţii ştiinţifice a miticului potop biblic preocupă de peste o sută de ani cercetători a căror seriozitate nu poate fi pusă la îndoială (Suess şi–a emis ipoteza în 1883, Lyell cu câţiva ani mai înainte).

Se pune întrebarea: dacă este vorba, în fapt, de un eveniment local, cum se face că despre o inundaţie de proporţii uriaşe se vorbeşte în cele mai vechi tradiţii ale aproape tuturor popoarelor? Încă din 1891, etnograful german Richard Andree (1835–1912) arăta că există nu mai puţin de optzeci şi cinci de legende de acest fel, care numai la arabi şi la negri nu sunt cunoscute (cu excepţia massailor, o populaţie hamitică din răsăritul Africii). Hennig a întocmit şi un soi de statistică: „Astăzi se cunosc poate o sută de legende de acest fel. Înlăturându–le pe cele inspirate de misionari, rămân şaizeci şi opt ce pot fi considerate ca autohtone. În Asia, de exemplu, circulă treisprezece povestiri diferite despre potop, în Europa patru, în Africa cinci, în Australia şi Oceania nouă, în Lumea Nouă treizeci şi şapte (şaisprezece în America de Nord, şapte în America Centrală şi paisprezece în America de Sud). Durata inundaţiei variază, de la legendă la legendă, între cinci zile şi cincizeci şi doi de ani (la azteci). Unele dintre ele atribuie inundaţia ploilor torenţiale, altele zăpezii, topirii gheţarilor, cicloanelor, furtunilor, cutremurelor de pământ,

fluxurilor puternice etc. La vechii chinezi apare un spirit al răului, Kung-Kung, care, într-un moment de furie, a lovit una dintre coloanele cerului, sfărâmând-o; firmamentul s-a prăbuşit pe pământ, aducând cu el trombe de apă. Şi Hennig conchide: „... existenţa a numeroase tradiţii locale, aproape identice, ne duce la presupunerea că, la un moment dat, pe pământ au avut loc aproape pretutindeni inundaţii uriaşe. Dar şi aceasta nu este decât o ipoteză şi nu pe deplin satisfăcătoare".

Înainte de a trece la analiza acestei ipoteze care contrazice, după cum vedem, pe cea emisă de Lyell-Suess – să înregistrăm alte trei, emise către sfârşitul veacului trecut. Prima aparţine unui rus (de origine germană) pe nume Schwartz, care într-o lucrare (apărută în 1894) încerca să demonstreze că, prin mileniul al III-lea î.e.n., exista o uriaşă mare interioară în Asia Centrală – Marea Mongolică, lungă de 4000 km, lată de 400 de km, cu adâncimi până la 2000 de m: ea s-ar fi revărsat brusc, probabil ca urmare a unui seism sau a altor mişcări tectonice, provocând astfel potopul. După părerea lui Hennig, această ipoteză ar putea fi confirmată de tradiţia chineză, care semnalează o neobişnuită creştere a râului Hoang-Ho în timpul domniei împăratului Yu; evident că ea nu poate explica relatările despre potop din alte părţi, de pildă din Lumea Nouă.

A doua ipoteză, aparţinând cercetătorului german Stenzel, nu păcătuieşte nici ea prin lipsă de fantezie: în anul 3332 î.e.n., o perturbare survenită în echilibrul Pământului ar fi revărsat marile oceane din emisfera nordică peste emisfera sudică; în anul 7132 al erei noastre fenomenul se va repeta în sens contrar – şi tot aşa cam la fiecare 10 500 ani (mai exact: la fiecare 10 464 ani), în legătură cu precesiunea echinoxiilor; găsim, în această ipoteză, pe de o parte teoria (astăzi depăşită) a aşa-ziselor „zile critice" elaborată de meteorologul german Rudolf Falb (1838-1903), pe de altă parte ecouri din scrierile lui Platon care, în dialogul *Timeu*, vorbeşte despre un mare „torent din cer" (*ouranion rheumma*), care s-ar abate periodic asupra omenirii; întocmai ca şi relatarea despre Atlantida (din acelaşi dialog), Platon pune credinţa în existenţa acestui fenomen pe seama preoţilor egipteni. Numai că ipoteza lui Stentzel nu este confirmată de cercetare: geologii n-au găsit nicăieri urme ale unei inundaţii universale care să fi avut loc în jurul anului 3332 î.e.n., perioadă situată la începutul istoriei sau, după părerea unor cercetători mai noi – părere care se impune din ce în ce mai mult – în protoistorie,

care constituie o perioadă intermediară între preistorie şi istorie, corespunzând epocii fierului.

În sfârşit, a treia ipoteză aparţine chiar lui Richard Hennig, fiind aproximativ contemporană cu cele ale lui Schwarz şi Stentzel: între „potop" şi era glaciară există o legătură directă, în sensul că răspândirea gheţarilor din nord a dus la creşterea precipitaţiilor, provocând inundaţii în sudul cu climă mai temperată. Pe vremea când Hennig elabora această ipoteză, se credea că perioada glaciară a fost de scurtă durată şi de dată mai recentă; cu probitatea unui autentic om de ştiinţă, el a revenit asupra acestei ipoteze, evidenţiind inadvertenţele ei în lumina cercetărilor mai noi (în lucrarea din care am citat, apărută în 1957). Şi totuşi, până în zilele noastre, diverşi autori de lucrări pline de fantezie continuă să pună legendele despre potop ale diferitelor populaţii pe seama unor tradiţii bazate pe memoria ultimei perioade glaciale (glaciaţia Wurm) de la sfârşitul căreia s-au scurs mai mult de douăzeci de milenii.

Unul dintre argumentele pe care aceşti autori îl aduc în favoarea unui diluviu universal e faptul că se întâlnesc peşti şi moluşte fosilizate, aşadar vietăţi tipic marine, în regiunile muntoase, uneori chiar la mare înălţime. Argumentul nu e nou: încă din secolul al II-lea, Lucius Apuleius, filosof latin de orientare platoniciană şi autor al unor ciudate lucrări ştiinţifice, îl aducea în sprijinul mitului lui Deucalion – după cum se ştie, Deucalion (fiul lui Prometeu) şi soţia sa Pirra, singurii supravieţuitori ai unei inundaţii, au repopulat pământul cu seminţia omenească. Iar în secolul al IV-lea, Eusebiu din Cezareea, în a sa *Istoria ecleziastică*, afirmă şi el că urmele de peşti găsite pe înălţimile Libanului constituie o dovadă sigură a autenticităţii relatării biblice despre potop. Dar ceea ce era permis unor autori care au scris în urmă cu şaisprezece sau optsprezece veacuri, devine rea-credinţă – sau, în cel mai bun caz, ridicol – la un autor din zilele noastre, când ştim, mai presus de orice îndoială, că impresiunile fosile de peşti şi de cochilii aflate pe înălţimile muntoase s-au format înainte de mişcările tectonice care au dus la cutarea pământului, adică s-au format înainte ca munţii să devină munţi...

În ceea ce îl priveşte pe R. Hennig, el pare să încline către ipoteza geofizică elaborată de Riem încă din 1906, pe care o califică drept „cea mai interesantă şi mai îndrăzneaţă". Riem socoteşte potopul ca „un fenomen unic, care ar fi lovit întreg pământul, în acelaşi timp şi într-o epocă geologică relativ recentă"

în orice caz în antropogen. El porneşte de la presupunerea că „înainte de potop, pământul era înconjurat de un strat gros şi permanent de nori, aşa cum se întâmplă şi azi cu planeta Venus. În vremea aceea, căldura terestră, temperatura atmosferei şi gradul ei de umiditate se echilibrau reciproc, menţinând pe întreaga planetă o climă egală, caldă, umedă, ca într-o seră, fără alternări de anotimpuri. De pe pământ se evapora o cantitate mai mare de apă decât cea care cădea sub formă de ploaie, până în momentul în care, în urma răcirii progresive a globului, această imensă masă de nori s-a condensat, transformându-se în averse nesfârşite [...] Aceste averse au putut dura luni în şir fără să piardă din intensitate, fiindcă umiditatea atmosferei se reînnoia de la sine. Doar după această catastrofă, oamenii ar fi cunoscut soarele, luna, curcubeul, ascunse până atunci de pătura groasă de nori, iar condiţiile de viaţă pe pământ s-ar fi schimbat radical".

Ca şi în cazul altor ipoteze, cea lui Riem găseşte sprijin şi în unele legende: tradiţia greacă, de pildă, menţionează că arcadienii, primii locuitori ai Eladei, existau „înainte de crearea lunii"; chiar în *Biblie* se spune că soarele şi luna au fost create după potop.

Punctele slabe ale acestei ipoteze ţin îndeosebi de domeniul geologiei: mai întâi, lipsa unor urme de eroziuni pe care o asemenea catastrofă de proporţii uriaşe trebuia să le lase asupra masivelor muntoase; în al doilea rând, existenţa unui climat cald, egal şi constant pe întreg pământul – a unei clime „de seră" – este neverosimilă, fiind în contradicţie cu existenţa, net dovedită, a unor faze glaciare; în sfârşit, ipoteza lui Riem nu explică de ce Egiptul şi alte imense regiuni ale Africii au fost ferite de catastrofă. Pentru toate aceste motive, după cum remarcă Hennig, ipoteza lui Riem „n-a fost reţinută decât în liniile foarte generale" în sensul că „nu e imposibil ca Terra să fi fost odinioară înconjurată de un strat gros de nori şi ca acest strat, destrămându-se, să fi produs profunde perturbări. Dar afirmaţia că acest eveniment ar fi avut loc într-o epocă geologică recentă [...], când omenirea ajunsese deja la un oarecare grad de civilizaţie, este în contradicţie nu numai cu toate teoriille existente, dar, ceea ce este mai important, chiar cu faptele. Acoperirea pământului de o imensă masă de apă ar fi lăsat urme care ar fi permis atestarea fenomenului, aşa cum au putut fi atestate perioadele glaciare".

În concluzie, trebuie să renunţăm la ipotezele unei inundaţii universale, oricât de ademenitoare ar fi unele dintre ele şi să

admitem că tradiţiile populare evocând potopuri şi alte catastrofe asemănătoare de mari proporţii sunt, probabil, ecouri ale unor evenimente locale. Sir William Willcox, acest excelent cunoscător al Mesopotamiei (a cărui ipoteză despre localizarea paradisului terestru am expus-o mai înainte), are şi o interesantă ipoteză în legătură cu potopul biblic, pe care a prezentat-o la aceeaşi conferinţă de la Alexandria: după părerea lui, Eufratul şi-ar fi rupt digurile, inundând întreaga câmpie situată în aval, unde n-au mai existat supravieţuitori, oameni sau animale; ruptura s-ar fi produs într-un punct situat lângă actuala aşezare Sakhlavia; nivelul fluviului depăşea în acel moment cu 16 picioare (aproximativ 5m) cota normală, ceea ce explica submersiunea câmpiei. Noe, care nutrea mai de mult îndoieli asupra soliditătii digului, ba chiar prevăzuse dezastrul, şi-ar fi construit o arcă, reuşind să părăsească nevătămat regiunea împreună cu familia lui şi cu animalele domestice; dus de valuri, a ajuns în ţara Gurna, unde Eufratul se apropie cel mai mult de Tigru, după care, apele scăzând, nava a eşuat pe o mică înălţime numită Ararat (şi care nu are nici o legătură cu actualul munte din Armenia, care şi-a primit numele mult mai târziu).

După cum vedem, ipoteza lui Willcox are un pronunţat iz literar (de *science fiction*) şi nu este exclus ca ea să fi fost inspirată de unul dintre cele mai vechi texte literare cunoscute în istorie, descoperit în 1872 pe locul fostului oraş Ninive – text care, de altfel, a inspirat însăşi povestea biblică a potopului, redactată în jurul anului 600 î.e.n., aşadar la circa două milenii după legendele babiloniene, asiriene şi akkadiene despre potop. Descoperită printre rămăşiţele bibliotecii regale de la Ninive, scrisă pe tablete de lut în caractere cuneiforme şi cuprinzând peste 3000 versuri, *Epopeea lui Ghilgameş* ni-l descrie pe erou ascultând de la bunicul său, Utnapishtim (în greacă: Xisuthros), povestea despre potopul căruia i-a supravieţuit; avertizat de iminenţa catastrofei, şi-a construit o navă, pe care s-a refugiat împreună cu ai săi, scăpând astfel de dezastru. Acest Noe mesopotamian rătăceşte pe ape numai şapte zile, după care nava lui eşuează pe Muntele Nizir, la răsărit de Tigru. Întocmai ca biblicul Noe, Utnapishtim dă drumul, rând pe rând, unui porumbel, unei rândunele şi unui corb; cum corbul nu s-a mai întors, şi-a dat seama că apele s-au retras şi că poate părăsi nava.

Tabletele de lut de la Ninive (aflate acum la Londra, la British Museum) constituie versiunea babiloniană a poemului –

se pare cea mai completă. Istoria acestei descoperiri epocale în arheologie îşi are tâlcul ei – ea este legată de trei nume: Layard, Rassam şi Smith, prin urmare un arheolog, un diplomat şi un... gravor de bancnote.

Austen Henry Layard, unul dintre numele cele mai prestigioase ale arheologiei, îşi începu în toamna anului 1849 săpăturile la Kuyundjik, pe malul Tigrului, unde descoperi marele palat din Ninive, cu ziduri din cărămidă smălţuită, mozaicuri, inscripţii, basoreliefuri. Până atunci, Ninive fusese cunoscut, vreme de aproape două milenii, doar din cuvintele profeţilor biblici şi părea învăluit într-un nimb de legendă. Acum, istoria acestui oraş se dezvăluia cercetătorilor prin clădirile sale, prin arhivele sale cuprinzând texte care permiteau să i se reconstituie istoria: „Ninive", arată C. W. Ceram, „s-a impus în memoria oamenilor prin jaf, tiranie, împilarea celor slabi, războaie şi atrocităţi de tot felul, printr-o serie de de regi sângeroşi, care nu se menţineau la putere decât prin teroare, dintre care prea puţini s-au stins de moarte naturală şi al căror despotism se înteţea din zi în zi". Toate acestea sunt foarte adevărate, dar în acelaşi palat din Ninive – palatul lui Sennaşerib (704–681 î.e.n.) apoi a lui Assurbanipal (668–626 î.e.n.) – Layard a descoperit şi o bibliotecă; termenul nu este câtuşi de puţin exagerat – treizeci de mii de volume, reprezentând tot atâtea tăbliţe, clasate sistematic, şi înglobând întreaga cultură scrisă assiro-babiloniană: filosofie, astronomie, matematică, medicină, filologie, manuale şcolare, magie şi credinţe oculte, ritualuri, precum şi beletristică – legende epice, imnuri, cânturi; între ele s-au găsit fragmente ale legendei lui Ghilgameş. Din păcate, erau numai câteva tăbliţe – cea mai mare parte a epopeii, prima cunoscută în istorie, se pierduse, poate că în urmă cu două milenii şi jumătate, sau poate datorită unor neglijenţe în efectuarea săpăturilor.

Aici intervine Hormuzd Rassam, un colaborator al lui Layard. Rassam s-a născut în 1826, la Mossul (pe Tigru), a studiat la Oxford şi a avut o tinereţe foarte aventuroasă: în 1864, de pildă, fiind trimis de guvernul englez în misiune pe lângă negusul Theodor al Etiopiei, fu aruncat în temniţă de către acel rege-tiran, unde petrecu doi ani până ce a fost eliberat de expediţia lui Napier. Colaborator al lui Layard, îi urmă acestuia în funcţie la British Museum, apoi pe şantierul arheologic de la Ninive, prin urmare chiar lângă Mossul, oraşul său natal, unde descoperi

ruinele unui templu impunător, închinat lui Assurnasirpal, precum şi numeroase tăbliţe de lut pe care le trimise la British Museum. Rassam nu şi-a dat seama de importanţa descoperirii sale – anume că printre acele tăbliţe se afla o variantă a epopeii lui Ghilgameş cuprinzând numeroase pasaje care lipseau din biblioteca lui Assurbanipal!

Studiul acestor tăbliţe a fost efectuat de un tânăr cu o profesie originală – gravor de bancnote – şi un nume banal: George Smith. Născut în 1840 la Chelsea, lângă Londra, era un autodidact pasionat de assiriologie – ziua grava bancnote, seara studia cuneiforme în modesta lui cămăruţă. La douăzeci şi şase de ani, după ce scrisese câteva articole despre unele caractere cuneiforme nelămurite, a fost angajat asistent la secţia egipto–asiriană de la British Museum, iar la treizeci şi şase de ani, când s–a stins din viaţă, publicase douăsprezece ample studii de specialitate. În 1872, aplecându–se asupra tăbliţelor dezgropate de Rassam, îşi dădu imediat seama că se afla în faţa unuia dintre cele mai vechi monumente literare ale umanităţii – epopeea lui Ghilgameş.

Descifrarea tăbliţelor ridica unele dificultăţi mai ales datorită faptului că textul avea numeroase lacune care trebuiau completate prin conjecturi, dar George Smith era pasionat de munca lui. Totuşi, când ajunse la ultima parte a epopeii, trebui să se dea bătut: lacunele erau din ce în ce mai stânjenitoare – în fapt, povestirea lui Utnapishtim lipsea aproape complet – deşi se întrezăreau unele aluzii la o uriaşă inundaţie care semăna cu potopul biblic.

George Smith publică rezultatul cercetărilor sale şi nu ascunse faptul că, după părerea lui, nu este exclus ca la originea naraţiunii biblice despre potop să se afle epopeea lui Ghilgameş. În Anglia victoriană, unde *Biblia* se afla la cea mai mare cinste, această afirmaţie stârni un val de proteste, iar redacţiile ziarelor au fost asaltate de un adevărat... potop de scrisori din partea unor cititori făcând parte din cele mai diverse categorii sociale, drept care *Daily Telegraph*, unul dintre marile cotidiene londoneze, oferi un premiu de o mie de guinee celui care va reuşi să aducă de la Ninive sfârşitul epopeii, astfel încât controversa să fie tranşată odată pentru totdeauna. George Smith hotărî să–şi încerce norocul. Nu era deloc o treabă uşoară; făcând abstracţie de miile de km care despărţeau Londra de Mesopotamia, trebuia să caute într–un uriaş morman de sfărâmituri brăzdat de săpăturile anterioare câteva tăbliţe de lut, dar nu orice fel de tăbliţe, ci unele anume.

(C. W. Ceram: „A îndeplini o asemenea muncă echivala cu a pescui într–un lac un anume purice de apă, sau a căuta vestitul ac în carul cu fân").

Smith a avut noroc – norocul care însoţeşte mai mult sau mai puţin orice descoperire arheologică: găsi fragmentele care lipseau şi se întoarse la Londra cu 384 tăbliţe cuprinzând, între altele, urmarea povestirii lui Utnapishtim. Pentru toţi oamenii de bună–credinţă deveni limpede că epopeea lui Ghilgameş inspirase naraţiunea biblică despre potop, că Utnapishtim este Noe.

În afară de această versiune babiloniană, socotită a fi cea mai completă, există şi o versiune asiriană – în care Utnapishtim, constructorul navei, se numeşte Hasis–Adra, iar potopul, dezlănţuit de mânia zeilor, are ca scop distrugerea oraşului Shurupak, situat între Hilleh şi Bagdad – de asemenea şi una akkadiană. Deşi, aşa cum arătam, versiunea babiloniană este mai completă, unii autori o preferă pe cea akkadiană, „mai bogată în amănunte pronunţat mitologice" (cf. V. Kernbach: *Miturile esenţiale*, Bucureşti, 1978).

Oricum, este astăzi în afară de orice discuţie că potopul biblic a fost inspirat de epopeea mesopotamiană, mult mai veche. Se pare că Ghilgameş este un personaj istoric care (potrivit profesorului René Labat de la *Collège de France*) a jucat un rol important către secolul al XXVIII–lea î.e.n. Iniţial, legenda care i–a perpetuat numele s–a născut, probabil, în Sumer, răspândindu–se apoi în regiunile înconjurătoare. *Biblia* a preluat, între altele, partea în care Utnapishtim (Hasis–Adra, Xisuthros) îi povesteşte nepotului său Ghilgameş despre potop: odată cu preluarea, autorul – mai degrabă autorii – textului biblic au eliminat zeii păgâni şi au adăugat tradiţiilor primitive diferite elemente fantastice, ca stingerea semninţei omeneşti, submersiunea celor mai înalţi munţi ş.a.

În afară de versiunile amintite, de curând (toamna anului 1975) s–a adăugat încă una: o misiune arheologică a Universităţii din Roma a descoperit 15 000 tăbliţe de lut, datând de la începutul mileniului al III–lea î.e.n., la Eblait (astăzi: Tell–Mardikh, în Siria), printre care o nouă versiune (profesorul Giovanni Pettinato pretinde că e cea mai veche cunoscută până astăzi) a mitului lui Ghilgameş, redactată în sumeriană şi în parte într–o limbă semitică necunoscută. Numeroasele versiuni, precum şi vechimea lor, atestă că ne aflăm în faţa unor arhetipuri; psihologul şi psihiatrul elveţian Carl Gustav Jung (1875–1961) defineşte arhetipul ca o „imagine

arhaică" rezultată din nenumărate experienţe interioare şi exterioare ale omenirii. Profesorul M. Bodkin arată că Ghilgameş este însuşi modelul de erou arhetipal; totuşi, încercarea mai veche, a asiriologului Peter Jensen (care a redactat o amplă lucrare: *Das Ghilgamesh-Epos in der Weltliteratur*, I-1906, II-1929) de a demonstra că epopeea lui Ghilgameş este sursa aproape tuturor legendelor lumii a fost primită cu justificat scepticism de către cercetătorii mai noi.

Ce sunt, aşadar, eroii arhetipali, dintre care *Biblia* (Vechiul Testament şi, cu precădere, primele lui cărţi) şi-a ales personajele? V. Kernbach (în lucrarea din care am mai citat) vorbeşte de o „categorie mitologică", de „eroi civilizatori" care „sunt de fapt eroii arhetipali, primii învăţători ai grupurilor umane, primii descoperitori ai elementelor civilizaţiei (navigaţia, focul, agricultura, arcul, roata, construcţiile, medicina, scrisul), primii organizatori politici ai triburilor, primii codificatori ai principiilor juridice şi morale, şi, adesea, primii sacerdoţi şi profeţi".

Povestirile biblice constituie o prelucrare a faptelor acestor eroi arhetipali (organizatori ai triburilor, codificatori de legi, sacerdoţi, profeţi, etc.), adesea cu caracter escatologic şi mesianic, cu eliminarea zeilor din panteonul mitului originar şi înlocuirea lor cu divinitatea unică (Iahve); în legenda lui Ghilgameş (versiunea akkadiană), Utnapishtim povesteşte: „Inima i-a împins pe zeii cei mari să rânduiască un potop. S-au sfătuit laolaltă Anu, părintele lor, Ellil viteazul, sfetnicul lor, Ninurta, purtătorul tronului, Ennugi, cârmuitorul lucrărilor de irigaţie. Ninigiku-Ea s-a legat cu jurământ, împreună cu dânşii..." Anu, ocrotitor al oraşului Uruk, era zeul cerului, Ellil al pământului, iar Ea al înţelepciunii – ei formau triada supremă în panteonul mitologic akkadian; Ninurta era zeul războiului. Nici una dintre aceste zeităţi nu există în povestea biblică a potopului; Dumnezeu este acela care îi spune lui Noe: „Sfârşitul oricărei făpturi este hotărât înaintea Mea, fiindcă au umplut pământul de silnicie; iată am să-i nimicesc împreună cu pământul. Fă-ţi o corabie..." etc. etc.

În ceea ce priveşte evenimentul care se află la originea povestirilor despre potop, după ce vom elimina ca neverosimile (lipsa unor dovezi geologice şi de altă natură) ipotezele unui diluviu de proporţii universale (Stentzel, Riem, ş.a.), vom selecta, din ipotezele în favoarea unei inundaţii cu caracter local (Suess, Willcox, Hennig ş.a.), elementele bazate fie pe informaţii

verificabile, fie pe argumente conjuncturale logice care, chiar dacă nu au girul autenticităţii, îl au pe acela al verosimilităţii. Aceste elemente, sistematizate, se prezintă astfel:

1. Evenimentul catastrofal trebuie să fi afectat terenurile joase din bazinul Eufratului şi Tigrului, probabil că regiunea din apropierea vărsării celor două fluvii. Muntele Ararat era numele unei mici înălţimi situate în această regiune.

2. Nu este exclus ca potopul să fi fost, de fapt, un val violent venit dinspre Golful Persic şi pricinuit de un cutremur de pământ (ipoteza lui Suess). Asemenea fluxuri puternice, generatoare de inundaţii, nu sunt ceva neobişnuit; în vremurile mai noi au fost provocate de cutremurul de pământ de la Lisabona (1 noiembrie 1755) şi de surparea vulcanului Krakatoa, în Arhipelagul Sondelor (27 august 1883). Cicloanele sau furtunile pot avea efecte asemănătoare: în delta Brahmaputrei (1 noiembrie 1876) fluxul a pustiit peste 8000 km^2 şi a costat viaţa a 250 000 de oameni. Ipoteza pare confirmată de descoperirile arheologului englez Leonard Woolley: făcând săpături pe locul unde s-a aflat Ur (în sudul Mesopotamiei), Wolley a descoperit urmele unei inundaţii de proporţii uriaşe – un strat de nămol, pe o suprafaţă de 90 000 km^2, urmare a unui val de şapte metri înălţime.

3. Inundaţia s-a produs, probabil, înaintea mileniului III î.e.n. Cu alte cuvinte înainte de crearea epopeii lui Ghilgameş care a servit, fără îndoială, ca sursă a povestirii biblice despre potop; nu este exclus să fi avut loc chiar la începutul mileniului al IV-lea î.e.n., deoarece documentele diferitelor oraşe-cetăţi din Mesopotamia se referă la evenimente până la aproximativ 3800 î.e.n. şi nu menţionează o catastrofă de asemenea natură. De altfel, unele descoperiri arheologice par să indice că marea inundaţie a avut loc în jurul anului 4000 î.e.n.

În sfârşit, se cuvine menţionat că primul (după câte ştim) care a emis la noi părerea că potopul biblic este relatarea unei inundaţii locale a fost Ion Simionescu: „... tendinţa omului de a generaliza, de a exagera, este cunoscută", scria acest neobosit popularizator al ştiinţei în urmă cu aproape o jumătate de veac. „Potopuri s-au întâmplat în adevăr de nenumărate ori în Valea Tigrului şi a Eufratului. *Biblia* a împrumutat povestea de la asirieni [...] iar fenomenul restrâns al potopului l-a întins pe faţa pământului..."

Din când în când, câte un grup de tineri întreprizi escaladează în zilele noastre cei peste 5000 m ai masivului Ararat din Anatolia

în căutarea urmelor naufragiului biblic, iar unii dintre ei reuşesc să aducă de acolo o bucăţică de lemn înnegrit şi prezentând urme de smoală; „Rămăşiţă din arca lui Noe" pretind ei; acesta ar fi într-adevăr un miracol deoarece, chiar admiţând că ar exista vreun lemn care să reziste vreme de şase milenii, Araratul anatolic nu este în nici un caz identic cu Araratul biblic.

„Potopul", întocmai ca şi „paradisul", a pătruns în vorbirea de toate zilele a multor popoare; uneori are sensul figurativ generalizat de calamitate, catastrofă, urgie. Alteori este folosit şi la propriu de către poeţi; Grigore Alexandrescu scria, în volumul său de meditaţii şi elegii apărut în 1863:

> Ce! ai uitat tu oare potopul d-altădată,
> Atunci când tata Noe în luntrea-i deşălată,
> Plutea pe universul subt unde înecat?

Ceea ce constituia un mod de exprimare nu tocmai reverenţios faţă de venerabilul patriah şi celebra lui navă...

O altă expresie care a pătruns în vorbirea de toate zilele este „Turnul Babel", prin care se desemnează figurativ un loc unde se vorbesc nenumărate limbi, din care pricină oamenii nu se înţeleg între ei – şi cam acelaşi înţeles îl are termenul „babilonie" (sau „vavilonie"); se face astfel aluzie la povestirea biblică după care fiii lui Noe au voit să ridice un turn care să ajungă la cer, drept care Dumnezeu i-a pedepsit încurcându-le limbile şi atfel construcţia a fost abandonată.

Povestirea, cam confuză, a stârnit de-a lungul veacurilor discuţii în contradictoriu între teologi. În primul rând, însăşi semnificaţia termenului *babel* este nelămurită – după unii înseamnă „încurcătură", după alţii se trage de la *Bab-el* sau *Bab-ilu* şi înseamnă „poarta zeului".

Apoi, este de neînţeles de ce se temeau urmaşii lui Noe că „vor fi împrăştiaţi pe faţa a tot pământul" (ceea ce s-a şi întâmplat) şi de ce a trebuit să fie pedepsiţi tocmai constructorii turnului din cetatea care apoi a fost numită Babel, când asemenea turnuri se aflau în toate oraşele mai importante din cuprinsul Mesopotamiei – de pildă la Ur, patria lui Avraam, cetate mult mai veche ca Babilonul.

Într-adevăr, primele informaţii despre Ur le avem din mileniul al IV-lea î.e.n., în legătură cu civilizaţiile din Valea Indusului considerate a fi printre cele mai vechi. De aici au pornit sumericnii

şi, ajunşi în valea Eufratului, au clădit cetatea Ur, al cărei prim rege ar fi fost Urbagas. (Informaţiile în legătură cu vechile civilizaţii din Valea Indusului sunt de dată relativ recentă – ele se datorează activităţii asidue depuse de doi arheologi englezi: sir John Marshall, care începând din 1922 lucrează pe şantierul cetăţii Harappa şi sir Mortimer Wheeler, care a descoperit o cultură enigmatică în jurul aşezării Mohendjo–Daro). Spre

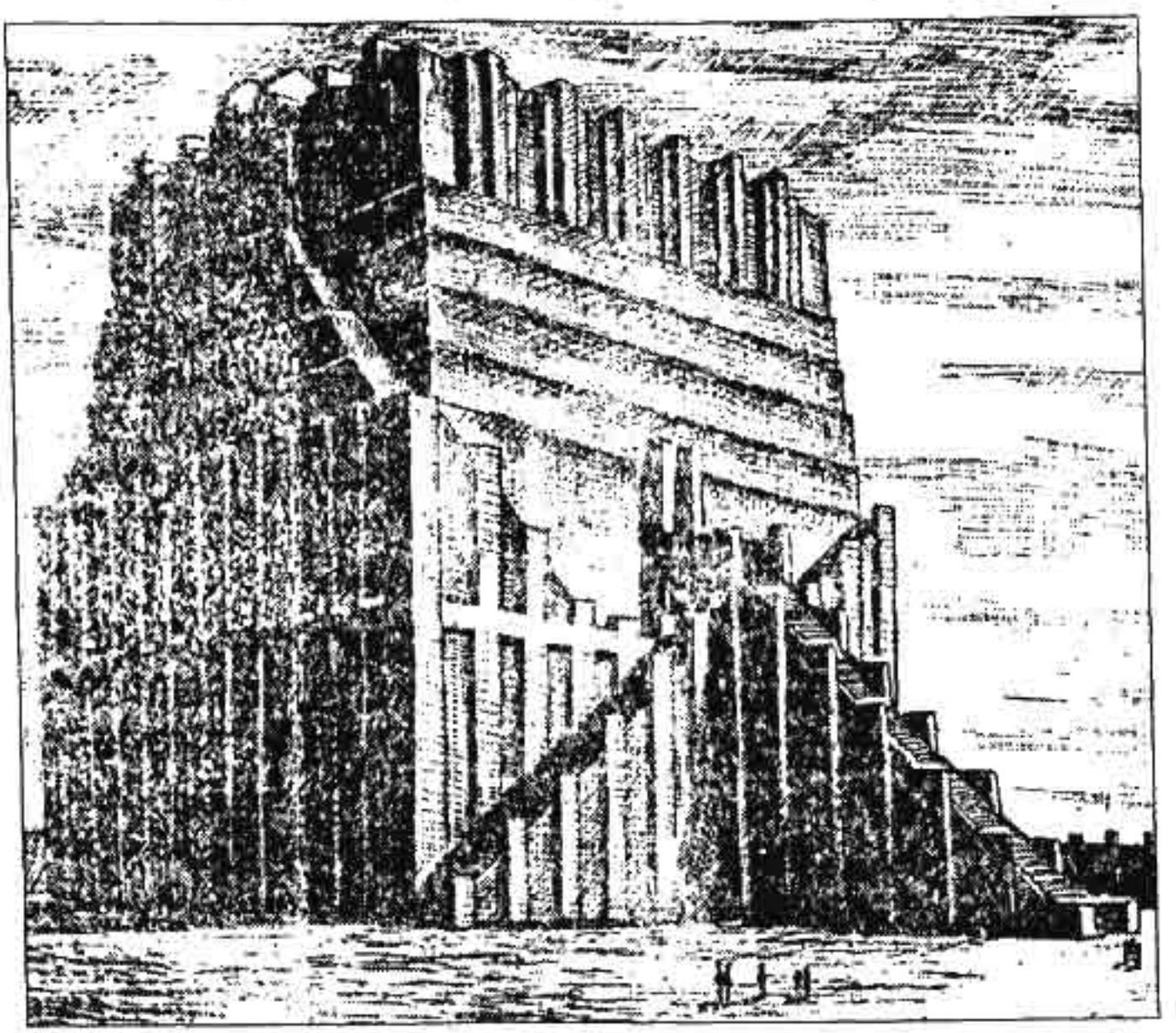

Turnul Babel (reconstituire după Koldewey)

deosebire de Ur, Babilonul, situat tot pe malul Eufratului, era o aşezare lipsită de importanţă, până în 2105 î.e.n. când amoritul Sumuabum a fondat aici o dinastie al cărei al şaselea rege, Hammurabi, a reunit Sumerul şi Akkadul într–un stat centralizat. Cetatea Ur este, prin urmare, cam cu un mileniu şi jumătate mai „bătrână" ca Babilonul.

Civilizaţiile din Valea Indusului îşi plasau totdeauna sanctuarele închinate diferiţilor zei pe locuri mai înalte, în general

pe coline. Or, regiunea situată între Tigru şi Eufrat este un şes neted, aproape complet lipsit de denivelări şi atunci imigranţii, care nu concepeau plasarea lăcaşurilor de cult decât pe înălţimi, începură să ridice un soi de piramide în trepte, numite zigurate, în vârful cărora îşi clădeau sanctuarele – cu alte cuvinte înlocuiau înălţimile naturale prin altele, construite de mâna lor. Este mai mult ca probabil că biblicul Turn Babel nu era altceva decât un zigurat.

Săpături efectuate la Ur – mai întâi de sir Henry Rawlinson începând cu 1853, apoi de Taylor, iar începând cu 1927 de Woolley (cel care a descoperit şi urmele unei inundaţii de mari proporţii) – au dat la iveală un lăcaş dedicat cultului Lunii, reprezentată de zeul Sin (sau Uannar) şi situat pe un asemenea zigurat clădit din terase suprapuse; pe fiecare terasă erau, probabil, plantaţi arbori, iar ultima constituia soclul templului dedicat lui Sin, lung de şaizeci de metri şi lat de patruzeci şi cinci.

La Babilon, dimensiunile ziguratului numit Etemenanki erau şi mai mari. De fapt, este vorba de mai multe zigurate: de câte ori Babilonul era cucerit, armatele duşmane se grăbeau să-l dărâme, pentru ca după eliberarea cetăţii construcţia să înceapă din nou.

Primul zigurat a fost început către sfârşitul mileniului al III-lea, ultimul a fost terminat în jurul anului 570 î.e.n. Acest Turn Babel, având pe ultima terasă un templu somptuos închinat zeului Esagil şi construit din ordinul lui Nabucodonosor, este descris astfel de Herodot: „În centrul incintei sacre se ridică un turn masiv cu latura de un stadiu (între 185 şi 192 m – n.n.) şi peste acest turn se ridică altul, şi aşa mai departe, opt în total. Scările de acces sunt exterioare şi unesc toate turnurile". Alte amănunte găsim în tabletele de lut descoperite de arheologi: un raport al preotului Anu-Bel-Shunn, redactat în „a douăzeci şi şasea zi a lunii Kislimum, în al optzeci şi treilea an" al domniei seleucizilor – aşadar la 12 decembrie 229 î.e.n. după cronologia noastră; un raport asupra stării turnului, precizează că diferitele etaje dreptunghiulare, începând de sus, se aflau între ele în raportul 2, 3, 5, 8, 13, la care se adăuga edificiul sacru de pe platformă, dedicat zeului Marduk. Scara exterioară prezenta o înclinare de treizeci şi şase grade, fiind rezervată zeului, folosea, probabil, şi pentru observaţii astronomice.

Avem, prin urmare, date destul de amănunţite asupra „Turnului Babel", date care, în linii generale, au fost confirmate de săpăturile

arheologice. Un merit deosebit în această privinţă revine expediţiei germane conduse de Robert Koldewey, care a lucrat pe şantierul de la Babilon vreme de aproape două decenii (1899–1917). Koldewey n–a dezgropat turnul propriu-zis, ci nişte fundaţii de mari proporţii, corespunzând datelor aflate în diferite documente, mai ales în inscripţii. Primul turn Babel a dispărut încă de pe vremea lui Hammurabi, în jurul anului 1700 î.e.n., dar urmaşii acestui rege au construit altul, pe aceleaşi fundaţii. O inscripţie de pe vremea lui Nabopolassar spune: „În acea vreme, Marduk mi–a poruncit să împlânt adânc în măruntaiele pământului temeliile turnului Babel, care se cutremurase înaintea domniei mele, gata să se prăbuşească, şi să–i ridic vârful până la cer". Iată deci o informaţie interesantă: înainte de anul 626 î.e.n., data suirii pe tron a lui Nabopolassar, turnul din Babilon a fost grav avariat de un cutremur; de aici şi până la credinţa că turnul a fost dărâmat din pricina „încurcării limbilor" ca urmare a mâniei divine nu este decât un pas – un pas foarte mic dacă avem în vedere acele vremuri bântuite de superstiţii.

Inscripţiei rămase de la Nabopolassar i se adaugă alta, a fiului său Nabucodonosor II (605–562 î.e.n.): „Am pus cunună peste Etemenanki, ca vârful lui să se ia la întrecere cu cerul". Iar altă inscripţie în cuneiforme proclamă: „Etemenanki va dura veşnic". Această veşnicie n–a durat însă decât foarte puţină vreme – de fapt ceva mai mult de un veac, până ce Xerxes, regele perşilor, cucerind Babilonul, porunci dărâmarea edificiului. La întoarcerea sa din India, Alexandru cel Mare s–a simţit copleşit de aceste ruine colosale şi, după cum ne informează Strabon, a încercat degajarea lor; mai întâi au lucrat aici zece mii de oameni, apoi întreaga armată macedoneană, dar în zadar: acţiunea de distrugere a turnului fusese temeinic înfăptuită, confirmând încă o dată un adevăr simplu al istoriei – că este infinit mai uşor să distrugi decât să clădeşti.

Existenţa oraşului Sodoma, situat pe malul Mării Moarte, nu face şi n–a făcut vreodată obiectul vreunei controverse, de vreme ce numele este menţionat de câţiva autori antici, între care Strabon, Philon, Tacit şi Josephus Flavius; mai mult, la Ptolemeu, Marea Moartă se numeşte *Sodomorum lacus*. În schimb, distrugerea Sodomei – împreună cu Gomora şi, probabil, alte câteva aşezări mai puţin importante situate în apropiere – constituie o enigmă care încă din antichitate a stimulat câţiva autori de prestigiu să

emită diverse ipoteze şi care până în zilele noastre nu şi-a găsit încă o rezolvare mulţumitoare.

Dar să vedem ce ne spune *Biblia* în această privinţă: „Atunci Domnul a slobozit peste Sodoma şi Gomora ploaie de pucioasă şi foc din cer de la Domnul". Şi, mai departe: „Şi a stricat cetăţile acestea, toate împrejurimile lor, pe toţi locuitorii cetăţilor şi toate plantele ţinutului aceluia". Sunt două pasaje din Geneză care i-au făcut pe unii cercetători să ia în consideraţie un cutremur, pe alţii o erupţie vulcanică, dar nici una nici cealaltă dintre aceste ipoteze nu rămâne în picioare la o analiză cât de cât exigentă: cutremurele de pământ nu sunt niciodată însoţite de o ploaie de pucioasă şi de foc, iar împrejurimile Mării Moarte nu fac parte dintr-o regiune vulcanică activă, astfel că ipoteza unei erupţii trebuie de asemenea exclusă.

În încercarea de a arunca oarecare lumină asupra cauzelor care au dus la distrugerea Sodomei şi Gomorei, se cuvine să cercetăm şi alte texte antice, pentru a obţine unele informaţii suplimentare căci, aşa cum am văzut, textul din *Biblie* este foarte lapidar. Iată ce ne spune Strabon, care nu exclude, totuşi, ipoteza unui cutremur: „Sunt demne de încredere tradiţiile raportate de locuitorii de aici, care pretind că, pe vremuri, în această regiune se aflau treisprezece oraşe înfloritoare; se zice chiar că zidurile Sodomei, cetatea cea mai importantă, există încă şi că perimetrul format de ele măsoară şaizeci de stadii (circa 7,5 km - n.n.). Ca urmare a unui cutremur de pământ, apele lacului se revărsară aruncând bitum clocotit amestecat cu apă sulfuroasă, în timp ce din pământ ţâşnea foc şi flăcările ardeau stâncile. Parte dintre oraşe se scufundară în pământ, altele fură părăsite de locuitorii lor cuprinşi de panică". Strabon, care şi-a redactat geografia în primele două decenii ale erei noastre, ne aduce deci un element nou - bitumul - şi un corectiv: „ploaia" de foc nu venea din cer, ci din pământ, adică nu era ploaie ci un soi de erupţie.

Cât despre Tacit, în *Istoriile* sale evocă astfel catastrofa: „Nu departe de Marea Moartă se întindeau odinioară câmpii roditoare pe care se înălţau mari oraşe. Dar se zice că acestea au fost lovite de trăsnet [...]" Menţiuni ale catastrofei găsim şi la Philon din Alexandria (aproximativ contemporan cu Strabon), la Josephus Flavius şi chiar în *Coran*, care - operă religioasă ca şi *Biblia* - într-unul din versetele (surele) sale, pune distrugerea oraşelor tot „pe seama divinităţii care [...] răsturnă oraşele nimicite, iar pământul pe care-l acopereau le acoperi la rândul lui".

O primă concluzie care se desprinde din aceste texte este că, după toate probabilităţile, regiunea era într-adevăr fertilă şi destul de populată. De altfel, însăşi *Biblia*, într-un pasaj referitor la o epocă anterioară catastrofei, vorbeşte de cei cinci „regi" din Sodoma, Gomora, Hadama, Seboim şi Zoer, care s-au întâlnit în valea Siddim, „acum Marea Sărată", spre a pune bazele unei alianţe militare. În Marea Sărată vom recunoaşte Marea Moartă, ale cărei ape au un conţinut foarte ridicat de săruri. Câteva scrieri apocrife menţionează şi ele cele cinci oraşe asupra cărora „a căzut focul" şi că terenurile pe care se aflau „fumegă încă în semn de dispreţ"...

În fond, nu este atât de important dacă erau cinci sau treisprezece, cum pretinde Strabon – poate că erau cinci localităţi mai importante, celelalte fiind modeste aşezări rurale; dintre acestea cinci, ne spune *Biblia*, patru au fost distruse şi numai mica localitate Zoer, în care s-a refugiat Lot, ar fi fost cruţată. Dintre cele patru distruse, Sodoma era fără îndoială cea mai importantă dintre aşezări – o cetate de vreme ce era înconjurată cu ziduri. Cât despre Gomora, existenţa ei nu este deloc sigură: sensul etimologic al numelui este „câmpie acoperită de ape", ceea ce i-a făcut pe unii cercetători, între care Richard Hennig, să nu excludă ipoteza că ar desemna numele şesului învecinat.

„Ploaia" de foc şi pucioasă ne evocă totuşi o erupţie vulcanică. În Valea Iordanului şi în împrejurimile Mării Moarte se află mai mulţi vulcani, între care cea mai mare faimă o are Muntele Tabor – faimă pe care şi-o datorează nu numai *Bibliei*, ci şi istoriei mai recente: este locul unde, în 1799, Napoleon a obţinut o strălucită victorie împotriva armatelor turco-arabe. Dar vulcanii din această regiune, de formaţie geologică foarte veche, sunt stinşi de multe zeci de milenii şi tociţi de vreme; Muntele Tabor, de pildă, situat la sud-est de Nazaret, nu mai măsoară astăzi decât 561 m, fiind mai degrabă un deal.

Totuşi, nu este oare cu putinţă ca vreunul dintre aceşti vulcani să se fi trezit brusc, în urmă cu 3500 sau 4000 ani şi să fi intrat în erupţie? Teoretic, firește că este posibil – vulcanologia cunoaşte destul de numeroase asemenea cazuri de reluare a activităţii în regiuni vulcanice socotite „stinse" – dar un eveniment geologic atât de recent ar fi trebuit să lase urme. Or, în regiune nu s-au găsit urme de lavă sau de alte materii care însoţesc de obicei erupţiile vulcanice.

Cercetătorii n-au renunţat însă atât de lesne la „ipoteza

vulcanică": teologul protestant Hermann Gunkel (profesor la Halle şi autor al unei istorii a literaturii israelite) şi istoricul Eduard Meyer (profesor la Berlin şi autor al unor studii despre originile creştinismului) au încercat să rezolve contradicţia dintre datele aflate în texte şi datele geologice în sensul că relatarea despre distrugerea Sodomei şi Gomorei s-ar fi născut în Arabia, de unde a trecut în Palestina, găsindu-şi loc şi în cartea Genezei din *Biblie*. Ipoteza celor doi profesori germani găseşte sprijin în faptul că şi alte povestiri biblice îşi au leagănul în Arabia, de asemenea în faptul că se cunosc câteva cazuri de erupţii vulcanice care au avut loc, în vremuri relativ recente, în Peninsula Arabică: între 1256 şi 1276 s-a înregistrat o intensă activitate vulcanică în regiunea Medina, în 1824 a erupt vulcanul de pe insula Saddle, în 1834 cel de la Djebel Tair – şi înşiruirea mai poate continua. Dar ipoteza este infirmată de faptul că nu numai tradiţia biblică, dar şi textele autorilor antici menţionează cu insistenţă acea Mare Sărată, care constituie un soi de reper al aproape tuturor relatărilor despre catastrofa care a distrus Sodoma şi Gomora.

Această întindere de apă, cu ciudăţeniile care fac din ea un monument al naturii, constituie probabil cheia enigmei. După părerea majorităţii geologilor, Marea Moartă a luat naştere în era terţiară, ca urmare a uriaşei mişcări tectonice care a dus la formarea „fosei (grabenului) est-africane".. Scoarţa terestră s-a prăbuşit atunci, dând naştere la numeroase lanţuri de munţi şi vulcani, marilor lacuri africane, Mării Roşii, Mării Moarte, Lacului Tiberiada. La început, Marea Moartă era unită cu Lacul Tiberiada, dar cu vremea climatul deşertic, caracterizat, între altele, printr-o rată ridicată de evaporare, le-a redus volumele despărţindu-le şi ridicându-le salinitatea.

Marea Moartă este cea mai adâncă depresiune de pe suprafaţa globului nostru – oglinda ei se află la 394 m sub nivelul mării. Lungă de 73 de km, lată de 17 km, are un singur fluviu mai important care o alimentează – Iordanul – şi nici o scurgere; rata înaltă de evaporare a ridicat conţinutul ei de săruri până la peste 22%, adică de şase ori mai mare ca al oceanelor şi de peste zece ori mai mare ca al mărilor semiînchise (Marea Neagră, de pildă, are un conţinut de săruri de 1,7 – 1,8%). Viaţa lipseşte aproape complet în apele ei, astfel că numele de Marea Moartă i se potriveşte cum nu se poate mai bine.

Bitumul de care vorbeşte Strabon se găseşte într-adevăr în

cantităţi destul de mari. De altfel, încă din vechime aceste depozite asfaltice erau cunoscute – egiptenii foloseau „bitumul de Iudeea" în operaţiile de mumificare (cum arătam în capitolul consacrat mormântului lui Tutankhamon). Conform unei teorii mai vechi, astăzi pusă în discuţie de ştiinţă, bitumul din Marea Moartă ar proveni din descompunerea peştilor şi altor vietăţi care-i populau apele în vremurile foarte depărtate, înainte de ridicarea salinităţii, de unde concluzia că depozitul asfaltic natural n-ar avea nici o legătură cu procesul de formare a mării. Acest depozit se află la baza numelui prin care Marea Moartă este desemnată uneori în scrierile lui Josephus Flavius: Asphaltitis.

După părerea unor cercetători (printre care R. Hennig şi Blanckenhorn), marea născută în epoca terţiară prin prăbuşirea solului era mai puţin întinsă decât cea de astăzi, malul sud-estic fiind format de actuala Peninsulă El-Lisan, unde de altfel se înregistrează adâncimile cele mai mici. R. Hennig arată: „Această regiune n-a fost deci acoperită de ape decât mai târziu. La începutul perioadei istorice era încă locuită şi adăpostea mai multe aşezări", iar Blanckentorn, la rândul său: „Solul din partea meridională a actualei Mări Moarte s-a prăbuşit brusc. S-au deschis falii, înghiţind oraşele sau răsturnându-le pur şi simplu şi aruncându-le în străfundurile pământului, astfel încât Marea Moartă a putut acoperi întreaga regiune [...] Căci nu putem lua cu seriozitate în considerare erupţia unui vulcan aflat sub picioarele sodomiţilor şi nici o inundaţie cu lavă incandescentă".

Această „ipoteză tectonică" a lui Hennig şi Blanckenhorn este foarte interesantă, dar nu explică ploaia de foc şi de pucioasă din relatarea biblică şi din alte texte antice. După părerea celor doi cercetători, o asemenea ploaie nici n-a existat şi descrierea pe care o dă Strabon este mult mai aproape de adevăr. Acest adevăr trebuie căutat în însăşi structura geologică a regiunii.

Regiunea Mării Moarte este bogată în izvoare termale, sulfuroase şi carbonice, precum şi în depozite asfaltice. Pe malul sudic al Mării există chiar un izvor care răspândeşte un puternic miros de sulf – monument al naturii şi obiectiv vizitat de turişti. (Oamenii din partea locului pretind că; din pricina mirosului pătrunzător, păsările evită să zboare deasupra Mării Moarte – ceea ce este greu de crezut). Concluzia lui R. Hennig: „Asupra Sodomei nu s-a abătut nici o «ploaie» de foc şi de pucioasă: din sol au izbucnit tot felul de gaze care curând s-au aprins, de unde

focul şi fumul care au acoperit întreaga regiune". Aceasta explică, arată cercetătorul german, şi pasajul din *Biblie* în care se arată că Avraam „şi-a îndreptat privirile spre Sodoma şi Gomora şi spre toată Câmpia; şi iată că a văzut ridicându-se de pe pământ un fum, ca fumul unui cuptor".

Este o ipoteză nu numai interesantă şi conformă cu datele geologice, dar având garanţii de autenticitate; emisă la începutul veacului nostru, ea a primit o anume confirmare în vara anului 1927 când, ca urmare a unei mişcări seismice localizate la nord-est de Marea Moartă, în apropiere de Zerka, din sol au izbucnit mai întâi un nor de fum, apoi gaze care s-au aprins aproape imediat, răspândind un puternic miros de sulf.

Nu este exclus ca problema distrugerii Sodomei şi Gomorei să capete o rezolvare definitivă prin arheologie. În regiune se efectuează în permanenţă cercetări şi descoperirile nu sunt deloc rare. Din când în când, unii arheologi se grăbesc chiar să anunţe că au descoperit ruinele Sodomei; aşa s-a întâmplat în 1929, când o expediţie arheologică a Institutului biblic al Vaticanului, condusă de René Neuville, a dezgropat, aproape de malul nord-estic al Mării Moarte, lângă Tel Gessul, un oraş antic al cărui nume nu figura în nici unul dintre textele cunoscute. De asemenea, în 1947-1957, când s-au descoperit aşa-zisele Manuscrise de la Marea Moartă (de care ne vom ocupa în alt capitol al lucrării noastre), unii cercetători au crezut că găsesc în aceste texte informaţii cu privire la amplasamentul Sodomei.

Trebuie însă să avem în vedere că, dacă Sodoma şi celelalte oraşe distruse au fost într-adevăr acoperite de apele Mării Moarte, cercetările arheologice probabil că nu vor putea duce la rezolvarea problemei amplasamentului acestor aşezări. Oricum, rămâne şansa de a descoperi oraşul Zoer, în care s-a refugiat Lot şi care a scăpat de distrugere. Relatările despre Lot, părintele amoniţilor şi moabiţilor, revin cu insistenţă în numeroase texte şi nu numai de origine biblică – la arabi de pildă, Marea Moartă se numeşte Bahr Lut, adică „Marea lui Lot".

Dacă este să dăm crezare textelor, oraşul Zoer (eventual şi Sodoma) trebuie căutat pe malul sudic sau sud-estic al Mării Moarte într-un loc pe care Josephus Flavius a mai apucat să-l viziteze în urmă cu două milenii. De aceeaşi părere este şi R. Hennig: „Tradiţia biblică ne pune la dispoziţie încă un argument în sprijinul acestei teorii: soţia lui Lot, fugind de catastrofă, s-a

întors, să privească în ciuda opreliştii divine şi, drept pedeapsă, a fost prefăcută în statuie de sare. Acest episod este lesne de explicat. Malul meridional al Mării Moarte e presărat cu stânci de sare, cu forme ciudate şi schimbătoare sub acţiunea vântului şi fenomenelor atmosferice. Cu puţină imaginaţie, multe dintre aceste blocuri de sare ajung să semene cu siluete de oameni sau de animale. Una dintre ele, care fără îndoială că semăna cu o statuie de femeie, a fost la originea povestirii despre soţia lui Lot. Până astăzi arabii [...] desemnează o rocă de sare, djebelul Usdum („Usdum" este deformarea arabă a numelui Sodoma) ca fiind „soţia lui Lot". Şi R. Hennig încheie foarte optimist: „Ştiinţa şi istoria sunt de acord: problema Sodomei şi Gomorei poate fi considerată ca rezolvată".

În ceea ce ne priveşte, nu vom merge chiar atât de departe; vom reţine ca foarte probabilă o surpare de origine tectonică şi că ploaia de foc şi pucioasă nu era ploaie, adică nu venea de sus, ci se datora unor emanaţii de gaze sulfuroase care s-au aprins. Cât priveşte rezolvarea definitivă a problemei – poate că ne va fi oferită de arheologie, care nu o dată ne-a surprins prin descoperirile ei neaşteptate.

În cartea Exodul (Ieşirea) se povesteşte că, deoarece faraonul n-a voit să lase poporul lui Israel să plece din Egipt, ţara sa a fost lovită de „Cele zece plăgi". Aceste plăgi („urgii") sunt de fapt nişte evenimente catastrofale pe care Valea Nilului le-a cunoscut într-adevăr (şi nu numai o dată) în cursul istoriei sale: invazii de lăcuste, de broaşte, de tăuni sau „muşte câineşti", grindină, epidemii de variolă (vărsat negru) sau ciumă şi altele de felul acesta. Mai ieşită din comun pare „prefacerea apei în sânge", care însă nu trebuie luată, ca expresie, ad litteram: se cunosc cazuri când, ca urmare a unor furtuni de nisip care nu sunt chiar rare în această regiune, apele Nilului s-au colorat în roşu din pricina marilor cantităţi de nisip fin aduse de simun – vântul fierbinte şi uscat al deşerturilor.

Totuşi, una dintre aceste urgii – tenebrele (negurile) care vreme de trei zile s-au lăsat peste ţara Egiptului – nu-şi găseşte o explicaţie firească. Era aşa de „întuneric în pământul Egiptului, încât să-l pipăi cu mâna" spune textul biblic, folosind o figură de stil foarte plastică şi mai departe: „... nu se vedea om cu om, şi nimeni nu s-a urnit de la locul său trei zile".

Prima explicaţie care ne vine în minte este o eclipsă totală de soare. Dar nici o eclipsă nu provoacă o întunecare totală; şi apoi în scurtele clipe în care globul solar e complet acoperit, este înconjurat de un inel luminos, aşa-zisele protuberanţe formate din nori de gaze colorate în roz. În afară de aceasta, o eclipsă totală de soare nu poate dura trei zile, ea se produce când Luna este în conjuncţie cu soarele, aşadar când se interpune între Pământ şi Soare, şi durează foarte puţin (ultima eclipsă totală de soare, vizibilă în ţara noastră, a avut loc la 15 februarie 1961, următoarea va avea loc la 11 august 1999). Prin urmare, o eclipsă nu poate explica satisfăcător „urgia" negurilor care au întunecat cerul Egiptului.

O altă explicaţie ar putea s-o constituie norii de nisip ridicaţi de vânturile deşerturilor. Dar şi aici ne lovim de acelcaşi contraargumente: norii de nisip nu întunecă total cerul. Simunul este un vânt care se stârneşte brusc, după care nisipul se depune încetul cu încetul limpezind atmosfera. Fertila Vale a Nilului este situată între două deşerturi, cel libian şi cel arabic, iar o furtună de nisip nu constituie aici un eveniment neobişnuit – în nici un caz nu este privită ca o urgie, o plagă, o calamitate cum ne-o prezintă cartea Exodului. Vom elimina, aşadar, şi această ipoteză.

În sfârşit, cea mai simplă explicaţie ar putea s-o constituie ceaţa – o ceaţă densă şi persistentă, în genul acelui „fog" tipic londonez. Dar Teba nu e Londra şi Valea Nilului nu e Valea Tamisei; clima Egiptului nu cunoaşte ceaţa şi nici n-ar putea s-o cunoască deoarece în această regiune caldă, cu cer albastru, nu există condiţiile meteorologice pentru formarea particulelor de apă sau de gheaţă în suspensie care alcătuiesc ceaţa.

Singura explicaţie logică – avansată cu oarecare timiditate încă în primii ani ai veacului nostru de către unii cercetători şi reluată în zilele noastre – este că negurile care au învăluit vreme de trei zile cerul Egiptului proveneau de la o erupţie vulcanică bogată în emisii de fum şi cenuşă. Istoria însăşi pledează pentru această ipoteză; Pliniu cel Bătrân, vorbind de celebra erupţie a Vezuviului din 24 august 79 e.n., care a distrus oraşele Herculanum şi Pompei, ne spune că negurile au ajuns până la Misena, aşezare situată pe celălalt mal al Golfului Neapole, şi că aceste neguri erau atât de dense încât semănau „nu cu o noapte înnorată de toamnă şi fără lună, dar cu întunecimea unei încăperi închise în care s-a stins lampa".

Istoria mai recentă cunoaşte numeroase asemenea exemple. Între 23 şi 27 ianuarie 1835, erupţia violentă a vulcanului Conseguina din Nicaragua a creat o asemenea obscuritate totală care a durat peste patruzeci de ore. În iunie 1912, vulcanul Katmai din Alaska a erupt aruncând în atmosferă o masă de peste 20 km^3 diferite materii magmatice, lave, cenuşă, bombe vulcanice, gaze – astfel că, pe o rază de câteva sute de km, întunericul a fost atât de dens încât, conform relatărilor unor martori, „lumina unei lanterne ţinute la capătul braţului nu era vizibilă". Sunt numai două din numeroasele exemple pe care ni le oferă vulcanologia.

Toate acestea trebuie însă considerate în lumina faptului că în Egipt nu există vulcani. Cei mai apropiaţi vulcani se află în Peninsula Arabică, unde documentele consemnează câteva erupţii, de altfel de intensitate mai degrabă modestă după cum rezultă şi din constatările geologilor la faţa locului. Se pune întrebarea dacă erupţia unui vulcan situat la mare depărtare ar putea fi la originea evenimentului relatat în cartea Exodului. Pentru elucidarea ei, se cuvine să reluăm un exemplu – pentru vulcanologi clasic, dacă putem spune astfel – şi anume uriaşa erupţie a vulcanului Rakata de pe insula Krakatoa, în august 1883 (de care ne-am ocupat şi în primul volum al lucrării noastre, la capitolul consacrat Pacificei):

„Insula Krakatoa este situată în strâmtoarea Sunda, între Sumatra (Sumatera) şi Java (Djawa). [...]. La 11 august 1883, vulcanul Rakata a dat primele semne că începe să se trezească, după ce vreme de peste două sute de ani «dormise». La 20 august, un ofiţer de pe o navă de război germană a calculat, din curiozitate, înălţimea coloanei de cenuşă şi fum care ţâşnea din carter: 11 000 m. La 25 august începu erupţia, care a doua zi atinse apogeul – o ploaie deasă de noroi, care ajungea până în insulele învecinate şi pe coastele Javei şi Sumatrei, unde izvoarele şi fântânele au fost astupate, plantaţiile de orez acoperite; soarele a dispărut şi în plină zi s-a lăsat un întuneric de nepătruns. Apoi exploziile au început să zguduie măruntaiele pământului, craterul arunca în văzduh pietre, lavă şi noroi. Marea se năpustea urlând asupra uscatului – un val uriaş, înalt de 35 m, se rostogoli înspre ţărm, distrugând totul în cale [...]

Cataclismul de pe Krakatoa a făcut 40 000 victime omeneşti (unele surse citează cifre şi mai ridicate); el a fost atât de violent,

încât s-a resimţit în toată lumea, având nu numai proporţii neobişnuite, ci şi urmări neobişnuite. Cenuşa, conţinând particule de materii colorate, s-a răspândit pe o întindere de 750 000 km^2: prin urmare, o undă de şoc care a făcut ocolul pământului şi o cantitate de cenuşă care s-a răspândit pe o suprafaţă de trei ori mai mare ca a ţării noastre. Erupţiile de asemenea intensitate sunt, din fericire, foarte rare în vremurile mai noi – cea a vulcanului Rakata de pe Krakatoa constituind o excepţie.

Fără îndoială că ea nu poate fi pusă în legătură cu biblicele neguri ale Egiptului – unei asemenea analogii opunându-i-se atât distanţa enormă, cât şi cronologia. În schimb, o altă erupţie vulcanică de mare intensitate, ale cărei urme au fost descoperite relativ recent, ar putea constitui soluţia acestei enigme.

Încă de la sfârşitul veacului trecut, doi cercetători germani, von Gärtringen şi Alfred Philippson – acesta din urmă profesor de geografie la Universitatea din Bonn – lucrând în cadrul unei expediţii în Mediterana răsăriteană, au găsit urmele unei uriaşe erupţii vulcanice submarine în apropiere de insula Thira din arhipelagul Santorin. (Vulcanul mai erupsese şi în 1866 şi va erupe şi în 1928 – la trei decenii după ce expediţia germană părăsise regiunea – provocând uşoare cutremure de pământ, precum şi valuri de câţiva metri înălţime). Concluziile celor doi cercetători au stârnit un interes moderat printre specialişti.

Chestiunea avea să fie reluată patru decenii mai târziu, în 1939, de data aceasta de către arheologi şi istorici, în încercarea lor de a rezolva enigma dispariţiei bruşte a civilizaţiei minoice de pe insula Creta, una dintre cele mai înfloritoare culturi ale antichităţii. Săpăturile întreprinse la Cnossos, Phaistos, Hagi Triada, Tylissos şi în alte locuri din Creta au arătat că palatele şi casele demnitarilor s-au prăbuşit pe neaşteptate, între 1525 şi 1529 î.e.n.; la început s-au pus aceste distrugeri pe seama unor cuceritori străini care ar fi invadat insula, pentru ca apoi, în 1939, arheologul grec S. Marinatos să arate că a descoperit la Amnisos gropi pline cu piatră ponce şi diferite alte roci vulcanice şi materii magmatice, deplasate sub acţiunea unor puternice mase de apă. Concluzia: distrugerea şi părăsirea subită a palatelor minoice nu trebuie atribuită unor invadatori străini, ci unei catastrofe naturale – şi anume o erupţie vulcanică.

Arheologii şi istoricii din 1939 şi-au adus aminte de concluziile la care ajunseseră geologii şi geografii din 1899 şi au emis ipoteza

că sursa cataclismului trebuie căutată în insula vulcanică Thira, aflată la numai 120 km nord de Creta. Dar până să se organizeze o nouă expediţie (de data aceasta geologico-arheologică) a izbucnit războiul şi cercetările au trebuit să fie amânate. (Creta, ocupată vremelnic de trupele germane, a fost teatrul unor lupte grele).

După război, o expediţie greco-americană din care făceau parte arheologul S. Marinatos, seismologul A. Galanopoulos, precum şi geologii D. Ninkovich şi B. C. Heezen de la Institutul Lamont al Universităţii Columbia, a stabilit că o erupţie vulcanică de o putere neobişnuită a avut într-adevăr loc pe insula Thira către mijlocul mileniului al II-lea î.e.n., după cum reiese din însuşi faptul că povârnişurile Munţilor Elias au fost acoperite cu un strat de piatră ponce care în unele locuri atinge o grosime până la şaizeci metri! Erupţia nu s-a datorat unui vulcan submarin, aşa cum au crezut cercetătorii din 1899 – mai bine-zis, până la erupţie vulcanul nu era scufundat, ci violenţa erupţiei i-a pulverizat pur şi simplu conul, apa mării pătrunzând în crater. După părerea lui S. Marinatos, erupţia de pe Thira a fost de patru ori mai puternică decât cea din 1883 de pe Krakatoa: «83 km^2 din suprafaţa Thirei pulverizaţi şi scufundaţi faţă de 23 km^2 din suprafaţa insulei Krakatoa». Se pare că fostul crater al vulcanului avea un diametru de peste 10 km, cele două insule actuale, Thira şi Therasia fiind vestigiile acestui crater. Faptul că erupţia de pe Thira a fost mult mai puternică este demonstrat şi prin aceea că fosa marină care s-a format în regiunea insulei Krakatoa în locul uscatului măsoară 250 m, pe când cea din regiunea arhipelagului santorin atinge 390 m.

Putea, oare, erupţia vulcanului de pe Thira să provoace biblicele «neguri» ale Egiptului? Fără îndoială că da. Explozia de pe Krakatoa a proiectat în stratosferă destulă pulbere pentru ca efectul să fie vizibil vreme de ani la rând. Cea de pe Thira prezintă asemănări tulburătoare: pulverizarea conului şi vărsarea apei de mare în crater, peste lava incandescentă. Într-un studiu (intitulat semnificativ: *Eau de mer contre lave: l'equivalent d'un bombe H!*, în *Science et Vie*, ianuarie 1975), Edward Phillips, după ce arată că explozia de pe Krakatoa a avut o putere de 200 megatone de T. N. T. (trinitrotoluen), adică de 15 000 de ori mai mare ca bomba aruncată la Hiroşima, demonstrează că asemenea forţă nu se putea dezvolta decât - printr-un proces complex

excepţional şi anume o reacţie în lanţ între lava incandescentă şi apa de mare.

Discuţiile privind uriaşa catastrofă de pe Thira nu s-au sfârşit încă. În 1976, o echipă de pe nava de cercetări oceanografice *Calypso*, condusă de comandantul Jacques-Yves Cousteau, a întreprins filmări submarine în regiunea arhipelagului Santorin, cercetând urmele erupţiei. Se pare că şi pe Thira a existat o civilizaţie veche, destul de avansată, asemănătoare în liniile ei generale civilizaţiilor miceniană şi cretană şi distrusă de uriaşul cataclism. În privinţa civilizaţiei cretane (minoice), părerile sunt încă împărţite – unii dintre arheologi, deşi nu neagă distrugerile provocate de catastrofala erupţie de acum trei milenii şi jumătate, sunt de părere că principala cauză a nimicirii acestei înfloritoare culturi o constituie totuşi o invazie străină, probabil a grecilor arhaici veniţi de pe continent.

Ipoteza că negurile care au acoperit vreme de trei zile cerul albastru al Egiptului ar proveni de la uriaşa erupţie de pe Thira a fost emisă prima oară de profesorul Stechow de la Universitatea din München, la ea raliindu-se şi alţi autori, printre care R. Hennig, care arată: „... în Mediterana Orientală, vântul dinspre nord este dominant aproape întreg anul. Norii de fum s-au îndreptat deci spre litoralul nord-african, mai exact spre Egipt".

Şi, mai departe: „Nu este neapărat necesar ca erupţia din arhipelagul Santorin să fi avut loc în timp ce israeliţii se aflau în Egipt. Exodul datează de la sfârşitul secolului al XIII-lea i.e.n., iar erupţia de la Santorin de la mijlocul celui de-al XVI-lea [...] dar amintirea «negurilor Egiptului» putea foarte lesne să dăinuiască în memoria poporului..."

Adevărul este că nu există documente istorice asupra exodului – documente care să ateste că israeliţii ar fi fost sclavi fugiţi din Egipt. Totuşi, majoritatea cercetătorilor sunt de acord că relatarea are o bază reală; Archibald Robertson, de pildă, arată că: „... ar fi fost firesc ca nişte sclavi fugari, care voiau să li se piardă urma, să se însoţească cu triburi nomade, astfel încât legenda robiei în Egipt ar putea avea un oarecare temei". Şi, mai departe: „... povestirea biblică despre exodul din Egipt sub conducerea lui Moise şi despre cucerirea Palestinei sub conducerea lui Josua [...] poate reprezenta o istorisire transmisă prin tradiţii, confuză şi denaturată, a unor evenimente reale, tot astfel cum poemele

homerice conţin o povestire confuză şi denaturată a unui război troian real".

Unul dintre episoadele curioase ale cărţii Exodul este cel al trecerii Mării Roşii, relatată astfel: „Iar Moise şi-a întins mâna sa asupra mării şi a alungat Domnul marea toată noaptea cu vânt puternic de la răsărit şi s-a făcut marea uscat că s-au despărţit apele. Şi au intrat fiii lui Israel prin mijlocul mării, mergând ca pe uscat, iar apele le erau perete la dreapta şi la stânga lor. Iar egiptenii urmărindu-i, au intrat după ei în mijlocul mării [...] toţi caii lui Faraon, carele şi călăreţii lui. Iar apele s-au tras la loc şi au acoperit carele şi călăreţii întregii oştiri a lui Faraon, care intrase după israeliţi în mare, şi nu a rămas nici unul dintre ei. Fiii lui Israel însă au trecut prin mare ca pe uscat şi apa le-a fost perete la dreapta şi la stânga lor".

La o primă analiză, acest pasaj pare una dintre relatările fantastice de care *Biblia* nu duce lipsă şi care nu-şi pot găsi o explicaţie ştiinţifică – cu alte cuvinte un miracol. Şi totuşi, lucrurile nu stau chiar aşa, după cum par să demonstreze pe de o parte unele date legate de oceanografie, pe de altă parte două întâmplări din istorie situate la aproape 2300 de ani una de cealaltă.

Vom lăsa deocamdată de o parte vântul menţionat în povestirea biblică şi „care a suflat cu putere toată noaptea", fiindcă nici un vânt, oricât de puternic ar fi, nu este capabil de asemenea performanţă. Pe mare, un vânt puternic se asociază totdeauna, în mintea noastră, cu valuri înalte: în schimb, valuri foarte înalte pot fi produse şi pe vreme calmă în cazul în care sunt generate de un seism submarin. În 1690, cutremurul de pământ de la Pisko, în Peru, a provocat un reflux care a descoperit o porţiune de 15 km din platoul continental. În ianuarie 1693, la Catania, în Sicilia, regiune cu puternică activitate seismică, un cutremur a făcut să se retragă apele „pe o distanţă de 2000 brase (circa 3,2 km – n.n.) vreme de câteva ceasuri", cum menţionează o cronică a vremii. Puternicul cutremur de la Lisabona (1 noiembrie 1755) a provocat 60 000 victime tocmai pentru că populaţia, fugind din oraşul pe cale de a se prăbuşi, s-a adunat în port; marea, care se retrăsese, a revenit brusc cu valuri înalte de 20 m rupând odgoanele care amarau navele şi acoperind portul cu o masă de apă. Fenomene asemănătoare s-au produs în Chile, într-un interval de patru decenii, în trei porturi: în 1835 la Concepcion, în 1868 la Arica şi în 1877 la Iquique; de cealaltă parte a Pacificului, la

Tokyo şi Yokohama, un asemenea cataclism a făcut 143 000 victime; de altfel valurile uriaşe produse de seismele submarine au intrat în stiinţă sub denumirea lor japoneză: tsunami.

Nu este exclus ca un eveniment asemănător să se afle la originea povestirii biblice despre trecerea Mării Roşii. (Richard Hennig: „... un seism submarin provocând un reflux, care a îngăduit israeliţilor conduşi de Moise să scape printr–un pasaj de obicei acoperit cu apă şi brusc eliberat de mare; armata egipteană, aflată pe urmele lor, este luată prin surprindere de întoarcerea brutală a apelor şi în parte nimicită").

Dar la această ipoteză îndrăzneaţă şi nu lipsită de fantezie a lui R. Hennig vom reveni după ce vom analiza anumite date istorice legate de acest eveniment aparent miraculos, dar care nu este unic în istorie. Herodot, de pildă, ne relatează un episod destul de asemănător din războaiele grecilor cu perşii, episod din care rezultă că generalul persan Artabazos, în timp ce asedia Potideea (479 î.e.n.) a trecut şi el prin încercarea prin care trecuseră „armatele lui Faraon" cu opt veacuri mai înainte: „După trei luni de asediu, se produse un reflux al mării care, părând că va dura un anumit timp, deschise o trecătoare largă. Barbarii (medo–perşii – n.n.) hotărâră să profite de această împrejurare pentru a ataca Pallena. Dar după ce străbătuseră două cincimi din trecătoare, marea reveni cu o asemenea impetuozitate cum locuitorii oraşului nu mai pomeniseră vreodată. Toţi cei care nu ştiau să înoate fură înecaţi, iar flota potideenilor îi ucise pe ceilalţi". După cum vedem, asemănarea dintre povestirea biblică şi episodul relatat de „părintele istoriei" este izbitoare.

De celălalt eveniment istoric oarecum asemănător (petrecut cu aproape douăzeci şi trei de veacuri mai târziu) s–a ocupat, între altele, şi Goethe (în celebrele sale *Convorbiri* cu Eckermann) care, referindu–se la campaniile lui Napoleon relatate de Bourienne, nota, la 7 aprilie 1829: „A fost vorba, între altele, de sosirea lui Napoleon şi a armatei sale la extremitatea (nordică – n.n.) a Mării Roşii. Era timpul refluxului şi francezii începură să treacă peste prelungirea plajei, de unde apele se retrăseseră. Dar fură prinşi din urmă de reflux, astfel încât ariergarda fu nevoită să treacă prin apa care ajungea până la umeri şi această iniţiativă temerară era cât pe ce să aibă un epilog pur şi simplu faraonic".

Marele poet de la Weimar se referă aici la un pasaj din *Memoriile* ofiţerului francez Louis–Antoine Fauvelet de Bourienne

(1769–1834) care l-a urmat pe Napoleon în campaniile din Italia şi din Egipt, apoi, după Waterloo, a trecut în slujba Restauraţiei. Nu avem nici un motiv să punem la îndoială autenticitatea faptelor relatate în memoriile sale. De altfel, chiar printre însemnările făcute de Napoleon, în exilul său pe insula Sf. Elena, se află următorul pasaj care ne interesează: „Am trecut pe uscat prin Marea Roşie, folosindu-mă de flux. La înapoiere, se lăsa noaptea şi ne-am rătăcit tocmai când apele se întorceau; am trecut printr-o mare primejdie, fiind cât pe ce să-mi pierd viaţa întocmai ca regele-faraon". Această relatare se referă tocmai la întâmplarea menţionată de Bourienne şi reluată de Goethe, petrecută în 1798 când generalul (pe atunci) Bonaparte comanda trupele expediţionare franceze în Egipt.

Se ştie că în Golful Suez, care desparte Africa de Asia şi împreună cu Golful Akaba formează Peninsula Sinai, mareele sunt foarte puternice; în timpul fluxului, în anumite locuri mai puţin adânci, apele se retrag atât de mult încât permit trecerea pe uscat. La 27 decembrie 1798, Napoleon profită de flux pentru a vizita poalele muntelui Sinai unde i se spusese că se află unele ruine interesante – de altfel, printre însoţitorii lui în Egipt se aflau şi câţiva renumiţi oameni de ştiinţă, între care arheologi.

Când grupul se înapoia din mica excursie, începuse să se întunece şi generalului i se făcu propunerea să aştepte refluxul petrecând noaptea pe mal, în corturi. Dar Bonaparte nu fu de acord, ci se îndreptă călare, cu ghidul său egiptean, către locul de trecere. La un moment dat, când se aflau la jumătatea drumului, se iviră primele valuri, care anunţau primejdia iminentă. Membrii micului grup fură cuprinşi de o neliniştе vecină cu panica, începură să alerge încercând să iasă cât mai repede din regiunea periculoasă. Numai Napoleon îşi păstră calmul, mergând liniştit în spatele ghidului.

Apa urca din ce în ce mai sus şi în cele din urmă calul generalului se opri, refuzând să mai înainteze. Atunci ghidul, care era un bărbat voinic şi foarte înalt, se oferi să-l ducă pe umerii săi pe generalul care, după cum se ştie, era mic de statură. Astfel ajunseră, în ultima clipă, pe malul egiptean – ultimii câţiva zeci de metri ghidul îi parcurse cu apa până la umeri. Şi ceilalţi însoţitori ai lui Bonaparte au reuşit să se salveze, numai calul său s-a înecat – pierdere pe care generalul o resimţi cu multă părere de rău, căci ţinea la acel pur sânge arăbesc care-l însoţise

cu credinţă în bătălia cu mamelucii lui Murad-bei ce se dăduse, la 21 iulie al aceluiaşi an, la Piramide.

În decursul anilor ce au urmat, Napoleon îşi va aminti uneori de acea noapte plină de primejdii petrecută la Marea Roşie şi, cum am văzut, n-o va uita nici în exilul său, pe insula Sf. Elena, unde şi-a petrecut ultimii ani de viaţă.

În concluzie, rămâne să încercăm a stabili în ce măsură „oastea lui Faraon" putea să păţească ceea ce a păţit oastea lui Artabazos şi era cât pe ce să păţească şi Napoleon. Aici lucrurile se complică: faraonul din *Biblie* a fost, după toate probabilităţile, unul dintre cei mai înţelepţi regi pe care i-a avut Egiptul, anume Ramses II (1298–1232 î.e.n. sau, după alte surse, 1303–1237 î.e.n.). În timpul domniei lui a luat sfârşit captivitatea egipteană a israeliţilor. Or, acest suveran cu o domnie foarte lungă pentru acele vremuri (şaizeci şi şase de ani!) – căruia istoria i-a adăugat supranumele de „cel Mare" şi contemporaneitatea îi datorează clădirile monumentale ale templelor de la Abu Simbel şi Luxor, – pe zidurile cărora se află reprezentaţi în reliefuri cei 138 copii ai săi (79 de băieţi şi 59 de fete) rezultaţi din multele sale căsătorii – acest mare suveran, deci, cunoştea fără îndoială mareele capricioase din nord-estul împărăţiei lui şi n-ar fi riscat, cu armatele sale, o asemenea traversare periculoasă a Mării Roşii.

Iarăşi, nu trebuie să scăpăm din vedere nici faptul că armata egipteană era alcătuită în mare parte din mercenari străini (canaaniţi, etiopieni, hittiţi – aceştia din urmă, după ce au luptat multă vreme împotriva egiptenilor, s-au aliat cu ei împotriva sirienilor), nefamiliarizaţi cu condiţiile naturale din această parte a vastului regat al faraonilor. Nu vom exclude aşadar de la început interesanta ipoteză a lui Hennig.

După ce au trecut Marea Roşie, israeliţii conduşi de Moise au colindat prin pustiu, chinuiţi de foame şi de sete, până la Muntele Sinai, unde Jahve le-a dat cele zece „porunci" săpate în piatră: decalogul sau tablele legii. În orice atlas geografic vom întâlni Muntele Sinai (în arabă: Djebel Musa – „Muntele lui Moise") situat în Peninsula Sinai, numai că, aşa cum s-a întâmplat şi cu muntele Ararat, nu avem de-a face cu Sinaiul biblic, ci cu un munte care şi-a primit târziu numele, probabil că în jurul anului 430 e.n., când la poalele lui s-a clădit şi mânăstirea Sf. Ecaterina, unul dintre cele mai vechi lăcaşuri de acest fel. Firește

că diferiţi teologi şi alţi cercetători au încercat de-a lungul anilor să găsească adevăratul munte Sinai, ghidându-se după a doua si a patra carte a lui Moise, numite Exodul şi Numeri, unde sunt menţionate toate locurile în care israeliţii s-au oprit să se odihnească, întinzându-şi corturile negre din piele de capră. În ciuda faptului că foarte puţine dintre aceste denumiri mai figurează astăzi pe hărţi, cercetătorii respectivi au găsit muntele căutat – mai bine-zis au găsit nu mai puţin de doisprezece munţi care ar putea corespunde indicaţiilor date de *Biblie*, situaţi în patru ţări: Egipt, Israel, Iordania şi Arabia Saudită. Printre aceşti doisprezece munţi (unii sunt, de fapt, simple dealuri) nu figurează cel care poartă astăzi numele Sinai.

De curând, în 1972, lista s-a completat cu al treisprezecelea munte, descoperit de Menasche Har-El, profesor la Universitatea din Ierusalim într-o specialitate mai puţin obişnuită: geografia istorică şi biblică. Căutarea Sinaiului biblic devenise pentru el o adevărată obsesie – îi mărturisea el ziaristului Gordon Gaskill pe care l-a însoţit pentru efectuarea unui reportaj la faţa locului – obsesie care l-a făcut să-şi boteze unul dintre copii cu numele de „Sinai"; cartea în care îşi expune ipoteza – a treisprezecea, cum arătam – apărută în 1972, a stârnit oarecare senzaţie şi a fost răsplătită cu un prestigios premiu internaţional.

Ipoteza profesorului Har-El porneşte de la premisa că, ieşind din Egipt, israeliţii n-au trecut Marea Roşie... Totul se datorează unei erori: textul ebraic menţionează „jam suf", care în traducerile timpurii ale *Bibliei* a fost redat ca „Marea Roşie", când în realitate înseamnă „marea cu trestii" sau „lacul cu trestii". Cuvântul „trestie" constituie o indicaţie foarte importantă, fiindcă această plantă nu creşte în apa sărată a mării, ci numai în apă dulce sau în apa sălcie a mlaştinilor: ori, pe vremuri, între Mediterana şi Golful Suez se întindea un lanţ de lacuri interioare cu caracter mlăştinos, alimentate de Nil – unele dintre ele devenind, după 1869, parte a Canalului Suez şi având astăzi apă de mare, sărată, prin urmare improprie creşterii trestiei.

Profesorul Har-El pretinde că pe aici au trecut israeliţii în actuala Peninsulă Sinai, undeva în apropiere de actualul oraş egiptean Kabrit, acolo unde cele două Lacuri Amare se uneau – aşadar Marele Lac Amar şi Micul Lac Amar. Până la construirea canalului a existat aici un vad de trecere, nu totdeauna acoperit cu apă – „... când dinspre deşert bătea vântul de sud-est", pretinde

profesorul, „apa era împinsă către nord–vest, astfel încât vadul era foarte puţin adânc, dacă nu cumva apa lui dispărea complet făcând loc uscatului".

În legătură cu identificarea itinerarului biblic prin actuala Peninsulă Sinai, profesorul Har–El arată (pe bună dreptate) că indicaţiile *Bibliei* de felul „... după trei zile de mers" nu trebuie luate ca atare, cu alte cuvinte nu trebuie să folosim în calculele noastre „zi de mers" normală: printre israeliţi se aflau bătrâni, copii şi bolnavi, turmele de capre şi de oi trebuiau mânate din urmă, corturile şi alte bagaje cântăreau greu – „trei zile de mers" puteau să dureze şi o lună.

Primul loc de popas, după trei zile de mers prin pustie, a fost Mara (Exodul: „Au ajuns apoi la Mara, dar n–au putut să bea apă nici din Mara, că era amară"). Har–El identifică Mara cu locul numit Bir el–Marah (în arabă: „Fântână Amară") situat la est de actualul oraş Suez, de ccalaltă parte a canalului.

Al doilea loc de popas a fost Elim („Apoi au venit în Elim. Şi erau acolo douăsprezece izvoare de apă şi şaptezeci de pomi de finic") – care ar fi, conform ipotezei profesorului, o oază aflată la 11 km spre sud–est, numită astăzi Ajun Musa (în arabă: „Izvoarele lui Moise") fiindcă „deşi în cuprinsul Peninsulei Sinai sunt între două şi trei sute de oaze, numai aceasta are douăsprezece fântâni". În privinţa celor şaptezeci de finici („curmali"), o numărătoare nu–şi mai are rostul: în trei milenii, configuraţia vegetală a unei oaze se schimbă...

O importanţă deosebită prezintă al treilea loc de popas, Rafidim, de unde, conform textului biblic, muntele Sinai (desemnat uneori şi sub numele de Horeb) poate fi văzut. Profesorul din Ierusalim şi ziaristul Gordon Gaskill (al cărui reportaj a apărut în numărul din septembrie 1973 al revistei *Reader's Digest*) au urmat întocmai indicaţiile textului biblic, călătorind cu jeepul lor mai întâi de–a lungul peninsulei cât ar fi „cale de o zi de mers", apoi la stânga, în interiorul peninsulei, şi au făcut–o ignorând drumurile obişnuite, de construcţia recentă – au folosit o cale naturală, anume un ued (albia uscată a unui râu) destul de larg, numit Wadi Sudr, care urca spre înălţimile lipsite de vegetaţie din interior. „Este prima cale naturală către interiorul peninsulei" arată profesorul. „Ca şi alţi călători, era firesc ca şi israeliţii să fi preferat drumul prin albiile acestor uadi, unde înaintarea este

mai lesnicioasă şi probabilitatea de a găsi apă este mai mare. Pentru mine este logic că Rafidim se găsea în acest ued".

Şi iată-i pe cei doi călători porniţi (cu jeepul...) pe căile biblice, oprindu-se la câteva sute de metri de un deal cu creasta zimţată, presărat cu stânci albicioase şi crăpate, înălţându-se la circa 600 m deasupra peisajului arid: Sinn Bişr – nume care în traducere înseamnă aproximativ „Revelaţia Legii" sau „Legile Oamenilor". Acesta ar fi, conform ipotezei har-El, Muntele Sinai – Horebul din *Biblie*. Argumentele sale nu sunt lipsite de interes şi nici de o anume logică:

1. Între Lacurile Amare şi Sinn Bişr, sunt, în linie aeriană, 70 km iar pe itinerarul parcurs cu piciorul 90 km – exact ceea ce în antichitate se chema „trei zile de mers", cu toate că, după toate probabilităţile, israeliţilor le-a trebuit mai mult pentru parcurgerea acestui drum.

2. Locurile menţionate pe acest itinerar (Mara, Elim şi într-o oarecare măsură Rafidim) corespund în linii generale cu caracteristicile menţionate în textul biblic. Mai mult, următorul loc de popas (aşadar după depăşirea Sinaiului) desemnat sub numele Ritma corespunde şi el unui izvor aflat la 19 km de Sinn Bişr şi pe care arabii îl numesc astăzi Rithmah.

3. Rocile care formează Sinn Bişr sunt calcaruri uşoare, stratificate, care se pretează mult mai lesne la gravarea literelor decât granitul dur al Muntelui Sinai din sudul peninsulei, unde tradiţia plasează locul în care Moise ar fi primit tablele legii.

Firește că acest din urmă argument este destul de labil. Textul biblic ne spune că Iahve i-a remis lui Moise două table pe care gravase cu degetul său, pe ambele părţi, cele zece porunci. Când Moise coborî cu ele, îi găsi pe israeliţi închinându-se unui idol – un viţel de aur pe care-l confecţionaseră topind cerceii femeilor. Mânios, Moise sparse tablele legii. Mai târziu, Iahve îi porunci să taie din piatră alte două table pe care să graveze, de data aceasta el însuşi, poruncile. Referindu-se la acest episod, autorul ipotezei Sinn Bişr, căruia se pare că nu-i lipseşte umorul, i-a declarat ziaristului american: „Probabil că nu vom avea niciodată certitudinea. Pentru că s-a scurs prea multă vreme. Şi totuşi, într-o zi s-ar putea să apară o ultimă dovadă de netăgăduit – sfărâmăturile primelor table ale legii, cele pe care Moise le-a spart izbindu-le de pământ. Piatra durează..."

O asemenea (senzaţională) descoperire arheologică este foarte

puţin probabilă. Decalogul este alcătuit din 620 litere ebraice, pentru gravarea cărora ar fi fost nevoie de table enorme. *Biblia* ni-l descrie pe Moise ca un bărbat înalt, voinic, energic, înzestrat cu o vigoare neobişnuită (cum ni-l prezintă, de altfel, şi poemul lui Alfred de Vigny precum şi celebra statuie a lui Michelangelo, aflată pe mormântúl papei Iuliu II din biserica Sf. Petru din Roma) – totuşi, n-ar fi putut ridica şi deplasa o asemenea greutate uriaşă. Şi nu numai atât: tablele de piatră au fost apoi purtate, vreme de patruzeci de ani, prin deşert, într-o „arcă" din lemn de cedru acoperit cu foiţă de aur şi până la urmă depuse în templul lui Solomon din Ierusalim (unde au fost păstrate, conform tradiţiei, până la dărâmarea templului, în 587 e.n., când au fost distruse). După cum era de aşteptat, s-au găsit explicaţii şi pentru posibilitatea deplasării tablelor de piatră; Ernest Hauser, de pildă, arată: „Este foarte probabil că textul iniţial era mult mai concis, fiind îmbogăţit prin adăugiri ulterioare" – o ipoteză ca oricare alta...

S-au găsit explicaţii şi pentru „tufa în flăcări" prin care Iahve i-a vorbit lui Moise; Zenon Kosidowski în ale sale *Povestiri biblice* (Varşovia, 1966, traduse şi în limba română, 1972) arată că în Peninsula Sinai creşte o plantă numită dyptam, sau „tufa lui Moise", care secretă un ulei volatil, aromatic, lesne inflamabil. „Un răsad", arată Kosidowski, „a fost adus în Polonia şi sădit în rezervaţia de stepă stâncoasă de la Scorocico [...] În 1960, presa a anunţat că, spre mirarea localnicilor, «tufa lui Moise» s-a aprins, într-o zi caniculară, cu o flacără de culoare mov". De asemenea, „mana" cu care s-au hrănit israeliţii în pustiu a găsit şi ea o explicaţie din domeniul botanicii: există un soi de plantă care, primăvara, înţepată de către insecte, secretă un lichid dulceag care se întăreşte rapid în aer formând un soi de bobiţe albe foarte căutate de beduini, care o socotesc o delicatesă; în afară de aceasta, în bazarul din Bagdad vânzătorii ambulanţi oferă amatorilor răşina dulce a tamarixului sub denumirea de man. „În lumina acestor descoperiri", arată autorul polonez, „mana biblică încetează a mai fi o minune. Moise i-a cunoscut valoarea nutritivă [...] şi datorită acestui lucru a putut să-i hrănească pe israeliţi".

Sunt, desigur, simple ipoteze, dar ele găsesc un argument deloc neglijabil în însuşi textul biblic: în decursul exilului său, Moise a trăit multă vreme în Peninsula Sinai, printre madianiţi, o populaţie nomadă de la care a învăţat cum să supravieţuiască în condiţiile aspre ale deşertului de piatră şi nisip – o experienţă

pe care avea s-o folosească din plin în timp ce-şi conducea poporul către „Ţara Făgăduinţii".

Din cele de mai sus reiese încă o dată cât de dificil este să delimitezi, după milenii, relatarea legendară de cea istorică, povestirea biblică fabuloasă de evenimentul real de la care porneşte adesea şi cu care se împleteşte atât de strâns şi de încâlcit, încât cercetătorul din zilele noastre se izbeşte de dificultăţi uriaşe. Totuşi, studiul textelor biblice, care abundă în date fictive sau reale, are ceva captivant, chiar fascinant – sau, cum se exprimă plastic Gordon Gaskill (în introducerea la interesantul studiu din care am mai citat): „A urmări pas cu pas indiciile pe care ni le pune la dispoziţie *Biblia*, înseamnă a trăi cea mai autentică aventură poliţistă".

Între istorie şi teologie

NOUL TESTAMENT: TRADIŢII, SIMBOLURI, RELICVE

NOUL TESTAMENT: Parte a *Bibliei* cuprinzând evangheliile şi alte scrieri religioase (posterioare naşterii lui Christos).

Dicţionarul explicativ al limbii române, 1975.

RELICVĂ: 1. Obiect rămas din trecut şi păstrat ca o amintire scumpă sau valoroasă; vestigiu. 2. (la pl.) Moaşte.

idem.

SIMBOL: Semn, obiect, imagine etc. care reprezintă indirect (în mod convenţional sau în virtutea unei corespondenţe analogice) un obiect, o fiinţă, o noţiune, o idee, o însuşire, un sentiment, etc.

Ibidem.

„Minuni în vremea noastră, nu văz a se mai face".

GRIGORE ALEXANDRESCU
în Toporul şi pădurea, *1842.*

„Noul Testament se bazează, desigur, în parte pe istorie şi pe epistole adevărate. Nu avem însă nici o garanţie că istoria sau epistolele ne-au parvenit aşa cum au fost iniţial scrise [...]."

ARCHIBALD ROBERTSON
în The Origins of Christianity, *1954.*

- **CHRISTOS S–A NĂSCUT ÎN ANUL 7 ÎNAINTE DE CHRISTOS...**
- **CREDO QUIA ABSURDUM.**
- **„STEAUA MAGILOR": IPOTEZA LUI JOHANNES KEPLER.**
- **ICHTUS: O ENIGMĂ PESTE VEACURI.**
- **IN HOC SIGNO VINCES SAU CUM S–AU NĂSCUT „LEGENDELE PIOASE" LEGATE DE DOMNIA ÎMPĂRATULUI CONSTANTIN.**
- **RELICVE: „CĂMAŞA LUI CHRISTOS", „GIULGIUL SFÂNT" şi LANCEA LUI LONGINUS.**

În aparenţă, identificarea povestirilor biblice în Noul Testament cu evenimente istorice şi întâmplări reale ar trebui să fie mult uşurată prin însuşi faptul că – spre deosebire de Vechiul Testament care relatează evenimente (reale sau imaginare) ce s–au petrecut pe parcurs de milenii – Noul Testament se limitează la viaţa lui Iisus Christos, desfăşurată pe o perioadă de ceva mai mult de trei decenii, la începutul secolului I e.n. în provincia romană Iudeea, sub domnia împăraţilor August şi Tiberiu; mai mult, naraţiunea evanghelică nu oferă nici un fel de date despre Iisus între vârsta de doisprezece ani şi treizeci de ani – sunt cei „optsprezece ani de tăcere" asupra cărora s–au emis numeroase ipoteze – ceea ce ar simplifica şi mai mult problema.

Lucrurile nu sunt însă atât de simple cum par. Mai întâi, deoarece cărţile Noului Testament sunt redactate de fapt pe parcursul a două – trei secole – Apocalipsul („Revelaţia Sfântului Ioan Teologul") a fost scris, probabil, în anii 68–69 e.n., Evangheliile, considerate de biserică drept opere timpurii, sunt scrise nu înainte de mijlocul secolului al II–lea, iar „Faptele apostolilor" sunt şi mai recente.

În al doilea rând, autorii textelor confundă evenimente şi persoane – de exemplu Iisus nu putea să se nască sub regele Irod (Herodes) care a murit în anul 4 î.e.n., iar Quirinius a fost numit guvernator al Siriei abia în anul 6 e.n. De altfel, întreaga

cronologie a Noului Testament vădeşte erori de calcul care pornesc de la faptul că anul naşterii lui Iisus nu este cunoscut.

Pentru numărarea anilor, fiecare popor (sau civilizaţie) porneşte de la un eveniment important din istoria lui sau pentru concepţia lui religioasă. Evreii numără anii de la „zidirea lumii" fixată, conform genealogiilor din *Biblie*, în anul 3761 î.e.n.; musulmanii pornesc de la anii 622 e.n., primul an al hegirei; vechii greci numărau anii pe olimpiade – din patru în patru ani, de la 776 î.e.n.; romanii porneau de la întemeierea Romei (ab Urbe condita), fixată de Terentius Varro în al treilea an al Olimpiadei a VI-a, deci în 754 î.e.n.

Dar cum s-a ajuns ca primul an al erei noastre să fie fixat la 754 ani de la întemeierea Romei? Calculul s-a făcut la mai mult de cinci veacuri după data presupusă a naşterii lui Iisus, mai exact în anul 531 de către călugărul Dionisie Exiguus (adică Dionisie cel Mic, numit astfel spre a putea fi deosebit de Dionisie cel Mare, episcop de Alexandria, care a trăit cu trei veacuri mai înainte). Dionisie cel Mic, de fel din Sciţia, şi-a petrecut viaţa la Roma, unde a studiat împreună cu Cassiodorus şi după calcule minuţioase a ajuns la concluzia că anul 1285 de la întemeierea Romei – adică anul în care şi-a publicat lucrarea – trebuie considerat anul 531 de la naşterea lui Iisus. Câteva secole nimeni n-a luat în serios calculele călugărului Dionisie cel Mic – la curtea carolingiană noua cronologie a fost introdusă abia în 876, iar la Roma pe la mijlocul secolului al X-lea.

Astăzi, majoritatea cercetătorilor, printre care şi teologi creştini, sunt de acord că Dionisie cel Mic a greşit. Richard Hennig precizează: „Lui Dionisie i-a scăpat că anul morţii lui Irod cel Mare, sub domnia căruia s-a născut Christos, este cunoscut cu exactitate graţie tradiţiei. Irod a murit la începutul anului 4 î.e.n. calculat conform cronologiei actuale. Această dată este deci data-limită, după care naşterea lui Christos n-a mai putut avea loc. Dar cum Irod a emis cu destul de mult timp înainte de propria sa moarte faimosul ordin de a fi ucişi toţi copiii sub vârsta de doi ani din Betleem, ne este îngăduit să situăm naşterea lui Christos cu trei sau patru ani mai devreme, ceea ce ne duce la anii 7 sau 8 înainte de era noastră [...]". Cu alte cuvinte, Christos s-a născut în anul 7 sau 8 înainte de Christos...

În al treilea rând, eventuala identificare a relatărilor evanghelice cu evenimente reale este îngreunată şi de faptul că Evangheliile se contrazic între ele: de exemplu, prezentându-l pe

Iisus ca urmaş al regelui David, Evangheliile afirmă că genealogia numără 28 generaţii (Matei) sau 42 generaţii (Luca) – în orice caz un multiplu al lui paisprezece, număr care pentru primii creştini este înconjurat de o anume mistică; bunicul lui Iisus se numeşte ba Iacob (la Matei), ba Eli (la Luca); Matei afirmă că părinţii lui Iisus locuiau la Betleem, că după naştere s–au refugiat în Egipt, iar după moartea lui Irod s–au întors la Nazaret; potrivit Evangheliei lui Luca, ei locuiseră totdeauna la Nazaret, aflându–se în momentul naşterii la Betleem cu ocazia unui recensământ. Asemenea contradicţii referitoare la chestiuni de amănunt nu sunt chiar foarte frecvente în Evanghelii, dar nu e mai puţin adevărat că ele există.

În sfârşit, trebuie luat în considerare şi faptul că, până a ajuns la redactarea în forma canonică, textul Evangheliilor a fost de mai multe ori refăcut, eliminându–se unele pasaje necorespunzătoare dogmelor şi adăugându–se altele care uneori sunt în contradicţie cu conţinutul anterior, ceea ce face şi mai dificilă folosoirea Evangheliilor ca sursă istorică.

Rămân celelalte surse, care pot fi împărţite în două mari categorii: izvoare creştine şi izvoare păgâne. Din prima categorie fac parte scrierile apocrife (aşadar neincluse în canonul Noului Testament), operele apologeţilor (ale apărătorilor creştinismului împotriva adversarilor literari ai acestuia) printre care şi cei desemnaţi de teologi sub numele de „părinţii bisericii" (Justin Filosoful, Irineu din Lyon, Tertulian din Cartagena, Origene, Clement din Alexandria), precum şi unele monumente arheologice şi literare (morminte, inscripţii, catacombele romane, papirusurile în limba coptă găsite în 1946, manuscrisele de la Marea Moartă găsite între 1947 şi 1957, descoperirile arheologice de la Roma şi de lângă Ierusalim ş.a.). Izvoare păgâne găsim în *Analele* lui Tacit, în *Antichităţile iudaice* ale lui Josephus Flavius, de asemenea la Pliniu cel Tânăr (într–o scrisoare adresată în anul 113 împăratului Traian), la Marc Aureliu şi la Lucian din Samosata (în *Moartea lui Peregrinus*); aceste surse necreştine trebuie însă considerate cu multă prudenţă, deoarece unele dintre ele sunt adăugiri târzii – interpolări antedatate prin care scriitorii bisericeşti voiau să confirme şi să întărească autenticitatea relatărilor evanghelice.

Pentru cercetătorii marxişti, ale căror studii au dominat activitatea editorială din ţara noastră vreme de peste patru decenii, Iisus din Evanghelii este, până la un punct, o personalitate

enigmatică, problema existenţei lui istorice fiind până astăzi obiect de dispută; aşa sunt sovieticii S. A. Tokarev, S. I. Kovalev şi I. P. Franţev, francezul Charles Hainchelin, italianul Ambrogio Donini, englezul Archibald Roberton ş.a. – ei au perpetuat şi completat într–o oarecare măsură teoriile lui Fr. Engels, care (între 1882 – 1895) a analizat problema condiţiilor apariţiei creştinismului şi a rădăcinilor sale istorice în trei ample studii (*Bruno Bauer şi creştinismul primitiv* în 1882, *Apocalipsul* în 1883 şi *Cu privire la istoria creştinismului primitiv* în 1894 – 1895).

Interesantă este ipoteza lui A. Robertson (în *Originile creştinismului*): „Partea cea mai veche a Evangheliilor [...] ne indică existenţa unei mişcări revoluţionare, condusă la început de Ioan Botezătorul, apoi de Iisus Nazarineanul. Scopul mişcării era de a răsturna stăpânirea romanilor şi Irozilor în Palestina [...] Mişcarea lui Ioan Botezătorul a fost înăbuşită în faşă de Antipa. O încercare a nazareilor de a puné stăpânire pe Ierusalim a avut drept urmare răstignirea lui Iisus de către Pilat".

În ultima parte a capitolului respectiv, A. Robertson revine, rezumând: „Un om care a existat, despre care ştim foarte puţin, dar a cărui existenţă o deducem din mărturiile găsite în operele lui Tacit şi în Talmud, precum şi din analiza documentelor sinoptice, a devenit, nu se ştie cum, obiectul unor povestiri de natură vădit mitică..." Prin documente sinoptice A. Robertson desemnează Evangheliile – care în linii generale concordă între ele şi dau o vedere de ansamblu asupra vieţii lui Iisus; Apocalipsul lui Ioan Teologul socotit printre textele cele mai vechi, are cu totul alt caracter. (Apocalips este un cuvânt grecesc, însemnând la origine „revelaţie", dar în tradiţia iudeo–creştină sensul său derivat este acela de prevestire misterioasă a unor înfricoşătoare fenomene cereşti care vor aduce după ele mari tulburări sociale. Se cunosc astăzi, în întregime sau fragmentar, peste o sută de scrieri apocaliptice, majoritatea în traduceri siriene, armene, etiopiene, georgiene.)

Aşadar: conducătorul unei „mişcări revoluţionare" al cărei scop era de „a răsturna stăpânirea romanilor" – o ipoteză interesantă, cu toate că discutabilă şi în nici un caz nouă: încă din 1929 – 1930, R. Eisler, într–o lucrare publicată la Heidelberg, făcea din Iisus un conducător căzut cu arma în mână în lupta împotriva romanilor. Ipoteza lui A. Robertson ar putea totuşi găsi oarecare sprijin într–o lucrare din 178 e.n. a filosofului platonician Celsus (cunoscută nouă prin intermediul lui Origene),

unde Iisus este numit „căpetenie de răzvrătiţi". Cât despre nazareii care au încercat „să pună stăpânire pe Ierusalim", nu este vorba de locuitori ai Nazaretului, cum se crede în general, ci de adepţii unei secte; numele se trage probabil din ebraicul *nazar* însemnând „a păstra", „a ocroti" – nazareii fiind, în consecinţă, păstrători ai obiceiurilor şi regulilor religioase. Iisus este şi el un nume ebraic (Ieshua, Iosua) iar Christos este traducerea în greacă a termenului „mesia" (*hristos*), el însuşi de origine arameico-ebraică, însemnând „cel uns", termen prin care în Vechiul Testament era desemnat regele, iar mai târziu şi marele preot.

Care a fost numele real al lui Iisus nu ştim, tot cum nu ştim ce înfăţişare avea. „Una din reconstituirile curente ale figurii lui Iisus", arată Ambrogio Donini, „elaborată în evul mediu, îl reprezintă sub înfăţişarea unui om de statură mai curând înaltă, bine proporţionat, cu chipul venerabil, încadrat de un păr lung de culoarea alunei, lins până aproape de urechi, iar în continuare ondulat şi cârlionţat, cu un uşor reflex azuriu, strălucitor, căzut pe spate şi împărţit în două în creştetul capului. Nasul şi gura de proporţii perfecte, o frunte netedă şi senină, fără cute, o carnaţie uşor roşcată, o barbă deasă, de aceeaşi culoare cu părul şi despicată la bărbie, iar ochii pătrunzători şi strălucitori întregesc tabloul demn de profeţia biblică". Mai departe, A. Donini precizează că „... originea acestei imagini trebuie căutată doar în sufletul credincioşilor, căci mărturiile pe care s-ar sprijini ea n-au nici un fel de bază reală. Dimpotrivă, până în secolele al IV-lea – al V-lea e.n., teologii s-au disputat între ei dacă trebuie să i se atribuie lui Iisus o înfăţişare solemnă şi plăcută sau dacă trebuie să fie reprezentat lipsit de frumuseţe şi de măreţie, mic şi semănând cu un om obişnuit, ba chiar cu o fiinţă umilă şi bolnavă, pentru a se confirma unei alte profeţii biblice. [...] Imaginea lui Iisus este deci doar o creaţie fantezistă, plăsmuită în decursul vremurilor."

În lipsa unui portret autentic, artiştii plastici s-au ghidat după tradiţie şi bineînţeles s-au folosit din plin de fantezia lor creatoare. În perioada creştinismului timpuriu, ei evită de cele mai multe ori portretul, redându-l prin simboluri – peştele, mielul, monograma (IHS ş.a.) – sau prin reprezentări alegorice („Bunul păstor" cu turma de miei ş.a.). În rarele portrete din această perioadă, Iisus este tânăr, fără barbă – abia mai târziu, şi anume, în arta bizantină, apare matur şi cu barbă, în timp ce arta carolingiană şi apoi Renaşterea (Leonardo, Tizian, Dürer) preferă

un Iisus tânăr, plin de înţelepciune, cu faţa expresivă, oglindind starea sufletească sugerată de scena reprezentată în pictura sau sculptura respectivă.

Arta creştină, care s-a bucurat de atenţia celor mai mari dintre artiştii plastici, arhitecţii şi compozitorii pe care i-a dat cultura occidentală, este puternic ancorată în tradiţie; creştinismul, ca şi celelalte religii, nu înseamnă numai un ansamblu de concepţii şi credinţe, ci şi numeroase obiceiuri, datini, ritualuri, reprezentări simbolice – în parte moştenite de la tradiţia iudaică şi în parte constituite în perioada sa de formare din primele veacuri ale erei noastre, când societatea sclavagistă se destramă înlocuită treptat de cea feudală.

În povestirile evanghelice – mai mult chiar ca în Vechiul Testament – se relatează tot felul de evenimente fantastice, de „minuni": vindecarea bolnavilor nevindecabili şi a orbilor din naştere, învierea morţilor, mersul pe apă, transformarea apei în vin, înmulţirea pâinilor şi multe altele. După cum remarcă A. Donini, aceste minuni „presupun aspiraţia nesatisfăcută a păturilor de jos către o viaţă mai bună, o bunăstare aidoma cu cea a grupurilor stăpânitoare, o participare la acele condiţii elementare de existenţă fără de care nici nu se poate măcar concepe moralitatea şi viaţa intelectuală".

Pe de altă parte, au existat dintotdeauna (şi există şi astăzi) habotnici şi zeloşi intransigenţi, precum şi adepţi ai unor secte care nu fac nici o taină din misticismul lor – din credinţa nestrămutată în existenţa unor forţe supranaturale şi posibilitatea omului de a comunica direct cu aceste forţe prin revelaţie, intuiţie, extaz – mistici pentru care miracolele nu sunt miracole în înţelesul obişnuit al termenului, ci doar evenimente inexplicabile pe cale raţională, dar cu un înţeles ascuns garantat de însuşi caracterul lor religios. În acest sens se citează deseori cuvintele atribuite de Tertulian Sfântului Augustin, *credo quira absurdum* („Cred fiindcă este absurd") prin care acest părinte al bisericii (în opera sa a încercat să concilieze platonicismul cu dogma creştină), exprimă concis unul dintre principiile acestei dogme: important este să crezi, nu să înţelegi.

Tocmai cum am făcut şi în capitolul precedent referitor la Vechiul Testament, vom încerca, în cele ce urmează, să arătăm că unele dintre aceste evenimente desemnate sub numele de „minuni" ar putea să găsească o explicaţie firească în cadrul unor

ipoteze mai mult sau mai puţin fundamentate logic – cu alte cuvinte că nu sunt chiar atât de absurde cum par la prima vedere.

„Iar dacă s-a născut Iisus în Betleemul Iudeii, în zilele lui Irod regele, iată magii de la răsărit au venit în Ierusalim întrebând: Unde este regele Iudeilor, cel care s-a născut? Căci am văzut la răsărit steaua Lui şi am venit să ne închinăm Lui". Sunt cele două versete cu care începe al doilea capitol al Evangheliei lui Matei. Nu este pentru prima (şi nici ultima) oară că un eveniment important este pus în legătură cu un fenomen ceresc neobişnuit, cum ar fi apariţia bruscă a unei stele, sau a unei comete, sau o eclipsă de soare etc. Dar celebra stea a „Celor trei crai de la răsărit", mai mult ca oricare alta, a stârnit interesul astronomilor, mai ales din ultimele patru veacuri, începând cu Johannes Kepler, care încă din jurul anului 1600 era preocupat de a găsi o explicaţie ştiinţifică pentru apariţia enigmaticului astru.

De la bun început trebuie precizat că expresia „crai" nu este adecvată, căci nu este vorba de crai (regi, împăraţi sau prinţi) ci de magi. Însuşi textul (grecesc) al lui Matei foloseşte expresia *magos*, având în elină înţelesul se „ghicitor", „vrăjitor". La origine, magii erau preoţi ai lui Zoroastru din Media şi Persia antică, formând o castă puternică în perioada domniei ahemenzilor (558 – 330 î.e.n.); magii erau astrologi – pricepuţi observatori ai mişcării astrelor şi ai fenomenelor cereşti. Mai târziu, termenul „mag" s-a extins, fiind folosit şi în alte oraşe-cetăţi din răsărit (Asiria, Chaldeea, Babilon), desemnându-i pe preoţii diferitelor culte, care din mişcarea astrelor încercau să prezică diferite evenimente ce urmau să se producă – de pildă cum va fi recolta, sfârşitul unei domnii, rezultatul unei bătălii ş.a.

Magii erau, aşadar, astrologi: nimic mai firesc ca nişte astrologi să se lase călăuziţi de o stea apărută pe neaşteptate şi foarte strălucitoare – fenomen pe care l-au tălmăcit în felul lor. Nu este exclus ca aceşti magi să fi fost preoţi ai mazdeismului, religie răspândită în Media şi regiunile răsăritene înconjurătoare, întemeiată pe principiul dualist al binelui (Ormuzd) şi răului (Ahriman) care conţinea în faşă mesianismul – aşteptarea unui „mesia" care să restabilească pe pământ împărăţia dreptăţii. Este astăzi în general admis că mazdeismul, în forma sa mai veche (încă nedezvoltată de zoroastrism), a influenţat unele texte din cărţile profeţilor conţinute în Vechiul Testament.

Dar să ne întoarcem la steaua enigmatică. Primul gând ne

duce la o cometă sau la o novă. Deşi unele picturi de mari maeştri ni-i prezintă pe magi călăuziţi de o stea cu coadă – o cometă – această ipoteză se cuvine eliminată de la început: ştim astăzi cu precizie care au fost cometele ce au putut fi observate în antichitate, pe de o parte datorită cunoştinţelor astronomice relativ avansate ale popoarelor din răsărit (babilonieni, chinezi) care au lăsat însemnări, pe de altă parte datorită calculelor astronomilor mai noi. Atunci, poate că era o novă – una dintre acele stele variabile, a cărei strălucire se intensifică brusc, pentru a reveni apoi treptat la strălucirea iniţială? Este o ipoteză care nu trebuie respinsă ab initio – ea a avut câţiva partizani de prestigiu, printre care se pare că se numără şi astronomul danez Tycho Brahe (precursor al lui Kepler) care a observat şi a descris o asemenea novă apărută (la 11 noiembrie 1572) în constelaţia Cassiopeea. Totuşi, nici această ipoteză nu este pe deplin satisfăcătoare din aceleaşi pricini: avem informaţii destul de precise despre apariţia unor nove în 134 î.e.n. şi în 123 şi 173 e.n., tot aşa cum avem informaţii despre apariţia unor comete foarte strălucitoare în 44 şi 17 î.e.n. şi în 66 e.n. – dar despre un asemenea fenomen care să fi avut loc în jurul anului 7 î.e.n. nu avem informaţii decât din textele evanghelice.

O a treia ipoteză, astăzi acceptată de majoritatea cercetătorilor preocupaţi de această problemă, a fost emisă (în 1606) de Johannes Kepler: „Steaua magilor" n-a fost, de fapt, o stea, ci aspectul pe care l-a luat, pentru observatorul de pe Pământ (Asia Mică, Mesopotamia) tripla conjuncţie a lui Jupiter şi a lui Saturn în constelaţia Peştilor. Este un fenomen destul de rar: spre deosebire de conjuncţiile simple ale acestor planete vizibile cu ochiul liber, care au loc la aproximativ fiecare 20 de ani, o triplă conjuncţie se produce la intervale de sute de ani. (Ultima triplă conjuncţie a lui Jupiter şi a lui Saturn a avut loc în constelaţia Berbecului, fiind observată în 1940 – 1941, din august până în februarie; ea a trezit interes numai în rândurile specialiştilor de pe planeta noastră supusă în acei ani distrugerilor ultimului război mondial; următoarea triplă conjuncţie a lui Saturn şi Jupiter nu va fi vizibilă decât pentru nepoţii nepoţilor noştri; ea va avea loc în 2198).

Or, calculele ne arată că în anii 860 şi 7 î.e.n. au avut loc asemenea triple conjuncţii în constelaţia Peştilor! Aşadar anul 7 î.e.n. dacă luăm în considerare erorile de calcul ale lui Dionisie cel Mic, precum şi unele evenimente istorice (moartea lui Irod,

uciderea pruncilor din Betleem ş.a.) ar putea fi socotit anul naşterii lui Iisus. (Uciderea copiilor din Betleem este un fapt istoric: într-o culegere de anecdote din timpul domniei lui August, autorul latin Macrobius, folosind numeroase citate din operele unor autori mai vechi, unele între timp pierdute, arată că împăratul se mâniase auzind că Irod – Herodes, contemporanul său, poruncise uciderea copiilor sub doi ani – *infra bimatum* precizează textul lui Macrobius). Este adevărat, conjuncţii simple ale lui Jupiter şi ale lui Saturn au avut loc şi în anii 126 î.e.n., dar – cum arată Richard Hennig care îmbrăţişează cu căldură ipoteza lui Kepler – ele erau aproape imposibil de observat: „... prima oară, conjuncţia s-a produs la începutul serii, când razele apusului de soare o făceau aproape invizibilă, iar a doua oară în plină zi, într-un moment când cele două planete se aflau în afara razei de vizibilitate. Numai conjuncţia din anul 7 înaintea erei noastre a fost perfect vizibilă; mai mult: ea s-a repetat de trei ori, cu maxime succesive la 23 mai, 3 octombrie şi 4 decembrie".

De altfel, fiind vorba de data aceasta de o triplă conjuncţie, o luminozitate mai intensă este firească. Ne-o confirmă şi o tabletă de lut ars găsită în ruinele Babilonului, unde „steaua" a fost observată, vreme de cinci luni, în cursul anului 7 î.e.n.; inscripţia cuneiformă, provenind de la şcoala astronomică din Sippar, lângă Babilon, anunţă succint: „Jupiter şi Saturn în zodia Peştilor". Avem toate motivele să credem că magii – s-au măcar o parte din ei – veneau din Babilon şi că au pornit la drum imediat după a doua maximă a conjuncţiei, la începutul lui octombrie, aceasta fiind perioada cea mai favorabilă călătoriilor în acea regiune cu veri toride.

Călătoria de la Babilon la Ierusalim durează aproximativ o lună şi jumătate. Suntem deci îndreptăţiţi să presupunem că magii au sosit la Ierusalim în a doua jumătate a lui noiembrie şi că a treia conjuncţie, cea de pe 4 decembrie, i-a prins aici. „... şi iată că steaua pe care o văzuseră la răsărit mergea înaintea lor [...] Şi văzând ei steaua s-au bucurat cu bucurie mare foarte". Cum Betleemul este la sud de Ierusalim, în cazul unei călătorii efectuate după-amiază, „steaua" profetică, foarte strălucitoare la apropierea amurgului, trebuie să fi dat într-adevăr impresia că „mergea înaintea lor".

Firește, cele de mai sus sunt numai presupuneri – nu putem afirma cu certitudine că lucrurile s-au desfăşurat în felul acesta, ci doar că s-ar fi putut desfăşura astfel. Dar tripla conjuncţie

din anul 7 î.e.n. este o certitudine, iar ipoteza lui Kepler n–a avut partizani numai printre astronomi ca R. Hennig ci şi printre cercetători catolici ca Steinmetzer sau Hontheim.

Cât despre Richard Hennig, a reconstituit artificial – între 1933 şi 1937 – drumul „stelei magilor" la planetariul din Düsseldorf, demonstrând ipoteza lui Kepler în faţa a mii de vizitatori, până ce un ordin al autorităţilor naziste a oprit aceste demonstraţii; în timpul războiului un bombardament aerian a transformat planetariul din Dusseldorf într–un morman de ruine.

Textul evanghelic este foarte lapidar în privinţa magilor: nu ni se spune câţi erau, cum se numeau, nici măcar din ce ţări erau de felul lor, ci numai că veneau „de la răsărit", că s–au închinat în faţa ieslei în care se afla noul născut, căruia i–au adus în dar aur, smirnă şi tămâie, apoi că, spre a scăpa de zbirii lui Irod, au plecat pe alt drum decât cel pe care veniseră; singurul eveniment istoriceşte verificat rămâne apariţia strălucitoarei stele din anul 7 î.e.n. – în măsură să ne ducă la admiterea argumentelor, de altfel foarte logice, în favoarea ipotezei lui Kepler.

În decursul celor aproape două milenii ce s–au scurs de la ipoteticul drum al magilor, legenda a ţesut în jurul lor povestiri conţinând elemente fantastice sau miraculoase, de asemenea i–au înzestrat cu date amănunţite privind identitatea lor – date deloc brodate pe fondul unor motive istorice ci pe acela al unei fantezii mitice. Evoluţia acestei „legende pioase" (expresia este consacrată în literatura cu caracter religios), interesantă şi plină de învăţăminte exemplifică într–un fel tipic procesul de amplificare a unui eveniment (real sau imaginar) până la statornicirea lui ca tradiţie aproape general acceptată. Etapele acestei evoluţii sunt de–a dreptul pasionante; sau, pentru a folosi expresia lui James O'Donnel (în *Shrine of the Magi* – „Chivotul magilor" – în *Reader's Digest*, ianuarie 1972): „Relatarea din Evanghelie ne oferă, de fapt, primele date în legătură cu un soi de pioasă povestire poliţistă [...]".

Această „povestire poliţistă", presărată cu tot felul de personaje şi situaţii enigmatice, porneşte din Bizanţul de la începutul secolului al IV–lea e.n. şi anume de la împărăteasa Elena (circa 250 – circa 330, după alte surse circa 247 – circa 327) o femeie frumoasă, posedând una dintre cele mai interesante biografii: mai întâi hangiţă într–un orăşel din Asia Mică, devine concubina lui Constantin Chlorus, unul dintre cei patru împăraţi romani care

au domnit simultan şi care apoi a fost înlăturat de către împăratul „principal", Diocletian; când fiul ei, Constantin, care primise o educaţie militară, ajunge împărat, o proclamă oficial împărătească; se pare că împărăteasa Elena primise (în jurul anului 313) botezul, după care organiză cu mult zel căutarea de relicve: găsi crucea pe care fusese răstignit Iisus, mormântul lui Iisus (între timp s-au mai găsit câteva asemenea morminte în peşterile de lângă Ierusalim...), de asemenea celebrul „veşmânt sfânt", necroit, al lui Iisus, („cămaşa lui Christos") şi care se găseşte azi într-o biserică din Trier (mai există cam douăzeci asemenea veşminte în alte părţi).

Între altele, împărăteasa Elena (pe care mai târziu biserica catolică a sanctificat-o) a descoperit mormintele celor trei magi, în trei ţări diferite ale Orientului, a deshumat osemintele şi le-a transportat la Constantinopol. Astfel s-au adăugat două verigi legendei: mai întâi, că magii erau trei la număr – textul Evangheliei sugerează numai că erau mai mulţi (de vreme ce foloseşte pluralul când vorbeşte de ei) şi în al doilea rând că erau din trei ţări diferite (Evanghelia spune numai „de la răsărit").

La Constantinopol, relicvele au stat trei veacuri, după care au fost transportate la biserica San Eustorgio din împrejurimile oraşului Milano, unde au rămas vreme de alte cinci veacuri, transformând modesta (până atunci) biserică într-un loc de pelerinaj vizitat de numeroşi creştini veniţi din ţările Europei apusene. Cum a stabilit împărăteasa că magii erau în număr de trei, constituie o enigmă – fapt e că şi după descoperirea presupuselor morminte în arta creştină primitivă numărul lor variază între doi şi doisprezece, ei fiind numiţi ba „magi", ba „înţelepţi", dar în nici un caz „regi" sau „crai". Deocamdată...

În sfârşit, în secolul al V-lea, papa Leon I (pe care istoria ecleziastică l-a supranumit cel Mare deoarece l-a convins pe Attila, ajuns aproape sub zidurile Romei, să se retragă) decise oficial că erau într-adevăr trei magi de vreme ce şi darurile erau în număr de trei (aur, smirnă, tămâie) şi trebuiau cărate de trei oameni voinici; începând cu acea decizie papală, nici un credincios n-a mai pus la îndoială numărul magilor.

În secolul al VII-lea s-au făcut pentru prima oară auzite numele celor trei: Gaspar, Melchior şi Balthazar. Nu se cunoaşte cine este iniţiatorul acestui botez peste veacuri şi nici de unde a luat numele acestea. Unul dintre primii care le aşterne în scris este călugărul englez Bede (sau Beda) „cel vrednic de cinste"

(Venerabilis: 672 – 735), stareţul mânăstirii Jarrow, posesor al unei culturi enciclopedice (pentru acea vreme) şi primul care a folosit în scris cronologia de la naşterea lui Christos; în respectiva scriere, datând de la începutul secolului al VIII-lea, Beda Venerabilul ne dă şi amănunte privind înfăţişarea (!) magilor: „Primul dintre magi se zice că a fost Melchior, un bărbat în vârstă cu părul sur. Al doilea, Gaspar, era un tânar voinic şi roşcovan. Al treilea, cu părul închis la culoare şi barbă bogată, pe nume Balthazar. Melchior a adus aur ca dar pentru rege, Gaspar tămâie pentru Dumnezeu, iar Balthazar smirnă pentru făptura umană muritoare". (O'Donnell: „Începuse procesul de caracterizare a magilor").

Această descriere, pe care O'Donnell o califică drept „speculaţie erudită" (*learned speculation*) i-a inspirat pe artiştii de mai târziu; Balthazar, de pildă, a devenit din ce în ce mai brunet, apoi a început să fie caracterizat drept „maur" şi până la urmă a ajuns negru; magul negru apare mai întâi în frescele din secolul al XIV-lea, fiind consacrat definitiv în celebrul tablou al lui Dürer „Închinarea magilor" (1504; astăzi la Muzeul Oficiilor din Florenţa), ceea ce contrazice evident textul evanghelic – Africa, de unde ar fi putut veni magul negru se află la sud-vest de Ierusalim, iar nu la răsărit de unde se presupune că ar fi venit magii. (O inadvertenţă care nu are, firește, nici o legătură cu calităţile artistice excepţionale ale capodoperei lui Albrecht Dürer).

Dar cum au devenit magii crai? Şi, înainte de orice, de ce a fost nevoie să devină crai? Răspunsul la această întrebare probabil că trebuie căutat în aşa-numitele Didahii (Învăţătura apostolilor) unde credinciosul este îndemnat să nu urmărească zborul păsărilor „că de aci până la slujirea idolilor nu-i decât un pas" şi unde astrologia şi magia („vrăjitoria") sunt condamnate, căci prin ele se ajunge de asemenea „la slujirea idolilor". Trebuie spus că în prima perioadă a creştinismului primitiv, propovăduitorii lor erau preocupaţi de astrologie şi de practicile magice, întocmai ca şi reprezentaţii celorlalte culte; aceasta reiese şi dintr-o scrisoare a împăratului Adrian, care în jurul anului 131 vizitase Egiptul. „Cei care-şi zic episcopi ai lui Christos – scrie el – se închină lui Serapis. Nu există aici conducător de sinagogi, samaritean sau episcop creştin care să nu fie astrolog, prezicător sau vrăjitor". Firește că magii erau şi ei astrologi şi, fiind preoţi, practicau şi diverse ritualuri magice (rădăcina identică a termenilor „mag" şi „magie" nu este întâmplătoare), ceea ce nu prea corespunde cu

învăţăturile apostolilor. La această concluzie a ajuns, se pare, şi Tertulian, la începutul secolului al III-lea; în orice caz, părintele literaturii creştine, cum i se spune lui Tertulian din Cartagina, a fost primul care în scrierile sale foloseşte pentru magi numele de regi (crai). Această interpretare a lui, în contradicţie cu textul evanghelic, n-a fost acceptată decât mult mai târziu, mai întâi în Germania (O'Donnell: „Mulţi ani, regii germani au recunoscut suveranitatea împăraţilor romani prezentându-le daruri; germanilor li se părea firesc ca cei trei regi să se închine divinului lor suveran aducându-i daruri").

Sarcofagele conţinând osemintele magilor (crailor) au rămas la biserica San Eustorgio până în anul 1164, când împăratul Germaniei, Frederic I Barbarossa, asediază şi cucereşte Milano: consilierul împăratului, Rainald von Dassel, cancelar şi arhiepiscop de Colonia (Köln) ceru şi obţinu relicvele de la San Eustorgio ca pradă de război. Cu un alai impresionant, moaştele, aşezate într-un sarcofag luxos în formă de navă, au fost transportate cu mare pompă peste Alpi, prin Burgundia şi apoi în lungul Rinului până la Colonia, fiind depuse în catedrala carolingiană datând din veacul al IX-lea; ele se află şi astăzi la Colonia. (O procesiune asemănătoare avea să se desfăşoare, aproape un sfert de mileniu mai târziu, pe meleagurile moldovene, în vremea lui Alexandru cel Bun: aducerea moaştelor sfântului Ioan cel Nou de la Cetatea Albă la Suceava. Acest Ioan, negustător din Trebizonda – Trapezunt, astăzi Trabzon, în Asia Mică – fusese decapitat în 1332 din ordinul hanului tătarilor; când alaiul cu moaştele lui se apropia de Iaşi, domnul, cu boierii, clerul şi mulţimea de norod i-au ieşit în întâmpinare, „cu făclii [...] cu tămâie şi cu miruri bine mirositoare" după cum ne asigură învăţatul călugăr Grigorie Ţamblac într-un panegiric închinat negustătorului martirizat de tătari la Cetatea Albă).

Abia în 1220 a fost terminat chivotul în care au fost depuse moaştele celor trei crai; construit în forma unei bazilici în miniatură, cântărind o jumătate de tonă, chivotul este opera celor mai renumiţi meşteri orfevrieri ai vremii, în frunte cu Nicolas din Verdun; statuetele crailor şi ale Maicii Domnului sunt acoperite cu foiţă de aur, iar cele 28 de statuete ale apostolilor şi profeţilor, înalte de 33 centimetri, sunt gravate în argint şi placate cu aur. În 1248, cetăţenii oraşului prosper Colonia au hotărât să construiască o clădire demnă de asemenea relicve: au dărâmat vechiul edificiu ridicând celebra catedrală situată pe malul Rinului,

monument al arhitecturii gotice, devenit semnul iconografic al oraşului. (O'Donnell: „... catedrala de astăzi nu numai că adăposteşte sarcofagul, dar a fost inspirată de el").

Şi toate astea pentru a adăposti osemintele unor magi despre care nici măcar nu se ştie dacă au existat aievea... Dar legenda, element al culturii universale şi oglindă a sentimentelor etern umane, îşi are legile ei, una dintre ele fiind persistenţa. De aceasta mi-am amintit în luna decembrie a anului 1972 când, aflându-mă călător în Valea Rinului, am remarcat că mai multe hanuri, restaurante şi moteluri poartă pe firmele lor numele *Zu den Drei Königen* – „La cei trei crai" – în amintirea somptuoasei procesiuni de-acum peste 800 de ani, al cărei itinerar trecea pe-aici; la campingul unde am poposit atunci, nu departe de oraşul Maienţa, patria tipografiei, un afiş invita turiştii să se deplaseze într-un sat din apropiere, unde în cadrul unui spectacol de folclor tineri artişti amatori urmau să interpreteze vechea dramă populară „Închinarea crailor" – ceea ce, iarăşi, mi-a amintit de „vicleiemul" sau „irozii", care de bună seamă că au o veche tradiţie şi pe meleagurile noastre, de vreme ce de ei pomeneşte, în cronica sa, Nicolae Costin.

Ceea ce izbeşte de la început pe cei ce cercetează originile creştinismului este bogata sa simbolistică, mulţimea de noţiuni convenţionale reprezentând – adesea fără o evidenţă sau măcar aparentă corespondenţă analogică – persoane sau idei legate de dogmă şi de cult. (Există chiar o ramură a teologiei – simbólica – al cărei obiect îl constituie studiul comparativ al simbolurilor de credinţă ale diferitelor confesiuni). Printre aceste simboluri, un rol foarte important este rezervat animalelor care, cum remarcă A. Donini, „au pătruns şi fac parte din poezia, arta şi adesea chiar din dogmele teologice. Mielul şi bunul păstor, peştele-Iisus al catacombelor şi al primilor apologeţi, porumbelul identificat cu «sfântul duh», mitul şarpelui care ispiteşte sunt toate elemente care fac astăzi parte din doctrina creştină".

În pofida numeroaselor ipoteze şi teorii mai mult sau mai puţin fundamentate, câteva dintre aceste reprezentări simbolice şi-au păstrat până astăzi caracterul enigmatic; de pildă, nu este deloc lămurită originea figurilor emblematice reprezentându-i pe cei patru evanghelişti: pentru Marcu un leu, pentru Luca un taur, pentru Ioan un vultur şi pentru Matei un înger. (Republica Veneţiană a adoptat şi ea, în vremurile ei de glorie, leul ca semn

iconografic, ceea ce nu constituie însă câtuşi de puţin o enigmă: marea basilică ridicată în anul 830 şi piaţa cu porumbei din centrul oraşului lagunelor, astăzi clasice obiective turistice, se numesc San Marco).

În general, originea acestor reprezentări simbolice este pusă în legătură cu imaginile (fantastice) conţinute în două versete din al patrulea capitol al *Apocalipsului*: „Şi înaintea tronului, ca o mare de sticlă, asemenea cu cristalul. Iar în mijlocul tronului şi împrejurul tronului patru fiinţe, pline de ochi, dinainte şi dinapoi. Şi fiinţa cea dintâi era asemenea leului, a doua fiinţă asemenea viţelului, a treia fiinţă avea faţă ca de om, iar a patra fiinţă era asemenea vulturului care zboară".

Este probabil ca două să fi fost pricinile pentru care tradiţia creştină a asimilat „... în mod abuziv, fără îndoială" (R. Hennig) cele patru „fiinţe" cu evangheliştii: faptul că erau patru şi că se aflau în jurul „tronului ceresc". „În sine", arată tot R. Hennig, „această asimilare este pentru noi lipsită de interes. Dar problema devine pasionantă de îndată ce cercetăm cauzele şi împrejurările care au dus la această viziune a celor patru fiinţe din *Apocalips*, căci regăsim astfel relaţiile misterioase care, dintotdeauna, au legat poezia de astrologie". (Desigur că termenul „poezie" trebuie înţeles aici în sensul de „fantezie", „imaginaţie").

Ipoteza profesorului Hennig din Düsseldorf este cât se poate de interesantă. După ce arată că *Apocalipsul* reia unele idei pe care le găsim în miturile astrologice ale diverselor popoare din antichitate, autorul ipotezei susţine că acei „ochi dinainte şi dinapoi" nu sunt altceva decât stelele din marile spaţii ale universului, iar cele patru „fiinţe" sunt de fapt patru semne ale zodiacului, situate pe bolta cerească la nouăzeci de grade unul faţă de celălalt. În privinţa Leului şi a Taurului, lucrurile sunt lămurite; Fiinţa cu „faţa ca de om" este Vărsătorul (Aparul), semn al zodiacului cu figură umană. Cu a patra constelaţie, lucrurile sunt ceva mai complicate: respectând întocmai datele (nouăzeci de grade), această constelaţie ar trebui să fie Scorpionul (Scorpia) – dar, ne spune R. Hennig, cei vechi aveau oroare de scorpioni, animale veninoase în ţările calde, şi atunci au înlocuit această constelaţie zodiacală din emisfera sudică, printr–o alta, vecină, mai „favorabilă" şi anume cu Vulturul, situată la sud de Lebăda şi având o stea de primă mărime, Altair, lesne observabilă.

Înainte de a aprofunda această ipoteză (al cărei punct slab constă tocmai în faptul că, teoretic, Vulturul nu–şi găseşte locul

în schema elaborată de R. Hennig) se cuvine să insistăm asupra importanţei deosebite pe care cei vechi o acordau astrologiei. Desigur că astăzi ea este (pe bună dreptate) privită ca o pseudoştiinţă – la aceasta contribuind şi trista faimă pe care i-au creat-o, în vremurile mai noi, diferiţi prezicători şi întocmitori de horoscoape (unii dintre ei îşi zic magi...). Dar nu este mai puţin adevărat că, în antichitate, astrologia, apanaj al preoţimii diferitelor culte celebrate mai ales în regiunile Orientului Apropiat, a dus la studiul corpurilor şi fenomenelor cereşti, al mişcării stelelor, constituind astfel o precursoare a astronomiei moderne – ea corespunde stadiului preştiinţific al astronomiei.

Unul dintre centrele celebre ale astrologiei antice era Babilonul, care a influenţat atât pe profeţii evreilor cât şi pe propovăduitorii din perioada creştinismului primitiv (episodul „Stelei magilor" este numai un exemplu), influenţe care se reflectă în unele texte din Vechiul Testament ca şi din Noul Testament, în ciuda opreliştilor puse de aceşti profeţi de propovăduitori monoteişti, care vedeau în cultul astrelor o întoarcere la zeităţile păgâne („că de aci până la slujirea idolilor nu-i decât un pas"...). Ori, în vechiul Babilon, cele patru semne ale zodiacului reprezentate prin Leu, Taur, Scorpion şi Vărsător erau semnele în care Soarele intra, succesiv, în cele patru anotimpuri; vreme de peste două mii de ani, în mileniile al IV-lea şi al III-lea î.e.n., Taurul a fost semnul echinocţiului de primăvară, Leul al solstiţiului de vară, Scorpionul al echinocţiului de toamnă şi Vărsătorul al solstiţiului de iarnă; ei erau „cei patru păzitori ai cerului" babilonean pe care, potrivit ipotezei lui R. Hennig, *Apocalipsul* i-a preluat numindu-i „fiinţe" ce stau alături de „tronul ceresc".

Aşa a fost vreme de două milenii, până în jurul anului 2100 î.e.n., când aceste date astronomice au suferit modificări datorită mişcării cunoscute sub numele de procesiunea echinocţiilor: deplasarea lentă şi în sens retrograd a punctelor echinocţiale pe ecliptică, dând naştere unui avans al momentului echinocţiului. Atunci, în anul 2100 i.e.n., începutul primăverii a trecut în semnul Berbecului, al verii în Cancer, al toamnei în Balanţă şi al iernii în Capricorn. Apoi, în anul 100 e.n., „punctul vernal" (punctul echinocţial corespunzând trecerii Soarelui din emisfera australă în cea boreală) s-a schimbat din nou, începutul primăverii trecând din semnul Berbecului în al Peştilor, iar al celorlalte anotimpuri în, respectiv, Gemeni, Fecioara şi Săgetător. Conform ipotezei

Hennig, tradiţia iudeo-creştină „a păstrat datele astronomiei primitive a Babilonului şi cele patru «fiinţe» ale Apocalipsului au continuat să păzească cerul, cu toate că trecuseră douăzeci şi unu de veacuri de când se produsese schimbarea. E un fapt că în materie de astronomie oamenii s-au arătat întotdeauna ciudat de conservatori..."

Cu menţiunea că deocamdată nu poate fi vorba de astronomie, ci mai degrabă de precursoarea ei nemijlocită, astrologia, vom consemna că ipoteza profesorului Hennig (interesantă, nu lipsită de verosimilitate, în ciuda argumentaţiei pe alocuri inconsistentă) are meritul incontestabil de a scoate încă o dată în relief influenţele şi practicile religiilor orientale – în speţă ale astrologiei sacerdotale babilonene – asupra dogmei creştine şi a scrierilor ei canonice.

Aceste influenţe sunt evidente; heruvimii, de pildă, erau la origine tauri înaripaţi aşezaţi la intrarea templelor babilonene pentru a alunga duhurile rele – mai târziu îi găsim la templul din Ierusalim şi, în sfârşit, în creştinism devin îngerii care în ierarhia cerească sunt plasaţi între arhangheli şi serafimi; la origine, serafimii fuseseră ei înşişi şerpi. De altfel, cum remarcă pe bună dreptate A. Donini: „Şarpele şi taurul sunt cele două animale care au lăsat urmele cele mai adânci în practica religioasă a triburilor lui Israel" – fiind preluate apoi de teologia creştină; însuşi numele serafimilor se trage din ebraicul *seraph* (la plural: *seraphim*) care înseamnă şarpe.

Cât priveşte taurul, este unul dintre animalele cele mai răspândite în simbolistica tuturor cultelor antichităţii – la hitiţi, fenicieni (Moloch), sabeeni, cimbri, în Creta (Minotaurul), Egipt (Apis, Serapis) Capadocia, Grecia (Zeus), Spania, mai târziu şi pe meleagurile noastre odată cu pătrunderea cultului lui Mithra (în Dacia s-au descoperit până acum 280 monumente mithriace, între care 15 statui!). Viţelul de aur pe care şi l-au făurit evreii la poalele Muntelui Sinai, stârnind mânia lui Moise, ca şi cel căruia, câteva secole mai târziu, i se mai închina regele Jeroboam (circa 926 – circa 907 î.e.n.) erau tauri (în devenire...) şi uneori chiar Jahve este personificat prin acest animal, simbol al forţei şi fertilităţii.

Dar numai aceste atribute (forţa şi fertilitatea) nu sunt în măsură să explice satisfăcător răspândirea cultului pe o arie atât de uriaşă şi într-un fel atât de durabil. Pentru aceasta trebuie să ne întoarcem la Babilon, metropola astrologiei antice, unde pe tabelele de lut ars care descriu zodiacul s-a găsit inscripţia

„La început a fost taurul". Aşa cum arătam, vreme de peste două milenii, între aproximativ 4300 şi 2100 î.e.n., punctul vernal se afla în zodia Taurului; de altfel, ziua în care Soarele intra în semnul Taurului era prima zi a anului babilonean.

La fel de puternic era înrădăcinat cultul taurului şi în Egipt, ţară din care veneau israeliţii care la poalele Muntelui Sinai îşi făuriseră „viţelul de aur" la care se închinau. Egiptul era, ca şi Babilonul, o ţară păgână, ceea ce justifică mânia lui Moise. Scurtă vreme după acest acces de idolatrie al israeliţilor, Moise porunci să fie sărbătorită „prima lună" a anului prin sacrificarea unui miel şi printr-o masă solemnă la care să se mănânce „mielul pascal" – sărbătoare menită să marcheze reînnoirea naturii în primăvară, dar şi trecerea de la idolatrie la monoteism: de vreme ce în jurul anului 2100 î.e.n. punctul vernal trecuse din semnul Taurului în al Berbecului se cuvenea ca viţelul să fie înlocuit de miel.

Creştinismul a preluat (către sfârşitul secolului al II-lea) ritul pascal iudaic al sacrificării mielului; aşa cum la evrei reînnoirea naturii în primăvară se împletea cu amintirea eliberării din robia egipteană, tot astfel la creştini se împletea cu învierea lui Christos. Diferenţele dintre confesiuni cu privire la data acestei sărbători se explică prin aceea că bisericile din răsărit, unde procentul convertiţilor evrei este important, celebrau Paştele evreiesc ca sărbătoare a învierii, pe când bisericile din apus, unde precumpăneau convertiţii proveniţi dintre păgâni, au preferat duminica imediat următoare după Paştele evreiesc; Conciliul din Niceea (325) a hotărât ca sărbătoarea să aibă loc în duminica de după prima lună plină de primăvară, ceea ce o plasează între 21 martie şi 26 aprilie.

În sfârşit, se cuvine consemnată o interesantă contribuţie românească la studiul istoriei vechii culturi babilonene şi influenţelor exercitate de ea asupra culturilor din Orientul Apropiat: *Cosmologie şi alchimie babiloneană* de Mircea Eliade, apărută la Bucureşti, în 1937.

Unul dintre simbolurile frecvente ale creştinismului primitiv este peştele; mai ales în perioada când statul roman şi conducătorii săi (împăraţii Titus, Diocleţian, Traian, Nero) persecutau pe creştini, imaginea peştelui servea drept semn secret de recunoaştere – ea s-a păstrat până astăzi pe pereţii catacombelor în care se refugiau cei persecutaţi, în bisericile cele vechi, pe pietre de

mormânt şi pe alte monumente din primele veacuri ale erei noastre.

Originea acestui simbol al primilor creştini constituie până astăzi o enigmă. S–au emis, în decursul ultimelor şaptesprezece sau optsprezece veacuri, numeroase ipoteze menite să explice de ce Tertulian, de pildă, foloseşte expresia „peştele nostru Iisus" şi de ce îi desemnează pe creştini ca „peştişori din cortegiul lui

Inscripţie creştină timpurie, din catacombele de la San Sebastian (Roma) cu semnul peştelui

Iisus", de asemenea cum s–a statornicit obiceiul de a se mânca peşte în zi de post (vinerea) etc. etc. despre toate acestea, în scrierile Noului Testament nu se menţionează nimic, ceea ce nu face decât să adâncească misterul.

Dintre aceste ipoteze (şi ele se numără cu zecile) vom reţine trei care prezintă unele garanţii de veridicitate: una din domeniul filologiei (de fapt bazată pe un acrostih), a doua din cel al ritualului, a treia legată (iarăşi!) de mişcarea astrelor.

În limba greacă, peştele se numeşte „ichtus" (intrat în majoritatea limbilor moderne ca rădăcină a unor termeni ca ihtiologie, ihtiosaur ş.a.); fiecare dintre literele acestui cuvânt, pretinde ipoteza menţionată, este iniţiala câte unui cuvânt al unei fraze liturgice greceşti: *Iesous Christos Theou Uios Soter*, adică „Iisus Christos, fiul lui Dumnezeu, mântuitor". Cine a emis primul această ipoteză, bazată, cum se vede, pe un simplu acrostih, nu se ştie; emisă în secolul al IV-lea, a fost acceptată multă vreme, deşi respectiva frază grecească are o topică destul de complicată. O bună parte a cercetărilor mai noi au renunţat să mai ia în considerare această ipoteză (A. Donini: „... aici rămânem pe terenul unei ingenioase imaginaţii". R. Hennig: „Explicaţia este foarte ingenioasă, dar falsă").

O altă ipoteză este emisă chiar de Tertulian, părinte al bisericii latino-africane şi apologet al creştinismului, în lucrarea sa *De baptismo* („Despre botez") scrisă în jurul anului 200; el crede că imaginea peştelui trebuie interpretată în legătură cu ritualul creştin al botezului în apă. Fraza respectivă, citată adesea atât de adepţii acestei explicaţii, cât şi de adversarii ei, este o simplă afirmaţie care nu aduce nici un fel de argumente în favoarea ei: *Sed nos pisciculi secundum ichtun nostrum Jesum Christum in aqua nascimur, nec aliter quam in aqua permanendo salvi erimus* („Dar noi, peştişorii, ne naştem în apă după cum s-a născut peştele nostru Iisus Christos şi nu vom fi mântuiţi decât dacă vom rămâne în apă"). Interesant este faptul că această (posibilă) explicaţie a găsit adversari şi printre teologii creştini – poate şi datorită faptului că nu i-au putut ierta autorului ei ataşamentul faţă de „erezia" lui Montanus; acesta, preot frigian al Cibelei trecut la creştinism, a fondat (în jurul anilor 160–170) secta montaniştilor, care credeau că toate învăţăturile dogmatice ale bisericii sunt influenţate de intervenţia perpetuă a „Sfântului Duh" pe care-l numeau Paraclet (termenul „proclet" a pătruns şi în limba noastră veche, se pare că din bulgară, cu sensul „afurisit", „blestemat", „eretic", iar la figurat cu sensul „ticălos", „ipocrit").

Enigma originii acestui simbol al peştelui a pasionat numeroşi oameni de ştiinţă; profesorul Franz Iosef Dölger, istoric şi arheolog, a scris chiar un amplu studiu intitulat *Ichtys* (apărut în 1910), în care analizează simbolurile de acest fel în diferitele culte ale antichităţii şi în perioada creştinismului primitiv – fără a ajunge la o concluzie pertinentă, iar mai târziu (în 1930) va admite că simbolul creştin al peştelui a rămas o enigmă. Cercetătorii mai noi resping ipoteza lui Tertulian (A. Donini: „... o asemenea

explicaţie este doar rodul fanteziei") şi arată că, înainte de a intra în simbolistica vechilor comunităţi creştine, peştele fusese totemul diferitelor triburi de pescari din Palestina, unde se transformase apoi într-un zeu personificat, că divinităţi cu capete de peşti sunt frecvente şi în alte religii aparţinând aceleiaşi perioade, că Josua din Vechiul Testament este şi el numit „fiul peştelui". Iar A. Donini menţionează că „Peştişori sacri sunt crescuţi şi astăzi în unele lacuri ale moscheilor din Edessa şi din Tripoli, pe coasta siriană, la mică distanţă de locurile unde se răspândise la început predica evanghelică" – ceea ce ne poate duce la concluzia că, relict al unui vechi cult totemic local, peştele a pătruns şi în islamism aşa cum pătrunsese mai înainte în iudaism şi creştinism.

A treia ipoteză, emisă de R. Hennig, se aseamănă întrucâtva cu cele privitoare la simbolistica legată de reprezentările evangheliştilor şi de mielul pascal; cum arătam mai înainte, în jurul anului 2100 î.e.n., punctul vernal a ieşit din constelaţia Taurului intrând în cea a Berbecului, şi ca urmare un număr de concepte religioase legate de taur au fost „transferate" asupra berbecului (mielului) – religia mozaică, de pildă, a ales mielul ca simbol al începutului de an, iar Paştele a început să fie sărbătorit printr-o masă comună la care se consuma carnea animalului sacrificat, rânduială moştenită apoi de comunităţile creştine. Mai târziu, în jurul anului 100 e.n., punctul vernal a intrat în zodia... Peştilor (!). „De aceea", susţine autorul acestei interesante ipoteze, „nu este deloc surprinzător că noul semn al primăverii a fost ales de către credincioşi, atât ca simbol, cât şi ca semn de recunoaştere, cu atât mai mult cu cât nici unul dintre preceptele doctrinei creştine nu se opunea. Căci era neapărat necesar ca primii creştini să aibă un semn anume pentru a se recunoaşte între ei fără să atragă atenţia celor care-i persecutau".

În sprijinul ipotezei sale, profesorul Hennig aduce un argument raţional şi anume că trecerea punctului vernal în constelaţia Peştilor şi alegerea de către creştini a peştelui ca semn de recunoaştere coincid din punct de vedere cronologic: ambele au avut loc în jurul anului 100 e.n. În schimb, afirmaţia sa că „peştele – simbol a dispărut imediat după victoria lui Constantin asupra lui Maxenţiu", este hazardată; se face aici o aluzie la o altă „legendă pioasă", ajunsă până la noi prin mijlocirea lui Eusebiu din Cezareea, care pretinde că, în ajunul bătăliei decisive de la Pons Milvius (28 octombrie 312), Constantin ar fi zărit pe cer

o cruce luminoasă cu inscripţia *In hoc signo vinces* – „prin acest semn vei învinge".

Este, desigur, o afirmaţie care merită a fi investigată în contextul ei istorico – social cuprinzând perioada trecerii de la creştinismul primitiv la biserica organizată; şi apoi, ca şi în cazul altor miracole, o investigaţie întreprinsă cu cunoştinţele noastre de astăzi ar putea să înlăture caracterul supranatural al fenomenului – cu alte cuvinte miracolul să se dovedească a nu fi câtuşi de puţin un miracol...

Fragment (bust) din statuia lui Constantin ce Mare aflată inițial în Forumul roman

Flavius Valerius Constantinus este cunoscut în istorie sub numele de Constantin cel Mare, întemeitor al unuia dintre cele mai prestigioase oraşe europene, Constantinopol (Bizanţ, astăzi Istambul), capitală a unui imperiu care va dura un mileniu. Ca şi alţi împăraţi – soldaţi din vremea lui, Constantin nu era originar din Roma, ci dintr–o provincie mărginaşă: s–a născut în jurul anului 280, la Naissus (astăzi Niş, în Iugoslavia), fiind destinat carierei militare pe care o urmase şi tatăl său. La Roma, sub împăraţii Diocleţian şi Galeriu, Constantin a crescut – potrivit lui Ernest Hauser, autorul unui interesant studiu – „în sunetul trompetelor, printre legionari şi cai". Mai târziu, în Britania, ia parte la reprimarea revoltei picţilor şi scoţilor, luptând alături de tatăl său, Constanţiu; două luni mai târziu Constanţiu moare la York, iar legionarii, care–l admirau pe Constantin pentru calităţile sale de militar, îl aleg împărat. Constantin a trebuit să–i combată pe ceilalţi candidaţi, printre care pe Maxim, pe care–l învinse obligându–l să se sinucidă, apoi

pe fiul acestuia, Maxenţiu. Înainte de lupta decisivă cu Maxenţiu se produse aşa-zisul miracol.

Legenda povesteşte că, în timp ce se afla în tabăra lui, situată pe malul stâng al Tibrului, lângă podul Milvius, Constantin a văzut, deasupra soarelui care asfinţea, o imensă cruce de flăcări, precum şi inscripţia „Prin acest semn vei învinge". (Deşi inscripţia era în limba maternă a lui Constantin, în greacă – *Touto nika* – ea este mai cunoscută în traducerea ei latină: *In hoc signo vinces*). Mai departe, Eusebiu relatează că, impresionat de această viziune, Constantin înscrise pe drapelul său primele două litere greceşti ale numelui lui Christos, după care porni la luptă şi zdrobi armata duşmană, iar Maxenţiu însuşi, îngreunat de masiva lui armură „se cufundă ca o piatră" în apele Tibrului. După care, Constantin se proclamă împărat unic al imperiului roman.

Această ultimă parte a relatării lui Eusebiu este conformă cu evenimentele istorice: Constantin l-a învins într-adevăr pe Maxenţiu, într-o bătălie crâncenă desfăşurată lângă Pons Milvius, după care s-a proclamat împărat – deocamdată al imperiului roman de apus. Cât priveşte crucea de flăcări pe care ar fi zărit-o la asfinţit, ea poate fi un fenomen de mult cunoscut de ştiinţă: în anumite condiţii atmosferice se produce această formă de halo, datorită reflecţiei şi refracţiei luminii în cristalele de gheaţă suspendate în atmosferă la mari înălţimi. Ce-i drept, forma cea mai obişnuită de halo este un cerc luminos şi colorat, dar se cunosc şi asemenea fenomene în care jocul de interferenţe luminoase poate produce fâşii de lumină orizontale şi verticale, formând o cruce în centrul căreia se găseşte soarele sau luna. Dacă fenomenul este de intensitate mai mare, se pot zări chiar şi sori laterali, pe care superstiţia medievală i-a interpretat ca fiind crucile celor doi tâlhari răstigniţi împreună cu Iisus...

„In ceea ce priveşte inscripţia *In hoc signo vinces*, desigur că este pură invenţie", notează R. Hennig şi adaugă: „Cel mult se poate admite că, zărind crucea, în mintea lui Constantin s-a născut spontan presentimentul că «prin acest semn ar putea să învingă»". Profesorul Hennig s-ar putea să aibă dreptate când socoteşte inscripţia ca „pură invenţie", mai puţin sigură este presupunerea sa că, zărind-o, în mintea viitorului împărat s-a născut spontan ideea despre puterea miraculoasă a semnului apărut pe cer, căci altfel Constantin n-ar fi aşteptat un sfert de veac pentru a se creştina – el a primit botezul abia pe patul de moarte; or, lupta de la Pons Milvius s-a dat la 28 octombrie 312, iar Constantin a murit la 22 mai 337.

Istoria ecleziastică a alterat în parte faptele istorice legate de domnia lui Constantin. Prin celebrul Edict de la Milano (313) de pildă, creştinismul n–a devenit religie oficială, de stat, ci a căpătat un statut legal, primind aceleaşi drepturi ca şi celelalte culte din Imperiu; importanţa acestui act legislativ constă în faptul că a pus capăt persecuţiilor la care fuseseră supuşi creştinii. Constantin nici măcar n–a fost primul împărat roman care intenţiona o recunoştere oficială a creştinismului – înaintea lui, Alexandru Sever (222 – 235), sirian de origine, propusese ca păgânismul, judaismul şi creştinismul să aibă dreptul de a concura liber, iar Filip Arabul (244 – 249) se creştinase, dar fusese înlăturat de către armată înainte de a putea lua măsuri legislative care să reglementeze situaţia confesiunilor. Iar după Constantin, nepotul său, împăratul Iulian (331 – 363) a renegt creştinismul, reinstaurând cultul zeilor (drept care a fost supranumit Apostatul). Dar chiar şi în timpul vieţii lui Constantin, rivalul său Licinius a dezlănţuit în regiunile răsăritene ale imperiului o nouă prigoană împotriva creştinilor: în fruntea unei armate de 130 000 oameni, Constantin porni împotriva lui Licinius şi–l învinse într–o sângeroasă bătălie lângă Adrianopole (astăzi Edirne, în Turcia), bătălie în care au pierit 34 000 oameni. Istoriografia creştină prezintă această luptă ca o bătălie „între lumină şi întuneric, între cruce şi idoli"; pentru a fi obiectivi, se cuvine să adăugăm şi raţiuni de ordin politic: Constantin nu putea tolera un rival atât de periculos în regiunile răsăritene ale imperiului – înfrângerea lui Licinius a dus la unificarea imperiului şi l–a consacrat pe Constantin unic suveran al întregului imperiu roman cuprinzând peste o sută de milioane supuşi. După bătălie, legenda ni–l prezintă pe Constantin pe malul Bosforului, lângă străvechiul sat Bizanţ, trasând pe sol, cu vârful lancei, conturul viitoarei capitale a Imperiului.

Viziunea lui Constantin din ajunul luptei de la Pons Milvius, deşi perfect explicabilă ca fenomen meteorologic, pare neverosimilă din punct de vedere istoric; oricât ar părea de curios, crucea apare destul de târziu ca simbol al creştinismului, deşi era cunoscută din vremuri străvechi ca simbol religios la egipteni, cretani, indieni şi în alte culte. Ca instrument de supliciu se pare că a fost folosit mai întâi de fenicieni; mai târziu, în epoca romană, era instrumentul cel mai frecvent de tortură pentru pedepsirea sclavilor care fugeau sau se făceau vinovaţi de încălcarea legilor stăpânilor, de asemenea pentru cei ce se răzvrăteau împotriva stăpânirii romane. Unul dintre exemplele cele mai cunoscute este înfiorătorul episod al răstignirii celor şase mii de

sclavi, luaţi prizonieri din rândul trupelor lui Spartacus şi lăsaţi să moară de-a lungul căii Appia, de la porţile Romei până la Capua.

Crucea pe care romanii îi răstigneau pe sclavii răzvrătiţi nu era de fapt o cruce - ea avea mai degrabă forma literei „T". Unii cercetători sunt chiar de părere că nu există o legătură între cruce ca simbol creştin şi instrumentul de supliciu rezervat de romani sclavilor fugiţi şi răzvrătiţilor. S. A. Tokarev este categoric în această privinţă: „Cultul crucii nu are nimic comun cu presupusul instrument de execuţie al lui Christos". Şi, mai departe: „Originea acestui simbol este încă greu de stabilit, dar, în orice caz, cultul crucii nu este legat de legenda răstignirii pe cruce a Mântuitorului". Iar A. Donini este şi el de părere că: „Chiar atunci când crucea a început să facă parte din arta funerară, nu-i întâlnim niciodată, până la o epocă foarte târzie, imaginea în tot realismul ei crud." Istoricul italian arată apoi că primele cruci - simbol creştine - de pildă cele care apar în catacombe - aveau forma literei „X", prin care romanii notau numărul 10 (zece), iar grecii notau acelaşi număr cu litera hi, adică iniţiala greacă a numelui „Hristos". Fireşte că în considerarea acestei ipoteze (interesantă, în ciuda demonstraţiei cam încâlcite) se cuvine să ţinem seama că asemenea reprezentări criptice erau obişnuite în acea vreme, practicate şi de numeroasele aşa-zise „culte ale misterelor" răspândite în cuprinsul Imperiului - pe de altă parte ele erau justificate din motive de păstrare a secretului religios şi de apărare faţă de eventuale represiuni din partea autorităţilor; în sfârşit, după cum remarcă A. Donini, această „formă destul de prudentă sub care crucea apare în catacombe" se datorează şi „unui sens bine întemeiat de jenă de ordin social".

Dar ce înţelege cercetătorul italian prin „jenă de ordin social"? El se referă, folosind această expresie, tocmai la faptul că răstignirea era socotită o pedeapsă înjositoare, aplicată în general sclavilor şi niciodată membrilor păturilor privilegiate: Cicero (în *Contro Verre*), vorbind de această pedeapsă capitală, o socoteşte *Servitutis extremum et summumque supplicium* („Ultima şi cea mai mare pedeapsă a sclaviei"). Romanii erau scutiţi de ea în orice împrejurare, iar oamenii liberi din provincii nu erau, în general, condamnaţi la crucificare - cele câteva excepţii ce se cunosc trebuie puse pe seama bunului plac al guvernatorilor şi procuratorilor romani (asemenea excepţii sunt şi execuţiile ordonate de Pilat din Pont, procuratorul roman al Iudeii între

26 – 36 e.n., care nu era nici pe departe un judecător drept – care „se spăla pe mâini" când condamna un inocent – cum ni-l prezenta Evanghelia; ci un tiran crud din ordinul căruia fuseseră măcelăriţi cu sălbăticie mii de oameni). Drept urmare, cum precizează A. Donini: „O repulsie de neînvins îi împiedica pe creştini să-l înfăţişeze pe Mântuitorul lumii ţintuit de instrumentul supliciului său".

Această „jenă de ordin social" şi „repulsie de neînvins" par confirmate de faptul că mai târziu, către sfârşitul secolului al IV-lea, nu întâlnim crucea decât ca atare, iar nu asociată cu răstignirea lui Iisus. Cea mai veche reprezentare în artă a crucificării este cea sculptată pe admirabila poartă a bazilicii Sf. Sabina de pe colina Aventin din Roma, sub pontificatul papei Celestin I (422 – 432). De unde concluzia că faimoasa viziune a lui Constantin din 312, de la Pons Milvius, „nu are nimic de-a face cu «semnul» crucii. Emblema solară a anului 312, păgână şi creştină în acelaşi timp, a fost definitiv creştinizată doar în anul 317" (A. Donini; de aceeaşi părere este şi J. Moreau, precum şi alţi cercetători). Or, anul 317 înseamnă cinci ani după bătălia de la Pons Milvius şi patru ani după Edictul de la Milano.

Nu lipsesc nici cercetătorii care pun la îndoială însăşi realitatea istorică a Edictului de la Milano, luând în considerare faptul că împăratul Constantin a rămas toată viaţa păgân – ba, mai mult, şi-a păstrat până la moarte titlul împăraţilor păgâni *Pontifex maximus* („mare preot"); nu e mai puţin adevărat că a protejat creştinismul, probabil că şi sub influenţa mamei sale, împărăteasa Elena, dar şi din raţiuni de ordin politic: organizaţia bisericească creştină începuse să devină o forţă socială pe care, la nevoie, împăratul se putea sprijini în acele vremuri tulburi, marcate de numeroase răscoale. Nici botezul lui Constantin pe patul de moarte nu este istoriceşte dovedit – ceea ce naşte în mod firesc întrebarea dacă nu cumva Constantin este singurul păgân ridicat de biserică în rândurile sfinţilor...

Scepticismul unor cercetători şi numeroasele chestiuni controversate legate de viaţa şi domnia lui Constantin îşi găsesc o justificare şi în faptul că acest împărat, înzestrat cu remarcabile calităţi de militar şi cu simţ politic, a fost (fără voie) eroul unuia dintre cele mai celebre falsuri cunoscute în istorie; este vorba de aşa-zisul Hrisov constantinian, un document care în prima parte conţine o profesiune de credinţă a împăratului şi povestea convertirii lui (ar fi fost botezat de papa Silvestru I cu care prilej

s–a vindecat, printr–o minune, de lepră), iar în partea a doua, drept mulţumire, Constantin face bisericii romane importante concesii, între care jurisdicţia asupra bisericii din întregul imperiu şi obligaţia puterii laice (împăraţi, regi) din Imperiul Roman de Apus (Italia, Spania, Africa de Nord, Franţa, Anglia) de a supune anumite acte episcopatului roman. Documentul de încheie cu declaraţia plină de umilinţă a lui Constantin că se retrage în regiunea răsăriteană a Imperiului (la Bizanţ) cedând episcopatului roman toate prerogativele sale pentru regiunile apusene.

Falsul care fusese inclus şi în *Decretum Gratiani* (codul juridic al bisericii) a fost descoperit încă din secolul al XV–lea, după ce vreme de veacuri a constituit pricina unor lupte acerbe între papalitate şi regalitate.

Cine sunt autorii acestui fals cu grave implicaţii în istoria evului mediu european, constituie o enigmă; una dintre ipoteze presupune că documentul a fost întocmit la Roma, în jurul anului 750, cu scopul ca papa Ştefan II să–i poată convinge pe franci să–l ajute împotriva longobarzilor; o altă versiune, acreditată chiar de cercurile pontificale (care în faţa dovezilor de netăgăduit au admis falsul), pretinde că documentul pseudoconstantinian a fost redactat în Franţa cu puţin înainte de 800, anul în care papa Leon III l–a proclamat pe Carol cel Mare împărat al Occidentului şi că scopul falsului era tocmai întărirea formală (juridică) a acestui act politic menit să sprijine lupta imperiului carolingian împotriva celui bizantin.

Sunt numai două din numeroasele ipoteze emise de teologi şi istorici în ultimele cinci veacuri cu privire la acest document care a stârnit numeroase discuţii, controverse şi chiar polemici înverşunate. Care este adevărul, deocamdată nu putem şti şi poate că nu vom afla niciodată: este încă una dintre enigmele pe care ni le pune istoria evului mediu timpuriu.

Împărăteasa Elena, mama lui Constantin, fostă hangiţă la Nicomedia (în Asia Mică, astăsi Izmit), este socotită ca un fel de întemeietoare a cultului moaştelor şi relicvelor sfinte făcătoare de minuni; era, cum arătam, o zeloasă căutătoare de relicve – a găsit, între altele, moaştele celor trei crai precum şi „cămaşa lui Christos" – veşmântul pe care l–ar fi purtat Iisus pe drumul calvarului şi pe cruce. Între timp s–au mai găsit alte câteva relicve identice – o lucrare de referinţă ca Mayer's Lexikon specifică:

„În afară de veşmântul de la Trier mai există 20 asemenea veşminte sfinte".

În perioada medievală, cultul moaştelor făcătoare de minuni era nu numai foarte răspândit, dar dăduse naştere şi unui soi de negustorie practicată de diverşi călugări şi pseudocălugări care exploatau naivitatea şi ignoranţa oamenilor într–un fel care astăzi ne pare incredibil de ridicol. Să ne fie îngăduit a cita, în acestă privinţă, din *Decameronul lui Boccaccio* (apărut în 1352), ce le oferea călugărul Cipolla ţăranulor din Certaldo (ziua a şasea, povestea a zecea): „... degetul Sfântului Duh, nevătămat şi întreg, să juri că e aievea; pe urmă moţul îngerului ce i s–a arătat sfântului Francisc din Assisi; o unghie a heruvimilor; o coastă de–a lui Verbum Caro; o bucăţică din veşmântul credinţei catolice; vreo două sau trei raze din steaua ce–au văzut–o magii la răsărit; o bărdăcuţă cu sudoare de–a sfântului Mihai când s–a bătut cu diavolul; falca morţii sfântului Lazăr...". Şi cu acesta lunga şi plina de haz înşirùire nu s–a sfârşit, căci vicleanul Cipolla mai primise: „... unul din dinţii sfintei cruci şi într–o ulcică o fărâmă din sunetul de clopote din templul lui Solomon, pana arhanghelului Gavril [...] şi unul din târlicii lui San Gherardo din Villamagna [...] şi o mână de tăciuni din cei pe care a fost prăjit sfântul Laurenţiu, mucenicul" (E. P. L., 1966, în româneşte de Eta Boeriu).

Cele de mai sus sunt extrase dintr–o operă de beletristică şi este apanajul (poate chiar datoria) autorului unei asemenea lucrări să dea frâu liber fanteziei sale; dar sunt ele, oare, pură fantezie? Câtuşi de puţin – căci Arturo Graf (în *Miti, superstizioni e leggende,* Loescher, Torino, 1893), care s–a ocupat între altele şi de acest pasaj din opera lui Boccaccio, arată că, în Evul Mediu, în bisericile europene erau venerate relicve ca „laptele Fecioarei, lacrima vărsată de Iisus pe trupul sfântului Lazăr, o bucăţică de carne prăjită din trupul sfântului Laurenţiu sau chiar pene de–ale arhanghelilor Gavril şi Mihai" (Citat după o notă la versiunea românească a *Decameronului*). Cu alte cuvinte, mare parte a relicvelor puse de Boccaccio în gura călugărului Cipolla sunt reale; cât despre celelalte, se poate spune că li se potriveşte adagiul (pe limba lui Boccaccio): *Se non é vero, é (molto) ben trovato...*

Ceea ce surprinde în cultul relicvelor atât de răspândit în Evul Mediu este credulitatea oamenilor, uşurinţa cu care erau acceptate. De exemplu, cele douăzeci de „cămăşi ale lui Christos"

erau toate obiect de cult, deşi textul Evangheliei este limpede: n–a existat decât o singură cămaşă, cea pe care soldaţii romani au tras–o la sorţi; de asemenea, chiar admiţând că una dintre ele (de pildă cea descoperită de împărăteasa Elena şi aflată acum în relicvariul din Trier) ar fi autentică, cum se face că a rezistat până în secolul al IV–lea, adică trei veacuri, până la aşa–zisa ei descoperire?

Alte relicve (tot din simple fibre textile) au rezistat chiar treisprezece sau paisprezece veacuri: aşa este „giulgiul sfânt în care ar fi fost înmormântat Iisus şi care, având o poveste asemănătoare cu cea a „cămăşii lui Christos", a făcut (şi face încă) să curgă multă cerneală. Această relicvă, obiect de aprige controverse, a primit în Franţa numele Saint–Suaire – ea merită o investigaţie mai amănunţită, pentru că povestea ei ne dezvăluie mecanismul adesea complicat, dar plin de învăţăminte al creării legendelor, precum şi ceea ce este bizar în firea omenească: este fără îndoială o poveste interesantă, de vreme ce de ea s–au ocupat şi câţiva istorici de prestigiu ca Alain Decaux şi André Castelot.

În franceză, *suaire* este *linţoliul* (giulgiul) în care se înfăşoară morţii; la origine, termenul latinesc *sudarium* însemna „şervet", „prosop", cu aceeaşi rădăcină ca termenul prin care romanii desemnau baia de aburi – sudatorium. De unde o primă concluzie: mai corect este linteolum („pânză de in"), cuvânt care, de altfel, a dat *linceuil* în franceză,) şi „linţoliu" în română (ca termen livresc). Dar această inadvertenţă filologică prezintă o importanţă secundară pentru povestea relicvei noastre.

Prima menţiune a relicvei datează din 1452, dată la care Margueritte de Charny o dăruieşte ducesei de Savoia, Anne de Lusignan. Cronicarii care menţionează această donaţie nu sunt de acord asupra felului în care giulgiul a intrat în posesia familiei de Charny. Unul dintre ei arată că un conte de Charny l–ar fi adus cu sine la înapoiere din cruciadă, în 1346; or, în 1346 n–a avut loc vreo cruciadă – ultima, (a opta) s–a desfăşurat începând cu anul 1270 sub conducerea lui Ludovic IX, care şi–a găsit moartea la asediul Tunisului, în timp ce oraşele Palestinei cădeau rând pe rând, cucerite de turci, până ce, în 1291, căderea Ptolemaismul (Acra, astăzi Akka în Israel) a pus capăt cruciadelor. Să se fi înşelat cronicarul asupra datei? Sau povestea cu cruciada este doar o... poveste, menită să lege găsirea giulgiului de locurile sfinte.

O altă cronică, menţionând darul făcut ducesei de Savoia,

pretinde că ar fi fost primit de contele Charny de la regele Filip VI (1293 – 1350), care–l achiziţionase de la... hoţul care–l furase de la arhiepiscopul de Besançon; cronicarul respectiv pare să socotească drept ceva firesc ca un rege al Franţei să achiziţioneze lucruri de furat, chiar dacă păgubaşul este o înaltă faţă bisericească.

Anne de Lusignan transportă preţiosul linţoliu la Chambéry, pe atunci capitala ducatului de Savoia şi–l depune în relicvariul unei capele. Se pare, însă, că încă de pe atunci existau unele îndoieli în privinţa autenticităţii giulgiului, drept care a fost spălat de mai multe ori şi chiar fiert în ulei, dar – ne asigură cronicarul Antoine de Labaing – petele şi urmele de sânge erau atât de bine imprimate, încât n–au putut fi înlăturate. O altă dovadă a autenticităţii giulgiului a fost furnizată, potrivit cronicii, în 1552 când, cu prilejul unui incendiu, o picătură de argint topit arse un colţ al pânzei îndoite, făcând două găuri – pentru ca apoi câţiva martori „obiectivi" să constate că focul se oprea exact unde începeau amprentele corpului celui supus supliciului.

Acestea sunt însemnările cele mai vechi asupra giulgiului de la Chambéry – o bucată de pânză de in, lungă de patru metri şi treizeci şi şase, lată de un metru şi zece, presărată cu pete de culoare roşie–ruginie. În vremurile mai noi, despre el au scris prelaţi, istorici şi chiar medici; o lucrare remarcabilă prin pretenţiile sale de analiză ştiinţifică este redactată de un anume doctor Barbet: *La passion de Notre–Seigneur Jésus Christ selon le chirurgien*; cele două amprente de pe giulgiu, medicul, căruia nu–i lipseşte imaginaţia, le explică astfel: „Una este imaginea anterioară a unui trup, cealaltă este imaginea posterioară. Dacă presupunem că este vorba de imaginea unui cadavru, explicaţia este foarte simplă. Trupul, mai întâi culcat pe spate pe jumătate din lungimea giulgiului, a fost apoi acoperit, pe deasupra capului şi până la picioare pe faţa lui anterioară". Nici doctorul Barbet (la care ne vom referi în cele ce urmează) nu se întreabă cum de a rezistat o simplă pânză de în atâta amar de veacuri.

Între timp, un duce de Savoia transportase preţioasa relicvă în Italia, la Torino; mai târziu ea a devenit proprietatea familiei regale italiene, care o păzea cu străşnicie, nelăsând pe nimeni să se apropie pentru a o analiza. Abia în 1898, regele Umberto I autorizează pe un oarecare cavaler Pia să fotografieze giulgiul. Cu mijloacele reduse ale tehnicii fotografice de la sfârşitul veacului trecut, cavalerul Pia făcu totuşi o constatare senzaţională, pe care André Castelot o rezumă astfel: „... pe imaginea pozitivă, trăsăturile

apăreau mai nete decât pe giulgiu, dar pe clişeul negativ, toate petele maronii deveneau albe şi se detaşau pe ţesătura neagră. În timp ce, la vedere directă, giulgiul semăna cu un negativ, negativul fotografic pe care cavalerul Pia îl ţinea între mâinile sale tremurânde se prezenta ca un extraordinar pozitiv [...] Adevărată placă sensibilă, giulgiul înregistrase în negativ trupul unui torturat!"

Iată, prin urmare, şi a treia minune a giulgiului: după calităţile de durabilitate şi ignifuge – cea de a fi fotosensibil! Cavalerul – fotograf pretindea că datorită acestei calităţi a putut distinge limpede ceea ce nu se vedea cu ochiul liber: urmele cuielor, rana din coastă provocată de lancea centurionului şi, pe umeri şi pe fluierele picioarelor, urmele însângerate ale loviturilor biciului roman alcătuit din şuviţe de piele în care erau vârâte bile de plumb. De asemenea, pe fantasticul „negativ" apăreau şi urmele lăsate pe fruntea condamnatului de coroana de spini. Cu alte cuvinte, imaginea obţinută de intrepidul cavaler turinez confirma întocmai relatarea evanghelică şi, implicit, autenticitatea relicvei.

Senzaţionala fotografie din 1898 a declanşat ceea ce presa franceză va numi *L'Affaire du Saint-Suaire*: controverse, polemici pasionate, luări de poziţie pro şi contra. Interesant e faptul că mare parte a discuţiilor nu se mai purtau în jurul autenticităţii giulgiului, ci a autenticităţii fotografiei obţinute de cavalerul Pia. Printre partizanii autenticităţii se număra doctorul Barbet şi, firesţe, cavalerul Pia însuşi. Adversarii erau însă numeroşi–printre ei numărându-se, spre cinstea lor, şi teologi, ca preotul Braun; ei au cerut ca giulgiul din Torino să fie din nou fotografiat (de data aceasta de către un profesionist) şi clişeul developat faţă de martori. Între timp, însă, regele Umberto murise (ucis de un terorist, la Monza), pe tronul Italiei se urcase (1900) Victor-Emanuel III, iar un purtător de cuvânt al palatului declară ziariştilor că familia regală nu autorizează efectuarea unor noi fotografii deoarece „o relicvă este un lucru sfânt şi nu obiect de discuţii sterile".

Adversarii autenticităţii giulgiului au emis părerea că este vorba, probabil, de o bucată de pânză pictată în secolul al XII–lea sau al XIII–lea cu un amestec în care intra şi sânge uman. Acestora, înverşunatul doctor Barbet le răspunse: „Desfid pe orice pictor [...] de a realiza o asemenea imagine [...] afară de cazul că este chirurg şi cunoaşte temeinic fiziologia coagulării". La care preotul Braun îi răspunse că nu este neapărat necesar ca un

pictor să fie şi chirurg pentru a realiza o asemenea imagine – ea poate fi obţinută după amprenta unui mulaj.

Faptele vor da treptate preotului Braun: un pictor, pe numele său Clément – care nu avea cunoştinţe de chirurgie sau de fiziologie a coagulării – unse un bust cu tinctiură de aloe şi, înainte ca vopseaua să se usuce, apăsă uşor pe cele două feţe ale bustului o pânză de in care absorbi tinctura. Clément a folosit această materie obţinută prin dizolvarea elementelor colorante active ale plantei aloe, deoarece presupunea că şi cei care, în secolul al XII–lea sau al XIII–lea, au confecţionat relicva folosiseră aceeaşi materie; căci în Evanghelia lui Ioan se specifică: „Şi a venit şi Nicodim [...] aducând ca la o sută de litre de smirnă şi aloe. Au luat deci trupul lui Iisus şi l–au înfăşurat în giulgiu cu miresme, precum este obiceiul de îngropare la Iudei."

Presupunerea s–a dovedit justă, experienţa reuşind pe deplin. „Rezultatul a fost tulburător", relatează acelaşi André Castelot, „imaginea obţinută astfel prezenta fără nici o îndoială o asemănare cu giulgiul din Torino" (*Le Saint–Suaire*, în *Point de Vue, images du Monde* din 16 aprilie 1976). Interesanta experienţă a pictorului nu–i convinse de partizanii autenticităţii giulgiului, iar când Clément muri (în 1939), unul dintre ei merse până acolo încât declară că pictorul îşi primise pedeapsa cerească pentru experienţa sa nelegiuită, deşi medicii certificau că murise de o banală aprindere de plămâni – o congestie pulmonară aşadar.

O lovitură de teatru se produse în 1931 când, după treizeci şi trei de ani, familia regală italiană autorizâ din nou fotografierea linţoliului, de data aceasta de către cavalerul (!) G. Enrie, tot din Torino, care realiză o duzină de clişee în condiţii optime de iluminat şi cu material de calitate superioară. Mărite, aceste clişee se dovediră a nu avea nici o legătură cu vechiul „negativ" al cavalerului Pia. Dar doctorul Barbet nu dezarmă: la spitalul Saint – Joseph din Paris începu să... crucifice cadavre, pentru a dovedi că petele confuze de pe giulgiul din Torino provin într–adevăr de la un om răstignit – şi–şi continuă penibilele experienţe până ce colegii săi de breaslă, indignaţi, le puseră capăt.

Mai recent s–au făcut auzite voci care cer examinarea giulgiului prin... radiografie şi spectroscopie. Până acum, familia regală italiană nu şi–a dat asentimentul – de altfel, această familie nu mai este regală: în 1946, în cadrul unui referendum, poporul italian a votat în favoarea republicii, Victor – Emanuel III a abdicat şi a plecat cu întreaga familie în exil. Este probabil că

nici razele ultraviolete, nici cele infraroşii şi nici un un fel de alte raze n–ar putea aduce vreo dovadă în favoarea autenticităţii relicvei.

Cât despre Vatican, reprezentanţii săi păstrează o tăcere prudentă (A. Castelot: „... *une louable prudence*" – „o prudenţă lăudabilă") în această chestiune. Din când în când, în lunile de vară, când activitatea politico–diplomatică slăbeşte şi sălile de spectacol iau vacanţă, câte un reporter cu imaginaţie mai „dezgroapă" câte o întâmplare senzaţională legată de *l'Affaire du Saint – Suaire*, primită cu încântare de către bigoţi şi cu indiferenţă de marea majoritate a cititorilor.

La o expoziţie organizată în primăvara anului 1981 la Viena, în palatul Hofburg, fostă reşedinţă a împăraţilor austrieci, printre exponate era şi o lance veche, în care se afla incastrat un cui prins cu sârmă de argint; o ruptură a armei era acoperită cu o manşetă din tablă de aur. În catalogul de la Hofburg ciudatul exponat făcând parte din tezaurul chezaro–crăiesc era numit „lancea sfântă" (*Die Heilige Lanze*), deoarece, conform legendei, este arma cu care soldatul roman l–a împuns pe Iisus în coastă, iar cuiul este un cui din crucea pe care a fost răstignit Christos. Povestea acestei relicve este interesantă mai ales pentru că ilustrează cum o „legendă pioasă" se poate transforma, treptat, de–a lungul veacurilor, într–una istorică – aşadar într–o legendă cu caracter mai mult sau mai puţin laic.

Episodul cu lancea se află în Evanghelia lui Ioan, care relatează succint: „Ci unul dintre ostaşi cu suliţa a împuns coasta Lui şi îndată a ieşit sânge şi apă". Mai târziu, legenda i–a atribuit centurionului roman un nume – Longinus – şi o biografie ale cărei date esenţiale sunt botezul şi o moarte de martir. Potrivit unei tradiţii ale cărei origini sunt astăzi greu de stabilit, lancea aflată în tezaurul de la Hofburg este tocmai această armă, „suliţa" din Evanghelie aparţinând lui Longinus. Foarte multă vreme lancea, în care se află încastrat, cum arătam, şi „un cui din crucea lui Christos", a făcut parte – ca şi coroana şi sceptrul – din însemnele împăraţilor Sfântului imperiu roman de naţiune germană, fiind un simbol al puterii: suveranii credeau că posesorul lăncii câştigă orice bătălie.

Originea lăncii se pierde în negura vremurilor. O cronică medievală pretinde că s–ar fi aflat în posesia împăratului Constantin, a cărui mamă, Elena, ar fi găsit–o la Ierusalim

împreună cu alte instrumente care au servit la patimile lui Iisus; de fapt, cronica nu menţionează lancea lui Longinus, ci crucea şi cuiele, de unde concluzia că arma n-ar fi altceva decât purtătoarea relicvei propriu-zise, adică a cuiului.

O altă cronică arată că lancea s-ar fi aflat în posesia generalului roman Mauritius (sfântul Mauriciu de mai târziu). Acesta tocmai trecuse la creştinism împreună cu cei 6600 soldaţi ai legiunii Tebaina de sub comanda lui, când a primit ordinul să plece în Galia pentru a urmări şi persecuta pe toţi cei care, în acea provincie romană, se închinau lui Christos. Mauritius şi oamenii săi refuzară să execute ordinul, drept care întreaga legiune fu executată pe malul fluviului Rhône (în apropierea locului unde se află astăzi celebra staţiune climaterică elveţiană Saint-Maurice - Sankt Moritz).

Cronicele romane sunt destul de vagi în legătură cu aceste evenimente - de pildă, anul execuţiei diferă de la cronică la cronică: 275, 290 sau 302. În orice caz, rebeliunea legiunii Tebaina şi execuţia ei au avut loc înainte de anul 302, iar împărăteasa Elena a început să caute relicvele după 313, anul creştinării ei, ceea ce ne duce în mod vădit la concluzia că una dintre cele două cronici greşeşte: sau lancea lui Longinus se afla în posesia generalului Mauritius, şi atunci n-a fost găsită de împărăteasa Elena, sau, dacă fusese într-adevăr găsită de Elena şi dăruită fiului ei Constantin; nu putea să se afle cu mai mulţi ani înainte în posesia lui Mauritius. Dar mai există şi a treia posibilitate: ambele cronici greşesc, ele nefiind decât două acte de naştere (fictive şi contradictorii) ale aceleiaşi legende.

Vreme de şase sau şapte veacuri, lancea lui Longinus dispare aproape complet din documente. Abia în secolul al X-lea reintră în istorie şi se va afla câtva timp în miezul unor evenimente importante din Occidentul medieval - sau, ca să folosim expresia lui Paul-Heinz Koesters (*Die Wunderwaffe* - „Arma-minune", în *Stern* din 15 aprilie 1981) - „nimereşte în politica internaţională". Pe atunci, lancea se afla în posesia unui nobil longobard pe nume Samson, care complota împotriva regelui Berengar; pentru a câştiga sprijinul regelui Rudolf II al Italiei, îi dăruieşte lancea şi, într-adevăr, în 922 Rudolf îl învinge pe Berengar şi intră triumfător în Pavia, capitala Lombardiei.

Aceste evenimente, care au „confirmat" puterea armei, au stârnit senzaţie, precum şi unele invidii, drept care regele Henric I al Saxoniei (poreclit Păsărarul, circa 876 - 936) trimise un

emisar la Rudolf prin care îl anunţa că intenţionează să cumpere „darul ceresc dătător de veşnică biruinţă" – cum consemnează cronica; apoi emisarul lui Henric adaugă că, în cazul că Rudolf nu acceptă târgul, Burgundia va fi „pustiită prin foc şi sabie", cu toate că regele său socoteşte pe deţinătorul lăncii de neînvins.

Ceea ce ne duce la concluzia că monarhul saxon nu era chiar pe deplin convins de infailibilitatea armei...

Ameninţarea îşi făcu efectul şi, în 935, lancea intră în posesia lui Henric. Preţul: regiunea de sud-vest a regatului său precum şi oraşul Basel. Dar nu i-a mai fost dat să încerce eficacitatea armei-minune, căci în anul următor muri, lăsând-o moştenire, împreună cu regatul, fiului său care va intra în istorie sub numele de Otto I cel Mare (936–973). Cronicile ne asigură că, datorită lăncii, Otto a reuşit să-i învingă pe loreni (în 939) şi pe maghiari (în 955); în lupta de pe malul râului Lech, de pildă, înconjurat fiind de duşmani şi sfătuit de seniorii săi să accepte condiţiile de capitulare, Otto apucă lancea într-o mână şi scutul în cealaltă şi se avântă în luptă obţinând victoria... Mai târziu, cucerind Italia de nord şi parţial Italia centrală (961–962), Otto puse bazele Sfântului imperiu roman de naţiune germană, iar lancea dobândi şi o importanţă politică pe lângă cea religioasă (un document din 1329 arată că era „chezăşia adevăratei regalităţi").

La moartea unui monarh, ea trecea, împreună cu coroana şi cu sceptrul, în posesia moştenitorului tronului.

Lancea era şi simbolul puterii. În anul 1002, procesiunea funerară care aducea rămăşiţele pământeşti ale împăratului Otto III (care murise în Italia) la Aachen (Aix-la-Chapelle) a fost atacată prin surprindere de Henric, ducele Bavariei, care smulse lancea din mâinile unui episcop „asigurându-şi prin aceasta dreptul la succesiune", arată istoricul Albert Bühler. Şi, într-adevăr, Henric se încoronă rege, apoi împărat.

Se pare că în vremea lui Otto III lancea s-a rupt în două, cu care prilej a fost acoperită cu manşete din tablă de aur-pe cea superioară fiind gravată inscripţia latinească *Lancea et clavus Domini* – „Lancea şi cuiul Domnului".

Cam în vreamea domniei împăraţilor ottoni, s-a răspândit credinţa că lancea este arma lui Mauritius, şi nu întâmplător: era perioada în care monarhii creştini luptau împotriva popoarelor „păgâne" din răsăritul Europei. (P. H. Koesters: „... în calitatea sa de luptător – precursor al creştinismului, acest sfânt înaripa fantezia pioasă a oamenilor"). Într-adevăr, Otto cel Mare l-a

ales pe Mauritius ca patron al mânăstirii din Magdeburg, iar Henric II ca protector al imperiului. Mai târziu, în secolul al XIII-lea, după creştinarea popoarelor din regiunea baltică, se vorbeşte din nou de lancea lui Longinus.

În 1424, lancea, împreună cu celelalte însemne regale, a fost transportată la Nürnberg; pe drum, pentru a apăra tezaurul de eventualele atacuri ale unor tâlhari sau soldaţi inamici, împăratul Sigismund etichetă transportul ca fiind... peşte sărat – nici măcar garda însoţitoare nu ştia ce conţineau lăzile. Lancea rămase câteva veacuri la Nürnberg, recâştigându-şi treptat faima de relicvă sfântă, mai ales că doi papi certificară autenticitatea ei; aceste certificate pontificale deveniseră necesare, deoarece din Orient mai apăruseră câteva lănci care ar fi aparţinut mercenarului roman de pe Golgota.

În 1800, în Europa tulburată de războaiele napoleoniene, păzitorii tezaurului socotiră că trebuie pus la adăpost şi-l transportară la Viena, unde a rămas până în 1938, după Anschluss, când Hitler porunci să fie dus înapoi la Nürnberg; expus acolo în biserica Maeştrilor Cântăreţi (*Meistersingerkirche*) trebuia, în concepţia naziştilor, să vestească sosirea unei noi ere pentru „Marele Reich" german. Imediat după război, în 1946, autorităţile de ocupaţie americane au înapoiat tezaurul Austriei.

„Nici un istoric nu şi-ar băga mâna în foc pentru autencitatea lăncii" remarcă P. H. Koesters. Ba dimpotrivă: un istoric de prestigiu ca Percy Ernst Schramm, cunoscut pentru studiile sale de medievistică, a declarat, după o examinare amănunţită a lăncii, că acest tip de armă era caracteristic pentru secolul al VIII-lea. Partizanii originii sacre a relicvei de la palatul Hofburg au găsit însă răspunsul şi la această părere exprimată de un specialist: lancea şi cuiul pot fi mult mai vechi, pretind ei, topite şi turnate din nou în secolul al VIII-lea sau chiar mai târziu, în vremea lui Carol cel Mare.

Oricum, legenda pioasă a „lăncii sfinte" s-a transformat într-una istorică şi însuşi faptul că arma aceasta a însoţit în războaie regi şi împăraţi ca Rudolf, Henric, Otto şi Sigismund, care au făurit istoria poporului german, îndreptăţeşte păstrarea ei în orice muzeu de istorie a naţiunii germane. Şi totuşi originea ei este (şi probabil că va rămâne) o enigmă.

Între istorie şi teologie

MISTERIOASELE MANUSCRISE DE LA MAREA MOARTĂ

„Cine erau deci posesorii acestor suluri, discipolii «Învăţătorului dreptăţii», mort pentru ideile sale cu cel puţin o sută de ani înaintea lui Christos? Cine erau autorii înfocaţi ai atâtor profeţii despre sfârşitul iminent al lumii, despre nimicirea celor «răi», identificaţi cu duşmanul naţional şi social al poporului ebraic? Cine erau vestitorii noii «împărăţii mesianice», ai unei ere noi de fericire şi de bună stare pe pământ?"

AMBROGIO DONINI
în După chipul şi asemănarea omului, *1960.*

„Este evident că dogmatismul şi credinţa oarbă nu au nimic comun cu ştiinţa. Tocmai de aceea studierea şi cercetarea ştiinţifică imparţială a manuscriselor descoperite la Qumran în vederea elucidării relaţiilor reciproce între autorii lor şi creştinismul în formare capătă o importanţă deosebită.

I. D. AMUSIN
în Manuscrisele de la Marea Moartă, *1961.*

MANUSCRIS: Text scris de mână.

Dicţionarul explicativ al limbii române, 1975.

MISTERIOS: Care este (încă) necunoscut, greu de înţeles, tainic; care ascunde un mister, despre care nu se ştie nimic, enigmatic.

Idem.

- **CUM A DESCOPERIT PALEOGRAFUL TISCHENDORF CODEXUL SINAITIC.**
- **RELATAREA LUI MOHAMED ED-DIB.**
- **A. DONINI: „... ATMOSFERA DE ROMAN DE AVENTURI".**
- **40 000 FRAGMENTE, REPREZENTÂND VESTIGIILE A 600 CĂRŢI SCRISE ÎN OPT LIMBI ŞI DIALECTE.**
- **MISTERIOASA „SECTĂ A PEŞTERILOR".**
- **IOAN BOTEZĂTORUL ŞI IISUS CHRISTOS AU STAT ÎN „MÂNĂSTIREA" DE LA QUMRAN?**

În primăvara anului 1948, presa şi posturile de radio din lumea întreagă anunţau descoperirea unor străvechi manuscrise în câteva peşteri din Deşertul Iudeii, nu departe de ţărmul de nord-vest al Mării Moarte. Era vorba de manuscrise religioase, texte în parte cu caracter canonic dar şi multe apocrife. Mass-media de atunci, (dar şi numeroşi oameni de ştiinţă) arătau că este cea mai importantă descoperire de acest fel din ultima sută de ani – de la descoperirea, în 1844 şi 1859, a tezaurului de manuscrise aflat în mânăstirea Sf. Ecaterina de pe Muntele Sinai. La această mânăstire şi tezaurul pe care l-a adăpostit vreme de multe veacuri se cuvine să ne oprim în cele ce urmează şi anume din două pricini: mai întâi, pentru a evidenţia unele tulburătoare asemănări cu descoperirea manuscriselor de la Marea Moartă, în al doilea rând, fiindcă tezaurul de la mânăstirea din Peninsula Sinai este legat, într-un fel destul de bizar, de ţara noastră.

Conform tradiţiei, mânăstirea Sf. Ecaterina are la origine o mică biserică ridicată în secolul al IV-lea de Elena, mama lui Constantin, în amintirea pelerinajului făcut de ea pe locul unde Moise ar fi primit Decalogul. În jurul acestui lăcaş, câţiva eremiţi, retraşi aici mai de mult din pricina persecuţiilor la care împăratul Decius îi supunea pe creştini, şi-au ridicat chilii. În secolul al V-lea, Justinian, pentru a-i apăra pe călugări de desele invazii ale triburilor de nomazi din vecinătate, ridică aici o fortăreaţă

(terminată în 527, care este şi anul suirii pe tron a lui Justinian); zidurile ei formează un patrulater neregulat, din blocuri enorme de granit: actuala mânăstire Sf. Ecaterina.

Într-un documentat studiu al lui Paul Giniewski (*Sainte Catherine: un monastère dans le désert*, în *Miroir de l'Histoire*. Paris, iulie–august 1979) se spune textual: *„Pour la défense des moines, Justinien fit venir de Roumanie et d'Egypte deux cents mercenaires chrétiens avec leurs familles"*. Prin urmare: două sute de mercenari creştini, cu familiile lor, veniţi din România şi Egipt. Cu menţiunea că în vremea lui Justinian I (527 – 565) încă nu putea fi vorba de România ca denumire istorică (şi cu atât mai puţin geografică), informaţia privind strămutarea unor militari (poate că termenul „colonişti" ar fi mai adecvat având în vedere că au plecat împreună cu familiile lor) constituie încă o mărturie pentru legăturile multilaterale dintre populaţia daco–romană din stânga Dunării şi provinciile sudice ale imperiului. Urmaşii acestor mercenari–colonişti, deşi au trecut la islamism în secolul al VII–lea, au rămas în serviciul comunităţii monahale din Peninsula Sinai şi formează astăzi tribul beduin al djebellieh–ilor, care continuă să locuiască, în corturile sale, în cuprinsul aceluiaşi teritoriu.

Biblioteca mânăstirii constituie una dintre cele mai bogate colecţii monastice de manuscrise din lume. În 1844 a fost vizitată de teologul protestant german Konstantin Tischendorf, unul dintre întemeietorii paleografiei biblice, care a rămas îngrozit de cele văzute: unii călugări foloseau foile de pergament pentru a-şi înveli borcanele cu dulceaţă şi conserve. În lăzile cu gunoi paleograful german găsi peste o sută de pergamente care urmau să fie aruncate în foc. Răsfoindu-le, avu surpriza să dea peste adevărate comori bibliologice – între altele poate cel mai vechi manuscris grecesc al *Bibliei*, datând din secolul al IV–lea şi care ulterior a primit numele Codex Sinaiticus; valoarea sa ştiinţifică nu e cu nimic mai prejos decât a celebrului Codex Vaticanus (numit astfel după biblioteca unde este păstrat) – de altfel, cele două manuscrise datează cam din aceeaşi perioadă.

K. Tischendorf a luat cu el, în Germania, patruzeci de foi din manuscrisul sinaitic al *Bibliei*, pentru a le studia. În 1859, aşadar, la cincisprezece ani după prima sa vizită, se întoarse şi reuşi să descopere aproape întreg manuscrisul – mai exact: 347 de foi. Dar călugării refuzară categoric să le vândă, ba chiar se împotriviră ca manuscrisul să fie studiat. Mai târziu, acceptară să-l împrumute ţarului Alexandru II, iar după ce acesta le făcu

numeroase daruri – între care o valoroasă colecţie de icoane – i-l dăruiră în compensaţie... În 1933, Codexul Sinaitic a fost achiziţionat de British Museum pentru impresionanta sumă de 100 000 lire sterline şi constituie astăzi una dintre cele mai preţioase piese din marea bibliotecă a acestei instituţii.

Tezaurul de la Sf. Ecaterina cuprinde şi numeroase alte manuscrise în greacă, siriană, ebraică, arabă, gruzină, coptă, slavă şi alte limbi. El s-a păstrat ca prin minune în acea regiune care în ultimele cincisprezece veacuri a fost bântuită de războaie, răscoale, migraţii şi jafuri – de fapt, s-a păstrat printr-o „minune" regizată cu grijă şi care dovedeşte cultul pentru relicve al credincioşilor islamului: printre manuscrisele din biblioteca mânăstirii se află o scrisoare redactată de Abu Talib, nepotul lui Mohamed, care mulţumeşte pentru găzduirea ce i-a fost acordată cu prilejul unei călătorii în Sinai; alături de semnătură se află şi amprenta degetului gros al Profetului. Firește că autenticitatea scrisorii nu poate fi garantată – P. Giniewski este de părere că: „se pare că este vorba de un fals de natură politică. Într-un mediu în totalitate islamic, călugării trebuiau să se apere. Zidurile nu le erau de mare folos: era destul să li se taie aprovizionarea. Au preferat totdeauna să se bizuie pe diplomaţie, au clădit o moschee lângă biserica lor pentru a dovedi prietenia dintre cruce şi semilună, şi s-au înarmat cu scrisori patente pentru a se proteja".

În anul 1799, Napoleon, aflat în expediţia din Egipt, a luat şi el sub protecţia sa mânăstirea – ba chiar l-a însărcinat pe Kléber să-i întărească zidurile de apărare – misiune pe care generalul alsacian n-a mai reuşit s-o ducă la bun sfârşit fiind asasinat de un mameluc fanatic (1800).

Mânăstirea nu şi-a dezvăluit încă toate tainele. În 1975, într-o ascunzătoare practicată în zidul hrubei, s-au descoperit câteva lăzi cu manuscrise, în care se aflau, printre altele, ultimele file care lipseau din Codex Sinaiticus şi foi răzleţe cuprinzând câteva cânturi din *Iliada* lui Homer.

Firește că astăzi, călugării din Sinai, care au învăţat să cunoască imensa valoare a unor manuscrise, îşi învelesc borcanele cu conserve cu materiale mai ieftine...

Începând din 1948, beduinii din Deşertul Iudeii – nomazi crescători de oi şi de capre – au învăţat şi ei să cunoască valoarea foilor de pergament scrise. De fapt, totul a început încă din

primăvara anului 1947 (sau poate chiar din 1945 – sigur nu se ştie, aşa cum nesigure sunt multe dintre împrejurările legate de această epocală descoperire). A început când un tânăr beduin din tribul taamirilor, pe nume Mahomed ed–Dib („Mahomed Lupul"), căutând o capră rătăcită de restul turmei, a descoperit într–o peşteră din regiunea Wadi Qumran nişte suluri de piele scrise în ebraică şi care ulterior s–au dovedit a avea o vechime de peste două milenii. Dar să–l lăsăm pe tânărul beduin să relateze propria–i versiune despre împrejurările în care a făcut senzaţionala descoperire (Mohamed ed–Dib a declarat cele de mai jos unui grup de trei oameni de ştiinţă, în octombrie 1956, iar un an mai târziu, aşadar în octombrie 1957, William H. Brownlee publica relatarea lui sub titlul *Muhamed ed–Dib's own History of his Scroll Discovery* – „Descoperirea sulurilor de către Mohamed ed–Dib, povestită de el însuşi" – în prestigioasa revistă *Journal of Near Eastern Studies*):

„În 1945 mânam prin deşert (este vorba de Deşertul Iudeii – n.n.) o turmă de cincizeci de animale mici, împreună cu alţi doi păstori, care aveau turmele lor. Toţi trei am mas peste noapte în deşert. După obicei, fiecare dintre noi îşi număra seara turma; s–a întâmplat însă că timp de două zile eu nu mi–am numărat–o. Şi iată că a treia zi, pe la ceasurile unsprezece dimineaţa, m–am apucat s–o număr şi am descoperit că pierdusem o capră. [...] M–am căţărat pe dealuri, am coborât în văi şi tot căutând–o [...] am ajuns în dreptul unei peşteri a cărei gură se deschidea drept în sus ca un puţ. Mi–am zis că poate capra s–a prăvălit în peşteră şi am început să arunc pietre în deschizătură. După fiecare piatră căzută auzeam un zgomot de oale sparte. Nu mă puteam dumiri de unde vin sunetele acelea şi, cum tare aş fi vrut să ştiu ce se află în peşteră, am coborât în ea şi am dat de nişte vase de lut. Atunci am început să le sparg cu bâţul, căci credeam că voi descoperi o comoară. În primele nouă vase pe care le–am spart n–am găsit decât nişte grăunţe mici de culoare roşie şi nimic altceva. Când am spart al zecelea vas, care era cel mai mic dintre ele, am dat de nişte suluri de piele acoperite cu mâzgăliturі. [...] Mi–am amintit că tovarăşii mei, ca şi mine, aveau nevoie de curele pentru sandale. Am înfăşurat pielea în mantaua mea, pe care am aruncat–o pe umăr, şi am plecat. Când am ajuns la tovarăşii mei, le–am arătat ce am găsit şi am dat fiecăruia o bucată de piele ca să–şi lege sandalele".

Există mari îndoieli cu privire la exactitatea relatării lui

Mohamed ed-Dib – mai întâi deoarece în cei peste zece ani care au trecut între data descoperirii şi cea a relatării, al a putut în mod firesc să uite diverse amănunte, dar mai ales deoarece unele dintre afirmaţiile sale vin în contradicţie cu împrejurările şi chiar cu faptele:

1. Deşi declară că a spart toate vasele din peşteră, două dintre aceste vase au fost ulterior oferite spre vânzare arheologilor de către beduini. 2. Nu menţionează numărul manuscriselor găsite. 3. Nu arată nici ce s-a întâmplat ulterior cu manuscrisele. 4. Nu menţionează unele detalii interesante, de pildă cum erau ambalate sulurile (erau înfăşurate ca nişte mumii, în ţesături de in îmbibate cu substamnţe răşinoase). Pentru toate aceste pricini, deşi relatarea lui Mohamed ed-Dib constituie aproape unica noastra sursă de informare asupra împrejurărilor în care au fost descroperite primele manuscrise de la Qumran, în considerarea datelor furnizate de el este necesară multă circumspecţie: cu aceasta sunt de acord aproape toţi cei ce s-au ocupat de Manuscrisele de la Marea Moartă, între care şi Ambrogio Donini, Roland de Vaux şi I. D. Amusin (la lucrarea acestuia din urmă, *Manuscrisele de la Marea Moartă*. Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1963, ne vom referi în cele ce urmează).

În primul rând ne interesează, firește, ce s-a întâmplat cu manuscrisele după descoperirea lor de către păstorii beduini. Evenimentele care se desfăşoară ca mai multe acţiuni paralele dintr-un palpitant roman poliţist, gravitează în jurul a trei instituţii situate în oraşul Ierusalim: mânăstirea siro-iacobită de rit monofizic Sf. Marcu, Universitatea din Ierusalim şi Şcoala americană de studii orientale. Suntem în primăvara anului 1947, deci după doi ani de la data la care Mahomed ed-Dib pretinde că a descoperit manuscrisele, câţiva păstori din tribul taamirilor, veniţi la Bethleem pentru a-şi desface produsele şi a cumpăra mărfurile de care aveau trebuinţă, oferă unui anticar din oraş câteva manuscrise pe pergament, pentru modesta sumă de 20 lire palestiniene. Negustorul nu manifestă nici un interes pentru manuscrise şi refuză să le achiziţioneze. Atunci beduinii se adresează altui negustor, pe nume Halila Iskander, care era şi proprietarul unui atelier de cizmărie: bucăţile de piele puteau găsi o utilizare în cizmărie, chiar dacă erau acoperite cu nişte semne misterioase pe care păstorii nu le înţelegeau... Dar Halila Iskander, mai cunoscut sub numele de Kando, era şi membru al comunităţii siro-creştine a iacobiţilor, şi a bănuit că are în faţă

manuşcrise siriene vechi; prin mijlocirea unui coreligionar – anticarul Georges Isaye din Ierusalim – Kando îl înştiinţează pe mitropolitul Athanasios Ioshua Samuil (Samuel Mar Athanasie), stareţul mânăstirii Sf. Marcu (potrivit tradiţiei, mânăstirea este clădită pe locul unde se afla casa apostolului Marcu şi unde Iisus ar fi cinat pentru ultima oară cu ucenicii săi, localizare, probabil, legendară; „Cina cea de taină" a inspirat, între altele, marea frescă a lui Leonardo din refectoriul unei mânăstiri din Milano).

Stareţul Athanasie nu cunoştea limba manuscriselor, dar şi-a dat imediat seama că ar putea fi foarte valoroase: proveneau din regiunea Qumran, din apropierea oazei Ain Feshkha – regiune nelocuită de secole, ceea ce constituia o garanţie a vechimii lor. Încercă să ia legătura cu păstorii, dar era prea târziu – taamirii părăsiseră oraşul.

Câtva timp, nu s-a mai auzit nimic despre manuscrise. Stareţul Mar Athanasie nu s-a grăbit să-i caute pe taamiri – pe de o parte fiindcă încă nu cunoştea valoarea reală a sulurilor oferite spre vânzare, pe de altă parte era foarte greu să găseşti nişte beduini care rătăceau cu oile şi caprele lor într-o regiune izolată ca Wadi Qumran. Totuşi, îl înştiinţă pe Kando, a cărui prăvalie din Bethleem era o sursă obişnuită de aprovizionare pentru ciobanii din regiune, să-i anunţe pe aceştia că eventual este interesat în achiziţionarea „bucăţilor de piele".

Stareţul era, aşa cum arătam, şi mitropolitul bisericii siro-iabite de rit monofizic, ramură a creştinismului despărţită după sinodul ecumenic de la Calcedon (451), şi îşi trage numele din aceea că nu recunoaşte dogma oficială creştină despre dubla natură (divină şi umană) a lui Iisus, ci numai pe cea divină. Ramura siro-iacobită a acestei biserici formează o comunitate destul de închisă, folosind ca limbă de cult exclusiv siriana, ceea ce explică de ce mitropolitul nu cunoştea ebraica şi de ce nu s-a arătat din cale afară de interesat în achiziţionarea manuscriselor. Mai târziu, însă, când îşi va da seama de valoarea sulurilor oferite spre vânzare de taamiri, interesul său va creşte considerabil şi mitropolitul se va dovedi un priceput om de afaceri. Dar să-i dăm cuvântul lui I. D. Amusin, a cărui relatare este plină de amănunte pitoreşti şi semnificative:

„În luna iulie, când au venit din nou în oraş, beduinii au fost invitaţi la mânăstire, însă, spre necazul mitropolitului, lucrurile au luat o întorsătură neplăcută. După ce i-a aşteptat cu nerăbdare şi zadarnic până la amiază, mitropolitul a plecat la masă. Tocmai

atunci beduinii s–au prezentat la porţile mânăstirii, dar nefiind informat, călugărul de serviciu la poartă nu i–a lăsat să intre, pentru că aveau nişte «suluri murdare», care, pe deasupra, nu erau scrise cu litere siriene, ci ebraice. La sfatul aceluiaşi monah, beduinii s–au adresat unui anticar, care le–a oferit pentru suluri un preţ destul de ridicat. Totuşi, tranzacţia nu s–a încheiat. Între timp, mitropolitul Athanasie trimisese un emisar după beduini; emisarul i–a găsit şi a izbutit să–i convingă pe doi dintre ei să se reîntoarcă la mânăstire, unde, pentru cinci manuscrise pe piele, au căpătat de la mitropolit aproximativ 50 de lire".

De fapt, erau numai patru manuscrise: două dintre suluri cuprindeau fragmente ale aceluiaşi manuscris – aşa–zisul statut al Comunităţii (despre care vom relata mai departe). Printre celelalte manuscrise se afla şi textul complet al Cărţii proorocului Isaia, de asemenea un sul ale cărui foi se lipiseră între ele formând o masă compactă, foarte greu de desfăşurat; de pe acest din urmă sul, oamenii de ştiinţă au reuşit să descifreze numele lui Lamch şi s–au grăbit să–l intituleze convenţional „Apocalipsul lui Lameh" – ulterior, după ce sulul a fost desfăşurat şi restaurat de specialişti, a primit numele de „Aprociful Genezei", deoarece conţine povestirea, amplificată, a Cărţii Facerii din *Biblie*.

Manuscrisele aflate la cel de–al treilea beduin, care refuzase să se întoarcă la mânăstire, au fost mai târziu achiziţionate de profesorul Elazar L. Sukenik, de la Universitatea din Ierusalim, cel dintâi care a publicat, în 1948, o descriere a primelor manuscrise; profesorul Sukenik, a murit curând, opera lui fiind continuată de elevii săi şi în special de fiul său Ygal Yadin, care a părăsit vremelnic uniforma de ofiţer spre a se dedica cercetărilor paleografice.

Mai târziu, stareţul Mar Athanasie s–a înţeles cu taamirii şi a trimis câţiva oameni să cerceteze peşterile; conform declaraţiilor sale ulterioare, oamenii săi s–ar fi întors cu mâinile goale, din pricina căldurii excesive şi a terminării rezervelor de apă şi hrană; la care I. D. Amusin remarcă: „Există însă temeiuri să ne îndoim de adevărul afirmaţiilor sale".

Cercetătorul rus are dreptate să întâmpine cu scepticism aceste afirmaţii ale stareţului care, între timp, se pare că aflase adevărata valoare a manuscriselor achiziţionate de el atât de ieftin. De altfel, acest scepticism este împărtăşit şi de alţi cercetători, iar arheologul Lancaster Harding, pe atunci director al Serviciului antichităţilor din Iordania şi care a întreprins el însuşi cercetări

în peştera de la Qumran, reproduce declaraţiile pe care i le-au făcut beduinii, anume că „oamenii mânăstirii au vizitat în repetate rânduri peştera, au lărgit intrarea din partea inferioară şi au săpat cu mult zel". După toate probabilităţile, în decursul acestor cercetări oamenii mânăstirii au găsit fragmentele ce lipseau din manuscrisele achiziţionate de stareţul-mitropolit, precum şi alte materiale care, ulterior, aşa cum vom vedea, vor fi oferite spre vânzare.

Intrat în posesia sulurilor şi necunoscând limba ebraică, stareţul Mar Athanasie s-a adresat specialistului olandez J. van der Ploeg, care se găsea atunci la Ierusalim în calitate de oaspete al Şcolii franceze de arheologie, condusă de cunoscutul arheolog şi biblist Roland de Vaux. În august 1947, van der Ploeg l-a vizitat pe mitropolitul Athanasie la mânăstire, stabilind imediat că manuscrisul cuprindea textul Cărţii proorocului Isaia; din motive de neînţeles, savantul olandez n-a manifestat vreun interes pentru manuscris; el rămâne totuşi primul om de ştiinţă care i-a stabilit corect conţinutul. Mai târziu, E. L. Sukenik şi J. C. Trever II vor identifica din nou, independent unul de celălalt, astfel că nu mai există îndoieli în privinţa cuprinsului său.

În octombrie 1947, medicul Maurice Braun, vizitându-l pe mitropolit şi aflând de existenţa manuscriselor, a telefonat Universităţii din Ierusalim, dar cei doi bibliotecari trimişi de Universitate, întâmpinând dificultăţi în descifrarea textelor, şi-au declinat competenţa, sugerând expertiza calificată a profesorului E. L. Sukenik; ea a trebuit însă să fie amânată, deoarece profesorul era plecat într-o călătorie de studii în străinătate, astfel că au mai trecut câteva luni de inactivitate.

Au fost câteva luni de inactivitate numai pentru stareţul-mitropolit Samuel Mar Athanasie, dar nu şi pentru întreprinzătorii păstori beduini din Deşertul Iudeii şi nici pentru negustorii de antichităţi (A. Donini: „... telalii şi anticarii din regiunea care se întinde de la Bethleem la Ierusalim au început să ofere spre vânzare, la preţuri nu prea ridicate, fragmente de texte ebraice scrise de mână pe bucăţi de piele veche şi prost conservată, lăsând să se înţeleagă că foarte curând se vor găsi pe piaţă spre vânzare alte suluri mai mult sau mai puţin intacte").

Se pune pe bună dreptate întrebarea cum de a fost posibil ca, pe o perioadă destul de lungă, căutarea preţioaselor manuscrise să fie lăsată în seama unor păstori seminomazi, care nu ştiau şi nici nu aveau de unde şti cum să le mânuiască şi cum să le

desfacă din sulurile îmbibate cu rășini așa fel ca ele să nu se deterioreze. Este astăzi imposibil de apreciat, chiar și cu o cât de largă aproximație, câte manuscrise prețioase au fost distruse când Mohamed „Lupul" spărgea vasele de lut cu bățul lui ciobănesc sau când tăia din suluri fâșii de piele ca să confecționeze curele pentru sandalele lui și ale tovarășilor lui (tot așa cum nu vom afla vreodată ce tezaure de neînlocuit au distrus cei care la mânăstirea din Sinai își acopereau borcanele de conserve cu pergamentele scrise). Faptul pare cu atât mai de neînțeles cu cât în regiunea Mării Moarte, mai mult ca oriunde în altă parte a lumii, se află concentrate cel mai mare număr de instituții științifice specializate în filologie clasică și studii biblice: Universitatea din Ierusalim, Institutul Bialik, Școala americană de studii orientale, Institutul biblic pontifical, Serviciul de antichități al Palestinei și multe altele.

O explicație ar putea-o constitui frământările politice prin care trecea întreaga regiune în anii 1947 – 1948 – așa cum arată A. Donini „... mandatul britanic asupra Palestinei expira și pe teritoriul Deșertului Iudeii, disputat de cele două state noi – Iordania și Israel – izbucnea între arabi și evrei un crâncen război de guerilă, alimentat chiar de englezi, ceea ce făcea să fie mai grea, iar uneori de-a dreptul periculoasă organizarea cercetărilor și efectuarea săpăturilor". Mai mult, când s-a făcut împărțirea teritoriului Palestinei prin hotărârea adoptată de O. N. U. în 1947, instituțiile menționate mai sus, marea majoritate cu sediul la Ierusalim, s-au găsit peste noapte despărțite unele de altele: partea apuseană a Ierusalimului, așa-zisul oraș nou, revenise Israelului, iar partea răsăriteană, orașul vechi, Iordaniei.

Această frontieră despărțind în două orașul a dus și la unele situații într-un fel amuzante, dacă n-ar fi dăunat activității științifice; profesorul Elazar L. Sukenik, unul dintre primii care și-a dat seama (la întoarcerea din călătoria de studii pe care o efectuase în acea perioadă) de importanța și valoarea manuscriselor, ș-a riscat chiar viața pentru a le putea achiziționa – vedem, așadar, că A. Donini are perfectă dreptate când vorbește de „... atmosfera de roman de aventuri, care a marcat diversele faze ale descoperirilor".

Dar să ne întoarcem la relatarea lui I. D. Amusin pentru a vedea cum s-au desfășurat evenimentele: „La 25 noiembrie 1947, un negustor de antichități din Ierusalim l-a chemat la telefon pe profesorul Sukenik, dându-i întâlnire la hotarul dintre orașul

vechi şi cel nou, şi i-a întins peste gard o bucată de piele acoperită cu o scriere în alfabetul ebraic. Totodată, negustorul i-a împărtăşit lui Sukenik zvonurile despre descoperirile făcute de beduini. Din capul locului, Sukenik a observat similitudinea dintre caracterele inscripţiilor din osuarele descoperite, cu începere din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, la Ierusalim şi în împrejurimile lui, osuare datând din secolul anterior răscoalei din anii 66 – 77 e.n. (este vorba de prima răscoală împotriva ocupaţiei romane, înecată în sânge de ocupanţi, catre au jefuit şi incendiat Ierusalimul; sursa principală pentru aceste evenimente o constituie *Războiul iudeilor* de Josephus Flavius – n.n.). Sukenik a rămas surprins la vederea acestor caractere ce-i erau familiare din inscripţiile amintite, deoarece până atunci nu se cunoştea nici un document [...] scris cu astfel de litere. Considerentele expuse pledau în favoarea marii vechimi a manuscriselor.

La 29 noiembrie, Sukenik, împreună cu anticarul amintit, a efectuat o călătorie extrem de riscantă la Bethleem, pentru ca să stea de vorbă cu negustorul căruia i se adresaseră iniţial beduinii şi care, după cum ştim, refuzase să le plătească modesta sumă cerută (între timp negustorul achiziţionase manuscrisele ce aparţineau beduinului care nu se întorsese la mitropolit în împrejurările relalate mai înainte).

Tocmeala s-a desfăşurat după obiceiurile orientale. Pentru a-şi ascunde interesul, «părţile» au discutat pe îndelete despre vreme, despre sănătate şi despre tot felul de nimicuri şi abia la sfârşit, ca şi cum nu asta i-ar fi interesat, au trecut la examinarea manuscriselor şi a celor două vase de argilă în care ar fi fost păstrate manuscrisele, vase identificate imediat de Sukenik ca fiind din perioada elenistică romană. În urma «negocierilor», Sukenik, a cumpărat trei manuscrise [...] şi cele două vase, apoi s-a întors cu bine acasă.

Curând după evenimentele relatate, unul dintre bibliotecarii invitaţi la timpul său la mânăstirea Sf. Marcu i-a vorbit lui Sukenik despre manuscrisele mitropolitului, care afirma că le-ar fi găsit în biblioteca mânăstirii. Ştirea că în biblioteca mânăstirii ar fi fost «descoperite» nişte suluri cu manuscrise a fost primită cu rezerve de Sukenik, dar în acelaşi timp l-a străfulgerat ideea că s-ar putea ca manuscrisele cumpărate de el şi cele aflate în posesia mitropolitului să provină din una şi aceeaşi «geniză». Situaţia politică încordată, ce se crease pe atunci în Ierusalim

[...] a zădărnicit toate eforturile sale de a intra în contact cu mitropolitul.

La sfârşitul lunii ianuarie 1948, Sukenik a primit pe neaşteptate o scrisoare din partea lui Anton Kiraz, membru al comunităţii creştine siriene, pe terenul căruia Sukenik efectuase mai de mult săpături arheologice. Kiraz îl ruga, în numele mitropolitului, să-i acorde o întrevedere, indicând ca loc de întâlnire un sector al teritoriului neutru. Noaptea, la lumina unei lanterne de buzunar, Sukenik a examinat manuscrisele prezentate şi a stabilit pe loc că unul dintre fragmente conţine textul Cărţii proorocului Isaia. Celelalte două fragmente făceau parte din sulul Statutului. Sukenik n-a putut cumpăra în acea seară sulurile, fiindcă nu luase bani cu el. De altfel, se prea poate ca vânzarea manuscriselor nici să nu fi intrat în vederile mitropolitului, care nu dorea decât să capete avizul unui specialist recunoscut. Cert este că Kiraz i-a încredinţat profesorului manuscrisele pentru trei zile, ca să le poată studia mai amănunţit. La termenul stabilit, ei s-au întâlnit din nou şi Sukenik i-a înapoiat manuscrisele, din care izbutise să facă extrase ample. Cu acest prilej, Kiraz i-a promis să aranjeze în scurtă vreme o întrevedere a mitropolitului cu rectorul universităţii, în vederea cumpărării manuscriselor.

Timpul trecea însă fără ca Sukenik să primească vreo veste din partea lui Kiraz sau a mitropolitului. În aşteptare, lucra intens la descifrarea manuscriselor achiziţionate de dânsul.

Profesorul E. L. Sukenik a publicat, sub titlul *Sulurile tăinuite*, prima parte a unui studiu consacrat manuscriselor (1948), iar după doi ani a apărut partea a doua a studiului. Prima ediţie integrală a textelor tuturor celor şapte suluri a apărut mult mai târziu, după moartea profesorului Sukenik, sub îngrijirea elevilor şi colaboratorilor săi: mai întâi, primele şase suluri în limba ebraică (Ierusalim, 1954) şi un an mai târziu, în traducere engleză; textul celui de-al şaptelea sul a fost publicat de Y. Yadin în 1956. Aceasta este doar o mică parte a textelor cunoscute sub numele „Manuscrisele de la Marea Moartă", constituind doar cele şapte suluri descoperite în prima peşteră şi achiziţionate în parte de stareţul-mitropolit Samuel Mar Athanasie şi în parte de profesorul Elazar L. Sukenik. În total, au fost descoperite asemenea manuscrise (precum şi monezi şi alte obiecte) în unsprezece peşteri din regiune: circa 40 000 fragmente reprezentând vestigiile a aproximativ 600 cărţi, scrise pe piele (pergament), papirus şi tablete de cupru în opt limbi şi dialecte, texte îmbrăţişând o

perioadă de un mileniu (secolul al III-lea î.e.n. – secolul al VII-lea e.n.).

Cele şapte manuscrise din prima peşteră sunt însă printre cele mai importante; întâmplările aventuroase legate de descoperirea şi recuperarea lor pentru studiul ştiinţific se datorează, cum am văzut, nu numai evenimentelor politice din regiune, ci şi relei credinţe a unora ca Mahomed ed-Dib, precum şi şicanelor făcute de stareţul de la Sf. Marcu. Acesta din urmă începuse să

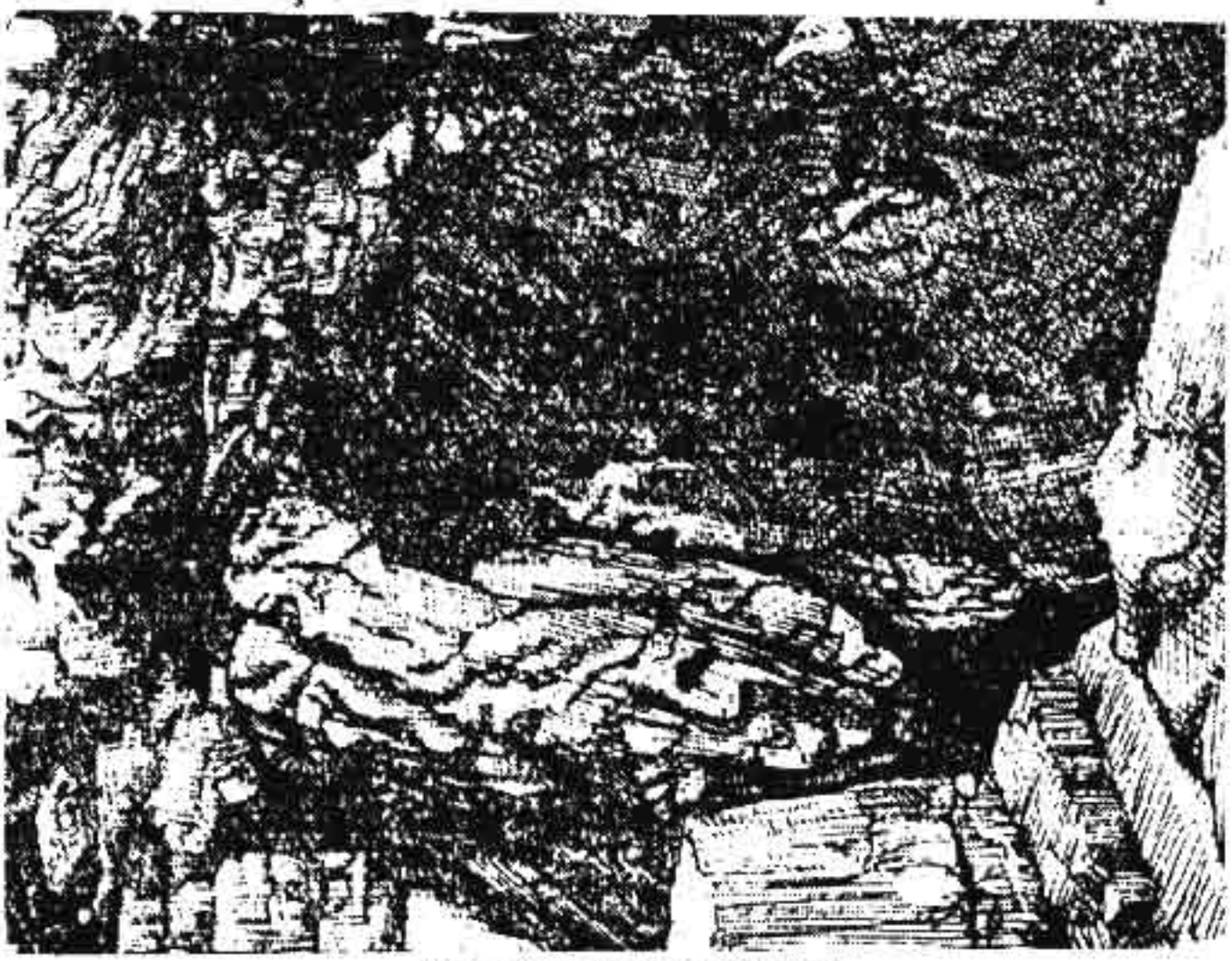

Prima peşteră de la Qumran

acrediteze versiunea că a descoperit manuscrisele în biblioteca mânăstirii, deoarece se temea că – în temeiul legii care prevedea că piesele arheologice descoperite pe teritoriul ţării sunt, total sau parţial, proprietatea statului – guvernul iordanian va ridica pretenţii asupra lor şi astfel nu le va putea vinde.

În timp ce E. L. Sukenik se ocupa de studiul manuscriselor pe care reuşise să le recupereze, stareţul-mitropolit Mar Athanasie se ocupa şi el, în felul lui, de valorificarea manuscriselor sale. El a luat legătura cu Şcoala americană de studii orientale din Ierusalim şi în februarie 1948, tânărul cercetător John C. Trever – locţiitorul lui Millard Burrows, directorul şcolii – a fost anunţat

că în biblioteca mânăstirii s–au găsit nişte manuscrise; J. Trever a avut fericita inspiraţie de a le confrunta cu o fotocopie a papirusului Nash – achiziţionat de arheologul englez W. L. Nash, cu peste jumătate de secol în urmă, de la un anticar egiptean (un manuscris conţinând între altele textul Decalogului şi care, înaintea descoperirilor de la Qumran, era cel mai vechi manuscris biblic în ebraică). Comparând cele două manuscrise, Trever a constatat o evidentă asemănare a caracterelor şi a structurii scrierii. Or, papirusul Nash data din secolul al II–lea î.e.n.! Descoperirile de la Qumran erau într–adevăr excepţionale.

Ca să obţină de la stareţul–mitropolit Athanasie permisiunea de a fotografia manuscrisele, Trever l–a asigurat că publicarea fotocopiilor va face să crească preţul de vânzare a manuscriselor, cum s–a întâmplat şi cu Codexul Sinaitic achiziţionat de British Museum. Probabil că argumentul hotărâtor a fost că John Trever, care aflase adevărul asupra împrejurărilor în care au fost găsite manuscrisele, i–a atras atenţia mitropolitului că, potrivit legii, antichităţile descoperite pe teritoriul ţării (Iordania) aparţin statului. Argumentul l–a convins pe stareţul–mitropolit să încheie o înţelegere cu Şcoala americană din Ierusalim, prin care, în afară de permisiunea de a fotografia manuscrisele, cercetătorilor americani li se acorda dreptul de a edita în răstimp de trei ani textele manuscriselor, urmând ca mitropolitul să primească 50% din veniturile realizate de pe urma publicării lor.

În colaborare cu William Brownlee, un alt tânăr cercetător american, John Trever a început fotografierea manuscriselor; o copie de pe unul dintre ele, conţinând Cartea profetului Isaia, Trever a trimis–o cunoscutului orientalist, profesorul W. Albright, şi la 15 martie 1948, primi din partea acestuia o telegramă cu următorul cuprins: „Vă felicit din inimă cu ocazia celei mai importante descoperiri de manuscrise din epoca modernă. Nu mă îndoiesc că aceste manuscrise sunt mai vechi decât papirusul Nash [...] Înclin să cred că datează din secolul I i.e.n. [...] O descoperire cu adevărat senzaţională [...] Din fericire, nu există nici cea mai mică umbră de îndoială asupra autenticităţii manuscriselor".

Spre sfârşitul lui martie, sfătuit de americani, mitropolitul Mar Athanasie expediază pe ascuns manuscrisele în străinătate, iar în ianuarie 1949, ajuns în S. U. A., împreună cu manuscrisele, le depozitează în seiful unei bănci din New York. Se cuvine menţionat că nu numai teama că statul iordanian ar putea să ridice pretenţii asupra manuscriselor l–a făcut pe stareţul–mitropolit să procedeze astfel, ci şi grija faţă de integritatea

lor fizică; într-adevăr, cum observă I. D. Amusin: „... în vara anului 1948, în cursul operaţiilor militare din timpul războiului palestinian din 1948–1949, mânăstirea Sf. Marcu a avut mult de suferit de pe urma bombardamentului şi incendiilor. Manuscrisele ar fi fost într-adevăr în mare pericol".

În primăvara anului 1948, J. Trever, W. Brownlee şi M. Burrows pleacă şi ei în Statele Unite, unde încep descifrarea textelor şi pregătirea lor pentru tipar. În aprilie apar în ziare primele ştiri, deocamdată confuze, despre marile descoperiri de la Qumran; în septembrie apar primele articole ale lui J. Trever şi M. Burrows (acesta din urmă profesor de literatură biblică la Universitatea Yale), iar după publicarea celor două volume de texte şi facsimile ale celor trei suluri a urmat o adevărată avalanşă de studii critice, monografii şi articole consacrate descoperirilor din Deşertul Iudeii. Numai în primii zece ani au apărut circa 3000 lucrări consacrate Manuscriselor de la Marea Moartă, iar din anul 1958 apare la Paris o revistă specială intitulată *Revue de Qumran*. La discuţii participă paleografi, arheologi, lingvişti, filologi, istorici, cercetători ai religiilor antice.

Între timp, mitropolitul Athanasie trata vânzarea manuscriselor depuse în seiful băncii; pentru a nu diminua preţul global, mitropolitul refuzase să vândă separat al patrulea sul, încă inedit. Pe toate cele patru manuscrise cerea un milion de dolari! N-a obţinut decât un sfert din această sumă, şi abia în 1954: cumpărătorul era fiul defunctului profesor E. L. Sukenik, profesorul Y. Yadin, care le-a achiziţionat – prin intermediar – pentru Universitatea din Ierusalim.

Interesul cu care excepţionala descoperire de la Qumran a fost primită nu numai de specialişti, dar şi de un public larg, a constituit un stimulent pentru arheologi, care au început o susţinută activitate pentru căutarea de noi peşteri cu manuscrise. Descoperirea primelor suluri le-a amintit cercetătorilor de unele relatări mai vechi ale câtorva autori antici şi medievali, despre descoperiri de manuscrise greceşti şi ebraice în aceeaşi regiune, de asemenea şi de existenţa unei „secte a peşterilor" care ar fi trăit odinioară în acele locuri. Origene din Alexandria, de pildă, unul dintre teologii de seamă din perioada creştinismului timpuriu, relatează că a descoperit, în anul 217, în apropiere de Ierihon, manuscrise conţinând, între altele, versiunea greacă a Cărţii Psalmilor, cu totul deosebită de cea cunoscută până atunci. Origene arată că respectivul manuscris găsit lângă Ierihon se afla, împreună cu alte cărţi ebraice şi greceşti, într-un vas de argilă: întocmai

ca şi manuscrisele de la Qumran! De altfel, când în prima peşteră de la Qumran s-a descoperit un opaiţ din epoca romană şi un vas de argilă gol, s-au găsit cercetători cu imaginaţie care au pretins că au fost uitate acolo de însuşi Origene!

Asupra unui alt document interesant a atras atenţia profesorul Otto Eissfeldt: este vorba de scrisoarea trimisă, jurul anului 800, de mitropolitul nestorian al Seleuciei, Timotheos I, mitropolitului Sergios al Elamului. Timotheos relatează în scrisoarea lui o întâmplare ce se aseamănă în mod curios cu cea de la Qumran, din 1947: „Am aflat de la nişte iudei trecuţi la creştinism şi primiţi în sânul bisericii creştine că acum vreo zece ani, într-o încăpere săpată în stâncă, lângă Ierihon, s-au descoperit mai multe cărţi. După spusele acestor iudei, câinele unui vânător arab a sărit în timpul vânătorii în peşteră şi n-a mai ieşit de acolo. Stăpânul câinelui a pornit pe urmele lui şi în faţa ochilor săi s-a deschis o încăpere în firidele căreia erau ascunse numeroase cărţi. Întors la Ierusalim, vânătorul a povestit iudeilor întâmplarea şi pe dată ei au pornit în mare număr către acel loc, unde au găsit cărţi biblice şi altele, scrise cu litere ebraice. Şi cum printre dânşii se afla un cunoscător al Scripturii, l-am întrebat despre unele versete atribuite *Bibliei* şi citate în Noul Testament, dar care lipsesc în copiile manuscrise ale textului biblic, atât la iudei, cât şi la creştini. La întrebarea mea el mi-a răspuns că există posibilitatea de a găsi citatele acelea în cărţile nou-descoperite. Auzind aceasta din gura unui prozelit – şi tovarăşii săi, întrebaţi de mine în lipsa lui, au întărit categoric spusele sale – am scris înalt prea sfinţiei sale Gavril, precum şi mitropolitului din Damasc, rugându-i să trimită după acele cărţi [...] Aşa mi-a spus acel iudeu: «Printre aceste cărţi am găsit de asemenea peste 200 de psalmi ai lui David», iar eu şi despre asta le-am scris lor. Spre părea mea de rău, n-am primit de la ei nici un răspuns la scrisorile mele, şi nici nu am un om potrivit pe care să-l pot trimite. Treaba aceasta arde ca un foc în inima mea şi îmi mistuie oasele".

Informaţiile furnizate de Thimotheos prezintă un mare interes. „Este evident", remarca I. D. Amusin, „că înaintea lui Mahomed ed-Dib şi a arheologilor contemporani, manuscrisele ascunse în împrejurimile Mării Moarte de comunitatea de la Qumran au fost scoase, începând cu Origene, care atestă acest fapt. După toate probabilităţile, nu fiecare descoperire a fost consemnată în scris, iar dintre cele care au fost, nu toate au ajuns până la noi".

Conţinutul scrisorii lui Timotheos este legat de lucrarea lui

Ya'qub Al-Qirqisani, membru al sectei Karaimilor („Fiii *Bibliei*"), care a trăit în prima jumătate a secolului al X-lea; în lucrarea sa *Istoria sectelor iudaice*, Al-Qirqisani afirmă că în secolul I î.e.n. a existat o aşa-numită „sectă a peşterii" în regiunea Mării Moarte; textul este următorul: „Cam pe acea vreme a apărut acolo doctrina unei secte numită a peşterii. Ea a primit acest nume din cauză că scrierile ei religioase au fost descoperite într-o peşteră [...] Curând s-a ivit acolo Ioşua, care, după spusele rabinilor, era fiul lui Pandera; el e cunoscut ca Iisus, fiul Mariei. El a trăit în zilele lui Ioşua, feciorul Perahiei, despre care se spune că a fost unchiul lui Iisus din partea mamei. Aceasta s-a întâmplat când domnea Augustus Caesar, împăratul Romei, adică pe timpul celui de-al doilea Templu" (Asupra acestei menţiuni privind pe Iisus, fiul lui Pandera şi al Mariei, vom reveni).

Din acest pasaj al lucrării lui Quirqisani putem reţine câteva date interesante pentru tema noastră. Mai întâi, existenţa unei „secte a peşterii" în regiunea Mării Moarte - informaţie pe care o putem socoti ca istorică, dovezile în sprijinul ei eşalonându-se de-a lungul a două milenii: secta este atestată în timpul domniei împăratului August (între 31 î.e.n. şi 14 e.n.), apoi Origene din Alexandria relatează descoperirea unor manuscrise, într-un vas de argilă, lângă Ierihon (217 e.n.), iar mitropolitul Timotheos relatează şi el despre descoperirea de manuscrise „într-o încăpere săpată în stâncă", tot lângă Ierihon (în jurul anului 790); în sfârşit Mohamed ed-Dib (şi mulţi alţii după el) au găsit, tot în peşteri şi tot în vase de lut, la Qumran şi în regiunea înconjurătoare, nu departe de Ierihon, celebrele Manuscrise de la Marea Moartă (1947 - 1957). Toate acestea sunt numai descoperirile atestate documentar şi care au ajuns astfel până la noi, dar e mai mult ca probabil că în decursul celor două milenii s-au mai făcut asemenea descoperiri în regiune.

În al doilea rând, nu este exclus să existe o legătură între secta „peşterii" şi manuscrisele recent descoperite, pe de o parte, şi secta karaimilor, pe de altă parte. În favoarea acestei ipoteze pledează faptul că unul dintre manuscrisele de la Qumran constituie o versiune mai veche a unui manuscris găsit printre scrierile karaimilor descoperite (în 1896) în geniza unei sinagogi din Cairo. În afară de asta, există tangenţe evidente între ideologiile comunităţii de la Qumran şi secta iudaică a karaimilor - aceşti „Fii ai *Bibliei*", cum îşi spuneau, au apărut în secolul al VIII-lea în Asia Mică, răspândindu-se apoi Egipt, Spania, Caucaz, Crimeea,

Lituania şi în alte părţi; ei nu recunoşteau decât *Biblia*, respingând Talmudul şi prescripţiile introduse mai târziu.

În sfârşit, există şi alţi autori medievali care, poate că folosind aceeaşi sursă pe care a consultat-o şi Al-Qirqisani, menţionează „secta peşterii" – aşa sunt Al-Biruni (secolele al X-lea şi al XI-lea şi Şahristani (secolele al XI-lea şi al XII-lea); Şahristani notează că „secta peşterii" era în plină dezvoltare cu patru veacuri înaintea ereziarhului Arie, aşadar înainte de Conciliul de la Niceea

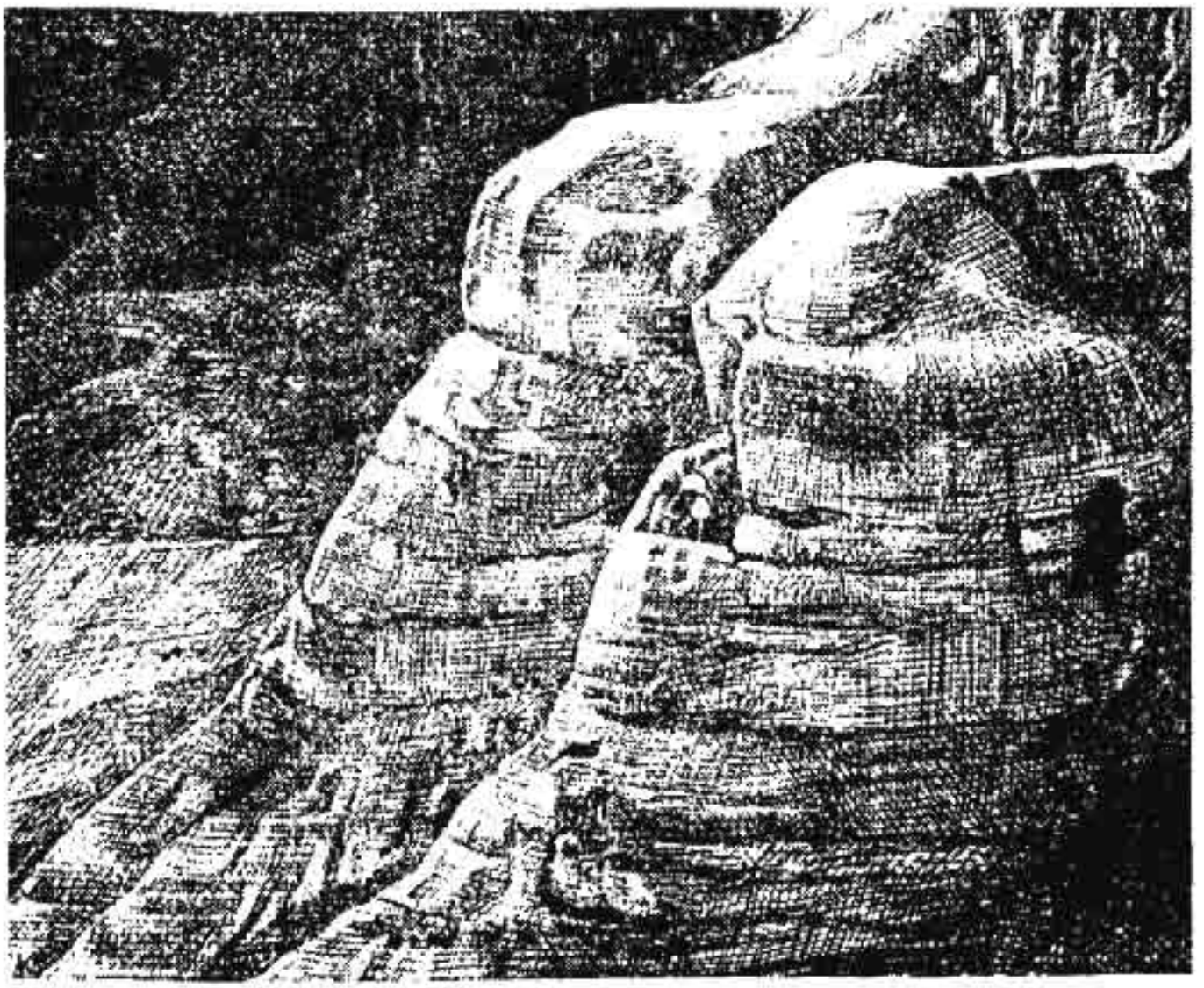

Peştera a patra de la Qumran

din 325 e.n., ceea ce confirmă că secolul I î.e.n. a fost epoca de maximă înflorire a „sectei peşterii". Din această perioadă datează şi mare parte a Manuscriselor de la Marea Moartă.

Descoperirea manuscriselor de la Qumran, alături de mărturiile unor autori antici şi medievali şi de menţionarea existenţei în regiune a unei „secte a peşterii", au dus în mod firesc la ipoteza, pe deplin justificată, că peştera unde s-au găsit cele şapte suluri

nu este unica păstrătoare de manuscrise. Printre inițiatorii căutărilor de noi manuscrise eu fost și beduinii, care au găsit în această acțiune o sursă de venituri. La Bethleem și Ierusalim funcționau adevărate burse negre... paleografice: dacă primele manuscrise au fost vândute pe sume derizorii, ulterior prețul lor a urcat până la o liră sterlină pentru un centimetru pătrat de manuscris! (Y. Yadin: „Tribul beduinilor taamiri s-a transformat într-un trib de arheologi". I. D. Amusin: „A început o întrecere originală, care continuă și astăzi, între beduinii căutători de comori și arheologi. Trebuie să recunoaștem că în frunte au rămas beduinii, pe urmele cărora înaintau arheologii"). Au fost însă și destule cazuri când cercetători avizați au reușit să-i concureze pe beduini și să descopere peșteri cu manuscrise încă neexplorate – ceea ce constituie în felul ei o performanță: taamirii cunoșteau perfect regiunea, erau la ei acasă, pe când arheologii și paleografii veneau din diferite țări, adesea de la mii de km distanță.

În cei 35 ani care s-au scurs de la primele descoperiri, au fost cercetate circa 300 de grote, naturale sau săpate de mâna omului; majoritatea erau goale: în aproape 30 de peșteri s-au găsit resturi de cultură materială, de un interes minor pentru știință, în schimb în 11 peșteri de la Qumran, în câteva peșteri de la Wadi Murabb'at și în ruinele mânăstirii Sf. Sava s-au găsit depozite de manuscrise. Nu se cunoaște locul unde au fost descoperite unele manuscrise de valoare, achiziționate fie de la beduini, fie de la negustori care la rândul lor le cumpăraseră de la păstorii taamiri.

Copiștii manuscriselor joacă uneori (poate involuntar_) feste arheologilor și mai ales arheologilor amatori. În 1952 s-au descoperit într-una dintre peșterile de la Qumran două suluri de cupru care, din pricina oxidării metalului, prezentau mari dificultăți la desfășurare și la descifrare. Abia după câțiva ani, John M. Allegro, profesor de filologie comparată semită la Universitatea din Manchester, a reușit să descifreze în bună parte textul, redactat în ebraica populară și și-a expus rezultatele cercetărilor într-un volum care a stârnit senzație (*The Treasure of the Copper Scroll. The Opening and Decipherment of the most Misterious of the Dead Sea Scolls,* Doubleday and Co., Garden City, New York, 1960 – „Comoara din sulul de cupru. Deschiderea și descifrarea celui mai misterios dintre sulurile de la Marea Moartă"). Textul gravat în aramă conține indicații asupra unor comori fabuloase ascunse în regiune: sunt descrise aici 60 de locuri, situate între Hebron și Garizim, unde ar fi fost tăinuite diverse obiecte de aur și argint

cântărind două sute de tone! În regiune au năvălit atunci sumedenie de căutători de comori – un adevărat *goldrush* ca pe vremea descoperirii zăcămintelor aurifere din California şi Alaska (A. Donini: „Aventurieri de tot felul s-au repezit imediat asupra acestor locuri, uitând că folclorul oriental este plin de asemenea povestiri").

Şi, într-adevăr, se pare că era o simplă povestire deoarece până astăzi nu s-a găsit nici una dintre cele 60 de comori. De altfel, din documentele de la Qumran reiese că membrii sectei de aici predicau dispreţul pentru bunurile materiale ale acestei lumi. Cât despre arheologi şi paleografi – pentru ei manuscrisele descoperite în regiune constituie adevăratele „comori".

Peşterile de la Wadi Murabbat; în dreapta prima peşteră; în stânga a doua peşteră

Numele Qumran nu figurează nici în *Biblie* şi nici în vechea toponimie a Palestinei. A. Donini este de părere că: „Numele arab al localităţii Qumran transcrie aproape cu siguranţă cuvântul ebraic Gomora...". J. van der Ploeg (şi alţii) nu sunt de aceeaşi părere şi au propus alte etimologii.

Când au fost folosite pentru prima oară peşterile din regiune, nu se poate stabili precis. Este sigur, însă, că au fost abandonate în anul 70 e.n., în timpul răscoalei împotriva ocupaţiei romane; în anul acela, răscoala pe cale de a fi înăbuşită în sânge de către legiunea Decima Fretensis, renumită pentru cruzimea ei, manuscrisele au fost, probabil, puse la adăpost în peşteri? Întrebarea pare să fi căpătat răspuns atunci când Lancaster Harding, director al antichităţilor din Iordania, împreună cu un grup de arheologi de la *École biblique* din Ierusalim, au descoperit, pe o terasă de marmură de lângă Marea Moartă, resturile unei clădiri mari, cu

numeroase încăperi, dintre care una foarte încăpătoare („refectoriul"), construcţii anexe, apeducte şi cisterne, precum şi „birouri pentru copierea manuscriselor" cum le-a numit un arheolog. Numele arab al locului este Khirbet Qumrân – adică „rămăşiţele" sau „ruinele" de la Qumran. S-au descoperit aici şi 1 100 de amfore, iar în apropiere un cimitir cu peste o mie de morminte. Monedele găsite aici datau din epoca primilor procuratori ai lui August în Palestina şi până la izbucnirea răscoalei din anul 67 e.n.

Cine erau locuitorii aşezării de la Khirbet Qumran? Firește că imediat ne duce gândul la acea „sectă a peşterilor" menţionată de Qirqisani şi de alţi autori; deoarece, chiar dacă locuitorii comunităţii de-aici nu stăteau permanent în peşteri şi-şi copiau manuscrisele în scriptoriul încăpătoarei clădiri, în vremuri vitrege se adăposteau în peşteri şi tot acolo îşi ascundeau, în vase de lut, manuscrisele. De altfel, la foarte mică distanţă de vechile clădiri s-a descoperit o peşteră artificială în care se aflau mii de fragmente de manuscrise în ebraică şi arameică, provenind de la aproape 400 cărţi, bibliotecă a comunităţii de la Qumran.

Autenticitatea acestor manuscrise nu mai este astăzi contestată. (A. Donini: „Chiar făcând abstracţie de datele furnizate de arheologie, ceramică, monede etc., nu există falsificator pe lume în stare să « inventeze» texte de acest tip, chiar dacă ar fi avut cultura tuturor specialiştilor în limbi semitice luaţi laolaltă"). De altfel, testele cu carbon 14 (radioactiv) au demonstrat că pânzele de in în care sunt înfăşurate sulurile au fost confecţionate între secolul I î.e.n. şi secolul I e.n. Mai mult, unele manuscrise sunt şi mai vechi, după cum rezultă din analiza caracterelor folosite la redactarea textului.

Pentru întocmirea unei „fişe de identitate" a comunităţii de la Qumran, manuscrisul cel mai important îl constituie *Statutul comunităţii* (iniţial primise numele, mai puţin potrivit, *Manual de disciplină*): un sul din două fragmente, însumând aproape doi metri pe o lăţime de 25 cm; îi lipseşte începutul, iar textul este plin de greşeli şi adnotări. Totuşi, faptul că mai multe fragmente ale aceluiaşi text, unele dintr-o redactare mai îngrijită, au fost descoperite şi în alte peşteri, dovedeşte că reglementa normele unei comunităţi mai mari, şi că era socotit un document deosebit de important de vreme ce la ivirea primejdiei fiecare a căutat să pună la adăpost propriul său exemplar.

În Statut se vorbeşte de un întemeietor, obiect al veneraţiei membrilor comunităţii, căruia nu i se spune niciodată pe nume,

ci „Învăţător al dreptăţii" şi uneori „Unicul legiuitor". Interesant este faptul că membrii comunităţii practicau unele ritualuri pe care mai târziu le vom întâlni la creştini, printre care botezul şi masa sfântă (cina de tip euharistic). Cercetătorii au observat imediat asemănarea unor paragrafe din Statutul comunităţii cu textele descoperite (în 1896) în geniza unei sinagogi din Cairo întemeiată în 882 e.n. şi cunoscute sub numele de *Documentul de la Damasc* (numele acestui oraş revine mereu în text) unde se vorbeşte de asemenea de „Învăţătorul dreptăţii".

Tot aşa cum Statutul comunităţii reglementează viaţa socială şi religioasă a comunităţii de la Qumran, Documentul de la Damasc o reglementează pe cea a comunităţii karaimilor de la Alexandria. Ambele documente se înrudesc – cum a demonstrat W. Brownlee în 1950 – nu numai prin conţinut, dar şi prin limbă şi terminologie: ambele conţin pasaje cu evidente trăsături mesianice şi escatologice (venirea unui „mântuitor" care va salva poporul, „ziua mâniei" care se apropie) precum şi prescripţii rituale aproape identice (masa comună euharistică, botezul etc.). Asemănările sunt atât de izbitoare, încât unii cercetători au opinat că numele Damasc din documentul de la Alexandria trebuie identificat ca fiind Qumran; alţii, mai prudenţi, sunt de părere că, în orice caz, Documentul de la Damasc face parte din biblioteca comunităţii de la Qumran. Această din urmă ipoteză a primit o confirmare prin cercetările întreprinse de J. Milik, care relatează că un fragment descoperit într-o peşteră din Qumran permite să se completze o lacună din textul găsit în sinagoga din Cairo.

Anumite precepte şi ritualuri ale membrilor comunităţii de la Qumran vădesc asemănări şi cu cele ale sectei esenienilor, despre care ne relatează Filon din Alexandria, Josephus Flavius şi – în referiri accidentale – Pliniu cel Bătrân în *Istoria naturală*. Esenienii condamnau folosirea armelor, se opuneau serviciului militar, se supuneau ritualului botezului, luau mesele în comun, condamnau sclavia şi practicau virtuţi ascetice pe care le vom regăsi în parte la ordinele călugăreşti creştine. Numele lor nu apare în Noul Testament, fapt explicabil prin aceea că unele dintre concepţiile lor vin în contradicţie cu dogma creştină. Filon îi situa în regiunea lacului Macaris de lângă Alexandria, dar comunităţile lor existau pe aproape întregul teritoriu al Palestinei şi cu siguranţă că şi în partea apuseană a Mării Moarte. Josephus Flavius apreciază numărul lor la 4 000.

Unii cercetători socotesc că membrii comunităţii de la Qumran erau esenieni, alţii, că formau o ramură aparte a esenienilor,

o sectă a peşterilor care în unele concepţii şi ritualuri se desprinsese de essenieni; printre aceste ritualuri se numără şi cultul Soarelui practicat de essenieni şi pe care „Noua alianţă", cum îşi spuneau membrii comunităţii de la Qumran, îl respingeau cu hotărâre. (S-a emis ipoteza că expresia, în ebraică, „Noua alianţă", după un timp a devenit, în latină, „Noul Testament").

Problema cea mai aprig disputată rămâne însă legătura dintre comunitatea de la Qumran şi creştinismul primitiv. Donini este de părere că: „Nu se poate să nu ai impresia că identificarea membrilor comunităţii «Noii alianţe» de la Qumran cu essenienii a fost acceptată cu atât entuziasm de majoritatea cercetătorilor mai ales pentru a propune o soluţie comodă, care să-i elibereze de obsesia analogiilor insistente şi descumpănitoare cu mişcarea creştină la originile sale".

Care sunt, aşadar, analogiile „insistente" şi „descumpănitoare" dintre concepţiile şi practicile comunităţii de la Qumran şi creştinismul timpuriu? Ele constau, în primul rând, din următoarele concepţii şi ritualuri mai importante:

1. Concepţii mesianice: se va ivi un conducător care, în fruntea „fiilor luminii" va învinge pe „fiii întunericului" întronând dreptatea pe Pământ; este a doua venire a „Învăţătorului dreptăţii".

2. Concepţii escatologice: aşteptarea „sfârşitului vremurilor", a „ultimelor zile" ale „împărăţiei răului", urmate de înnoirea Pământului.

3. Credinţa că „Învăţătorul dreptăţii" mediază între Dumnezeu şi oameni. Cu privire la această din urmă concepţie, A. Donini observă: „În timp ce în Vechiul Testament mântuirea era doar rezultatul credinţei în Dumnezeu [...] credinţa în «Învăţătorul dreptăţii» este suficientă spre a asigura o nouă stare de mântuire". Şi cercetătorul italian conchide: „Suntem în faţa unui salt calitativ în istoria iudaismului: cu alte cuvinte deja în plină ideologie creştină".

4. Botezul, spălarea rituală simbolizând purificarea prin apă, a cărui eficacitate este garantată prin faptul că trebuie însoţit de o dispoziţie sufletească de sinceră adeziune.

5. Mărturisirea păcatelor, care însă nu se făcea unui preot ţinut să păstreze secretul confesiunii, ci în momentul intrării în comunitate, de faţă cu întreaga adunare – practică pe care o găsim şi la comunităţile creştine în secolele al II-lea – al III-lea.

6. Masa luată în comun, la care un preot binecuvântează prima îmbucătura de pâine şi prima sorbitură de vin.

7. Renunţarea la bunurile private care, după o perioadă de

noviciat, trec în patrimoniul comunităţii – practică întâlnită şi în cadrul creştinismului primitv. În general, qumranienii propovăduiau o viaţă în sărăcie, aceasta fiind o caracteristică a ideologiei lor.

Publicarea acestor materiale din Statutul comunităţii de la Qumran precum şi din aşa-zisul Sul al războiului descoperit tot în prima peşteră, a stârnit discuţii înverşunate care uneori au căpătat chiar un caracter polemic. Deosebirile de vederi se manifestau chiar în sânul aceleiaşi comisii; astfel, profesorul John M. Allegro, membru al comisiei care se ocupa cu interpretarea şi publicarea miilor de fragmente găsite în peştera a patra de la Qumran (unde s-a descoperit şi Statutul), acordând în 1956 un interviu posturilor britanice de radio (*British Broadcasting Corporation* – BBC), declarase că din examinarea unor texte inedite părea să rezulte că „Învăţătorul dreptăţii suferise martiriul, fusese probabil răstignit şi apoi reapăruse într-un fel oarecare credincioşilor săi întocmai ca în legenda lui Iisus [...]". Declaraţia a provocat protestul colegilor săi din comisia (din care făceau parte şi clerici), care, într-o scrisoare deschisă trimisă ziarului *The Times*, i-au cerut să retracteze interpretarea pasajelor citate în sprijinul afirmaţiei sale. Profesorul Allegro nu numai că n-a retractat cele afirmate, dar le-a şi întărit într-o lucrare mai amplă, *The Dead Sea Scrolls,* publicată în acelaşi an (1956) în prestigioasa colecţie Penguin Books.

Discuţiile în jurul concepţiilor şi ritualurilor „Noii alianţe", precum şi a „Învăţătorului dreptăţii", care ar fi murit pentru ideile sale cu cel puţin o sută de ani înaintea lui Iisus Christos, au continuat şi continuă de peste un sfert de veac. Încă din 1950, îndată după apariţia primei ediţii a comentariului la Cartea lui Habaccuc, profesorul A. Dupont-Sommer de la Sorbona afirmase că manuscrisele de la Marea Moartă marchează începutul unei adevărate: „cascade de revoluţii" în studierea *Bibliei* şi că Iisus Christos „în forma în care ni se înfăţişează în cărţile Noului Testament, este în multe privinţe o uluitoare reîntruchipare a «Învăţătorului dreptăţii»". Iar cunoscuta revistă engleză *The Illustrated London News* publica în 1955 un articol în care arheologul Lancaster Harding, unul dintre conducătorii săpăturilor de la Khirbet Qumran, afirma: „Ioan Botezătorul a fost mai mult ca sigur esenian şi este probabil că el studiat şi a lucrat în aceste încăperi [...] Mulţi oameni de ştiinţă presupun că însuşi Christos a învăţat câtva timp împreună cu esenienii. Dacă lucrurle stau

aşa, ajunci acest mic edificiu (este vorba de clădirea de la Khirbet Qumran – n.n.) reprezintă ceva unic, deoarece este singurul dintre toate antichităţile iordaniene care a rămas neschimbat şi a fost neştiut până astăzi". Articolul a stârnit un mare interes şi a provocat o avalanşă de scrisori din partea cititorilor, astfel că redacţia a revenit cu noi materiale sub un titlu senzaţional: „Locul unde au fost scrise şi ascunse manuscrisele biblice de la Marea Moartă şi unde, poate, au învăţat Christos şi Ioan Botezătorul: ruinele de la Khirbet Qumran, fotografiate din aer, cu descrierea lor detaliată".

Cam în aceeaşi vreme, William F. Albright declara, într–o conferinţă ţinută la radio: „Vedem în unele privinţe o asemănare uimitoare între purificarea sau răscumpărarea prin apă a essenienilor şi începuturile baptismului, cu Ioan Botezătorul [...]", iar în Satele Unite, în cadrul unei discuţii publice, profesorul Fremantle formula pentru prima dată ipoteza: nu cumva cei optsprezece ani „enigmatici" din viaţa lui Iisus Christos (între vârsta de 12 şi 30 de ani), asupra cărora Evangheliile păstrează o tăcere totală, i–a petrecut în mânăstirea de la Qumran? Cât despre vechea noastră cunoştinţă, mitropolitul Mar Athanasie, a afirmat nici mai mult nici mai puţin că manuscrisul Cărţii proorocului Isaia (provenit din prima peşteră şi aflat în posesia sa) a fost folosit... de Iisus Christos în persoană (I. D. Amusin: „După o asemenea publicitate, nu e de mirare că preţul sulurilor a săltat...").

Şi astfel, descoperirea întâmplătoare făcută de păstorul Mahomed ed–Dib a dus la discuţii adesea pătimaşe, legate de una dintre cele mai controversate probleme din istoria religiilor: problema originii şi a izvoarelor creştinismului. În cadrul acestor discuţii, la care participă istorici, teologi, filologi, paleografi, arheologi şi publicişti de cele mai diferite nuanţe, se fac simţite trei orientări care s–au conturat, pe măsura descifrării şi studierii textelor, a acumulării materialului faptic. În primul rând, sunt cei care pledează în favoarea unei indisolubile legături între manuscrisele de la Qumran şi literatura Noului Testament; adepţilor ipotezei enunţate de A. Dupont–Sommer – oameni de ştiinţă şi publicişti – li se spune „radicali" sau „agnostici". Pe aceştia, Millard Burrows îi caracterizează astfel: „Unii sunt de părere că istoria lui Christos şi fapta sa expiatoare sunt pur şi simplu repetarea exemplului pe care–l putem găsi în manuscrisele de la Marea Moartă. După câte ştiu, nici un savant competent nu s–a exprimat într–o formă atât de categorică, dar aceasta este

concluzia ce se degajă din diferitele lor afirmaţii. Şi tocmai ideea aceasta i-a derutat cel mai mult pe credincioşi şi i-a entuziasmat pe necredincioşi".

La rândul său, Edmund Wilson socoteşte că apariţia creştinismului trebuie înţeleasă „pur şi simplu ca un episod din istoria omenirii, iar nu ca o dogmă şi o măsură mai mare decât Bethleemul şi Nazaretul, leagănul creştinismului". Un alt „radical", John M. Allegro, socoteşte comunitatea de la Qumran o aşezare essenianã, în mijlocul căreia a trăit Ioan Botezătorul şi unde a luat naştere creştinismul care „a adoptat modul de viaţă al sectei, statutul, multe din doctrinele ei şi, fără îndoială, o mare parte din frazeologia care abundă în Noul Testament". Aceeaşi părere o împărtăşeşte şi A. P. Davies, care identifică obştea de la Qumran cu essenienii şi arată că respectiva obşte are trăsăturile unei secte creştine primitive.

Cu totul alta este opinia teologilor ortodocşi şi a clericilor, care în interpretarea dată de „radicali" conţinutului manuscriselor văd o subminare a tezei fundamentale a bisericii creştine privind esenţa divină a lui Christos şi unicitatea „revelaţiei" sale. Cum observă I. D. Amusin: „Numai la gândul că noile manuscrise pot să ştirbească într-o anumită măsură pretenţiile bisericii la originalitatea absolută a lui Christos şi a învăţăturii sale şi să arate că multe idei creştine au fost împrumutate din doctrina unei secte necunoscute, care a existat cu mult înaintea lui Christos şi ai cărei adepţi au trăit chiar în aceeaşi regiune unde, conform tradiţiei evanghelice, a propovăduit Ioan Botazătorul şi s-a botezat însuşi Christos, clericaliştii s-au tulburat [...]". De aceeaşi părere este şi A. Donini: „În mijlocul tăcerii perseverente a unor oameni de ştiinţă italieni, care continuă să privească această temă ca un domeniu rezervat lumii ecleziastice, în paginile cotidienelor de mare tiraj şi ale săptămânalelor ilustrate se face auzit, din când în când, glasul savanţilor-teologi şi al ziariştilor clericalişti: ei sunt îngrijoraţi ca nu cumva studierea textelor recent descoperite să zdruncine din temelie concepţia admisă despre istoria comunităţilor creştine primitive".

În general, „clericaliştii" se străduiesc să minimalizeze asemănările dintre creştinismul primitiv şi comunitatea de la Qumran. Iezuitul Pietro Boccaccio, de pildă, deşi recunoaşte asemănarea dintre Învăţătorul de la Qumran şi cel din Evanghelii, afirmă că Iisus îi era superior învăţătorului „Noii alianţe" prin autoritatea sa divină: „În timp ce credinţa în Învăţătorul de la Qumran nu i-a putut izbăvi pe discipolii săi, Iisus a fost mântuitor

tocmai pentru că el însuşi era Dumnezeu". Teologul Jean Daniélou, profesor de istoria creştinismului la Institutul catolic de la Paris, admite apartenenţa lui Ioan Botezătorul la obştea de la Qumran şi chiar creştinarea esenienilor (după anul 70 e.n.), dar consideră că „Christos era străin de lumea esseniană". Vederi asemănătoare împărtăşeşte şi M. Burrows, care le expune însă cu multă prudenţă, evitând formulările categorice.

În sfârşit, a treia categorie o formează adepţii aşa-numitei orientări „liberale" sau „istorice", care ocupă o poziţie oarecum intermediară între „radicali" şi „clericalişti". (Fireşte că aceste denumiri sunt convenţionale şi poate că nu totdeauna bine alese, dar încetăţenite în cele peste trei decenii de studii, discuţii şi controverse în domeniul noii discipline care este qumranologia). „Creştinismul nu a putut să se nască din vid", este premisa de la care pornesc adepţii metodei „liberale" care – potrivit lui I. D. Amusin – „îşi îndreaptă ascuţişul polemic al cercetărilor lor [...] nu atât împotriva orientării ortodoxiste, cât mai ales împotriva celei «radicale»". Ei „se străduiesc să împace caracterul istoric al creştinismului, care admite existenţa unor precursori, depistaţi şi identificaţi în mod ştiinţific, cu postulatul «imuabil» al bisericii despre originea acestuia".

Poziţia „liberalilor" a fost precizată de către William F. Albright la consfătuirea consacrată problemelor de qumranologie (1956): „Astăzi suntem nevoiţi să recunoaştem ca fapt istoric că multe elemente din practica religioasă a primilor creştini ai Noului Testament au fost împrumutate din practica corespunzătoare a esenienilor. Aceasta este îndeosebi valabil în ce priveşte organizarea comunităţilor creştine primitive, cu tendinţa lor spre proprietatea comună, cu urmele unui sistem de conducere în fruntea căruia se găseau douăsprezece persoane alese etc." Doi ani mai târziu, într-un articol apărut în *The Herald Tribune Book Review*, W. F. Albright scrie că „actualmente, într-adevăr toţi savanţii creştini, cu excepţia unui grup restrâns de ortodocşi, recunosc importanţa principiului continuităţii istorice". Pe o poziţie analogă se situează şi alţi cercetători; Frank Cross, de pildă, consideră comunitatea esseniană de la Qumran ca o predecesoare a ideologiei şi formelor organizatorice creştine şi pe Ioan Botezătorul ca o punte de legătură între Qumran şi creştinism.

În acelaşi timp, Albright, Cross, Brownlee, Burrows şi ceilalţi cercetători de orientare „liberală", după ce admit existenţa unei legături de continuitate între creştinism şi unele mişcări religioase

precursoare, afirmă că, spre deosebire de toate curentele religioase anterioare, creştinismul are o calitate principial nouă, şi anume că a fost consfinţit prin persoana divină a întemeietorului său. „Sunt ferm convins", arată M. Burrows, „că apariţia istorică a lui Dumnezeu în chipul lui Iisus din Nazaret trebuie să constituie piatra unghiulară a oricărei credinţe, dacă ea este într-adevăr creştină".

Orientarea acestor cercetători este, aşadar, limpede: chiar dacă organizarea socială şi ritualurile comunităţilor creştine primitive – nu sunt originale, esenţa divină a întemeietorului creştinismului şi fapta sa expiatoare dau noii religii caracterul ei specific, diferit de cele ale religiilor anterioare. Este, de fapt, o pledoarie pentru caracterul peremptoriu şi imuabil al dogmelor bisericeşti.

În lumina celor de mai sus se desprind câteva concluzii care, după părerea noastră, pot fi sintetizate astfel:

1. Analiza textelor cuprinse în manuscrisele de la Marea Moartă nu infirmă teza că creştinismul reprezintă un fenomen calitativ nou în istoria religiilor antice – teză unanim recunoscută, inclusiv de ştiinţa marxistă. Înlocuind treptat religiile a numeroase triburi şi popoare, sfărâmând barierele sociale, etnice şi statale, creştinismul a devenit o religie universală – şi în această calitate a putut deveni religia Imperiului Roman.

2. Creştinismul s-a născut în sânul iudaismului pentru că dintre religiile tuturor popoarelor care alcătuiau Imperiul Roman, era singura religie monoteistă care afirma cracterul unic şi universal al lui Iehova (Iahve). Din studiul Manuscriselor de la Marea Moartă se desprinde ca o ipoteză plauzibilă în lumina analogiilor de concepţii şi ritualuri, o relaţie directă între creştinismul pe cale de formare şi comunitatea iudaică de la Qumran, care avea unele trăsături caracteristice ale sectei esenienilor.

3. Informaţiile furnizate de manuscrisele de la Marea Moartă ilustrează nu numai mediul istoric concret şi atmosfera spirituală în care au luat fiinţă primele comunităţi creştine, dar aduc unele date noi, cum sunt cele despre „Învăţătorul dreptăţii", a cărui figură nu este menţionată în vreun alt izvor cunoscut. Cât despre figura lui Ioan Botezătorul, care ar fi condus o răscoală pentru răsturnarea stăpânirii romane, şi a lui Iisus Christos, manuscrisele studiate până acum nu sunt concludente în privinţa legăturilor lor cu comunitatea de la Qumran. Acel Iisus, fiul lui Pandira, menţionat în Talmud şi în scrierile Karaimilor (Al Qirqisani) nu poate fi deocamdată identificat – numele (Iosua) fiind foarte comun la iudei.

4. Problema locului ocupat de comunitatea de la Qumran în istoria iudaismului şi mai ales a creştinismului, va constitui încă multă vreme obiectul unor cercetări. În acelaşi timp manuscrisele de la Marea Moartă aduc contribuţii importante la istoria altor religii şi curente religioase, cum sunt mandeismul şi islamismul, de asemenea a unor secte (essenienii, karaimii ş.a.).

5. Manuscrisele de la Marea Moartă pun la dispoziţia ştiinţelor istorice noi izvoare autentice pentru studierea mişcărilor social-politice şi ideologice din Palestina şi Siria, cunoscute până acum numai din relatările unor surse literare mai recente şi în mare parte tendenţioase. Manuscrisele de la Qumran constituie izvoare pentru Iudeea secolului al II-lea e.n., cele de la Wadi Murabb'at pentru perioada celei de-a doua răscoale antiromane din anii 132 – 135, iar alte manuscrise constituie primele documente autentice din secolele I–II e.n., referitoare la viaţa economică şi administrativă a Iudeii între cele două răscoale antiromane.

6. Diferite ştiinţe şi discipline găsesc în textele manuscriselor de la Marea Moartă un rodnic teren de cercetare: filologia, lingvistica şi paleografia (grafia şi tehnica scrisului, ortografia, lexicul şi sintaxa limbii vorbite în acea epocă, istoria şi evoluţia alfabetului), istoria dreptului (relaţiile dintre practica juridică din Palestina şi dreptul babilonian şi cel egiptean), geografia şi toponimia (date despre numele proprii de locuri, ape, oaze ale Palestinei din perioada biblică şi cea romană) etc.

Dintre cele 40 000 fragmente de manuscrise descoperite în regiunea Mării Moarte s-a publicat până acum (la trei decenii şi jumătate după primele descoperiri de la Wadi Qumran) foarte puţin, iar din ceea ce s-a publicat, nu totul a fost suficient studiat. Mare parte a manuscriselor se află abia în curs de descifrare şi editare. Nu este deloc exclus, ba este chiar probabil că printre miile de fragmente ce-şi aşteaptă rândul la editare să se afle şi unele care vor aduce date noi, completând imaginea noastră despre primele comunităţi creştine, poate că şi despre Ioan Botezătorul, Iisus Christos şi alte personaje din Noul Testament pe care nu le cunoaştem decât sub forma prezentată de textele canonice.

Despre aceste manuscrise inedite, Frank M. Cross, unul dintre specialiştii competenţi care lucrează la descifrarea şi editarea lor, spune (în *The Ancient Library of Qumran*): „Printre ele sunt multe de o importanţă revoluţionară. Numeroase teze pe care astăzi suntem nevoiţi să le improvizăm, cu ajutorul unor combinaţii

complicate, din diferite fragmente mărunte şi petice de izvoare, se vor contura automat atunci când vom avea în faţa ochilor întreaga culegere vastă a manuscriselor. Câteva documente noi ne vor permite să spulberăm o serie de absurdităţi şi afirmaţii născocite, puse în circulaţie de literatura de categoria a doua consacrată Qumranului. În felul acesta, oamenii de ştiinţă vor fi scutiţi de povara controverselor neîncetate, sau, mai bine zis, vor dobândi răgaz pentru discuţii serioase".

Pentru toate aceste motive, manuscrisele de la Marea Moartă îşi merită pe deplin aprecierea de „cea mai importantă descoperire arheologică din perioada postbelică". Descifrarea lor a dezvăluit că peşterile de la Qumran şi Wadi Murabba'at ascundeau o uriaşă bogăţie de versiuni mai vechi ale lucrărilor biblice, care au „îmbătrânit" cu treisprezece sau paisprezece veacuri data constituirii tradiţiei manuscrise a *Bibliei* şi în acelaşi timp au aşezat pe o bază ştiinţifică istoria textelor biblice; studierea acestor manuscrise creează posibilitatea reconstituirii textului iniţial şi autentic al cărţilor biblice, care a străbătut un drum lung şi sinuos de evoluţie literară.

În deceniile care s-au scurs de la senzaţionala descoperire a lui Mahomed ed-Dib s-au făcut multe în această direcţie, iar pentru deceniile ce vor veni rămân şi mai multe de făcut; fiindcă manuscrisele de la Marea Moartă îşi dezvăluie numai treptat şi anevoie – cu zgârcenie parcă – tainele pe care le-au păstrat vreme de milenii în ascunzişurile peşterilor.

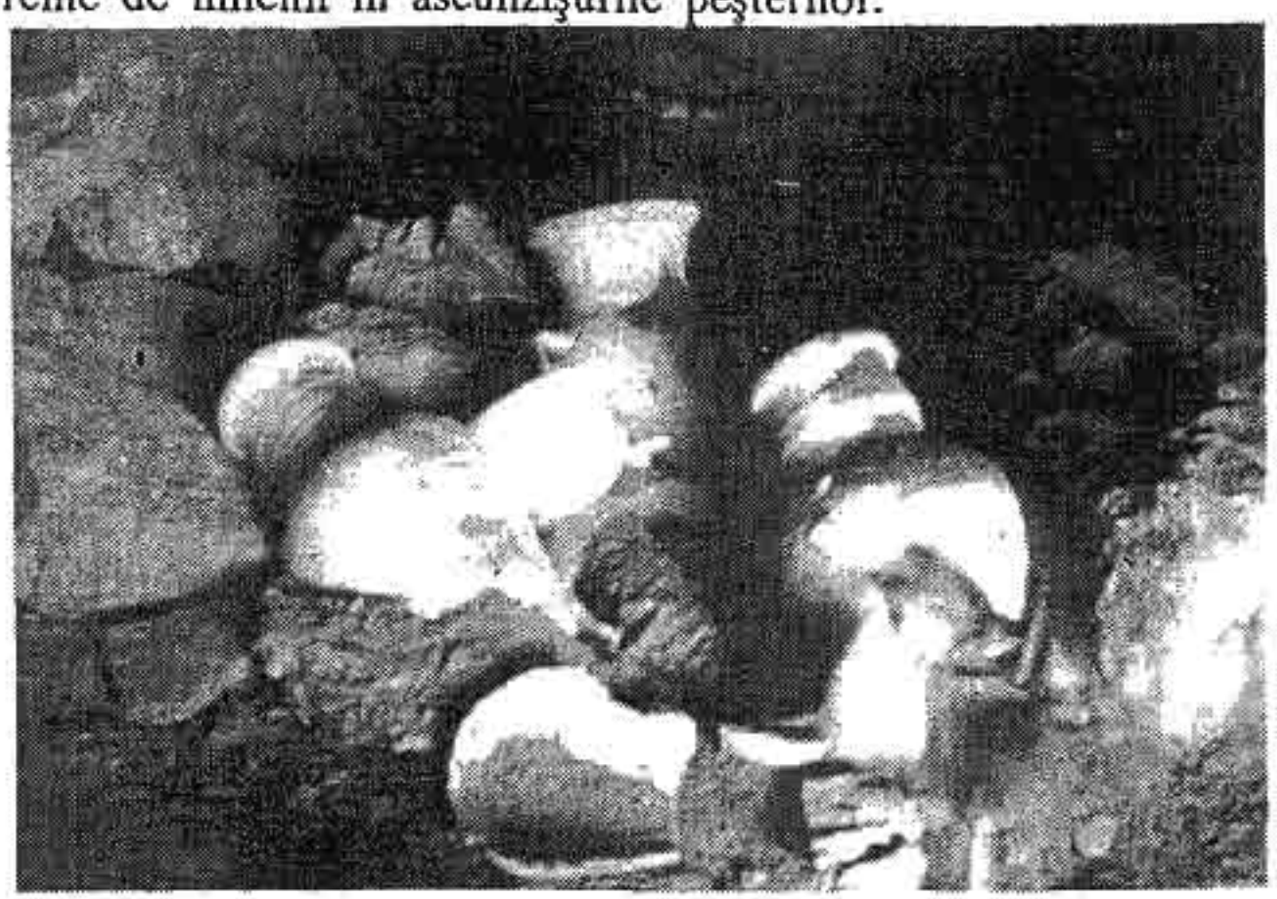

ENIGMELE GALAXIEI GUTENBERG

„Tipografia, ca primă formă mecanizată a unei meserii manuale, este ea însăşi un exemplu perfect nu de ştiinţă nouă, ci de cunoaştere aplicată [...] Odată cu Gutenberg, Europa intră în faza tehnologică a progresului, faza în care schimbarea însăşi devine norma arhetipală a vieţii sociale [...] Tipografia a tins să transforme limbajul dintr-un mijloc de percepţie şi explorare, într-un bun de consum transportabil".

MARSHALL McLUHAN
în Galaxia Gutenberg, *1962.*

„Atunci când noi, oamenii unor vremuri marcate de tehnică, privim înapoi spre Gutenberg, descoperirea pe care a făcut-o ni se pare de mică însemnătate. Trebuie să ne transpunem în veacul său ca să putem înţelege în ansamblu ceea ce a înfăptuit el [...] ceea ce a însemnat atunci că un om a îndrăznit să confecţioneze cărţi cu o maşină".

HELMUT PRESSER
în Johannes Gutenberg in Zeugnissen und Bilddokumenten, *1967.*

ENIGMĂ: Lucru greu de înţeles, nelămurit, ascuns; taină, mister.

Dicţionarul explicativ al limbii române, 1975.

GALAXIE: Fiecare dintre sistemele de aştri din univers comparabile ca dimensiuni şi aspect cu calea laptelui.

Idem.

- **MARSHALL McLUHAN; IDEILE ORIGINALE ALE UNUI PROFESOR CANADIAN.**
- **ÎNTÂI AU FOST SIGILIILE ŞI GRAVURA ÎN LEMN.**
- **INTERESANTELE DEZVĂLUIRI ALE UNOR DOSARE DE TRIBUNAL.**
- **CONTROVERSE ÎN LEGĂTURĂ CU PRIMA TIPĂRITURĂ.**
- **COSTER, WALDVOGEL ŞI ALŢII: VICTIME SAU IMPOSTORI?**
- **UNDE A FUNCŢIONAT TIPOGRAFIA LUI MACARIE?**
- **IMPACTUL DINTRE GALAXIA GUTENBERG ŞI GALAXIA MARCONI POATE FI EVITAT.**

Când a apărut (în 1962) studiul lui Marshall McLuhan *Galaxia Gutenberg*, autorul lui, profesor de literatură engleză la Universitatea din Toronto (Canada) era foarte puţin cunoscut – mai bine zis era cunoscut numai unui cerc restrâns de specialişti. Devenită în scurt timp un bestseller, *Galaxia Gutenberg* i-a adus autorului ei celebritatea, numele său începând să fie citat printre ale celor mai cunoscuţi critici ai culturii şi civilizaţiei occidentale – cum este, de pildă, Herbert Marcuse – ceea ce apare pe deplin justificat nu numai prin conţinutul bogat în idei al lucrării sale, cât mai ales prin angajarea profundă, fără rezerve, în actualitate, în viaţa culturală contemporană.

Se naşte în mod firesc întrebarea cum de este posibil că în zilele noastre, la mai mult de o jumătate de mileniu după ce Gutenberg dădea la iveală, la Maienţa, prima tipăritură cu litere mobile, acest eveniment – respectiv implicaţiile sale pe planuri multilaterale – să ducă la descoperirea şi analizarea unor aspecte inedite, de mare importanţă şi interes pentru viaţa culturală contemporană. Încercând să aflăm răspunsul la această întrebare, trebuie înainte de toate să avem în vedere faptul că, fără a diminua cu nimic meritele lui McLuhan, şi alţi autori au abordat

din unghiuri asemănătoare aspecte ale civilizaţiei din zilele noastre; însuşi autorul *Galaxiei Gutenberg* citează, în capitolul introductiv, lucrările lui Albert B. Lord, Milman Parry, Patrick Cratwell, Harry Pearson, Edward T. Hall, Leslie A. White (şi alţii), de la care pleacă în formularea tezelor sale. În al doilea rând, faptul că, aşa cum spune Harry Levin (unul dintre autorii citaţi): „Cultura întemeiată pe cartea tipărită, care a predominat de la Renaştere până în zilele noastre, ne-a transmis, pe lângă imensele ei bogăţii, şi prejudecăţi de care trebuie să ne descotorosim. Trebuie să privim tradiţia cu ochi noi, considerând-o nu ca acceptarea inertă a unui ansamblu fosilizat de teme şi convenţii, ci ca o practică firească de a recrea ceea ce am primit şi ceea ce trebuie să transmitem".

În fond, tema principală a lucrării lui McLuhan n-o constituie cartea tipărită, ci analiza rolului şi funcţiei mijloacelor comunicaţiei de masă în structurarea civilizaţiei umane şi mai cu seamă a civilizaţiei contemporane. Cum arată Victor Maşek, în amplul şi acuratul „Cuvânt înainte" la versiunea românească a lucrării, teza autorului poate fi formulată astfel: „Structura mijlocului de comunicare determină structura şi tipul percepţiei sensoriale şi activităţii spiritual-culturale a omului, cu implicaţii profunde asupra întregii vieţi şi organizări sociale".

Într-adevăr, după Marshall McLuhan, cultura este alcătuită din trei stadii fundamentale: primul, odată cu apariţia vorbirii, este stadiul oral, care a creat omului primitiv „un stress intens de organizare predominant auditivă"; al doilea este cel al culturii vizuale, legate de inventarea alfabetului fonetic, stadiu care a căpătat o formă fundamentală prin apariţia tiparului – „Galaxia Gutenberg"; în sfârşit, al treilea, stadiul audio-vizual, caracteristic societăţii contemporane, în care sunt preponderente mijloacele de comunicare electronice, radioul, cinematograful, televiziunea – „Galaxia Marconi". La interferenţa dintre două stadii se produce totdeauna un impact – societatea contemporană, de pildă, suportă impactul brutal dintre „Galaxia Gutenberg" şi „Galaxia Marconi".

Fireşte că ideile lui McLuhan (expuse în cele de mai sus foarte pe scurt) nu sunt scutite de unele critici, care de altfel n-au întârziat: caracterul arbitrar al unor afirmaţii, carenţa unor argumente, exagerarea rolului tipografiei în procesul dezvoltării socio-culturale. Fără îndoială că V. E. Maşek are dreptate când arată că „McLuhan se înşeală [...] când pune în seama alfabetului şi a lui Gutenberg toate reuşitele şi eşecurile culturii occidentale,

dar «galaxia» pe care o descrie există indubitabil. Sau, poate, în lumina faptului că aplicaţiile cauzale sunt [...] mult mai complexe decât cele la care se opreşte McLuhan, ar fi mai corect să schimbăm doar «rangul» astronomic al fenomenului de care vorbeşte şi să considerăm că există un «sistem solar» Gutenberg, în cadrul unei galaxii mult mai cuprinzătoare".

Galaxie sau numai sistem solar, fapt este că astăzi, după mai mult de 500 de ani de la prima tipăritură cu litere mobile, se discută mai mult ca oricând despre Gutenberg, omul de care sunt legate o seamă de chestiuni controversate: nu se ştie când s-a născut, unde şi cum a petrecut îndelungi perioade din viaţa lui, când a turnat primele litere mobile, care este prima tipăritură cunoscută în istorie ş.a.m.d. Ba, mai mult, sunt destul de numeroşi cei care pretind, cu argumente demne de luat în consideraţie, că nu Gutenberg este cel dintâi tipograf european. Despre toate aceste chestiuni enigmatice legate de viaţa şi activitatea meşterului din Maienţa va fi vorba în cele ce urmează, în lumina ultimelor date ce ne sunt accesibile – conţinute mai cu seamă în interesanta lucrare a lui McLuhan apărută în 1962 şi în comunicările făcute la sesiunile de bibliologie ţinute în 1968 când s-au împlinit 500 de ani de la moartea lui Gutenberg.

Cartea – mai întâi manuscrisă, apoi tipărită – este unul dintre cele mai vechi elemente ale culturii umane. Cărţi – deşi nu în accepţiunea modernă a cuvântului – erau şi tăbliţele de lut din vechea Mesopotamie şi sulurile de papirus din Egiptul antic şi manuscrisul medieval pe pergament, precursor nemijlocit al cărţii tipărite.

Anumite date situează încercările de a reproduce semnele scrierii cu ajutorul unei forme fixe cu mult înainte de primele experienţe ale lui Johannes Gutenberg şi pe meleaguri foarte depărtate de Maienţa; astfel, încă din mileniul al III-lea î.e.n. se foloseau în Sumer şi Elam ştampile şi peceţi drept forme de tipar la imprimarea tăbliţelor scrise şi chiar a cărămizilor destinate unor clădiri. În ruinele de la Babilon s-au găsit şi sigilii cilindrice, care se imprimau prin rulare în lutul umezit al cărămizilor. Săpături întreprinse pe la mijlocul veacului trecut au dat la iveală o amplă bibliotecă aparţinând palatului regal din Ninive; alcătuită din cărămizi imprimate, apoi arse; la săpăturile arheologice din Egipt s-au găsit pietre de sigilii gravate în formă de scarabeu (cărăbuş) având în partea inferioară câteva hieroglife.

Ţeptat, sigiliului sumerian din lemn şi celui egiptea din piatră le-au luat locul sigiliile metalice, mai dure, cum sunt cele aplicate pe produsele minelor exploatate în Spania ocupată de romani. Asemenea tipare, de obicei cilindrice, se foloseau şi pentru imprimarea reliefurilor pe unele vase antice (amfore).

Dacă am insistat asupra sigiliilor antice am făcut-o pentru faptul că ele îndeplineau una dintre însuşirile de bază ale tiparului: multiplicarea în proporţii de masă a textului (în cazul sigiliilor metalice, în zeci de mii de exemplare) însuşire pe care manuscrisul, evident că nu putea s-o aibă. Fireşte că în cazul sigiliilor nu putea fi vorba decât de texte foarte scurte, uneori simple sigle. De altfel, unele principii ale imprimării din antichitate s-au păstrat de-a lungul veacurilor până în zilele noastre, de pildă baterea monezilor prin apăsarea în metalul muiat prin încălzire sau imprimarea ţesăturilor prin ungerea cu vopsea a unei plăci gravate care apoi este aplicată pe pânza bine întinsă. Procedeul de imprimare a ţesăturilor, care în Europa a fost adus din Orient (probabil în timpul cruciadelor), este atât de asemănător cu procedeul tipăririi xilografice (prin placa de lemn gravată) încât diferiţi cercetători sunt de părere că unul derivă din celălat, prin urmare că la baza tipăririi cu placă de lemn gravată se află sistemul folosit la imprimarea ţesăturilor.

Tipărirea cu placa de lemn – numită şi tipărire „în bloc" sau tabelară – a fost folosită înainte de descoperirea literelor mobile şi scurtă vreme după aceea (cam între anii 1400–1530) pentru reproducerea imaginilor, uneori şi a textelor. Procedeul era următorul: pe o placă de lemn se săpa în negativ imaginea, apoi gravura era acoperită cu vopsea şi se aplica pe o hârtie umezită ce se apăsa – de obicei cu o bucată de pâslă.

Cercetările mai noi au dus la concluzia că sistemul de tipărire tabelară a fost folosit mai întâi în China; în marile biblioteci şi muzee se păstrează asemenea gravuri chinezeşti datând din secolul al VIII-lea. În Europa, procedeul este menţionat de pe la sfârşitul veacului al XIV-lea, când era folosit pentru reproducerea cărţilor de joc şi imaginilor cu caracter religios. Gravori şi tipografi tabelari deosebit de pricepuţi sunt menţionaţi la Augsburg (în Bavaria). Cele mai vechi reproduceri europene păstrate până astăzi sunt aşa-zisa Madonă din Bruxelles, datând din 1418, şi Sfântul Cristofor, din 1423, acesta din urmă având şi un text-legendă.

Cărţile tabelare cunosc o perioadă de înflorire mai ales după

1430, când începe activitatea lui Lourens Coster, la Haarlem (în Olanda); şi în Germania se tipăresc asemenea cărţi, redactate în stil popular şi în limba vorbită (iar nu în latină, limbă aproape exclusivă a manuscriselor vremii). Printre ele se cuvine să citãm trei ediţii: mai întâi celebra *Biblia pauperum* („Biblia săracilor"), cu text şi circa 50 de ilustraţii, care s-a bucurat de o largă popularitate; apoi un *Donat* – gramatică latină (numită astfel după autorul ei, Aelius Donatus, gramatician din veacul al IV-lea), pe care mai târziu, în 1451, Gutenberg avea s-o reimprime cu litere mobile; în sfârşit, nu mai puţin celebra *Speculum humanae salvationis* („Oglinda mântuirii oamenilor") care a stârnit discuţii înverşunate – unii bibliologi o socotesc prima carte tipărită de Gutenberg, cu caractere de plumb turnate în nisip şi retuşate cu dalta, alţii o consideră doar o tipăritură tabelară, nedemnă de ingeniosul meşter din Maienţa. Aceste cărţi au astăzi o valoare foarte ridicată, fiind printre cele mai preţioase piese ale marilor biblioteci. Ele au meritul de a se fi născut înainte de tipografia cu litere mobile, căreia nu i-au putut însă rezista, deoarece la confecţionarea lor se foloseau procedee tehnice înapoiate.

Cu patru veacuri înainte de Gutenberg s-au întreprins unele încercări de tipărire cu semne mobile şi în răsăritul Asiei. Între anii 1040–1048, fierarul chinez Pi Şeng a plămădit din lut semnele scrierii chineze, a întărit lutul prin ardere şi a compus textul lipind semnele pe o placă de metal cu ajutorul unei răşini. Era un progres în tehnica editării cărţilor, deşi lutul nu dădea o impresiune precisă şi se uza repede; ingeniosul fierar era dezavantajat mai ales de faptul că numărul foarte mare al semnelor scrierii chineze ştii cerea un volum imens de muncă; există aproape 40 000 de hieroglife chineze şti, dintre care 6 000–7 000 sunt folosite mai des.

Meşterii coreeni au făcut şi ei încercări cu semne metalice (cupru) încă din anul 1392. Ele au fost încununate de succes şi în anul 1403 regele dădu poruncă să se tipărească prin acest procedeu cărţi de literatură naţională coreeană. După unele informaţii, meşterii tipografi au confecţionat în această perioadă aproape un miliard şi jumătate de semne, ajungând la un „tiraj" record: patruzeci de foi tipărite pe zi.

Şi în Europa (avanatajată de scrierea alfabetică) mărturii mai vechi arată că diferiţi meşteri căutau mijloacele de a mecaniza multiplicarea manuscriselor. Ni s-a păstrat, de pildă, o tăbliţă de lut imprimată în anul 1119 la mânăstirea din Ratisbona

(Regensburg, în Bavaria), purtând urmele unor ştampile-litere. Ceva mai târziu, unii gravori de monezi, armurieri şi giuvaergii-aurari îşi confecţionează ştampile metalice pentru inscripţiile de pe produsele confecţionate în atelierele lor; aceşti meşteşugari, mânuind unelte adecvate, au fost printre cei dintâi făuritori de litere mobile, iar nu copiştii de manuscrise, mânuitori ai penei şi pensulei, deşi aceştia din urmă erau direct legaţi de meşteşugul editării cărţilor.

Stema familiei Gensfleisch din Maienţa

Gutenberg, omul a cărui invenţie a creat posibilitatea tipăririi atâtor scrieri, nu ne-a lăsat nici o scriere autobiografică, iar contemporanii săi nu s-au ocupat de el mai mult decât de oricare alt abil meştesugar al vremii. De aceea, despre viaţa lui ne-au rămas puţine izvoare; biografii săi de mai târziu au fost nevoiţi să se mulţumească a culege date (puţine) din actele primăriilor şi (mai numeroase), din dosarele tribunalelor, completând prin supoziţii precarele informaţii existente.

Nu ştim nici măcar când s-a născut Johannes Gensfleisch zis Gutenberg – probabil că între anii 1394 şi 1399, la Maienţa (în germană: Mainz), pe malul Rinului, oraş care în acea vreme era un centru meşteşugăresc şi comercial destul de însemnat. Numele de Gutenberg este al casei familiale „zum Gutenberg"; familia Gensfleisch făcea parte dintre patricienii – nobilimea oraşului – ale căror case purtau nume, întocmai ca şi străzile sau cartierele. Din administraţia oraşului făceau parte, după obiceiurile statornicite în epoca feudală târzie, pe de o parte delegaţi ai aristocraţiei, pe de altă parte, delegaţi ai breslelor meşteşugăreşti, cele două tabere aflându-se într-o luptă permanentă izvorâtă din

interese economice. În această luptă, familia Gensfleisch era, după cum e şi firesc, de partea nobilimii, probabil motiv pentru care, în anul 1419, după moartea tatălui său, Gutenberg a fost nevoit să părăsească Maienţa. Dintr-un act datat 1430 rezultă că se afla încă în exil.

După un „gol" de cincisprezece ani, perioadă în care nu avem nici o informaţie despre locul unde s-a aflat şi îndeletnicirile lui Gutenberhg, începând cu anul 1423, mai multe documente îl menţionează la Strasbourg, unde se pare că a preferat să rămână, deşi ulterior i s-a îngăduit să se înapoieze în oraşul natal. În schimb, anumite documente din 1439 (de care ne vom ocupa mai pe larg) au permis unor biografi ai meşterului din Maienţa să tragă unele concluzii interesante, şi anume că în perioada 1436 -1439, asociat cu alţi trei meşteşugari, Gutenberg se îndeletnicea cu experienţe privitoare la tipografia cu litere mobile. Alte documente aflate la Strasbourg atestă faptul că, pentru experienţele sale, intrepidului meşter din Maienţa i-au trebuit sume apreciabile: în 1442, de pildă, a împrumutat o sumă mai mare de la comunitatea parohială St. Thomas din Strasbourg pe care n-a putut s-o înapoieze niciodată şi pentru care mai târziu n-a reuşit să mai plătească nici dobânzile, fiind declarat falit.

La Strasbourg este menţionat pentru ultima oară în 1444, iar la Maienţa din nou în 1448, într-un act din care rezultă că a împrumutat 150 fiorini (guldeni), probabil ca să-şi poată îmbunătăţi descoperirea. Deşi activitatea lui dintre 1444 şi 1448 nu este localizată de nici un document, suntem îndreptăţiţi a presupune că Gutenberg s-a aflat în acea perioadă în oraşul natal: majoritatea bibliologilor sunt de acord că prima lui tipăritură cunoscută datează din jurul anului 1445 şi a ieşit de sub teascurile atelierului din Maienţa.

Prima perioadă a activităţii de tipograf a lui Gutenberg se desfăşoară sub semnul colaborării cu Johannes Fust – bijutier-bancher, care a avansat sumele necesare tipăririi cărţilor – şi cu Peter Schöffer, fost copist şi caligraf, pe care Gutenberg l-a luat ca ucenic. Mai târziu, după ce Gutenberg pierde procesul împotriva lui Fust, cu care prilej pierde şi utilajul atelierului, începe a doua perioadă a activităţii sale, de data aceasta pe cont propriu, cam până în 1458.

Nici despre ultimii ani ai vieţii lui Gutenberg nu avem date exacte. Este probabil că o vreme a fost nevoit să trăiască foarte modest, deoarece avea numeroase datorii – o bună parte dintre

uneltele şi materialele lui fuseseră confiscate în favoarea lui Fust, iar în 1456 fusese declarat falit. Unii biografi de-ai săi afirmă că, după 1458, lipsindu-i mijloacele, Gutenberg şi-a încetat activitatea de tipograf. Alţi biografi, bazându-se pe informaţii nesigure, sunt de părere că a continuat să tipărească într-un atelier pus la dispoziţie de către Humery, consilier al sfatului orăşenesc Maienţa.

Gutenberg după o gravură în cupru din 1584

Mai târziu, oraşul natal al lui Gutenberg devine teatrul unor violente certuri pentru episcopatul de Maienţa, între Dieter von Isenburg şi Adolf II von Nassau; în 1462, acesta din urmă cucereşte oraşul, îl incendiază şi izgoneşte mare parte din vechile familii. Nu se ştie în ce măsură a fost lovit şi Gutenberg de aceste evenimente. În orice caz, trei ani mai târziu, în 1465, Gutenberg s-a împăcat cu noii stăpâni ai oraşului: episcopul Adolf II von Nassau îl înnobilează, îi anulează datoriile şi-l ataşează suitei sale. Trăgând concluzii din studiul unor tipărituri atribuite lui Gutenberg, biografi de-ai săi sunt de părere că a existat şi o a treia perioadă în activitatea meşterului, care s-ar fi desfăşurat la Eltville, reşedinţa episcopului de Maienţa, până la moarte lui Gutenberg, în februarie 1468.

Deşi în cadrul lucrărilor de specialitate sunt reproduse mai multe portrete de-ale lui Gutenberg, nu ştim care a fost în realitate înfăţişarea lui, fiindcă primul portret al meşterului a apărut abia la o sută de ani de la moartea lui şi astfel nu poate prezenta garanţii de autenticitate; este o gravură în lemn de proporţii reduse, însoţită de o scurtă biografie, apărute într-o

lucrare din 1656 a lui Heinrich Pantaleon. În ediţiile ulterioare ale acestei lucrări, sub numele Gutenberg apărea de fiecare dată alt portret: era maniera unor tipografi ai vremii de a-şi valorifica prin refolosire vechile xilogravuri aflate în rafturile atelierelor! Dintre aceste portrete, cel mai impresionant este cel din 1568, care reprezintă un bărbat în puterea vârstei, cu faţa încadrată de o barbă bogată, al cărui chip exprimă fermitate şi o puternică voinţă (H. Presser: „... cel mai bine poate fi comparat cu Moise al lui Michelangelo"). Din păcate, acest portet a fost folosit şi pentru alţii, astfel că nu poate fi luat drept o imagine autentică.

În 1584, prin urmare la peste un veac de la moartea meşterului, a apărut în Franţa o lucrare cu caracter biografic, însoţită de o gravură în cupru de André Thevet, care până aproape de zilele noastre s-a perpetuat ca un fel de portret-tip al lui Gutenberg şi pe care îl vom găsi reprodus în toate lexicoanele şi enciclopediile: un bărbat în vârstă, ţinând într-o mână o ştampilă în care sunt gravate în adâncime câteva litere; chipul pare obosit, ochii privesc undeva departe; pălăria este tivită cu blană, semn al originii aristocratice a familiei; poartă barbă şi în cele trei veacuri care s-au scurs de atunci nici un alt pictor, sculptor sau gravor n-a îndrăznit să-l reprezinte altfel – barba era un accesoriu de la sine înţeles la portretul lui Gutenberg, ceea ce este cel puţin ciudat, ştiut fiind că, în secolul al XV-lea, patricienii din Maienţa (şi din alte oraşe ale Europei apusene) se bărbiereau cu grijă... Încercări de a-l reprezenta fără barbă s-au făcut abia în zilele noastre – între altele un interesant bronz de Willi Rue aflat la Muzeul Gutenberg din Maienţa.

Meşterul Gutenberg ne rezervă încă surprize – şi nu numai în privinţa datelor biografice şi a celor legate de activitatea de tipograf: în 1967 a apărut pentru prima oară reproducerea unei miniaturi aflate într-o colecţie particulară (Otto Schäffer din Schweinfurt) şi care-l reprezintă pe Gutenberg îmbrăcat în straie de epocă ce aduce mai degrabă cu ţinuta de la curtea spaniolă, stând în faţa unei prese de tipărit şi ţinând în mâini o *Biblie* deschisă. Faţa meşterului aminteşte de gravura în cupru a lui Thevet din 1584, iar presa de o xilogravură de Jost Amman din 1568. Cum miniatura provine (aproximativ) de la mijlocul secolului XVI-lea, nu este exclus să fie cel mai vechi portret al lui Gutenberg; în acest caz, gravurile lui Thevet şi Amman au fost, poate, influenţate de această miniatură. Este, firește, doar o ipoteză.

Dintre celelalte portrete ale lui Gutenberg, se cuvine menţionată o pictură în ulei din secolul XVII-lea sau XVIII-lea, la Strasbourg, unde a fost distrusă în 1870 într-un incendiu; din fericire, o copie datând din prima jumătate a veacului trecut s-a păstrat, aflându-se actualmente la Muzeul Gutenberg din Maienţa. În anul 1872, sculptorul Anton Scholl a creat primul monument dedicat lui Gutenberg, iar zece ani mai târziu, sculptorul danez Bertel Thorvaldsen (al cărui nume îl poartă un prestigios muzeu de artă din Copehaga), execută, la comanda consiliului comunal din Maienţa, statuia monumentală care şi astăzi – alături de catedrală şi de castel – constituie fala oraşului natal al lui Gutenberg.

Gutenenberg după o xilogravură din 1578

În 1962, cu prilejul festivităţilor consacrate împlinirii a două mii de ani de existenţă a oraşuluii Maienţa, a fost inaugurat Muzeul Gutenberg, (refăcut după distrugerile suferite în timpul războiului), cu care prilej s-a dezvelit un mare bust de bronz al meşterului, operă a sculptorului finlandez Väinö Aaltonen; atins de surzenie încă din copilărie, sculptorul Aaltonen îşi datorează cunoştinţele cărţii tipărite şi, după cum a declarat, prin această operă nu face decât să-şi achite o datorie...

Toate acestea nu rezolvă, desigur, chestiunea aspectului fizic al lui Gutenberg, despre înfăţişarea căruia nu ştim deocamdată decât foarte puţin.

Dacă pornind de la datele sărăcăcioase care ne stau la dispoziţie nu ne putem permite a-l judeca sub aspect fizic şi moral pe cetăţeanul Johannes Gensfleisch din Maienţa, în schimb opera lui, deşi păstrată (din păcate) numai în parte, ne dă totuşi temeiuri solide să apreciem cum se cuvine pe ingeniosul meşter care a dăruit omenirii una dintre cele mai minunate descoperiri.

Cercetările bibliologilor au arătat că primele experienţe ale lui Gutenberg cu privire la literele mobile trebuie situate în perioada cât a locuit la Strasbourg. În această privinţă, concludente sunt unele documente din anul 1439 – actele unui proces (!) – din care se pot trage concluzii interesante. Dar să vedem care sunt faptele:

În 1438 Johannes Gensfleisch se asociase cu trei meşteri din Strasbourg, Andreas Dritzehn, Hans Riffe şi Andreas Heilmann, contribuind nu numai cu un anumit capital, dar şi cu un „secret al fabricaţiei", care urma să fie păstrat cu sfinţenie. De altfel, despre ce mărfuri produceau cei patru asociaţii se vorbeşte foarte vag în actele procesului. Se menţionează numai ceva despre oglinzile (*Spiegel*) ce urmau să fie vândute participanţilor la marele pelerinaj prevăzut pentru anul 1439, la Aachen (numele francez: Aix la Chapelle), oraş situat aproape de graniţa cu Olanda („Oglinda" – *speculum* în latină – era de fapt o culegere de precepte cu caracter moral-religios, gen de carte foarte răspândit în perioada medievală târzie). După ce asociaţii începură să lucreze, s-a aflat că pelerinajul va fi organizat abia în 1440, astfel că încetară cu fabricarea „oglinzilor", iar Dritzehn îl dădu în judecată pe Gutenberg cerând înapoierea sumei investite.

Bibliologii de care vorbeam mai sus şi unii biografi ai lui Gutenberg sunt de părere că „oglizile" menţionate în actele procesului sunt de fapt tipărituri prin plăci de lemn gravate (tabelare), cu textul redactat în limba populară, în genul acelei *Biblia pauperum*. De asemenea, este posibil să fie vorba de *Speculum humanae salvations*, tipărită anterior anului 1440, atribuită lui Gutenberg şi prezentând semne ale unor încercări de turnare a literelor. În afară de documentele procesului din 1439, aceste afirmaţii găsesc sprijin şi în faptul că „oglinzile" fabricate de cei patru asociaţi erau destinate unor pelerini: este firesc să se ofere spre vânzare cărţi cu caracter moral-religios, redactate în limba populară, unor pelerini.

Iată, prin urmare, argumentele celor care situează începutul activităţii de tipograf al lui Gutenberg înaintea de anul 1439 (poate chiar în 1436 sau abia în 1438, când asociaţia începuse să lucreze). Rămâne deschisă întrebarea dacă activitatea aceasta s-a desfăşurat deocamdată în forma înapoiată a tipăririi tabelare sau dacă „secretul fabricaţiei" de care se vorbeşte în acte nu ascunde cumva turnarea literelor în forme.

Pentru a lămuri această chestiune, cercetătorii au recurs tot

la actele procesului din 1439, care ne dezvăluie şi alte amănunte interesante. După încetarea fabricării „oglinzilor", Gutenberg încercase să-şi convingă asociaţii să treacă la fabricarea unui alt gen de mărfuri; el se oferise să-i iniţieze în „arta" producţiei noilor mărfuri, care trebuia ţinută în cel mai strict secret. În actele procesului nu se menţionează despre ce artă era vorba. În schimb, mai mulţi martori au declarat că Gutenberg plătise bijutierului Hans Dünne 100 florini pentru confecţionarea unor piese şi că strungarul în lemn Conrad Saspach îi construise o presă. Mai departe se vorbeşte, între altele, de plumb şi de turnare în forme.

Aceste amănunte menţionate în acte au îndreptăţit pe unii cercetători să creadă că încă în anul 1438, la Strasbourg, Gutenberg se îndeletnicea cu experienţe privind literele mobile şi turnate în forme. Dar şi adversarii acestei păreri au argumente: din perioada strasbourgiană a lui Gutenberg nu s-a păstrat vreo tipăritură, nici măcar un fragment din cercetarea căruia să se poata stabili date precise; termenii folosiţi în actele procesului sunt destul de nelămuriţi, piesele confecţionate de bijutierul Dünne şi strungarul în lemn Saspach puteau avea variate întrebuinţări, iar plumbul nu este un metal exclusiv din domeniul tipografiei, cum nu este, de altfel, nici operaţia de turnare în forme. În sfârşit, alţi cercetători au mers până la a contesta autenticitatea actelor procesului...

Aşa stând lucrurile, deşi mărturii de la sfârşitul veacului XV-lea atestă că Gutenberg ar fi descoperit tipografia cu litere mobile în anul 1440, suntem nevoiţi a ne mulţumi cu presupunerea că în 1438, la Strasbourg, Gutenberg n-a depăşit faza experienţelor şi că prima tipăritură avea să ia naştere mai târziu la Maienţa. Vedem, aşadar, că întocmai ca şi în privinţa datelor biografice, nici în domeniul activităţii profesionale a meşterului din Maienţa nu lipsesc „enigmele", pe care nici actele proceselor nu sunt în măsură să le dezlege, obligându-ne să recurgem în continuare la supoziţii – la conjecturi, cum se spune în limbajul criticii textelor şi activităţii editoriale.

Tipografia cu litere mobile se bazează, ca multe alte descoperiri de seamă, pe un principiu foarte simplu: multiplicarea semnelor scrierii prin turnarea în forme. Ea s-a născut în epoca Renaşterii şi a umanismului, caracterizată prin lărgirea orizontului cultural, restabilirea moştenirii literare a antichităţii, editarea a numeroase scrieri literare, istorice, filosofice. Ea a apărut din necesitatea de

a se înlocui instrumentele complicate ale copistului şi miniaturistului, supuse unei uzuri rapide şi cerând o îngrijire continuă, din necesitatea de a se reproduce şi multiplica manuscrisele mai repede, în mai multe exemplare, într–o scriere mai regulată, mai puţin supusă greşelilor, mai puţin obositoare la citit.

În atelierul său din Maienţa, Gutenberg a pus bazele tipografici moderne, aşa cum fiinţează până astăzi în toate ţările lumii; el a ştiut să folosească toate cuceririle imprimării tabelare, să adapteze la nevoile tipografici mijloacele tehnice ale vremii sale, inclusiv tehnologia fabricării hârtiei, şi să–şi îmbunătăţească necontenit procedeul.

Nu este mai puţin adevărat că titlul primei tipărituri cu litere turnate şi data la care a ieşit de sub teascurile atelierului din Maienţa constituie de asemenea „enigme" – asupra lor s–au dus nenumărate discuţii, uneori deosebit de aprinse. Primele cărţi tipărite nu se deosebeau ca format de manuscrisele vremii şi nu specificau anul tipăririi şi nici atelierul sau numele meşterului. Aşa se face că bibliografii au trebuit să ducă o muncă asiduă şi migăloasă pentru identificarea primei tipărituri ieşite din atelierul de la Maienţa – a primei cărţi tipărite în Europa.

Actualmente o parte a cercetătorilor sunt de acord că foaia cea mai veche tipărită de Gutenberg, care s–a păstrat până în zilele noastre, este aşa–zisul *fragment al Judecăţii de–apoi*, pe care–l datează în jurul anului 1445. Este vorba de o foaie de hârtie din zdrenţe, de dimensiunile 12, 5 x 9 cm, tăiată strâmb, tipărită pe ambele feţe, găsită în legătura unei cărţi mai recente. Atât a mai rămas din prima carte tipărită: o foaie ciopârţită; dar este, fără îndoială, o deosebit de preţioasă bucată de hârtie tipărită...

Fragmentul conţine o descriere a „Judecăţii de–apoi", temă frecventă în unele manuscrise religioase, şi redă legendara judecată la care vor fi supuşi oamenii după „sfârşitul lumii"; textul fragmentului provine din *Cartea sibilelor*, o lucrare creată în Turingia, în jurul anului 1360. Faptul că literele fragmentului au o grosime neuniformă şi nu sunt bine aliniate, că impresiunea este neclară, precum şi alte imperfecţiuni i–a dus pe bibliologi la concluzia că fragmentul face parte din prima tipăritură a lui Gutenberg păstrată până la noi.

Cartea sibilelor, deşi constituie o culegere de legende religioase, nu este o lucrare canonică – nu face parte din scrierile aprobate

oficial de biserică. În perioada medievală târzie erau frecvente asemenea scrieri conţinând preziceri şi relatări destul de pitoreşti despre sfârşitul lumii, învierea morţilor, desfătările din rai, chinurile iadului ş.a.m.d.; vădind multă fantezie şi uneori un real talent al autorului – de obicei anonim – ele se bucurau de o răspândire relativ largă în păturile mijlocii ale populaţiei din oraşe care începuseră să găsească drumul spre ştiinţa de carte. Redactarea lor în limba vorbită constituie încă o pricină pentru care nu erau bine văzute de biserică, limba oficială, de cult, fiind latina.

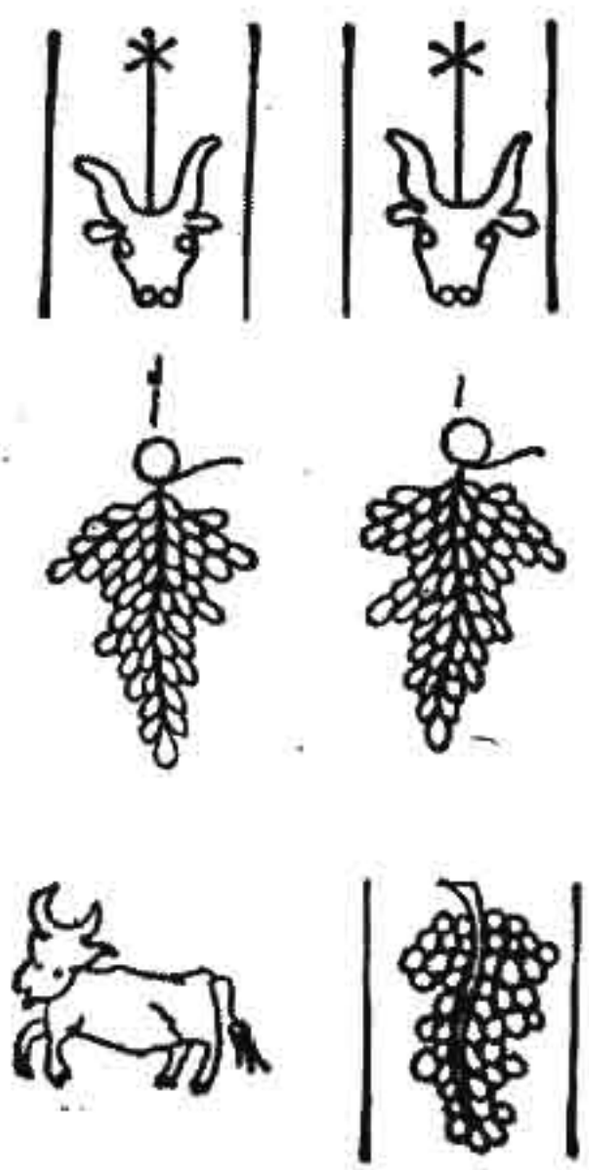

Filigrane care se găsesc în hârtia folosită în tipărirea Bibliei *lui Gutenberg*

Caracterul apocrif al primei tipărituri din Maienţa (dacă este, într-adevăr, prima...) nu trebuie pus pe seama unei atitudini anti-religioase a lui Gutenberg, ci mai degrabă pe seama unor temeiuri comerciale. În 1445, meşterul din Maienţa era înglodat în datorii, iar *Cartea sibilelor* era dintre scrierile căutate, o carte al cărei tiraj meşterul putea spera să-l desfacă rapid şi la preţ bun. Şi apoi, el n-ar fi putut tipări cărţi de cult decât pe baza unor comenzi din partea forurilor conducătoare ale bisericii; dar biserica tradiţionalistă şi conservatoare, nu putea să aibă încredere într-un procedeu cu totul nou şi într-un meşter încă necunoscut. Vreme de câteva decenii după apariţia primelor tipărituri cu litere mobile, conducătorii bisericii au preferat să predea comenzile lor atelierelor de copişti din mânăstiri, acestea aflându-se în subordinea şi sub directa lor supraveghere.

Dacă acest fragment este într-adevăr prima tipăritură cunoscută în istorie, concluzia care se desprinde este cât se poate de interesantă: prima carte tipărită, fără să fie o carte laică, este

totuşi una apocrifă, fapt semnificativ după o îndelungată perioadă de dominaţie a manuscriselor cu caracter religios–canonic. De altfel, a doua tipăritură a lui Gutenberg – gramatica latină a lui Aelius Donatus, redactată pe la mijlocul veacului al IV–lea şi servind ca manual pentru învăţarea limbii latine – are un caracter net laic. *Cartea sibilelor* şi *Donatul* inaugurează era tipografiei în istoria cărţii, în cadrul căreia textele cu caracter laic vor cuceri treptat domeniul vast al activităţii editoriale.

Tipăriturile lui Gutenberg, nedatate şi nelocalizate, au dat naştere unor ample discuţii. Unii cercetători sunt de părere că *Donatul* – gramatica latină a lui Donatus – din care se cunosc 24 diferite ediţii, identificabile după numărul rândurilor – nu trebuie atribuită meşterului Gutenberg, fiind o tipăritură calitativ inferioară. Alţii susţin că a treia tipăritură a atelierului din Maienţa, *Calendarul astronomic pentru anul 1448*, a apărut mult mai târziu, în 1457 sau 1458, prin urmare, că nu este... a treia tipăritură. În sfârşit, alţii sunt de părere că *Missale speciale Constantiense* – un liturghier comandat de consiliul oraşului Constanţa (Elveţia) – ar fi prima tipăritură, anterioară *fragmentului Judecăţii de–apoi*.

Lista tipăriturilor litigioase este lungă, iar discuţiile nu s–au încheiat nici astăzi, deşi au trecut peste cinci veacuri de la turnarea primelor litere de plumb. Sarcina bibliologilor nu este deloc uşoară, deoarece în majoritatea cazurilor unicul criteriu de datare a tipăriturilor lui Gutenberg este caracterul literei; în cele mai vechi cărţi, literele sunt rudimentare, încă nefinisate, trasate neuniform, aşezate în rânduri uşor ondulate, unele aplecate spre dreapta sau spre stânga, cu contururile neregulate. Bibliologii le numesc caractere *donat–calendar*, deoarece ele apar în ediţiile gramaticii lui Donatus şi în aşa–numitul *Calendar al turcilor* – un text redactat (probabil În 1455) sub formă de calendar şi care atrage atenţia asupra pericolului prezentat de cucerirea Bizanţului de către turci (calendarul, din care s–a păstrat un singur exemplar, poartă pentru prima oară un titlu de frontispiciu). Cu aceleaşi caractere mai sunt tipărite o carte de rugăciuni in plano şi alte două calendare.

Perioada tipăriturilor primitive, cu caractere nefinisate, se încheie cu cele două scrisori–indulgenţe din anii 1454–1455. Ele sunt primele tipărituri cu dată sigură, iar în cea din 1455 Gutenberg foloseşte caracterele cu care mai târziu va tipări celebra sa *Biblie cu 42 de rânduri* – numită de bibliografi pe scurt *B 42* – lucrare

reprezentativă pentru noile procedee utilizate în atelierul din Maienţa.

B 42 are o tipăritură desăvârşită sub aspectul tehnic şi artistic, stă mărturie pentru ingeniozitatea meşterului Gutenberg. Ea nu este datată şi nici semnată, dar atât anii tipăririi, cât şi numele tipografului sunt stabilite astăzi cu o precizie în afară de orice discuţie. Din actele unui proces intentat în 1455 de Johannes Fust lui Gutenberg, rezultă că tipărirea a început din 1452 şi s–a sfârşit în august 1456, dată ce reiese şi dintr–o însemnare făcută pe exemplarul ce se află la Biblioteca Naţională din Paris.

Zaţul este aşezat pe două coloane, în 42 de rânduri; litera, mai zveltă, perfect regulată, gravată şi turnată cu multă măiestrie, are caracteristicile celei folosite în manuscrisele germane ale vremii şi este desemnată de paleografi şi bibliologi cu numele misale sau gotico–misale. Primele exemplare din *B 42* prezintă urmele unor încercări de a tipări titlurile cu roşu; celelalte au spaţii goale pentru titluri şi iniţiale, care ulterior urmau să fie executate de mână: *B 42* cuprinde două volume, însumând 741 pagini; se presupune că s–au tipărit 200 exemplare, 35 pe pergament şi 164 pe hârtie, dintre care s–au păstrat până astăzi mai puţin de 50. Şase zeţari, printre care Peter Schöffer au lucrat vreme de peste patru ani, sub conducerea meşterului, la gravare, turnare şi tipărire.

Numeroase tipărituri, anterioare sau ulterioare celebrei *B 42*, sunt puse pe seama meşterului Gutenberg, dintre care cele mai aprig disputate sunt: *Psaltirea din Maienţa*, care poartă data 1457 şi specificaţia atelierului „Fust şi Schöffer", apoi o *Biblie cu 36 de rânduri (B–36)* cu caractere donat–calendar şi aşa zisul *Catholicon*, un dicţionar latin cu gramatică, tipărit după un manuscris din 1286. Sunt tipărituri având unele caracteristici ale celor ieşite de sub teascurile din Maienţa, în timp ce alte caracteristici par să arate contrariul – de unde discuţii îndelungi.

Nici unde a funcţionat atelierul lui Gutenberg nu ştim. Din actele proceselor rezultă numai că atelierul se afla într–o clădire care nu aparţinea nici lui Gutenberg şi nici asociatului său Fust. Abia în 1481, aşadar la peste un sfert de veac după ce se sfârşise imprimarea celebrei *B 42*, într–un document se menţionează casa Humbrecht unde îşi instalase Peter Schöffer atelierul său din Maienţa în care va tipări numeroase cărţi folosind din plin cele învăţate de la meşterul lui – dar nici una din aceste tipărituri nu atinge execuţia plină de măiestrie a renumitei *B 42*, care stă

mărturie pentru înalta calificare a primului tipograf, meşterul Johannes Gutenberg.

Dar este, oare, meşterul Gutenberg primul tipograf european? Este atelierul său din Maienţa prima tipografie cu litere mobile din această parte a lumii? Unii – printre care se numără olandezi, francezi, italieni şi chiar germani – îi tăgăduiesc prioritatea. Mai ales olandezii: „Cine vizitează Piaţa Mare din vechiul oraş Haarlem", relatează Helmut Presser, „va remarca o statuie monumentală turnată în bronz şi dedicată descoperitorului artei tipografice. Dacă astfel se aduce aici un omagiu lui Gutenberg, atunci se înşeală, căci statuia îl reprezintă pe Laurens Janszoon Coster din Haarlem. Dacă vizitatorul se va adresa unui elev la cursul elementar exprimându-şi nedumerirea, va constata că respectivul elev va fi foarte uimit, căci n-a auzit niciodată de numele lui Gutenberg. În cartea lui de citire scrie negru pe alb că arta tipografică a fost inventată de Coster şi că o calfă originară din Maïenţa i-a furat invenţia".

Laurens Coster din Haarlem

Deşi în cărţile de citire din toată lumea (şi nu numai din Olanda) sunt relatate în mod obişnuit diverse legende, cea despre Coster nu este, se pare, o simplă legendă. Cercetătorii au stabilit că a existat efectiv un Laurens Janszoon în Haarlem, născut în jurul anului 1405, decedat în 1484, de profesiune paracliser (*coster* = paracliser). El ar fi descoperit literele mobile dintr-o... joacă: tăind cuburi de lemn cu litere în relief pentru nepoţii săi, pe care voia să-i înveţe astfel abecedarul, i-a venit ideea tipăririi cu litere mobile, idee pe care a şi aplicat-o, în anul 1440, aşadar cu aproximativ cinci ani înainte de Gutenberg. Poveastea acesta se află, ce-i drept, într-o lucrare tipărită la mai mult de un veac de la moartea lui Coster: *Batavia*, de Hadrianus Junius, apărută

la Leiden în 1588. Acest Junius (numele este desigur latinizat, după obiceiul vremii) povesteşte cum Coster a înlocuit literele din lemn cu litere metalice, cum şi-a mărit atelierul fiind nevoit să angajeze lucrători, fapt de la care a pornit totul.

Şi autorul lucrării *Batavia* continuă: „... Căci printre aceşti lucrători se afla un anume Johannes [...] Acesta, după ce şi-a însuşit toate cunoştinţele meştesugului, a dispărut cu întreaga rezervă de litere în noaptea de Crăciun a anului 1440. La Maienţa a deschis o tipografie, bucurându-se din plin de roadele hoţiei sale". Principala sursă de informaţii a lui Junius este un oarecare Cornelius, care lucrase împreună cu „hoţul" în atelierul lui Coster, ba chiar locuise în aceeaşi cameră cu el.

Olandezii se prevalează şi de o afirmaţie făcută de Ulrich Zeller, el însuşi tipograf (şi se pare că fost ucenic al lui Gutenberg) care în *Cronica din Köln* apărută în 1499, arată că în Olanda s-au tipărit mai multe ediţii ale gramaticii lui Aelius Donatus şi că Gutenberg a „perfecţionat" procedeul.

Care este adevărul, e greu de spus; o bună parte a cercetătorilor sunt de părere că întâmplările legate de Coster şi de atelierul lui tipografic din Haarlem constituie doar o poveste bună pentru... cărţile de citire. Helmut Presser, de pildă, a calculat că acel Cornelius, informatorul lui Junius, avea cel mult doisprezece ani când Gutenberg începea tipărirea celebrei sale *Biblii*. Este probabil că Laurens Coster a folosit procedeul tipăririi tabelare (cu placă de lemn gravată). De altfel, *Cronica din Köln*, referindu-se la Olanda, foloseşte expresia *Vorbildung der Buchdruckerkunst* – prin urmare o „pregătire", o „prefigurare" a artei tipografice.

La numai patru ani după apariţia *Cronicii din Köln*, Johann Schöffer, care lucrase împreună cu Gutenberg şi se căsătorise cu fiica lui Johannes Fust – pretindea, într-o carte tipărită de el (în 1503) că bunicul şi tatăl său au inventat tiparul cu litere mobile; aşadar, Fust şi Schöffer (care şi-au cucerit totuşi mari merite în activitatea tipografică) nu s-au mulţumit să-i ia lui Gutenberg, înglodat în datorii, atelierul cu tot inventarul, dar au încercat să-i răpească şi gloria marii sale descoperiri. Tot aşa, Johann Scott din Strasbourg – nepotul altui vestit meşter tipograf, Johannes Mentelin – pretinde şi el, într-o cronică rimată, că bunicul său ar fi inventat tipografia. Iar la Brügge (Bruges, în Belgia) a apărut, cam în aceeaşi vreme, o carte în care un anumit Johannes Brito, cetăţean al oraşului, este indicat ca primul tipograf din apusul Europei. Italienii, la rândul lor, sunt înclinaţi să creadă

că Pamfilo Castaldi, medic şi poet, născut în 1398 în orăşelul Feltre, a înfiinţat la Milano prima tipografie din Europa; Castaldi nu are însă prea multe şanse în acestă ciudată (şi regretabilă...) competiţie, mai întâi fiindcă menţiunea se face într-o lucrare apărută abia în secolul XVIII-lea) *Secentesca cronaca di Feltre* de A. Cambruzzi), apoi deoarece înfiinţarea atelierului din Milano este menţionată în anul 1456 - aşadar în anul în care tipărirea faimoasei *B 42* se încheiase; de altfel, tipăriturile milaneze în chestiune nu poartă numele tipografului.

Cu totul alta este situaţia lui Prokop Waldvogel din Avignon, meşter orfevier originar din Praga, în favoarea căruia pledează câteva documente demne de luat în seamă. La Avignon, scdiu al papalităţii între 1300 şi 1376, scriptoriile mânăstireşti erau renumite pentru activitatea intensă pe care o depuneau, pentru frumuseţea manuscriselor şi măiestria rubricatorilor şi miniaturiştilor. În 1348, papa Clement I a cumpărat oraşul de la Ioana I, regină a Siciliei şi contesă de Provence, el rămânând proprietatea statului papal până în 1791, când a fost realipit Franţei; în această perioadă s-au dezvoltat mai întâi scriptoriile mânăstireşti, apoi atelierele tipografice, deoarece biserica era un mare consumator de cărţi - bineînţeles cu caracter liturgic.

Documentele de care vorbeam mai sus arată între altele că Prokop Waldvogel se îndeletnicea cu imprimarea pe pânză şi cu „arta scrierii artificiale" (*ars scribendi artificialiter*); menţiunea în sine n-ar fi concludentă - *artificialiter* înseamnă şi „cu artă", aşadar expresia s-ar putea traduce „meşteşugul scrierii cu artă" - dacă n-ar fi coroborată cu alte documente: un contract din anul 1444, în care se menţionează, printre altele, patruzeci şi opt de forme de litere şi un alt document, din 1446, unde sunt menţionate diverse materiale de metal pentru reproducerea textelor în limbile ebraică şi latină, „accesorii ale ştiinţei şi practicii scrisului" (*debite juxta scientiam et practicam scribendi*).

Faţă de aceste mărturii documentare este în afară de orice îndoială că atelierul din Avignon al lui Prokop Waldvogel era utilat cu toate cele trebuincioase tipăririi cu litere mobile. Din păcate, nu ne-a rămas nici o tipăritură ieşită de sub teascurile acestui atelier, nici măcar un exemplar care să constituie o dovadă materială. Cum arătam, tipografii acelei perioade de început nu-şi semnau şi nu-şi datau cărţile, după cum nici copiştii scriptoriilor nu-şi datau şi nu-şi semnau (decât în cazuri foarte rare) manuscrisele.

Cum activitatea lui Waldvogel la Avignon este contemporană (sau aproape contemporană) cu cea a lui Gutenberg la Maienţa, se naşte în mod firesc întrebarea: a existat vreo legătură între ei, sau măcar ştiau unul de celălalt? Şi în această privinţă nu putem face decât supoziţii. Nu este exclus ca Waldvogel să fi vizitat Strasbourgul şi să-l fi întâlnit acolo pe Gutenberg care începuse pregătirile, probabil chiar experimentarea noului procedeu de tipărire. Sau poate că Gutenberg a vizitat Avignonul

Însemnare notarială în actele procesului Gutenberg–Fust

cel renumit prin activitatea scriptoriilor sale – o posibilitate care nu trebuie eliminată ab initio căci, cum am văzut, în datele biografice ale meşterului din Maienţa există mari lacune; perioade lungi (din vremea exilului său) despre care nu ştim nimic. În sfârşit, o a treia posibilitate: cei doi meşteri n-au ştiut unul de celălalt, au lucrat independent ajungând la aceleaşi rezultate; asemenea cazuri s-au mai văzut – istoria ştiinţei şi tehnicii înregistrează mai multe asemenea descoperiri făcute simultan şi independent în locuri diferite.

Iată, prin urmare, încă una din „enigmele" galaxiei Gutenberg care pune în discuţie însuşi numele autorului, precum şi al locului marii descoperiri. Bineînţeles că această enigmă se referă exclusiv la aria civilizaţiei europene; căci, aşa cum nota în timpul călătoriei sale în China Nicolae Milescu Spătarul - acest Marco Polo al meleagurilor noastre - „... şi cărţile să tipărească în Europa au învăţat de la chinezi" căci „ei au descoperit măiestria de a turna tunuri, de a face praf de puşcă şi de a tipări cărţi înaintea europenilor".

Tirajele primelor cărţi erau reduse. Gutenberg nu tipărea decât în 150–180 de exemplare, cele aproape 200 exemplare din *B42* constituind un record, justificat prin cererea ceva mai ridicată la acest gen de carte. Ucenicii săi care reuşiseră să-şi înjghebe ateliere au ajuns la 250–300 de exemplare pentru anumite titluri. Abia după 1480 unele cărţi vor ajunge până la un tiraj de 1000 de exemplare: sunt aşa zisele incunabule (în latină *incunabulo* = „leagăn", „scutec" – care mai târziu şi-a adăugat metaforic sensul de „început", „punct de plecare") sub care se desemnează tipăriturile până la anul 1500 şi, după unii bibliologi, scurtă vreme după aceea. Sunt cele mai preţioase cărţi tipărite, desfătare pentru bibliofili şi mândria oricărei biblioteci. Valoarea lor se datorează vechimii şi raritătii.

Să luăm, de pildă, *Biblia* lui Gutenberg: s-a păstrat până astăzi cam un sfert din tiraj – mai exact: patruzeci şi şapte de exemplare, cele mai multe dintre ele descompletate, la care se adaugă o sumă de foi răzleţe. Există liste complete ale lor, cu descrierea miniaturilor şi iniţialelor (adăugate după tipărire), dimensiunile foilor şi felul legăturii. Dintre ele, douăsprezece sunt pe pergament, restul pe hârtie (importată, probabil, din Italia, după cum par să indice filigranele). Cel mai complet şi mai bine conservat exemplar, având şi legătura originală, se află actualmente la Biblioteca Congresului din Washington; el provine de la mânăstirea Sf. Paul din Carintia (Austria), de unde a fost achiziţionat, în 1926, pentru suma de un milion de mărci germane. În S. U. A. se află paisprezece exemplare, dintre care şase la New York. La Londra sunt patru exemplare, la Paris trei, la Roma două – dar unul dintre cele mai interesante (pentru bibliologi) se află în orăşelul Pelpin din nord-vestul Poloniei: un exemplar cu reproducerea unei litere care căzuse din zaţ în timpul tipăririi, accident datorită căruia ştim astăzi cum arăta o literă turnată în atelierul lui

Gutenberg (încă un „secret al fabricaţiei" dezvăluit printr-o întâmplare). Interes ştiinţific prezintă şi exemplarele de la Viena şi München, singurele care au, în anexă, o *tabula rubricatoria*: o listă (de opt pagini) cu indicaţiile lui Gutenberg adresate miniaturiştilor şi rubricatorilor asupra locurilor care urmează a fi completate de mână (ornarea iniţialelor etc.); asupra culorii cel mai des folosite ne lămuresc rădăcinile termenilor care

Primul signet tipografic: Fust şi Schöffer

desemnează cele două profesiuni – miniaturist şi rubricator – moştenite de la cartea manuscrisă (în latină: *minio* = „a colora cu miniu", *miniatus* = „roşu aprins", *rubrica* = „roşu", „titlu scris cu roşu").

Prima perioadă a tipografiei se caracterizează printr-o activitate intensă (numărul incunabulelor se ridică la 1500 – 1600 titluri). Printre meşterii renumiţi ai acestei perioade se numără, în afară de Johannes Fust şi Peter Schöffer, moştenitorii direcţi ai atelierului lui Gutenberg – Johannes Numeister şi Erhard Reuwig din Maienţa, Peter Drach din Speyer, Johann Mentelin şi Heinrich Eggestein din Strasbourg, apoi tipografii din Colonia, Augsburg, Nürnberg. În Italia, Sweynheim şi Pannartz folosesc pentru prima oară caracterele anticva; la Roma, Ulrich Han foloseşte gravura în lemn (1467), la scurtă vreme după meşterul Pfister din Bamberg, iar la Florenţa, meşterul Laurentii foloseşte gravura în cupru (1481), pe care o utilizase şi Sweynheim. În Franţa, tipografii Ulrich Gering, Michael Friburger şi Martin Crantz tipăresc, între anii 1470 – 1473, în atelierul de la Sorbona,

cărţi ştiinţifice în limba latină; prima tipăritură în limba franceză apare abia în 1486, în atelierul lui Pasquier Bonhomme. În alte ţări din apusul Europei, de pildă în Spania şi Portugalia, tipografia de răspândeşte abia în ultimul pătrar al veacului, ca şi în Anglia (Oxford, 1479) unde William Coxton, asociat cu caligraful Collard Mansion, depune o rodnică activitate de tipograf, editor şi traducător, folosind atelierul mânăstirii Westminster. Ateliere tipografice s–au înfiinţat apoi în Olanda (Aelst, Utrecht) şi în ţările scandinave (Odense, Copenhaga).

În răsăritul Europei, tipografia se introdusese de timpuriu în Cehoslovacia (Pilsen, 1468) şi Polonia (Cracovia, 1474). După o perioadă de tipărituri în limba latină, din anul 1491 încep să apară în Polonia şi cărţi în limba slavă bisericească, tipărite de Sweipold Fiol, care apoi a lucrat o vreme în Transilvania, unde a tipărit cărţi pe baza unor comenzi primite de la domnii ţărilor româneşti, continuându–şi activitatea până în 1525, când a murit. În tipografiile lui Jan Kamp şi Johann Severin din Praga au apărut cărţi în limba cehă, tipărite cu caractere gotice, precum şi gotico–bastarde. Primul tipograf din Ungaria, germanul Andreas Heis, care învăţase meşteşugul în atelierele veneţiene, dă greş în încercarea de a crea o întreprindere solidă. Tot aşa, meşterul Bartholomäus Ghotan, despre care există unele indicaţii că în 1493 a încercat să înfiinţeze o tipografie de cărţi religioase la Novgorod (în Rusia) n–a reuşit să facă faţă unei asemenea sarcini: se pare că a sfârşit tragic, ucis de fanatici religioşi.

În această perioadă a primelor tipărituri, lupta dintre altelierul tipografic şi atelierul de copişti, dintre nou şi vechi, este înverşunată. Scriptoriile mânăstirilor sprijinite de conducerea bisericii şi de aristocraţia tradiţionalistă – care nu vedeau cu ochi buni nici răspândirea ştiinţei de carte – nu cedează locul în care au domnit în mod absolut vreme de peste un mileniu. Ele vedeau cu îngrijorare cum scade preţul cărţii, cum manuscrisul se depreciază, pe cale să fie înlăturat din activitatea editorială. Clericii începură să facă greutăţi meşterilor, răspândind zvonul că tipografii sunt „trimişii lui Satan", că se dedau unor vrăjitorii, că presa tipografică este o unealtă a diavolului... La aceasta se adăugă faptul că tipografii, care erau în genere laici, trebuiau să se supună cenzurii, adesea severe, exercitate de autorităţile ecleziastice.

Toate acestea nu trebuie să ne mire câtuşi de puţin – suntem în secolul al XV–lea, când credinţa în magie şi în influenţa

astrelor era mai puternică decât oricând; bună parte a primelor tipărituri erau tabele ale mişcării planetelor folosite pentru întocmirea de horoscoape, calendare cu specificarea zilelor celor mai favorabile pentru scarificări şi purgări, scrieri despre proprietăţile miraculoase ale pietrelor preţioase, tratate de alchimie în care se arăta cum se poate ajunge la piatra filosofală şi la elixirul vieţii, scrieri cu preziceri de calamităţi şi catastrofe (războaie, ciumă, secetă, ciocnirea Pământului cu o cometă ş.a.), cu anunţarea apropiatului sfârşit al lumii şi al chinurilor groaznice ce le vor îndura păcătoşii în iad. Un incunabul din 1487, intitulat *Ciocanul vrăjitoarelor* – în care se arăta cum pot fi descoperite vrăjitoarele şi cei ce se dedau magiei negre – era folosit şi la anchetele tribunalelor inchizitoriale, iar tratatul de medicină al lui Dioscoride, reeditat de mai multe ori, arăta că leacul frigurilor de mlaştină (malariei) este înghiţirea a şapte ploşniţe vii într–o păstaie de fasole...

Prezicătorii, astrologii, chiromanţii şi vracii care colindau iarmaroacele aveau de obicei cu ei şi câte o cărticică, în care răsfoiau spre a afla răspunsurile la întrebările profesiunii lor – cărţi care în ochii celor mulţi şi neştiutori de carte aveau ceva misterios, tainic, de neînţeles; de aceea noţiunea de artă neagră, cum era numit meşteşugul tipografiei, se lega adesea de cea de magie neagră, iar urmaşul lui Gutenberg la atelierul din Maienţa, pe nume Fust, era asemuit cu Faust şi nu numai în virtutea facilului joc de cuvinte. Uneori se mergea şi mai departe: tipograful Ghotan, cum arătam mai înainte, acuzat de vrăjitorie, a fost ucis şi aruncat în apele lacului Ilmen. Asemenea acte de violenţă izvorâte dintr–un obscurantism refractar raţiunii şi progresului s–au produs şi în alte ţări – se pare că şi în Franţa, de vreme ce însuşi regele Ludovic XII a crezut că trebuie să intervină: printr–o ordonanţă din 9 august 1513 se decretează că tipografii nu sunt miniştrii lui Satan şi se califică „... *l'art et science de l'impression une invention plus divine qu'humaine*" („arta şi ştiinţa tipăririi sunt o invenţie mai mult dumnezeiască decât omenească"); făcând abstracţie de ciudăţenia acestei calificări (cu parfum medieval...), fapt este că ordonanţa regală le–a fost de folos tipografilor francezi, permiţându–le să–şi vadă de meşteşugul lor sub ocrotirea legii.

Deşi datorită unor condiţii economice şi politice tipografia a pătruns mai târziu în ţările româneşti, putem afirma că din aceste

ţări – şi îndeosebi din Transilvania – au pornit câţiva meşteri tipografi dintre cei mai iscusiţi. Astfel, printre primii tipografi veneţieni menţionaţi în cărţile tipărite între anii 1470 – 1490, se numără un anume „Thomas Septemcastrensis de civitate Hermani" (Toma Transilvăneanul din Sibiu), tipograful operei lui Petrus de Albano, la Veneţia, în 1472; de asemenea „Andreas Corvus Burciensis de Corona" (Andrei Corbul Bârsanul din Braşov) şi „Martinus Burciensis de Cseidino" (Martin Bârsanul din Codlea) au lucrat tot la Veneţia, împreună cu Conrad Stachel, în jurul anului 1485. Tipărituri de-ale acestor abili meşteri se află – între altele – în cuprinzătoarea colecţie de incunabule a bibliotecii Muzeului Brukenthal din Sibiu.

De altfel, numeroase fire leagă începuturile tipografiei din ţările româneşti de Veneţia, care în jurul anului 1500 era unul dintre cele mai puternice centre tipografice europene. Veneţienii, negustori şi tipografi pricepuţi, au preluat încă din 1493 unele comenzi de cărţi în slavonă. Tipografia cu litere slavone funcţiona pe lângă atelierul lui Andrea Toresani, originar din Asolo, fost ucenic, apoi ginere şi colaborator al vestitului Aldus Manutius. Probabil că, mai târziu, această tipografie (sau poate numai matriţele de litere) a fost vândută în Cerna Gora (Muntenegru) şi a folosit apoi la tipărirea cărţilor apărute la Cetinie, sub îngrijirea ieromonahului tipograf Macarie. Acest fapt, precum şi calitatea tipăriturilor macariene, ne îndreptăţeşte să afirmăm că primul nostru tipograf, Macarie, este moştenitorul celor mai bune tradiţii ale meşteşugului, cu nimic mai prejos decât tovarăşii săi de breaslă din apusul Europei. De altfel, numeroşi cercetători sunt de părere că Macarie a lucrat o vreme la Veneţia, în tipografia lui Toresani, unde a învăţat meşteşugul.

Primele trei cărţi tipărite în Ţara Românească sunt: un *Liturghier* terminat la 10 noiembrie 1508 sub domnia lui Mihnea cel Rău, un *Octoih* (la 1510) sub Vlad cel Tânăr şi un *Tetravanghel* (la 1512) sub Neagoe Basarab. Toate sunt în limba slavonă, tipărite de meşterul tipograf Macarie.

Între meşterul Gutenberg şi meşterul Macarie există însă asemănări şi în privinţa unor amănunte biografice, ca şi unor aspecte controversate din activitatea lor. Astfel, biografia primului nostru tipograf prezintă şi ea, pentru noi cei de astăzi, mari lacune, singurele date sigure din viaţa lui fiind tipăriturile sale. Unii specialişti (slavistul V. Jagič) pun la îndoială că Macarie din Cerna Gora ar fi identic cu Macarie din Ţara Românească,

deşi amândoi sunt ieromonahi şi tipografi; s-a vorbit, la un moment dat, de un călugăr Macarie de la Muntele Athos, pe care l-ar fi adus Radu cel Mare (1495 – 1508) la Târgovişte în vederea înfiinţării unei tipografii; argumentele acestor cercetători se bazează pe deosebirile de literă, de text şi de ornamente dintre tipăriturile de la Cetinic şi cele de la Târgovişte. Alţii (P. P. Panaitescu) sunt de părere că aceste deosebiri arată numai că tipografia din Muntenegru n-a fost adusă în Ţara Românească – prin urmare că e vorba numai de tipografii deosebite, dar nu şi de alt meşter.

De asemenea, s-a emis părerea (între alţii Al. Odobescu) că Macarie ar fi tipărit cele trei cărţi la Veneţia şi nu în Ţara Românească (ele nu poartă indicaţia locului de tipărire) deoarece au un aspect prea îngrijit pentru o tipografie începătoare. Împotriva acestei presupuneri se ridică, între alţii, Mircea Tomescu (în *Istoria cărţii româneşti de la începuturi până la 1918*, Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1968) care, citând lucrările lui Ant. Aug. Renouard şi Fernando Ascarelli, apărute la Bologna şi, respectiv, Florenţa, arată că „ipoteza imprimării tipăriturilor româneşti ale lui Macarie în tipografia lui Torresani nu este întemeiată, în acest sens existând mai multe dovezi. Una din tipăriturile româneşt, *Octoihul*, a apărut în anul 1510. Dar, în acest an, ca şi în anul următor (1511), tipografia lui Aldo Manuzio–Torresani fiind închisă, nu a tipărit nici o carte, şi deci *Octoihul* nu s-a putut imprima aici. Întrucât toate cele trei tipărituri muntene sunt imprimate cu acelaşi material tipografic, nici celelalte două n-au apărut în atelierul lui Aldo Manuzio–Toressani". De altfel, încă o dovadă în favoarea tipăririi în Ţara Românească reiese din însuşi faptul că în primele noastre tipărituri nu este menţionat atelierul; or, meşterii veneţieni ai vremii obişnuiau să facă această menţiune (chiar şi pe tipăriturile slavone) – mai mult, Aldus Manutius avea chiar şi un signet editorial (în franceză: *signer* = „a iscăli", „a semna" – în latină: *signare*): o ancoră în jurul căreia era răsucit un delfin, simbolizând oraşul lagunelor aşezat la Adriatica.

Un contraargument ar putea să-l constituie faptul că, dintre cele şase feluri de hârtie folosită de Macarie la tipăriturile sale, cinci provin din Italia (al şaselea din Saxonia) – după cum se poate stabili din studiul filigranelor – dar trebuie să avem în vedere dezvoltarea impetuasă a morilor de hârtie italiene care aprovizionau numeroase cancelarii, scriptorii şi tipografii din toată Europa secolelor al XV-lea şi al XVI-lea; este probabil că

Macarie şi-a procurat hârtia prin intermediul negustorilor transilvăneni: este hârtie de aceeaşi proveniență cu cea folosită şi pentru condica oraşului Sibiu în primul deceniu al secolului al XVI-lea. Nu este exclus ca pricepuţii meşteri sibieni (sau poate cei din Braşov, unde avea să fiinţeze mai târziu atelierul lui Coresi) să fi ajutat şi la confecţionarea matriţelor, poate chiar la turnarea literelor.

În sfârşit, se cuvine menţionat că ornamentele tipăriturilor macariene (frontispicii, iniţiale etc.) prezintă influenţe bizantine şi ruseşti, dar mai ales asemănări vădite cu cele ale manuscriselor din vremea lui Ştefan cel Mare (relevate şi de B. P. Hasdeu şi N. Iorga), constituind încă un argument că tipărirea a avut loc în ţară.

În ţară, dar unde? Firește că primul nume care ne vine în minte este cel al oraşului Târgovişte, pe atunci cetate de scaun. Şi fiindcă, după obiceiul vremii, asemenea ateliere se instalau în incinta unei mănăstiri, s-ar putea ca prima noastră tipografie să fi funcţionat la Mânăstirea Dealul (lângă Târgovişte) dintre ai cărei călugări, ştiutori de carte, Macarie ar fi putut să-şi aleagă ucenici care să-l ajute la cules şi chiar la corectarea textului. Este o simplă supoziţie, fiindcă primele documente care atestă funcţionarea unei tipografii la Mânăstirea Dealul datează abia din 1646 – 1647, când s-au imprimat aici cărţi bisericeşti comandate de Matei Basarab. De altfel, M. Tomescu nu exclude posibilitatea ca atelierul condus de meşterul Macarie să fi funcţionat la Mânăstirea Bistriţa din Vâlcea, unde s-au găsit cele mai multe exemplare din tipăriturile macariene: dintre cele opt exemplare câte s-au mai păstrat din tirajul primei noastre cărţi, trei s-au găsit la Mânăstirea Bistriţa.

În 1861, Al. Odobescu menţiona că la Mânăstirea Bistriţa din Oltenia, se află şapte exemplare ale *Liturghierului* din 1508. Deoarece dintre ele nu s-au păstrat decât trei, ne aflăm în faţa unei alternative: sau patru exemplare ale acestei preţioase cărţi au dispărut (poate în timpul primului război mondial), sau Odobescu s-a înşelat.

Întocmai ca şi unele amănunte biografice şi aspecte controversate din activitatea lui Gutenberg, insuficientele date privitoare la identitatea, viaţa şi activitatea lui Macarie nu sunt în măsură să umbrească marele său merit: el rămâne primul tipograf din Ţara Românească, un meşter priceput, vrednic urmaş al meşterului din Maienţa – iar data de 10 noiembrie 1508, ziua

în care s-a terminat tipărirea primei noastre cărţi, se înscrie ca o dată însemnată în istoria culturii noastre.

Tipografia – minunata descoperire a meşterului Gutenberg din Maienţa – a fost şi în ţara noastră un instrument al progresului. De-a lungul veacurilor, ea a contribuit la înlocuirea limbii literare

slave cu limba vorbită românească, la răspândirea ştiinţei de carte, la pregătirea transformărilor revoluţionare din 1848, constituind astfel un factor însemnat în evoluţia noastră culturală.

Dacă vom avea prilejul să vedem – într-un muzeu, de pildă – una dintre presele primitive manuale, folosite în micile ateliere cu veacuri în urmă, iar apoi să vizităm un combinat poligrafic modern, vom fi izbiţi de asemănarea unor maşini de astăzi cu vechile prese. Până în zilele noastre prese de mână construite după principiul celei al lui Gutenberg se folosesc în atelierele de zincografie, pentru tipare de corectură şi pentru lucrări de artă cu tiraje reduse. Aceste prese – aflate lângă maşinile moderne de înaltă productivitate, cu acţiune rapidă continuă, prevăzute cu dispozitive automate de ungere cu cerneală şi acţionare a hârtiei – stau mărturie pentru faptul că teascul modest şi primitiv al primilor meşteri de la jumătatea secolului al XV-lea a fost punctul de plecare al tuturor marilor transformări prin care a trecut tipografia în cele peste cinci veacuri de la descoperirea ei.

Aceste transformări cuprind două momente mai importante: mai întâi, construirea primului linotip, aşadar a maşinii de cules rânduri, de către americanul (de origine germană) Ottmar Mergenthaler – maşină folosită prima oară în iulie 1886 în tipografia ziarului *New York Tribune*; mai târziu, în 1897, inginerul Tolbert Lanston construieşte o maşină monotip, care culege literele separat, după care culegătorul le fixează pe o bandă prin perforaţii – bandă care declanşează matriţa pentru turnare. A doua etapă importantă a început în 1964, când francezii Higounet şi Moyroud construiesc prima maşină de cules prin fotografiere, având o capacitate de 28 000 litere pe oră – maşină care se desparte definitiv de tradiţia literelor de plumb.

În sfârşit, se cuvin menţionate calculatoarele electronice construite în deceniul 1970–1980, având capacităţi de înmagazinare de 250–280 milioane cifre sau litere şi capacităţi de imprimare 70–80 000 rânduri pe oră. Deşi aflate încă în faza experimentală, ele anunţă era electronică în domeniul poligrafiei, drept care – ca să ne întoarcem la interesantele idei ale lui Marshall McLuhan (cartea lui a apărut în 1962) se naşte în mod firesc întrebarea dacă până la urmă impactul dintre Galaxia Gutenberg şi Galaxia Marconi n-ar putea evolua în sensul unei colaborări mai mult sau mai puţin paşnice, iar noi, oamenii stadiului audiovizual al comunicaţiilor să putem participa la procesul de trecere atenuând situaţiile stressante şi crizele de neadaptare...

Care sunt, aşadar, enigmele legate de Galaxia Gutenberg – datele controversate care ne obligă să recurgem la conjecturi pentru stabilirea începuturilor tiparului cu litere mobile, acest procedeu care va avea profunde consecinţe în dezvoltarea culturii umane? Ele pot fi împărţite, după părerea noastră, în următoarele grupe:

1. Nu cunoaştem anul naşterii lui Gutenberg, nici activitatea lui din perioada exilului, nici înfăţişarea lui: cel mai vechi portret al său a fost executat la aproximativ un veac de la moartea lui.. În ceea ce priveşte profilul său psihic şi moral, datele pe care le posedăm par să indice că era orgolios şi nestăpânit; pe de altă parte este cert că era înzestrat cu multă voinţă şi credea ferm în valoarea descoperirii sale.

2. Nu cunoaştem începuturile activităţii tipografice în Europa. Unele date par să indice că încă din perioada strasbourgiană (între 1436 şi 1439) Gutenberg se ocupase de tipărirea unui *speculum*, poate că deocamdată sub forma imprimării tabelare; în acest din urmă caz, înseamnă că la Strasbourg nu depăşise faza experimentală şi începuturile tiparului cu litere mobile trebuie situate între 1444 şi 1446. Nu ştim în ce casă a funcţionat primul atelier din Maienţa.

3. Asupra primei tipărituri cu litere mobile metalice s–au dus şi se duc încă discuţii (adesea prolixe) între cercetătorii de specialitate. Sunt citate: *Cartea Sibilelor*, gramatica latină a lui Donatus, *Missale Speciale Constantiense*, un calendar (aşa–zis „al turcilor"), două scisori papale de indulgenţă şi alte câteva tipărituri. Cercetătorii mai noi (Elisabeth Geck, H. Presser ş.a.) manifestă multă prudenţă, indicând ca unică tipăritură gutenbergiană cartea *Biblia cu 42 rânduri (B 42)* terminată în 1455; este însă aproape sigur că tipografia din Maienţa a început să funcţioneze cu zece ani mai înainte.

4. În diferite ţări, inclusiv în cele germane, invenţia tipografiei cu litere mobile este atribuită altor meşteri (Brito, Castaldi, Mentelin, Schöffer, Coster, Waldvogel ş.a.) care nu trebuie însă priviţi ca impostori, deoarece acest merit le–a fost atribuit mulţi ani mai târziu, fie în povestiri cu iz de legendă, fie pe baza unor documente contestabile. Nu este exclus ca, în peregrinările lui, Gutenberg să fi fost la Haarlem, unde a cunoscut încercările lui Laurens Coster, sau Prokop Waldvogel din Avignon să fi stat o

vreme la Strasbourg în perioada când Gutenberg experimenta noul procedeu.

5. Nici despre primul nostru tipograf, ieromonahul Macarie, nu avem date biografice certe. Este probabil că a lucrat câtva timp în Muntenegru şi după ocuparea ţării de către turci s-a refugiat la Veneţia; în Ţara Românească este menţionat prima oară oară în 1506. Nu ştim unde a funcţionat primul atelier tipografic, poate că la Mânăstirea Dealul, lângă Târgovişte, sau la Mânăstirea Bistriţa, în Oltenia.

Fireşte că toate aceste date incerte şi adesea controversate din istoria timpurie a tipografiei nu sunt în măsură să diminueze marile merite ale primilor meşteri tipografi care şi-au înscris numele cu litere de aur în istoria culturii umane.

Meşterul Gutenberg a lucrat patru ani ca să culeagă cele 741 pagini ale *Bibliei* sale şi să le tipărească în 200 de exemplare; iar meşterului Macarie i-au trebuit doi ani pentru cele 256 de pagini ale *Liturghierului*... Sunt, fără îndoială, cifre modeste, dar ele constituie numai un început: căci fără modestul atelier din Maienţa cu presa lui de mână, fără matriţele rudimentare şi primitive ale meşterului Gutenberg, n-ar fi existat nici monotipurile şi linotipurile care culeg zeci de mii de semne pe oră, nici maşinile moderne care tipăresc sute de mii de exemplare pe oră.

CUM A FOST DESCOPERITĂ AMERICA?

„În istorie există puține personaje a căror viață să fi fost atât de misterioasă ca aceea a lui Columb [...] Actualmente nimeni nu poate stabili, cu o certitudine absolută, locul nașterii sale, și nici, ceea ce este și mai ciudat, cel unde se află mormântul lui".

V. BLASCO-IBAÑEZ
în Le mystère de Colomb, *1928.*

„Trebuie să reținem că indiciile care ne îngăduie să tragem concluzii cu privire la existența unor vechi legături între Lumea Veche și Lumea Nouă alcătuiesc un ansamblu compact cu caracteristici variate. Însăși această diversitate care face ca ele să fie uneori independente unele de altele și să se lege de regiuni și activități omenești atât de diferite, arată că în umbra lor se ascunde un sâmbure de adevăr".

PAUL HERRMANN
în L'homme à la découverte du monde, *1961.*

A DESCOPERI: 2. A găsi un lucru căutat, necunoscut sau ascuns, a afla; a pătrunde o taină, un mister

Dicționarul explicativ al limbii române, 1975.

- **ORIGINEA CONTROVERSATĂ A „AMIRALULUI MĂRII-OCEAN".**
- **CELE DOUĂ MORMINTE ALE LUI COLUMB.**
- **UIMITOARELE DEZVĂLUIRI ALE UNOR HĂRŢI MEDIEVALE.**
- **SURSELE DE INSPIRAŢIE ALE LUI PIRI REIS.**
- **EXTRAORDINARA CĂLĂTORIE A LUI LEIF CEL FERICIT, FIUL LUI ERIC CEL ROŞU.**
- **PIATRA DE LA KENSINGTON ŞI HARTA DE LA YALE.**
- **COLUMB A DESCOPERIT DIN ÎNTÂMPLARE AMERICA?**
- **IPOTEZELE LUI J. R. ENTERLINE.**

Din orice enciclopedie putem afla că un anume Cristofor Columb (în italiană: Cristoforo Colombo – în spaniolă: Cristobal Colón), navigator, a plecat în 1492 cu trei caravele din Palos spre India şi Cipangu (Japonia) şi a descoperit, la 12 octombrie al aceluiaşi an, insula Guanahani din Arghipelagul Bahamas, apoi Cuba şi Haiti (Hispaniola, Española). A efectuat în total patru călătorii, într-una din ele (a treia) atingând şi coasta nordică a Americii de Sud, iar în ultima coasta Americii Centrale (Panama) în căutarea unei treceri spre Oceanul Pacific. Sunt, în linii mari, singurele date sigure din viaţa celui care a descoperit (de fapt: redescoperit) Lumea Nouă, continent care – ironie a soartei – nu va primi numele lui, ci pe al florentinului Amerigo Vespucci, preferat, nu se ştie prea bine de ce, de cartografii de la începutul veacului următor.

Numele „America" apare pentru prima oară în lucrarea *Cosmographiae introductio* a geografului loren Martin Waldseemüller, apărută în 1507, titlu care astăzi nu ne pare potrivit, fiind vorba de o lucrare de geografie, iar nu de astronomie (pe vremea aceea, nu se prea făcea deosebire între Terra şi Cosmos). Câţiva ani mai târziu, în 1515, pe globul lui Johannes

Schöner, noul continent, cu contururile deocamdată destul de aproximative, este de asemenea numit „America" – nume ce va fi definitiv consacrat în 1538 când încep să apară hărţile flamandului Gerhard Kremer (Mercator). Trei veacuri mai târziu, Humboldt, care a întreprins o lungă călătorie în America, va scrie: „Cât priveşte numele acestui continent, nume unanim recunoscut şi consacrat prin folosirea lui timp de mai multe secole, el constituie

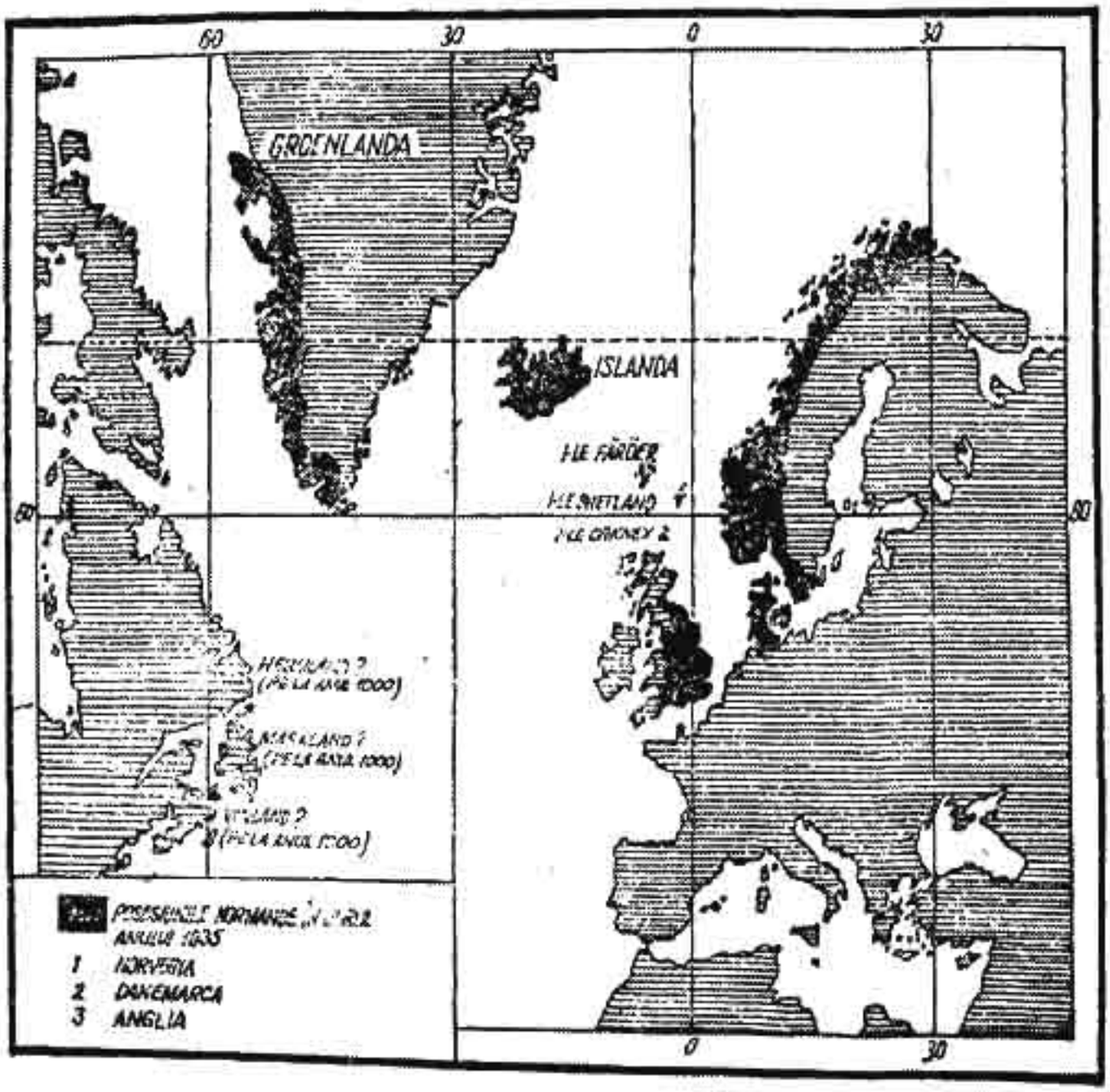

un monument al nedreptăţii omeneşti".

Se cuvine să adăugăm că Amerigo Vespucci – ponegrit şi infierat ca impostor vreme de veacuri, începând cu cronica lui Las Casas şi sfârşind cu lucrările enciclopediştilor francezi – nu are nici o vină, după cum au arătat cercetările întreprinse pe la mijlocul veacului trecut; însuşi Humboldt, vorbind despre călătoriile florentinului, precizează: „Anumite împrejurări fericite i-au adus gloria, iar această glorie a apăsat vreme de trei veacuri

ca o grea povară asupra amintirii lui, căci a furnizat un motiv pentru a i se ponegri caracterul. O asemenea situaţie este foarte rară în istoria nenorocirilor omeneşti. E un exemplu de ruşine care creşte odată cu faima".

În încercarea sa de a reabilita memoria lui Vespucci; Humboldt este totuşi prea îngăduitor: chiar dacă nu are vreo vină directă în stabilirea numelui noului continent, cercetătorii sunt astăzi de acord că celebrele sale „Scrisori" sunt în bună parte pură ficţiune. Din cele trei călătorii ale sale spre „Indii", numai a doua este istoriceşte confirmată de documente – prima călătorie fiind o „dublură fictivă" a celei de a doua; vorbind de a treia călătorie, care i-a adus de fapt faima mondială, Vespucci, de profesie cârmaci, pretinde că ofiţerii portughezi de pe caravele l-au ales căpitan al expediţiei şi că navigând de-a lungul „continentului sudic" ar fi ajuns în dreptul paralelei 62°. Dacă acest lucru ar fi adevărat, ar trebui socotit primul navigator în apele antarctice. Dar este mult mai probabil că „Scrisorile" sale – una către bancherul Medici, datată 1503, cealaltă către Soderini, în anul 1504, astăzi păstrate numai în traduceri – sunt izvorâte din imaginaţia sa prodigioasă. Nu se cuvine deci să-l socotim pe Amerigo Vespucci un explorator al apelor antarctice, ci mai degrabă un precursor al literaturii ştiinţifico-fantastice. De altfel, dacă numele lui n-ar fi fost păstrat în denumirea uriaşului continent din emisfera vestică, probabil că ar fi fost dat uitării.

Columb

Afirmaţia de mai sus, că, în linii generale, singurele date sigure din viaţa lui Columb sunt relatările asupra călătoriilor sale, corespunde strict adevărului. Nu-i cunoaştem nici măcar data naşterii care prezintă largi variaţii în funcţie de indicaţiile

neconcludente ale unor surse şi părerile unor autori: între anii 1435 şi 1456. Această incertitudine a influenţat enorm numeroasele lucrări – fie strict biografice, fie romanţate – care s-au scris despre el: dacă era născut în 1456, în momentul când pornea în istorica sa călătorie avea 36 ani, era deci un bărbat în plină vigoare a maturităţii – iar dacă se născuse în 1435, era un bătrân de 57 ani (bătrân, având vedere media de vârstă din secolul al XV-lea). Unele documente stabilesc data lui de naştere fie în 1446, fie în 1451, dar aceste date vin în contradicţie cu înseşi unele afirmaţii ale lui Columb. Pe de altă parte, istoricul spaniol Andres Bernaldes, autorul unei „Istorii a regilor catolici", afirmă categoric: „... Colón a murit în vârstă de vreo 70 ani"; cum Bernaldes a fost contemporan cu Columb (a murit în 1507, Columb în 1506) şi se pare că l-a cunoscut personal, înseamnă că data naşterii amiralului trebuie plasată în jurul anului 1436. Avem, prin urmare, de unde alege; 1435 sau 1436 sau 1446 sau 1456. Însuşi Columb, în diferite documente (petiţii, memorii, jurnale) este reticent, ba chiar (voit) confuz în privinţa anului cât şi locului naşterii sale.

Vreo douăzeci de oraşe ridică pretenţia de a fi locul său natal, între care numai în Italia sunt unsprezece: Genova, Savona, Cuccaro, Nervi, Pradello, Oneglia, Finale, Quinto, Palestrella, Albissola şi Cosseria. La acestea trebuie adăugate oraşul Calvi din Corsica şi câteva oraşe din Spania, în provinciile Estramadura şi Galicia. E adevărat că, spre sfârşitul vieţii sale, Columb a pretins că este originar din Genova, dar, după părerea câtorva biografi ai săi, a făcut-o pentru a da mai multă greutate memoriilor sale către suveranii Spaniei, memorii în care ridica pretenţia de a fi recunoscut oficial ca proprietar al întregii Lumi Noi: Genova dăduse câţiva mari amirali – a fi originar din această republică maritimă, eterna rivală a Veneţiei, adăuga un plus de prestigiu oricărui navigator.

Genovezii au luat de bună această afirmaţie a lui Columb, i-au descoperit şi un arbore genealogic – tatăl său, pretind ei, fusese cârciumar şi postăvar – iar în vremurile mai noi i-au ridicat şi o frumoasă statuie în piaţa de lângă gara principală, nu departe de acea parte a portului unde se află şi Palazzo Doria, reşedinţa altui mare amiral, acesta indubitabil genovez.

Cum arătam, istoricii pun la îndoială originea genoveză a lui Columb. Unul dintre ei, Pereira, autor al unei interesante lucrări despre descoperirea Americii, arată că, în tinereţe, ca şi la

maturitate, Columb a fost „un aventurier [...] un om care n-avea altă patrie decât ţara în care avea interes să trăiască". O părere asemănătoare are şi V. Blasco-Ibañez, autor al unui interesant studiu *Le mystère de Colomb,* inclus ca postfaţă la versiunea franceză a unei povestiri romanţate despre prima călătorie a amiralului (*La merveilleuse aventure de Christophe Colomb*, traduit de l'espagnol par Renée Lafont. Flammarion, Paris, 1931).

Blasco-Ibañez mărturiseşte că vreme de optsprezece ani – între 1910 şi 1928, care este şi anul morţii lui – a studiat „personalitatea enigmatică a lui Columb" care, arată el, „nu începe să existe pentru istorie într-un mod autentic decât în 1486, anul când îşi face apariţia în Spania. Se cunosc foarte puţine lucruri despre perioada cât a stat în Portugalia. Înainte de sosirea în Portugalia, nu se ştie nimic despre el, în afară de ceea ce a voit el să spună sau de ceea ce a lăsat să-i scape, poate fără să vrea, în scrisori sau în conversaţii. Iar totul este atât de contradictoriu şi de confuz încât veracitatea lui Columb pare suspectă chiar şi celor care-l admiră ca pe un supraom".

Studiind diferite documente, relatări ale cronicarilor din epoca respectivă, precum şi scrieri ale autorilor moderni, Blasco-Ibañez ajunge – între altele – la concluzia că originea genoveză a lui Columb este mai mult ca îndoielnică, deşi cei mai mulţi autori cred că era italian, deoarece o spune în testamentul pe care l-a întocmit către sfârşitul vieţii. În primii ani petrecuţi în Spania, nu se spune despre el nicăieri că ar fi italian, ci doar că e străin.

Fiul natural al lui Columb, don Fernando, care l-a însoţit în ultima călătorie (a patra) şi care a avut în posesia sa documentele familiei, a scris o biografie a tatălui său, în care a folosit şi datele puse la dispoziţie de unchiul său cosmograful şi cartograful Bartolomeo Colón. Dar nici Fernando nu arată limpede locul şi data naşterii lui Columb şi astfel „a adâncit şi mai mult misterul" (Blasco-Ibañez). Un alt autor, prelatul Bartolomeo Las Casas din Sevilla, care a avut la dispoziţie toate documentele privitoare la Columb, este şi el reticent în legătura cu originea amiralului.

Împotriva originii italiene – şi, implicit, pentru cea spaniolă – pledează faptul că însuşi Columb n-a semnat niciodată Cristoforo Colombo, ci totdeauna Cristobal Colón. Mai mult, chiar şi cei din familia lui îşi ortografiau numele în versiunea spaniolă: fratele său, don Bartolomeo, locţiitorul lui Columb în Haiti (unde a şi murit în 1514) şi întemeietor al oraşului San Domingo, prima

aşezare spaniolă în Lumea Nouă; celălalt frate, Diego (în italiană ar fi trebuit să-şi spună Giacomo), care l-a însoţit pe amiral în călătoriile sale şi după 1500 a fost înnobilat devenind guvernator şi preşedinte al consiliului Castiliei; în sfârşit, cei doi fii ai lui Columb, Diego şi Fernando – primul născut din căsătoria cu portugheza Filippa Moniz (Felipa Muniz) de Pelestrello, iar al doilea dintr-o legătură întâmplătoare cu spaniola (de origine bască) Beatriz Arana, slujnică la un han din Cordoba.

Insula Hispaniola
(după o gravură din 1493)

Dar nu e numai asta: Columb vorbea mai multe limbi, dintre care spaniola o cunoştea cel mai bine (Blasco-Ibañez: „... o scria admirabil, cu o prospeţime de poet...") şi de altfel toate documentele scrise de mâna lui – inclusiv jurnalele de bord – sunt redactate în această limbă. Mai mult, s-a păstrat chiar o scrisoare a sa către ambasadorul Genovei, căruia îi scrie tot în spaniolă. În italiană ne-a rămas de la el un singur document redactat foarte concis şi cu greşeli gramaticale, precum şi cu „expresii şocante, inadmisibile la un om care, dacă era într-adevăr genovez, trebuia să fi învăţat italiana din copilărie", căci, adaugă Blasco-Ibañez, „prima limbă pe care o înveţi, când eşti copil, nu se uită niciodată".

Toate aceste argumente nu i-au împiedicat pe genovezi, aşa cum am văzut, să-l socotească pe Columb ca pe unul de-al lor, iar cel mai des citat biograf al său, italianul Caddeo, autorul unei ample lucrări în două volume (*Le historie della vita e dei fatti di Cristoforo Colombo, 1933*), nu pune nici o clipă la îndoială originea sa genoveză: postăvarul şi cârciumarul Domenico Colombo, căsătorit cu Susanna Fontanarosa, a avut trei fii, Cristoforo,

Bartolomeo şi Diego – primul dintre ei, Cristoforo, născut la Genova, la 29 octombrie 1451, după ce a lucrat ca negustor de vinuri şi de lână pe lângă tatăl său, a îmbrăţişat meseria de marinar.

Actele de notariat pe care le prezintă Caddeo, ca şi alţi biografi ai amiralului, sunt fără îndoială autentice, dar este oare vorba de aceeaşi familie (numele Colombo nu este chiar atât de rar în Italia şi mai ales în Liguria – provincie a cărei capitală e Genova)? Dacă în tinereţe a învăţat meseria de postăvar – a făcut parte, de altfel, şi din breasla genoveză a postăvarilor – când a avut vreme să-şi însuşească ample cunoştinţe de navigator şi cartograf? Când a avut timpul să înveţe limba latină? Dacă, aşa cum arată el însuşi într-o scrisoare către suveranii Spaniei, şi-a început cariera de marinar „înainte de a împlini paisprezece ani", când a mai avut timp să facă negustorie şi să devină membru al breslei postăvarilor?

Dar cu aceasta nu epuizăm seria de contradicţii din documente. În „Jurnalul" primei sale călătorii el arată: „Umblu pe mare de 23 ani şi n-am părăsit-o niciodată pentru o perioadă care să merite a fi pomenită; am văzut tot răsăritul şi tot apusul" – iar Las Casas, în rezumatul căruia ni s-a păstrat jurnalul (originalul s-a pierdut) şi care l-a cunoscut personal pe amiral, adaugă: „... a mers spre miazănoapte, adică spre Anglia şi spre miazăzi, în Guineea". Când? suntem îndreptăţiţi a ne întreba, căci dacă în 1492 călătorea de douăzeci şi trei de ani, înseamnă că a început să navigheze în 1469, când, potrivit documentelor genoveze, încă nu-şi părăsise presupusul oraş natal unde se îndeletnicea cu negustoria. (Nu vom lua aici în consideraţie o scrisoare a sa din 1501, în care declară că se îndeletniceşte cu navigaţia de patruzeci de ani – afirmaţie cu totul neverosimilă şi care probabil că trebuie pusă pe seama unei greşeli strecurate în documentul respectiv).

Toate acestea ne duc la ipoteza că acel negustor Cristoforo Colombo din Genova nu este identic cu navigatorul Cristobal Colón – de altfel este greu de crezut că unui negustor de vinuri şi de lână, un armator experimentat ca René d'Anjou i-ar fi încredinţat comanda unei nave, cum au făcut şi nişte piraţi nu mai puţin experimentaţi ca fraţii Coullón (de remarcat analogia Coullon-Colón!), ca să nu mai vorbim de întreprinderile comerciale din Genova şi din alte locuri care l-au trimis în insula Chios din Marea Egee, în Anglia, pe Coasta Aurului din Guineea, la Madera şi în alte călătorii.

În concluzie, nu cunoaştem nici data naşterii lui Columb, nici locul naşterii, nici naţionalitatea – iar până la apariţia sa în Spania (1485) nu ştim decât foarte puţin despre activitatea sa de navigator. Nici măcar versiunea tradiţională, potrivit căreia el s–ar fi adresat (în jurul anului 1474) astronomului şi geografului florentin Paolo Toscanelli, cerându–i sfatul în legătură cu cel mai scurt drum spre „Indii", nu este atestată de vreun document a cărui autenticitate să fie în afară de orice îndoială: învăţatul

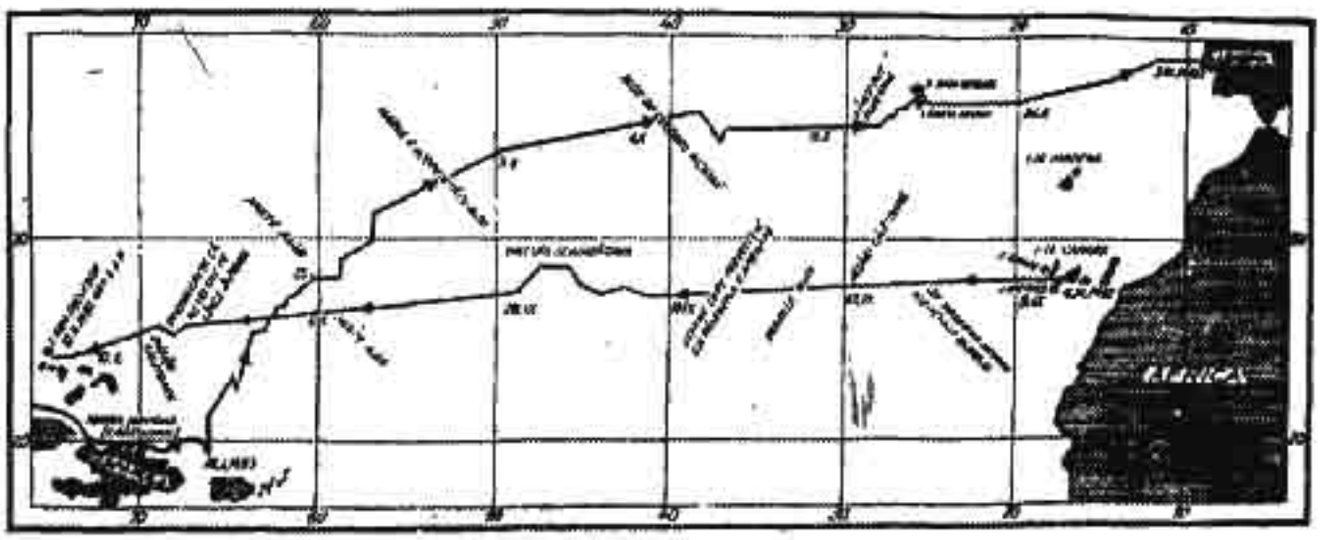

Prima călătorie a lui Columb

florentin nu i–a scris lui Columb personal, ci i–ar fi trimis copia unei scrisori către un călugăr portughez care i se adresase mai înainte din însărcinarea regelui Alfonso V zis Africanul, sub a cărui domnie (1438–1481) navigatorii portughezei au explorat coasta Guineii.

Nu cunoaştem, aşadar, locul naşterii lui Columb, dar, ceea ce este de–a dreptul uluitor, nu cunoaştem cu certitudine nici locul unde este înmormântat. Ce–i drept, în ce priveşte locul natal se află în competiţie vreo douăzeci de oraşe, mormântul său nu este revendicat decât de două: Sevilla şi Santo Domingo. Dar să vedem cum s–au desfăşurat evenimentele.

După cum se ştie, Columb s–a întors din ultima sa călătorie (a patra, 1502–1504) dezamăgit şi bolnav. Era dezamăgit fiindcă

nu reuşise să efectueze o călătorie în jurul lumii şi nici măcar să descopere „drumul spre Apus", aşa cum îşi propusese, deşi se aflase, fără s–o ştie, destul de aproape (pe coasta Americii Centrale); pe de altă parte, odată cu moartea Isabellei (noiembrie 1504) îşi pierduse orice speranţă în restabilirea drepturilor sale. Mai mult, în februarie 1505 bunurile sale din Española au fost vândute la mezat, iar câteva luni mai târziu, creditorii au reuşit să pună sechestru pe toată averea lui. Bolnav şi sărac, uitat de contemporanii săi, a murit la 21 mai 1506, la Valladolid, în provincia León, departe de mare.

Câţiva ani mai târziu, la cererea unor prieteni, rămăşiţele sale pământeşti au fost transportate în insula care atunci se numea Española (sau Hispaniola) iar astăzi cuprinde republicile Haiti şi Dominicană, şi înmormântate în catedrala din oraşul Santo Domingo.

În 1795, Spania a cedat Franţei – prin tratatul de la Basel – partea răsăriteană a insulei Haiti, prin urmare Republica Dominicană de astăzi. Înainte ca prevederile tratatului să intre în vigoare, autorităţile spaniole au deshumat rămăşiţele pământeşti ale amiralului şi, după îndelungi discuţii cu reprezentanţii Franţei republicane, care se opuneau, au reuşit să le transporte în Cuba pe atunci colonie spaniolă; reînhumarea a avut loc cu mare pompă, în catedrala din Havana.

N–aveau să treacă decât ceva mai mult de o sută de ani şi racla cu rămăşiţele amiralului va porni iar la drum... Fiindcă în februarie 1898, cuirasatul Maine din flota militară a S. U. A. a sărit în aer în rada portului Havana: americanii îi acuzară pe spanioli de acest act de sabotaj – de aici războiul hispano–american încheiat cu tratatul de pace de la Paris, conform căruia Spania ceda S. U. A. insulele Porto Rico şi Cuba. Aşa cum procedaseră şi cu un veac în urmă, înainte de a preda insula (care va rămâne sub administraţie militară americană până în 1902), autorităţile spaniole deshumară din nou rămăşiţele pământeşti ale lui Columb şi le transportară (1899) în Spania, la Sevilla. Aici, pe malurile Guadaquivirului, în impunătoarea catedrală gotică din secolulul al XV–lea, amiralul părea că şi–a găsit, în sfârşit, locul de veci, după ce trecuse şi după moarte Atlanticul în ambele sensuri.

N–a fost să fie aşa; căci odihna i–a fost tulburată, dacă putem spune astfel, de scandalul declanşat de doi întreprinzători prelaţi – episcopul Cocchia din Santo Domingo şi canonicul Belllini (ambii de origine italiană judecând după numele lor): în 1877, aşadar la aproape opt decenii după ce rămăşiţele amiralului

fuseseră scoase din mormântul aflat în catedrala din Santo Domingo, aceşti slujitori ai bisericii au găsit... un al doilea cadavru al lui Columb. Prin aluzii mai mult sau mai puţin transparente, cei doi prelaţi au dat a înţelege că funcţionarii spanioli care, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, fuseseră însărcinaţi să transporte rămăşiţele lui Columb de la Santo Domingo la Havana, se înşelaseră – că, în loc să deshumeze cadavrul amiralului, deshumaseră pe cel al fiului sau pe al nepotului său; eroarea

Arestarea lui Columb (după un desen din secolul al XVI-lea)

provenea din aceea că la baza aceluiaşi altar se aflau zidite trei morminte, conţinând, în afară de trupul lui Cristofor Columb, şi pe cel al fiului său Diego (mort în 1526) pe care tatăl său îl numise „amiral al Indiilor" (aproximativ echivalent cu vicerege), precum şi al fiului lui Diego – şi nepot al amiralului – pe nume Luis (mort în 1572), care obţinuse titlurile de marchiz de Colón şi duce de Veragua, iar ca domeniu oraşul La Vega de Jamaica. (Cu nepotul acestui Luis, pe nume Diego, familia se va stinge pe linie bărbătească în 1576).

La început, descoperirea prelaţilor din Santo Domingo n-a stârnit cine ştie ce vâlvă, dar câţiva ani mai târziu, ei au adus în sprijinul afirmaţiilor lor o nouă descoperire: pe unul dintre sicriele rămase în catedrala din Santo Domingo se afla o inscripţie în care cel înhumat aici era numit „descoperitor [...] al Americii". În acest sicriu pe care l-au crezut a fi al lui Columb au descoperit şi un glonte de archebuză – proiectilul care l-ar fi rănit pe amiral.

Oricât ar părea de curios, dar tocmai aceste două „argumente" suplimentare au pus sub semnul îndoielii afirmaţiile lor, care începuseră să capete crezare în anumite cercuri; căci, după ce primul val de senzaţie a trecut (descoperirea era într-adevăr senzaţională) cercetători avizaţi începură să-şi pună întrebări: mai întâi, ce căuta denumirea „America" în acea inscripţie – denumire care a apărut mai târziu (cum arătam mai sus) şi s-a generalizat şi mai târziu? (De fapt, numele „America" va fi definitiv adoptat în denumirea unui stat abia după 1776, când cele treisprezece colonii engleze din Lumea Nouă se vor declara independente sub numele de „Statele Unite ale Americii").

În al doilea rând, ce căuta acel proiectil de archebuză în sicriul presupus al amiralului, ştiut fiind că acesta nu fusese rănit – nu se vorbeşte în nici unul dintre documentele rămase de la el de vreo rană provocată de o armă de foc. În această privinţă Blasco-Ibañez emite o ipoteză interesantă: cei doi autori ai descoperirii nu cunoşteau bine spaniola veche şi au interpretat greşit textul aflat într-un document rămas de la amiral care, descriind suferinţele îndurate în cursul unei furtuni pe mare, notează: „Rana mi s-a deschis" – referindu-se însă la o suferinţă de ordin moral, aşadar o rană fără nici o legătură cu vreun proiectil de archebuză...

În ciuda acestor inadvertenţe, turiştilor care vizitează catedrala din Santo Domingo li se arată astăzi mormântul lui Cristofor Columb. Poate deoarece (cum ne spune tot Blasco-Ibañez) este „... un lucru foarte firesc şi foarte omenesc ca Republica Dominicană să continue a considera ca autentic mormântul care este la Santo Domingo şi ca mulţi oameni născuţi în Lumea Nouă să încline să creadă, din patriotism, că al doilea cadavru al lui Columb, cel din 1877, este cel autentic, deoarece este singurul care a rămas în America".

Astăzi ştim că primii europeni care au ajuns în Lumea Nouă n-au fost spaniolii – respectiv Columb cu mica lui flotilă; cu cinci veacuri mai înainte, normanzii (vikingii) au străbătut mările

ceţoase de la miazănoapte acostând în Groenlanda, apoi pe coasta Americii de Nord. Se pune întrebarea dacă amiralul a avut prilejul să ia cunoştinţă, în vreun fel, de această spectaculoasă performanţă a dibacilor navigatori nordici.

Ideea că dincolo de Atlantic se aflau ţinuturi locuite (poate India?) era foarte veche: naturalistul roman Pliniu relata, cu cincisprezece veacuri înainte de Columb, despre oameni ciudaţi care ar fi naufragiat pe coastele Galiei (Franţei de astăzi). De asemenea, valurile oceanului aruncau la mal tot felul de produse – de pildă lemne din esenţe necunoscute în Lumea Veche. Începând cu secolul al XV-lea, asemenea ştiri devin mai frecvente: pe una dintre insulele Azore, de pildă, naufragiase o ambarcaţie cu oameni dintr-un neam necunoscut, care n-au putut fi însă interogaţi deoarece muriseră de sete şi epuizare. La acestea se adăugau diferite legende cu largă circulaţie în perioada medievală, cum sunt cele despre Insula Sf. Brandan, descoperită de un călugăr irlandez, sau despre Antilia, insulă pe care şapte înalţi prelaţi spanioli, fugind de persecuţiile maurilor, au întemeiat şapte cetăţi înfloritoare...

Astăzi este general admis că, înainte de Columb, şi după normanzi, Atlanticul a fost trecut şi de alţi navigatori europeni; în această privinţă este cât se poate de interesant un pasaj din relatarea episcopului Las Casas, care reproduce afirmaţiile unuia dintre locuitorii Antilelor, anume că, înainte de mica flotilă a lui Columb, în insulă ar fi sosit şi alţi „oameni bărboşi". Să fie oare vorba de nava fraţilor Vivaldi, care în jurul anului 1300 a pornit spre apus în căutarea Indiilor şi nu s-a mai întors din pricini pe care probabil că nu le vom afla niciodată? Sau poate de cea a fraţilor Zeno, negustori şi navigatori veneţieni, cărora nu numai relatările compatriotului lor Marco Polo despre minunatele comori din Indii le-a înflăcărat imaginaţia, ci şi o scrisoare în care este vorba de nişte pescari care au naufragiat pe o insulă aflată departe, spre apus. La această merituoasă competiţie peste Atlantic mai participă bretonul Madoc, francezul Jean Cousin care ar fi ajuns până la gurile Amazonului şi o flotilă danezo-portugheză ajunsă în regiunea Golfului Hudson; iar Alonso Sanchez din Biscaya ar fi naufragiat cu nava lui chiar în Haiti, în 1478 (paisprezece ani înainte de sosirea lui Columb în această insulă), de unde a reuşit să se întoarcă împreună cu un jurnal de bord şi o hartă care par să-i confirme spusele.

Despre toate aceste călătorii (şi despre altele, mai puţin

veridice, asupra cărora nu ne mai oprim) nu există dovezi peremptorii că ar corespunde realităţii; dar, ca realizări, ele sunt nu numai posibile, ci chiar probabile şi, aşa cum arătam, majoritatea cercetătorilor de astăzi le admit ca fapte istorice. (Fireşte că nici una dintre ele n-a avut consecinţele hotărâtoare pe care le-a avut cea a lui Columb din 1492, care a deschis definitiv calea spre explorarea şi colonizarea Lumii Noi). Şi, pentru a reveni la întrebarea noastră, oare Columb a cunoscut aceste relatări? Şi, mai ales, a cunoscut călătoria căpeteniei normande Leif Ericson, din jurul anului 1000, călătorie care multă vreme a fost socotită ca o relatare fabuloasă din saga nordică, dar care începând cu anul 1965, când în biblioteca Universităţii Yale s-a descoperit o hartă a Vinlandului (de care ne vom ocupa mai departe) a convins până şi pe cei mai sceptici? Unii cercetători sunt de părere că răspunsul la aceste întrebări poate fi găsit în evoluţia tehnicii cartografice medievale, care ne duce la unele concluzii cât se poate de interesante.

Cartografia este strâns legată de istoria descoperirilor geografice (pe uscat şi pe apă) – pe de altă parte de diferite tehnici ce ţin de matematică, de astronomie, fizică; de asemenea evoluţia ei este influenţată într-o măsură destul de mare de evoluţia concepţiilor filosofice despre univers. În sfârşit, cum arată Pernette Gonse într-un interesant studiu (*Les cartes géographiques sont-elles exactes?,* Horizons, Paris, 1960). „... hărţile erau, încă din cele mai vechi timpuri, legate de problemele militare şi sunt nenumărate cazurile de război sau de piraterie când nu se urmărea decât să se fure din tabăra adversă hărţile ce indicau amplasarea arsenalelor şi a locurilor fortificate, a cursurilor de ape navigabile şi a căilor de invazie, sau chiar a bogăţiilor de tot felul".

Aceeaşi autoare este de părere că arta de a întocmi hărţi, foarte veche, a precedat, probabil, la multe popoare chiar apariţia scrierii. În concepţia primilor cartografi, Terra era ca o tipsie în centrul căreia plasau propria lor ţară. Într-o foarte veche hartă babiloneană, planeta noastră arată ca un fel de disc: în centru Mediterana, înconjurată de Soare-răsare (Asia), Soare-apune (Europa) şi Libia (Africa), iar de jur împrejur se întinde Marea Oceanului. Acest tip de hartă-disc (P. Gonse: „... născută mai curând dintr-o idee filosofică decât bazată pe observaţii reale") a dominat cartografia vreme de multe veacuri – în Europa până către anul 1000, cultivat cu pricepere de „cosmografii" evului mediu timpuriu pentru care respectarea dogmelor avea mai multă

importanţă ca adevărul ştiinţific. De aceea cartografia din perioada medievală a constituit, la început, un regres faţă de nivelul cunoştinţelor geografice ale antichităţii clasice.

Într-adevăr, în Grecia antică, de pildă, în jurul anului 500 î.e.n., filosoful şi matematicianul Pitagora intuia adevărul când afirma că Pământul e rotund, iar Aristarc din Samos îi învăţa pe discipolii săi că Pământul se învârteşte în jurul soarelui. Tradiţia

Camera de lucru a unui cosmograf din secolul al XVI-lea

atribuie lui Alexandru cel Mare alcătuirea primei hărţi, iar prima referire cartografică dintr-un text aparţine lui Herodot – relatând întrevederea dintre spartani şi Aristagoras, tiranul Miletului, Herodot arată că acesta din urmă avea „o placă de bronz pe care trasase circumferinţa Pământului, a Mării Mediterane şi toate râurile". Mai târziu, la Alexandria, Eratostene a măsurat lungimea unui grad de meridian cu o eroare minimă; şi tot la Alexandria a lucrat şi Ptolomeu (87 – 165 e.n. – după alte surse 90 – 168) astronom şi geograf, considerat pe bună dreptate „părintele cartografiei"; în ciuda erorilor sale (din cele 8 000 localităţi

însemnate pe hărţile din celebrul său *Almagest*, puţine sunt plasate exact) e totuşi printre primii care menţionează sistemele de proiecţie şi principiile cartografiei în general. Din păcate, opera lui, cuprinzând opt volume (în parte pierdute), nu s-a bucurat de atenţia meritată în evul mediu, când cartografia a căzut, vreme de secole, pradă superstiţiilor şi interpretărilor fanteziste.

Către jumătatea secolului al XV-lea, geografia (şi, implicit, cartografia) capătă o dezvoltare fără precedent, pe de o parte sub imboldul renaşterii interesului pentru antichitatea clasică, dar mai ales sub influenţa marilor călătorii şi descoperiri: Vasco da Gama face înconjurul Africii, Columb trece Atlanticul, Magellan pătrunde în Pacific. Până atunci, una dintre cele mai răspândite lucrări cartografice fusese celebrul atlas catalan din 1375, care nu mai răspundea exigenţelor după descoperirea rutelor maritime spre răsărit către India, şi spre apus, către Lumea Nouă; aceste două rute, completate de primul înconjur al Pământului (1512) au atras atenţia asupra importanţei hărţilor mai ales pentru navigatori. Însuşi Columb nota în jurnalul său: „M-am hotărât să descriu în fiecare noapte tot ce s-a întâmplat ziua, iar ziua să notez cele văzute noaptea, pentru întocmirea unei hărţi maritime".

De pe urma călătoriilor lui Columb ne-au rămas trei hărţi, dintre care una atribuită chiar amiralului – hartă pe care sunt schiţate ţărmurile de nord şi nord-vest ale Cubei, cu localizarea oraşului La Natividad, întâia aşezare din Luma Nouă întemeiată în cursul primei călătorii (1492); este mai mult o schiţă decât o hartă, probabil o copie, şi nu se ştie sigur dacă autorul ei este Columb.

O a doua hartă, atribuită fratelui său Bartolomeo, este alcătuită din trei schiţe reproducând ţărmurile Americii Centrale vizitate în a patra călătorie (1402 – 1404).

În sfârşit, a treia hartă, întocmită de cârmaciul şi cosmograful Juan de la Cosa, care l-a însoţit pe Columb în a doua sa călătorie (1498) este cea mai completă, deoarece în anii următori la Cosa a continuat, ca pilot pe alte nave, să cerceteze ţărmurile Americii Centrale şi de Sud, completând succesiv prima sa hartă din anul 1500; este o lucrare cartografică remarcabilă şi sub aspect estetic – lucrată în culori, are desenat pe ea chipul Sfântului Cristofor, protectorul călătorilor, iar în centru menţiunea: *Juan de la Cosa la fizo en el purto de Santa Maria, en ano 1500* (făcută de Juan de la Cosa în portul Sfânta Maria, în anul 1500); mai sunt

desenate roza vânturilor, linii de orientare, Tropicul cancerului, ecuatorul, iar ţărmurile descoperite recent sunt marcate cu steguleţe de diferite culori – spaniole, portugheze sau engleze, după naţionalitatea celor ce au abordat pentru prima oară regiunile respective. Acest Juan de la Cosa (uneori este numit Juan Vizcaynos, adică „Bascul", ceea ce ne dă o indicaţie asupra originii lui) a luat parte şi la expediţia condusă de Alonso Hojeda de-a lungul ţărmului Guineii şi în delta fluviului Orinoco (1499), precum şi la cea a lui Rodrigo Bastidas spre Istmul Panama şi Golful Darien – el este, probabil, primul care a recunoscut în coastele Guianei un continent nou. Înzestrat multilateral – navigator, cosmograf, cartograf, pictor – s-a îndeletnicit, după cum reiese din documentele vremii, şi cu vânătoarea şi comerţul de sclavi...

Istoricul turc Halil Eldem a făcut (în 1929) o descoperire extrem de interesantă printre manuscrisele aflate în biblioteca muzeului adăpostit în impunătorul palat Topkapi din Istanbul: fragmentul unui planiglob, pe un pergament lucrat din piele de gazelă, în nouă culori şi cu părţi aurite, cuprinzând semne folosite în portulanele italiene şi portugheze, decorat cu diverse desene reprezentând nave, animale şi figuri fabuloase, precum şi însemnări cuprinzând informaţii cu privire la flora şi fauna diferitelor regiuni, poziţia lor geografică şi chiar istoria descoperirii lor. O notă menţionează că harta a fost întocmită în perioada muharemului anului 919 de la Hegiră (între 9 martie şi 7 aprilie 1513), la Gelibolu (Galipoli), autorul semnând „eu, umilul Piri Reis ibn Hadj Mehmet, cunoscut ca nepot de soră a lui Reis Gazi Kemal" (reis înseamnă, în turcă, comandant de flotă – aşadar expresia „amiralul Piri Reis", folosită de numeroşi autori, cuprinde un pleonasm).

Harta lui Piri Reis a stârnit senzaţie în rândurile cercetătorilor datorită faptului că ţărmurile răsăritene ale Lumii Noi sunt redate aici mult mai exact decât în hărţile apărute în apusul Europei până la acea dată (1513) şi chiar mai târziu, până către sfârşitul veacului – fapt demonstrat, între alţii, de profesorul Paul Kahle (în 1931) de la Universitatea din Bonn, care a făcut şi o comunicare în acest sens la Congresul de orientalistică de la Leyda (acelaşi P. Kahle publicase, în 1926, la Leipzig, un manual de navigaţie, *Bahriye*, unde se menţiona harta care avea să fie găsită trei ani mai târziu în fondul de manuscrise de la Topkapi). Care au fost,

prin urmare, sursele folosite de Piri Reis la întocmirea hărţii sale? Dar să vedem, înainte de toate, cine a fost Piri Reis.

A fost, cum o arată el însuşi, nepotul vestitului corsar Kemal Reis, care (în 1495) va ajunge comandantul flotei otomane; Kemal va sprijini ascensiunea nepotului său, îl va numi şef de echipaj (în 1511) pe una dintre galerele lui, apoi îi va încredinţa chiar o navă pe care acesta va înălţa pavilionul verde cu turban al corsarilor musulmani, abordând şi prădând navele aparţinând statelor duşmane Porţii. Există unele indicii că ar fi participat şi la câteva expediţii de jaf conduse de celebrul corsar Chaireddin, poreclit Barbarossa, care în acea perioadă teroriza apele Mediteranei occidentale. Mai târziu, Piri Reis renunţă la îndeletnicirile piratereşti, fiind numit în posturi înalte în cadrul marinei otomane: amiral al flotei din Marea Roşie, apoi al flotei din Marea de Oman. Din această perioadă datează şi manualul de navigaţie *Bahriye* („Cartea mărilor") la întocmirea căruia a participat şi pe care l-a dedicat (în 1523) sultanului Suleiman Magnificul.

Harta lui Piri Reis permite, după părerea profesorului Kahle, reconstituirea hărţii lui Columb, care s-a pierdut (exemplarul aflat la Biblioteca Naţională din Paris nu este, după toate aparenţele, originalul hărţii lui Columb, ci o reproducere destul de sumară, în care contururile ţărmurilor nou descoperite sunt doar schiţate). Dar cum a ajuns Piri Reis în posesia hărţii amiralului mării-ocean? La această întrebare nu putem răspunde decât prin supoziţii. Din unele texte rezultă că harta, împreună cu o relatare a călătoriei, a fost trimisă de Columb, în octombrie 1498, din insula Española în Spania, episcopului Juan Rodrigo de Fonseca, preşedintele Consiliului Indiilor (*Consejo de las Indias*). Nu se ştie dacă a ajuns vreodată la destinaţie – este mai probabil că s-a pierdut pe drum. Nu este exclus ca nava care o transporta să fi fost capturată de piraţii care în acea vreme băntuiau în largul coastelor Spaniei – de pildă de nava comandată de Piri Reis, care astfel a ajuns în posesia hărţii. Este, firesc, doar o ipoteză.

O altă posibilitate pare să rezulte dintr-o însemnare de pe marginea hărţii lui Piri Reis. Amiralul turc arată acolo că a notat relatarea unui sclav spaniol al unchiului său (Kemal Reis) despre călătoriile care au dus la descoperirea pământurilor de dincolo de Atlantic; respectivul sclav ar fi făcut parte din echipajele navelor lui Columb în cursul primelor trei călătorii.

În sfârşit, premisele celei de a treia ipoteze sunt sugerate în

introducerea la manualul de navigaţie *Bahriye*, unde Piri Reis arată că, în 1501, unchiul său Kemal ar fi abordat şi jefuit, în largul portului Valencia, şapte nave spaniole care se întorceau încărcate cu mărfuri din Indiile apusene. Nu este exclus ca la această acţiune piraterească, harta lui Columb – sau o copie a ei – să fi ajuns în mâinile corsarilor otomani; hărţile maritime în general şi mai ales cele pe care erau notate rutele şi ţărmurile recent explorate erau documente secrete în acea vreme de acerbă concurenţă între navigatorii spaniloi, portughezi, englezi, genovezi, veneţieni – alături de aur şi de sclavi, ele constituiau o pradă apreciată şi de corsari.

De altfel, datele ultimelor două ipoteze pot fi lesne conjugate: cu prilejul acţiunii piratereşti de la Valencia, Kemal Reis pe de o parte a intrat în posesia hărţii lui Columb, pe de altă parte, printre sclavii capturaţi se afla şi marinarul care efectuase cele trei călătorii cu amiralul mării–ocean. Era un lucru obişnuit în acea vreme ca marinarii de pe vasele capturate în lupte navale sau în abordaje piratereşti să fie luaţi ca sclavi; unii erau vânduţi în târgurile de sclavi din Alger, Tripolis sau Tunis, alţii erau înlănţuiţi la vâslele galerelor – bineînţeles dacă familiile lor nu reuşeau să procure sumele cerute ca răscumpărare. Prizonierii creştini care treceau la islamism erau primiţi în echipajele navelor turceşti şi uneori ajungeau în posturi foarte înalte – un exemplu în această privinţă este Antonio Pigafetta, însoţitorul lui Magellan şi cronicarul primei călătorii în jurul lumii, care şi–a petrecut ultimii ani ai vieţii la Istanbul în slujba de consilier (cum am spune astăzi) pentru probleme navale; Sidi Ali Reis (numele turcesc al lui Pigafetta) era consultat de Piri Reis şi de alţi comandanţi turci şi poate că s–a numărat printre colaboratorii ediţiilor ulterioare ale tratatului de navigaţie, dar în nici un caz n–ar fi putut contribui la întocmirea hărţii din 1513, când se afla încă în Italia.

Se pare că Piri Reis îşi dădea seama că planiglobul lui constituie un unicat, deoarece afirmă într–o însemnare: „În acest veac nu mai există asemenea hartă". Într–o altă însemnare, foarte ştearsă, în care amiralul–cartograf indică sursele sale, unii cercetători cred că Piri afirmă că s–ar fi folosit, printre altele, de „o hartă a necredinciosului Colon Bo"; această notă este obiect de controversă: pe de o parte fiindcă, din cauza uzurii pergamentului, textul nu este deloc lămurit, pe de altă parte, deoarece acel Colon Bo nu trebuie neapărat identificat cu Columb.

Totuşi, unii cercetători, nu numai că n–au pus la îndoială

această interpretare a însemnării lui Piri Reis, dar au mers chiar mai departe; astfel, cercetătorul turc Ibrahim Hakki nu exclude ipoteza că amiralul mării-ocean, în peregrinările sale pentru găsirea unor comanditari pentru expediţia peste Atlantic, ar fi fost şi la Istanbul... În anul 1484, pretinde respectivul cercetător turc, aşadar după eşecul suferit la Lisabona în tratativele cu regele Joao II şi înainte de demersurile în Spania, Columb şi-ar fi oferit serviciile sultanului Baiazid II; de altfel în cronica scrisă de Arif

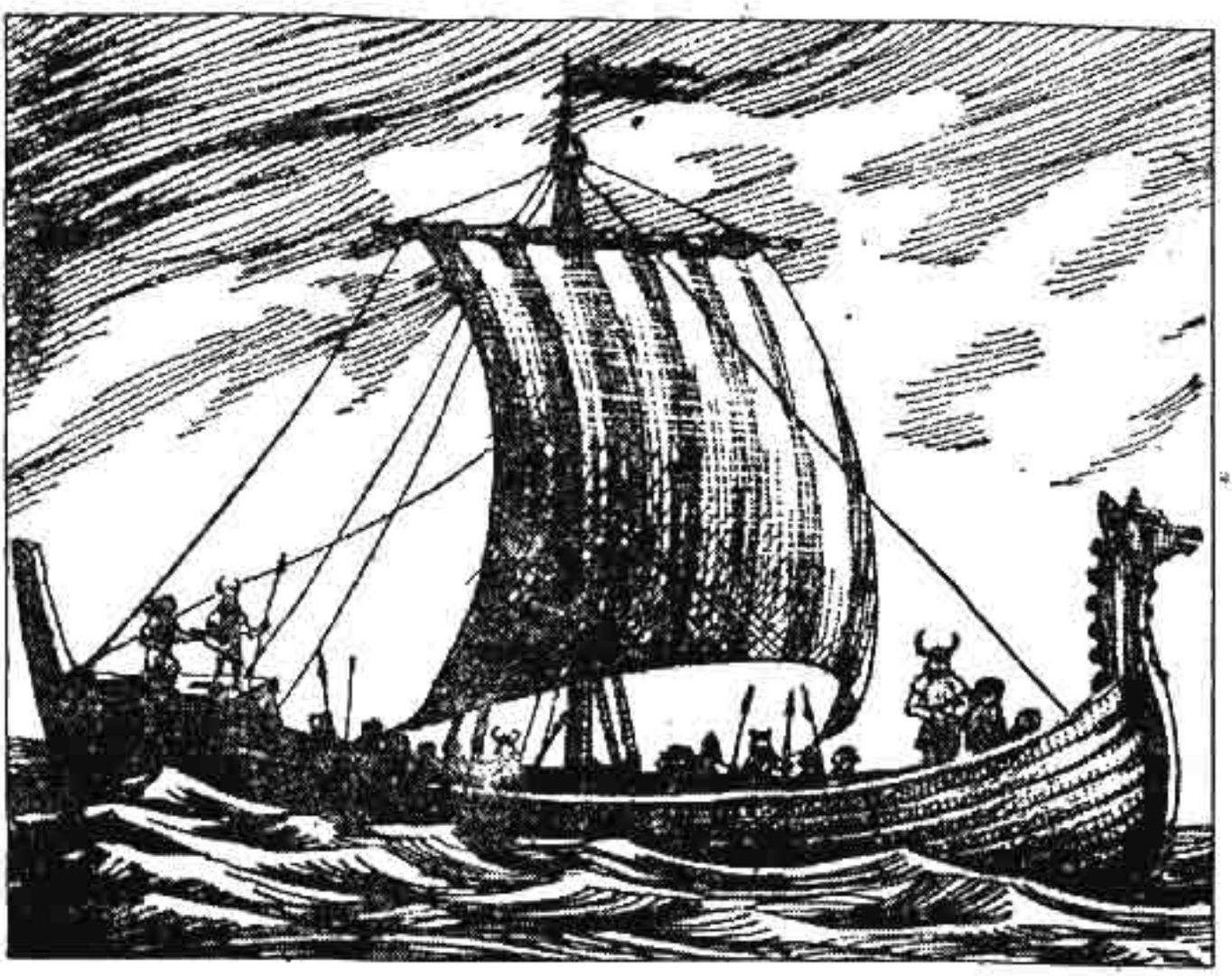

Navă normandă (drakkar)

Molla s-ar afla următorul pasaj: „... a venit la Istanbul un frânc (italian, spaniol sau portughez – n.n.) cu numele de Colon şi a spus: daţi-mi câteva corăbii căci eu vreau să găsesc o lume nouă pentru voi". Un alt cronicar, Evliya Celebi, notează că, în acelaşi an 1484, când Baiazid pornise expediţia împotriva lui Ştefan cel Mare, în tabăra sultanului sosise un călugăr spaniol însoţit de un portughez pe nume Colon, care i-ar fi cerut nave pentru o călătorie în ţinuturi îndepărtate. (Chestiunea este dezbătută într-un

interesant studiu publicat în *Magazin istoric* nr. 9/1970 la rubrica „Enigme ale istoriei", sub sugestivul titlu: „Cristofor Columb la curtea lui Baiazid al II-lea?").

În ciuda citatelor din cronicarii turci, prezența lui Columb la curtea din Istanbul sau în tabăra din Moldova (la Chilia sau la Cetatea Albă) este foarte puțin probabilă: este adevărat că nu știm nimic despre activitatea lui în 1484 dar, așa cum arătam, nu știm nimic despre întreaga sa viață până la sosirea în Spania (1485). Dacă l-ar fi cunoscut personal pe Columb, probabil că Piri Reis ar fi menționat acest lucru într-unul dintre documentele rămase de la el, sau măcar în introducerea la manualul de navigație. În afară de asta, în 1484 Columb nu putea cunoaște configurația țărmurilor Lumii Noi, către care va pleca abia peste opt ani. În afară de cazul că – așa cum presupun câțiva cercetători avizați – dispunea de hărți secrete, părere împărtășită și de unii dintre autorii noștri (Mihai Gheorghe Andrieș: *Piri Reis*, în *Figuri ilustre din perioada Renașterii*, Edit. Albatros, 1972. Unul dintre subcapitolele acestui succint studiu este intitulat, sugestiv: *Tainicele hărți ale lui Cristobal Colon*).

Dar dacă amiralul mării-ocean avea încă din 1484, sau poate că abia din 1501, o hartă (sau mai multe) pe care erau conturate țărmurile continentului american (și nu numai ale insulelor descoperite în primele trei călătorii ale sale), înseamnă că aceste țărmuri fuseseră atinse (și cartografiate) înaintea lui. Gândul ne duce în mod logic la normanzi, navigatori abili și îndrăzneți care în jurul anului 1000 au atins coasta Americii de Nord înființând și o așezare. Multă vreme această ipoteză a fost însă respinsă: normanzii nu cunoșteau meștesugul cartografiei, care în perioada medievală timpurie părea să fie o îndeletnicire rezervată popoarelor așezate mai la sud și preocupate de comerțul pe mare – spanioli, portughezei, italieni.

Normanzii au produs însă nu o dată surprize istoricilor. O asemenea surpriză a fost descoperirea, în 1965, în biblioteca universității americane Yale, de către James Robert Enterline, a unei hărți reprezentând Vinlandul (numele pe care normanzii l-au dat teritoriului american explorat de ei) și, cam în aceeași perioadă, descoperirea, de către muzeograful maghiar Géza Szepessy, în arhiva din Esztergom (pe Dunăre, la frontiera cu Cehoslovacia), a unei alte hărți, cu caractere runice, în care sunt însemnate ruta dintre Norvegia și țărmul american, precum și coastele răsăritene ale insulei Terra Nova (Newfoundland). E adevărat că aceste hărți sunt copii relativ târzii (cea americană

din secolul al XV-lea, cea maghiară din secolul al XVI-lea), dar este de presupus că au avut un model (poate două modele) de origine normandă, fapt ce rezultă, între altele, din inscripţiile cu caractere runice.

Cine erau normanzii, aceşti navigatori temerari de pe mările neospitaliere ale nordului? De unde veneau, cum trăiau, ce loc ocupa în viaţa lor navigaţia? Cum au reuşit să ajungă, cu cinci veacuri înainte de Columb, pe ţărmul american?

Normanzii („oamenii nordului" – denumirea a apărut mai târziu, în Evul Mediu timpuriu) alcătuiau cele trei ramuri ale germanilor nordici care s-au aşezat în primii ani ai erei noastre în ţinuturile unde locuiesc şi azi: danezii în insulele baltice, pătrunzând mai târziu în Iutlanda, norvegienii pe coasta de apus a Scandinaviei şi suedezii în partea ei de răsărit; aşezându-se în peninsula Scandinavă, ei au împins spre nord populaţia băştinaşă de laponi. Ţărmurile acestea erau dificile pentru navigaţie; Scandinavia are numeroase fiorduri adesea ascunse în ceaţă, coasta de vest al Iutlandei e bântuită de puternici curenţi marini, iar cea de răsărit are ape puţin adânci şi stânci înşelătoare. Şi totuşi, aici s-au dezvoltat cei mai îndemânatici marinari pe care i-a cunoscut, vreme de un mileniu, istoria: vikingii.

Ca înfăţişare, normanzii arătau ca şi locuitorii de astăzi ai acelor meleaguri: de statură înaltă, viguroşi, cu ochi albaştri şi păr blond, uneori roşcat. Oameni dârji, îndrăzneţi, călîţi în lupta cu natura aspră. Purtau bărbi şi plete lungi; peste veşmintele de in sau de lână aveau mantale şi glugi din blănuri de animale (vulpi, dihori, jderi). La început, ocupaţiile lor principale erau creşterea vitelor, vânătoarea şi pescuitul. Odată cu creşterea populaţiei, aceste îndeletniciri s-au dovedit neîndestulătoare, mai ales că pământul era sărac şi nu îngăduia practicarea agriculturii decât în proporţii modeste. Aşa au luat naştere expediţiile pe mare, mai întâi în ţări învecinate, apoi pe meleaguri tot mai depărtate – expediţii care adesea aveau ca principal scop jaful şi care, cu vremea, au ajuns să ocupe un loc însemnat în viaţa acestor oameni ai nordului.

Oameni aspri, ca natura aspră în mijlocul căreia trăiau, normanzii aveau despre lume o concepţie fatalistă, cu totul deosebită, însă, de doctrinele fataliste orientale, care predică pasivitatea şi contemplaţia; în cântecele barzilor nordici (scalzi) se găsesc adesea versuri ca acestea: „Ia-ţi armele, fiul meu, şi aruncă-te în vălmăşagul luptei. Cel nobil nu trebuie să se gândească

decât cum să mânuiască spada şi cum să despice valurile cu nava lui". După credinţa lor, cei care îşi găseau moartea pe câmpul de luptă cu arma în mână, aveau parte veşnic de bucuriile Walhallei, măreţul palat al lui Odin, în care veselia şi petrecerile se stingeau o dată cu căderea nopţii şi reînviau cu fiecare răsărit de soare. Lupul fioros care păzea cele cinci sute patruzeci de porţi ale Walhallei nu îngăduia decât celor curajoşi şi temerari să intre.

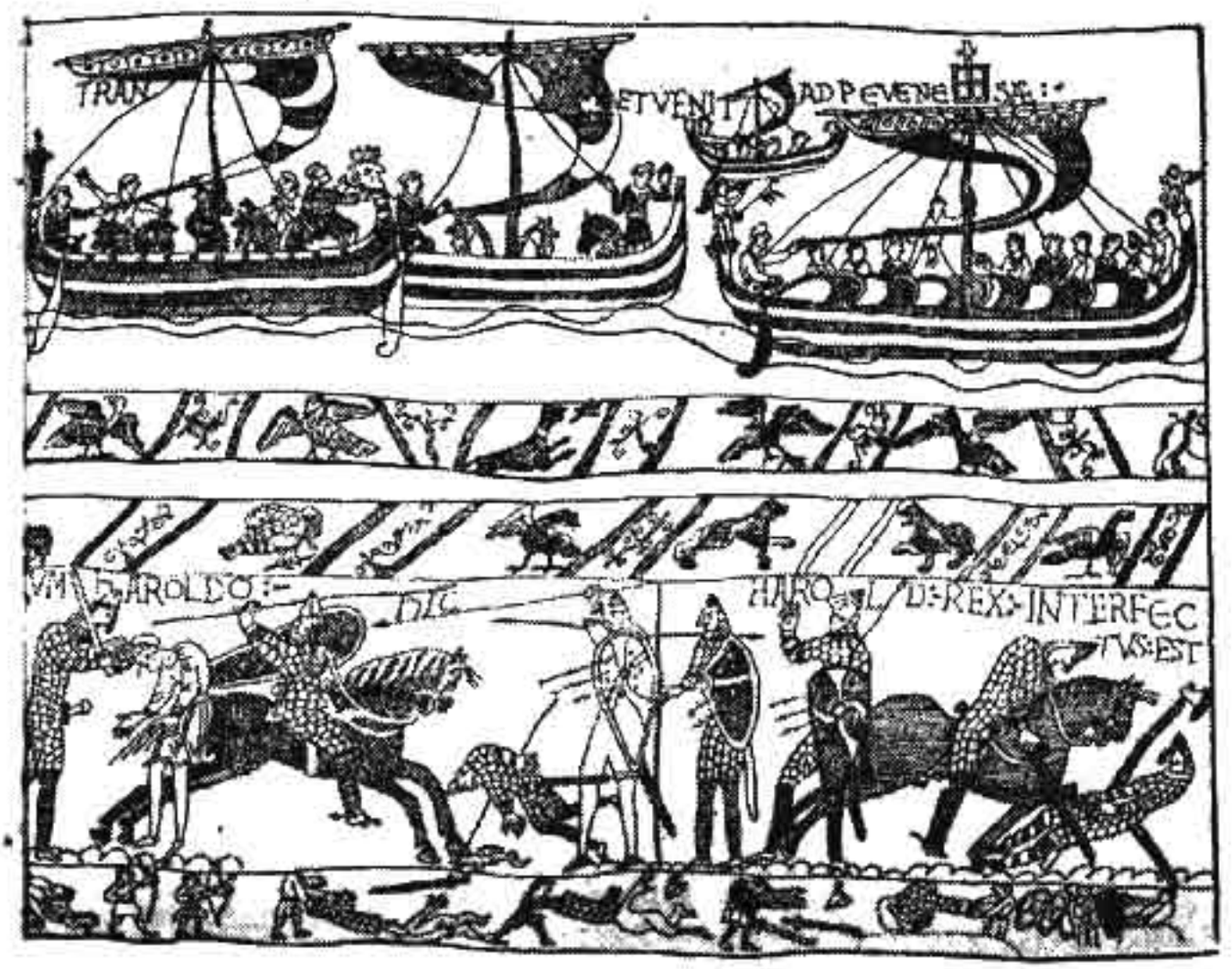

Expediţie normandă împotriva Angliei (după o tapiserie din Bayeux)

Nava juca un rol de cea mai mare însemnătate în viaţa normanzilor. Ea era un mijloc de transport, o unealtă de pescuit şi o armă de luptă – unul dintre elementele centrale ale întregii vieţi. Bărbaţii care se asociau şi, îmbarcaţi pe una dintre „navele lungi" ale vikingilor plecau într–o expediţie de pradă, formau o comunitate sudată, de cele mai multe ori legată şi prin relaţii de rudenie.

Pentru călătoriile lor adesea îndelungate, navele normanzilor

trebuiau să fie solide, apte de a înfrunta mările neliniştite ale Nordului, iar succesul expediţiilor depindea de iuţeala acestor nave, de uşurinţa lor în manevrare. Oamenii nordului au realizat o astfel de navă care constituie o revoluţie în tehnica construcţiilor navale ale vremii: drakkarul. Săpăturile arheologice au scos la iveală câteva drakkare bine păstrate, astfel că astăzi suntem în măsură să cunoaştem tehnica lor de construcţie şi să înţelegem cum au putut echipajele lor obţine performanţe uimitoare pentru acea vreme. În mlaştina de la Nydam (în Norvegia) a fost găsită o navă – datând (probabil) din jurul anului 350 e.n. – din lemn de stejar, lungă de douăzeci şi patru de metri şi lată de trei metri şi jumătate; ea nu folosea pânze şi nu avea punte – băncile vâslaşilor erau mobile, iar vâslele erau aşezate în nişte furci. Mobilitatea băncilor (inovaţie de cea mai mare însemnătate!) reducea mult efortul pe care-l depuneau vâslaşii, iar furcile în care se sprijineau vâslele contribuiau la creşterea vitezei şi uşurau operaţiile de manevrare. Pentru expediţiile normanzilor, aceste înnoiri în domeniul construcţiilor navale au fost de cea mai mare importanţă, de iuţeala şi maniabilitatea navei depinzând însuşi succesul unor asemenea expediţii.

Problema orientării pe mare a vikingilor a fost multă vreme obiectul unor controverse. Unii istorici (îndeosebi cei care, sub influenţa ideologiei fasciste, făceau apologia superiorităţii rasei germane) au emis teoria că ar fi fost dotaţi cu calităţi excepţionale şi că, asemenea păsărilor migratoare, aveau un instinct de orientare care nu dădea greş şi îi călăuzea pe întinderile nesfârşite ale oceanului. Alţii sunt de părere că vikingii ar fi cunoscut proprietăţile acului magnetic. Sigur este numai că nu cunoşteau steaua polară; noaptea se orientau după o stea dublă din constelaţia Girafa – situată între Ursa Mare şi Perseu şi menţionată în vechile lor cântece sub numele de Tyr – stea pe care o socoteau ca fiind ochiul luminos al unei divinităţi protectoare a navigatorilor; în zilele senine se orientau cu ajutorul unui instrument simplu – un cadran solar prevăzut cu o vergea de o anumită lungime, care-şi arunca umbra pe o scândură orizontală indicând astfel direcţia vasului.

Ca şi vechii navigatori din Mediterana, normanzii cunoşteau direcţia vânturilor şi a curenţilor marini, de asemenea direcţia migraţiei păsărilor călătoare. Aveau şi reguli de navigaţie, ce se transmiteau din generaţie în generaţie; la vârsta bărbăţiei, băieţii erau iniţiaţi deopotrivă în meşteşugul armelor ca şi în cel al navigaţiei. Până de curând se credea, aşa cum arătam, că nu

aveau nici un fel de cunoştinţe cartografice, dar cele două copii de pe hărţi pe care sunt configurate coastele Americii de Nord pun sub semnul îndoielii această afirmaţie.

Normanzii au fost printre cei mai temerari şi mai nemiloşi piraţi pe care i-a cunoscut istoria. (De acest aspect al activităţii lor ne-am ocupat într-o lucrare mai veche: *Piraţi şi corsari.* Edit. Albatros, 1974, din care vom mai cita în cele ce urmează; totuşi, pentru saga vom folosi *La saga d'Eric le Rouge.* Edit. Fernand Aubier, Paris, de preferat altor lucrări de altfel destul de numeroase, deoarece este tradusă direct din islandeză de Maurice Gravier). Piraţii normanzi atacau castele, mânăstîri şi chiar oraşe fortificate, pe care le treceau prin foc şi sabie. Pentru viaţa economică şi socială a numeroase regiuni, expediţiile lor piratereşti au însemnat un dezastru: pe coastele Belgici şi Olandei de astăzi – înfloritoare în primele veacuri ale erei noastre – în urma jafurilor normande a dispărut pentru vreme îndelungată şi populaţia; aceste ţinuturi nu s-au mai ridicat economiceşte decât târziu, către începuturile epocii moderne. Pe bună dreptate spuneau contemporanii că „pe unde trec normanzii, nici lătrat de câine nu se mai aude". Iar într-o litanie bisericească din Anglia anului 860, se spune: *A furor normannorum libera nos, Domine!* („Şi ne mântuieşte pe noi, Doamne, de mânia normanzilor"). Totuşi, nu se cuvine să exagerăm această „furie" piraterească a normanzilor, care n-au fost numai nemiloşi tâlhari ai mărilor, ci şi pricepuţi negustori: în mormintele lor, arheologii au găsit, ce-i drept, multe arme, dar şi cântare...

Una dintre cele mai spectaculoase performanţe ale vikingilor a fost, fără îndoială, debărcarea pe continentul care mai târziu va primi numele America. Informaţiile despre această călătorie ne sunt transmise de scrierile islandezului Snorri Sturlesson (sau Sturluson, 1178 – 1241); istoric, cronicar şi preot, Snorri ne-a lăsat o culegere de biografii ale regilor Norvegiei, un amplu poem (*Hattatal*) , de asemenea o culegere de legende (sagas) mai vechi, repovestite de el în proză cu multă măiestrie şi care au intrat în literatura universală sub numele de „Edda tânără", sau „Edda prozaică", sau „Snorra Edda". Relatarea lui despre călătoria lui Leif Ericson către ţărmurile necunoscute de la apus şi înfiinţarea unei aşezări normande în Vinland n-au fost multă vreme luate în seamă – Snorri nu era numai cronicar, ci şi poet, prin urmare înzestrat cu multă imaginaţie, iar saga este în fond o legendă... –până când unele descoperiri (printre care inscripţii runice pe

pietre de mormânt) au arătat că în saga despre Leif elementele mitice sunt strâns împletite cu adevărul istoric.

Pornind din fiordurile scandinave, normanzii ajunseseră în Islanda, („Ţara de gheaţă"), unde întemeiaseră câteva aşezări, apoi pe ţărmurile Groenlandei („Ţara verde"). În jurul anului 1000, Leif, fiul lui Eric cel Roşu, porni din Groenlanda spre Norvegia, unde rămase vreme de un an; apoi, luând cu sine provizii, porni înapoi spre Groenlanda. Surprins de furtună în largul oceanului, drakkarul lui pluti vreme îndelungată la voia întâmplării, până la un ţărm necunoscut, unde creştea din belşug viţa de vie sălbatică, grâu sălbatic, arbori cu lemn bun pentru construcţii şi multe plante necunoscute în Scandinavia. Întors în Groenlanda, Leif povesti despre ţărmurile bogate descoperite de el – despre Vinland („Ţara vinului"). De atunci, tovarăşii săi îi dădură porecla de „fericitul", sub care ştirile despre el au ajuns până la noi prin intermediul cronicii lui Snorri.

Snorri Sturlesson pretinde că Leif n-a ajuns din întâmplare în Vinland, ci ar fi pornit anume în căutarea lui; el nu-i lasă astfel lui Leif gloria de a fi primul viking care a descoperit ţărmul cel nou: cu puţină vreme înainte, un negustor groenlandez, pe nume Bjarne, plecând din Islanda, s-ar fi rătăcit pe mare şi după ce a plutit zile întregi la întâmplare a ajuns la un ţărm necunoscut. Tovarăşii lui Bjarne îi cerură să se oprească, să cercetze ţinutul, ba chiar să încarce nava cu lemnul acelor arbori înalţi şi viguroşi. Dar Bjarne se opuse şi nici măcar nu îngădui oamenilor să coboare pe ţărm. La înapoiere, porniră spre nord, şi după şase zile şi şase nopţi ajunseră în Groenlanda.

Leif era un tânăr cutezător, care probabil că moştenise de la tatăl său, Eric cel Roşu, descoperitorul Groenlandei, dorul de aventură şi de ţărmuri necunoscute; hotărî să refacă drumul negustorului Bjarne, cumpără nava acestuia – convins că îi va purta noroc cum îi purtase şi negustorului – alese treizeci şi cinci de marinari încercaţi şi porni la drum.

„După ce plutiră câteva zile spre sud ajunseră la un ţărm pustiu, străjuit de culmi acoperite cu zăpadă; coborând pe uscat Leif vorbi astfel însoţitorilor săi:

— Să nu se spună despre noi, cum s-a spus despre Bjarne, că nu am cutezat să punem piciorul pe pământ. Să mergem deci şi să cercetăm această ţară.

Deşi cutreierară ţinutul vreme de câteva ceasuri, nu zăriră altceva decât solul pietros; cum păsările de mare nu-şi luară

zborul la apropierea lor, Leif îşi dădu seama că ţinutul era nelocuit.

— Să dăm acestui pământ un nume potrivit, mai zise Leif; de acum înainte el se va chema Heluland («Ţara de Piatră»).

Se urcară apoi pe navă şi-şi continuară drumul coborând de-a lungul acelui ţărm. Într-un loc unde malul era acoperit de păduri, Leif hotărî:

— Să dăm şi acestui pământ un nume potrivit. De acum înainte el se va chema Markland («Ţara pădurilor»).

După alte două zile de plutire de-a lungul ţărmului, ajunseră la vărsarea în mare a unui râu lat. Ţinutul era verde, iarba deasă şi înaltă. Se opriră la acel ţărm, coborâră pe uscat şi ridicară corturi. Hotărându-se să ierneze aici, clădiră şi o casă de lemn.

Într-o seară, unul dintre oameni, Tyrker, nu se întoarse la vremea cinei. Leif era neliniştit deoarece poruncise ca la căderea nopţii nimeni să nu întârzie în adâncul ţinutului. După ce aşteptă câtăva vreme, Leif se pregăti să plece în căutarea lui Tyrker împreună cu doisprezece oameni, când iată că acesta le ieşi în întâmpinare.

— Cum de ai zăbovit atâta, îl întrebă Leif, şi de ce ţi-ai părăsit tovarăşii?.

Tyrker începu să vorbească repede şi să gesticuleze, dar nimeni nu înţelegea ce spune, căci vorbea limba necunoscută a ţării lui depărtate. Într-un târziu, când îşi dădu seama că tovarăşii săi nu-l înţeleg, spuse în norvegiană:

— Am găsit viţa de vie şi struguri.

— Oare aşa să fie? întrebă Leif.

— Da, aşa este. Sunt născut într-o ţară unde viţa şi strugurii se găsesc din belşug, aşa că le cunosc bine.

A doua zi dimineaţa, Leif spuse oamenilor săi:

— Vom culege struguri, vom smulge din pământ viţa de vie, apoi vom tăia lemne din pădure şi ne vom întoarce în Groenlanda pentru a spune alor noştri ce ţară bogată am descoperit.

Făcură întocmai; de asemenea, tot colindând ţinutul, găsiră şi grâu sălbatic, din care luară câţiva snopi. Părăsiră apoi pământul cel ospitalier şi, ajunşi în Groenlanda, povestiră despre Vinland («Ţara vinului»), sprijinându-şi relatarea cu ajutorul celor aduse".

Aici se sfârşeşte relatarea despre prima călătorie normandă în Lumea Nouă (poate a doua, dacă luăm în considerare şi pe acea a negustorului Bjarne, care însă, cum am văzut, n-ar fi pus piciorul pe pământ). Întemeierea primei aşezări normande s-a făcut cu prilejul altei călătorii:

„Câţiva ani după Leif cel Fericit, un islandez, pe nume Torfinn Karlsefni («Cel de neam ales») hotărî să se statornicească pe ţărmul descoperit de curând. În anul 1003 porni la drum cu o sută şaizeci de oameni, în trei nave mari, pe care încărcară vite, unelte, seminţe de cereale şi toate cele trebuincioase lucrării pământului. Călătoria se desfăşura cu bine. Dar ajunşi la ţărmul necunoscut, nu văzură nici păduri cu arbori înalţi, nici grâu sălbatic şi nici viţă de vie, ci doar stânci. Torfinn bănui că ajunseseră în ţinutul pe care Leif îl numise Heluland şi se opriră acolo pentru a ţine sfat.

La sfatul pe care-l ţinură normanzii, o parte din tovarăşii lui Torfinn se dovediră sceptici. Poate că povestea cu ţara cea bogată era o născocire a lui Leif şi dacă se vor isprăvi proviziile vor muri de foame în locurile acelea pustii... Dar Torfinn refuză să se întoarcă în Islanda insistând să-şi continue călătoria spre sud, unde se aflau pădurile, spicele de grâu şi viţa de vie. Unul dintre conducătorii de nave refuză să-l urmeze şi făcu cale-ntoarsă spre Islanda; rătăcind drumul ajunse în Irlanda, unde fu ucis de localnici, iar însoţitorii lui luaţi sclavi.

Sub conducerea lui Torfinn celelalte două nave îşi continuară drumul spre sud; ţărmul pustiu începea să prindă viaţă; de-a lungul lui se înălţau păduri cu arbori înalţi. Mai spre sud, unde pădurile începură să se rărească, Torfinn trimise oameni pe ţărm să cerceteze locurile. Se întoarseră cu veste că în adâncul ţinutului găsiseră grâu sălbatic şi viţă de vie. Torfinn ţinu sfat cu însoţitorii lui şi hotărî să-şi continue călătoria până când vor găsi chiar pe ţărm grâu şi viţă de vie, pentru a nu fi siliţi să pătrundă prea adânc în acel ţinut. (Procedară ca nişte adevăraţi vikingi – oameni legaţi de mare, cărora ţărmul le oferea siguranţă, o scăpare în caz de primejdie).

Curând ajunseră şi la ţărmul unde creştea grâu şi viţă de vie: Vinlandul descoperit de Leif cel Fericit. Coborâră vitele şi le duseră la păscut, dar navele le lăsară pe apă şi în primele nopţi dormiră în ele – adevăraţi vikingi, nu aveau încă încredere în ţara cea nouă şi nu se simţeau în largul lor decât în drakkare. Ţinutul era ospitalier: deşi iarna se apropia, vremea era caldă, vitele puteau rămâne şi noaptea sub cerul liber, iar ziua era mai lungă decât în Islanda (cercetători mai noi identifică locul unde îşi aşezase Torfinn tabăra cu gura fluviului Sf. Laurenţiu; există serioase motive pentru presupunearea că unii dintre islandezi s-ar fi aventurat până departe în inima ţinutului, urcând cu navele

cursul fluviului până la Marile Lacuri. Despre aceasta, cronica lui Snorri nu pomeneşte, însă, nimic).

După ce se mai obişnuiră cu locul, islandezii îşi construiră colibe de ramuri împletite. Curând se convinseră că nu erau singurii locuitori ai ţinutului: oameni străini dădeau târcoale micii lor colonii. Torfinn porunci să fie lăsaţi în pace deoarece, fiind greu de stabilit câţi erau şi ce arme aveau, orice provocare putea fi primejdioasă. Aşa se face că, atunci când băştinaşii (islandezii le spuneau «laponi») se apropiau, oamenii lui Torfinn se retrăgeau în colibe şi niciodată nu se depărtau prea mult de ţărm.

Aşa-zişii laponi nu păreau să aibă gânduri duşmănoase şi, cu vremea, au început să aducă noilor veniţi vânat şi fructe din interiorul ţinutului; erau uimiţi mai cu seamă de armele islandezilor – de securile acelea cu cozile sculptate şi bătute în ţinte de argint, cu tăişurile lucioase care doborau cu atâta uşurinţă copacii. Islandezii nu acceptară să le schimbe pe alte produse: armele erau singura lor apărare. Le dăruiră însă o stofă roşie din care, fiind prea puţină pentru a-şi face cu toţii veşminte, băştinaşii tăiară fâşii înguste cu care îşi înfăşurară capetele.

Într-o bună zi, o întâmplare neînsemnată puse capăt pe neaşteptate acestei convieţuiri paşnice. Era în amurg şi băştinaşii veniră ca de obicei în poiana de lângă colibele islandezilor, unde aprinseră un foc şi începură să danseze. Vikingii urmăreau cu curiozitate dansurile acelea ciudate din jurul focului când, atras pesemne de larmă, unul dintre boii lui Torfinn ieşi din pădure. La vederea vitei, băştinaşii înlemniră de spaimă, apoi când boul începu să mugească, o rupseră la fugă risipindu-se prin pădure. Islandezii făcură haz de întâmplare – nici unul nu se gândi la urmările pe care le-ar putea avea. Băştinaşii nu se mai arătară câteva zile; pe urmă începură a fi zărite iscoade prin împrejurimi. Oamenii lui Torfinn voiră să-i împace, dar cum încercau să se apropie, băştinaşii piereau fără urmă. Islandezii începură să fie îngrijoraţi, iar Torfinn porunci ca nimeni să nu se depărteze prea mult de ţărm şi orândui o pază de noapte.

Trecură astfel trei săptămâni. Într-o noapte, colibele fură înconjurate de o mulţime scoţând strigăte şi agitând în mâini nişte măciuci puternice. Islandezii se apărară cu îndârjire – dar în ciuda armelor lor mai bune, în zorii zilei, când băştinaşii se retraseră, printre cadavrele ce zăceau în poiană se aflau şi câţiva din oamenii lui Torfinn. Hotărâră atunci să se mute mai spre nord, într-un loc mai uşor de apărat. Dar abia apucară să se aşeze acolo şi unul dintre ei muri în împrejurări ciudate (ucis

de o făptură misterioasă cu un singur picior, ne relatează cronica...). Îngroziţi, oamenii îi cerură lui Torfinn să-i ducă în ţara lor, ca să nu piară unul câte unul, răpuşi de o forţă împotriva căreia ştiinţa mânuirii armelor şi bărbăţia sunt neputincioase. Torfinn se împotrivi: le arătă că pământul cel nou e bogat, că vor veni şi alţi fraţi de-ai lor care vor pune stăpânire pe toată ţara. Dar oamenii refuzară să-l asculte: în al treilea an de şedere în Vinland, noua ţară fu părăsită. Dar nu toţi islandezii ajunseră să-şi revadă patria: unul dintre cele două drakkare se rătăci în ceaţă. În Islanda ajunse numai nava în care se aflau Torfinn, soţia sa şi cu micul Snorri – primul copil din părinţi europeni despre care se ştie că s-a născut în Lumea Nouă.

Întoarcerea lui Torfinn stârni dezamăgire. Unii dintre locuitorii Islandei speraseră că, mai devreme sau mai târziu, vor fi chemaţi în ţara cea rodnică, cu grâu şi viţă de vie – şi iată că unii dintre cei plecaţi nici nu ajunseseră acolo şi alţii pieriseră pe drumul de întoarcere. Totuşi, un normand – tot din neamul neînfricat al lui Eric cel Roşu – porni din nou spre Vinland, împreună cu câţiva prieteni. De soarta lor nu s-a mai aflat nimic. Poate că au pierit într-o furtună pe mare, sau poate în luptă cu băştinaşii..."

Istoricii şi alţi cercetători au pus la îndoială cele relatate de Snorri – cronica lui este redactată în jurul anului 1200, prin urmare la două veacuri după aventuroasele călătorii ale lui Eric şi Torfinn. Argumentele lor erau: mai întâi că răsunetul descoperirii unei lumi noi ar fi trebuit să fie mai puternic în Europa acelor vremuri; în al doilea rând, că relatarea lui Snorri este aproape unică –dintre ceilalţi cronicari, doar Adam din Bremen, într-un text redactat jurul anului 1070, mai pomeneşte de Vinland, şi numai în treacăt; în sfârşit, că Snorri Sturlesson – deşi un cronicar erudit, posesor al unei culturi cu totul uimitoare pentru acea vreme – a dat nu o dată frâu liber imaginaţiei sale prodigioase: *Snorra-Edda*, de pildă, constituie o încercare de a lega tradiţiile nordului scandinav de antichitatea clasică, împleteşte evenimentele reale, istorice, cu elemente de ficţiune, fantastice. Fugarii din Troia, povesteşte Snorri, după ce au fost înfrânţi de greci, au pribegit pe mări până ce norocul le-a scos în cale ţărmurile necunoscute ale nordului; prin urmare, scandinavii sunt urmaşii troienilor şi moştenitorii civilizaţiilor egeice – afirmaţie eminamente fantastică.

Aceste obiecţii sunt astăzi înlăturate – Europa (care trecea atunci prin adânci frământări sociale, provocate şi de marile

migraţii ale poparelor de la răsărit) avea alte preocupări şi de aceea ştirile despre marile călătorii ale normanzilor probabil că nici n-au trecut hotarele ţărilor nordice. Oricum, Leif şi Torfinn, slujiţi deopotrivă de şansă şi de îndrăzneală, s-au aşezat prin faptele lor în rândul celor cărora istoria le reţine numele la capitolul marilor cutezători care au lărgit orizontul lumii noastre.

Se pare că, mai târziu, alţi temerari au refăcut drumul spre apus al islandezilor. Astfel, o piatră cu o inscripţie runică menţiona o asemenea călătorie, probabil altă încercare decât cele amintite – dar ploile şi vânturile aspre ale nordului au ros faţa pietrei, ştergând urmele. Încă din 1898 s-a descoperit, în orăşelul american Kensington (statul Minnesotta) o altă piatră cu o inscripţie runică amintind o expediţie din 1354 trimisă de regele Magnus al Norvegiei să caute pe supravieţuitorii unor colonişti normanzi din Groenlanda; cunoaştem numele şefului expediţiei, Paul Knutson şi pe cel la navei, un nume pitoresc: „Scârţietoarea". În inscripţie se spune: „Opt goţi (suedezi – n.n.) şi douăzeci şi doi de norvegieni, în călătorie din Vinland spre apus, ne-am oprit lângă două stânci la câteva zile de drum spre nord de această piatră. Am plecat să pescuim cale de o zi; când ne-am întors am găsit zece oameni plini de sânge şi morţi. Ave, Fecioară Maria, mântuieşte-ne de rău". Pe o latură a pietrei se află gravată menţiunea: „Sunt zece oameni de-ai noştri să păzească nava, la paisprezece zile de această insulă. Anul 1368". Unii cercetători sunt de părere că e un fals, deoarece e greu de crezut că în secolul al paisprezecela o asemenea călătorie ar fi rămas fără ecou.

Alţii sunt de altă părere. Un cercetător modern avizat, ca scandinavul Helge Ingstadt, după studii întreprinse pe coastele de apus ale Groenlandei şi cele de răsărit ale Canadei, a ajuns la concluzia că Heluland trebuie identificată cu Ţara Baffin, Markland cu Labradorul şi Vinland cu insula Terra Nova-Newfounland; Helge Ingstadt (împreună cu soţia sa, Anne) a întreprins şi săpături (între 1960 şi 1964) în insula Terra Nova, scoţând la iveală vestigiile unei aşezări lângă l'Anse-aux-Meadows despre care presupune că ar fi fost normandă, iar prin analize cu radiocarbon s-a stabilit că aşezarea are o vechime de circa nouă veacuri. O expediţie ştiinţifică americană a confirmat ulterior concluziile cercetătorilor scandinavi.

Firește că nu putem şti câte expediţii normande au atins ţărmurile americane şi nici cât timp au durat aşezările lor pe pământurile cele noi. Dar este aici cazul să menţionăm o

tulburătoare coincidenţă cronologică: printre însemnările rămase de la nobilul veneţian Niccolo Zeno (a cărui călătorie am menţionat-o în treacăt) s-a găsit (în 1964) şi o scrisoare a unui comerciant, redactată în anul 1354, în care se vorbeşte de câţiva pescari din arhipelagul Faeroerne care, surprinşi de furtună, au naufragiat pe un pământ necunoscut, situat mult la apus, unde au întâlnit oameni albi; aceştia făceau schimburi comerciale cu localnicii care trăiau în triburi şi aveau ca unice arme suliţa şi arcul cu săgeţi; or, anul în care este datată scrisoarea – 1354 – este acelaşi cu al expediţiei trimise de regele Magnus să caute supravieţuitorii unor colonişti groenlandezi. Aşadar, nu este deloc exclus ca acei „oameni albi" întâlniţi de naufragiaţii din Faeroerne să fi fost normanzi.

Descrierea acestor pământuri şi menţiunea că apele înconjurătoare erau bogate în peşte au făcut pe cercetători să presupună că pământul menţionat în scrisoare ar fi sau insula Terra Nova, sau ţărmul sudic al peninsulei Labrador. Aceste ipoteze par confirmate de harta de la Yale, unde se văd contururile Islandei şi Groenlandei, iar spre apus al unei alte insule, cu menţiunea: Vinland; o comisie de cercetători, din care au făcut parte şi specialişti de la British Museum, a confirmat autenticitatea hărţii: se pare că este o copie executată înainte de anul 1440 (deci cu mai mult de o jumătate de veac de la prima călătorie a lui Columb), într-o mânăstire elveţiană şi că provine dintr-un manuscris al lui Vincent de Beauvais.

Chestiunea descoperirii şi întemeierii unei aşezări (temporare) normande pe ţărmurile Lumii Noi a revenit în atenţia cercetărilor tocmai ca urmare a studiului hărţii de la biblioteca Universităţii Yale; această descoperire a fost urmată de apariţia a două lucrări de referinţă, una redactată chiar de autorul descoperirii, profesorul James Robert Enterline (*Viking America*. Edit. Doubleday Co., New York, 1972), cealaltă de Gerald L. Alexander, şeful departamentului hărţi de la marea Bibliotecă publică din New York (din lucrarea acestuia din urmă, revista *Magazin istoric*, nr., 7/1973, reproduce un amplu fragment sub titlul *America Vikingă şi tulburătoarea ei istorie*).

J. R. Enterline (care nu este istoric, arheolog sau cartograf, cum s-ar putea deduce din activitatea lui, ci... matematician şi specialist în maşini de calculat) contestă „caracterul efemer şi fără consecinţe notabile al sosirii vikingilor în America" şi afirmă că „contactul vikingilor cu continentul american s-a accentuat înainte de secolul al XV-lea (când se ştie că s-au întrerupt

comunicaţiile europene scrise cu aşezările vikinge din Groenlanda). Această întrerupere pare să fi fost asociată cu o migrare a băştinaşilor din Groenlanda, goniţi de schimbări climaterice, de pe fermele lor de la Julianehaab şi Godhaab, pe terenurile de vânătoare mai ospitaliere ale continentului american. Hărţi şi alte informaţii geografice cu privire la această migrare au circulat probabil în Europa în veacul care l-a precedat pe Columb. Dacă se poate presupune că Columb a fost stimulat de asemenea informaţii, atunci consecinţele descoperirii vikinge au fost chiar numai prin aceasta foarte importante".

La rândul său, G. L. Alexander contestă că unul dintre locurile de debarcare pe continent ale lui Leif, Marklandul (termenul norvegian pentru ţinut împădurit), era costa Labradorului: „... analiza atentă a contextului legendei care descrie Marklandul, arată că nu era pământ acoperit cu păduri continue, ci un teren unde aflau porţiuni de arbori pitici, ce puteau fi tăiaţi cu baltagurile de luptă vikinge. Faptul că asemenea tufe izolate de pomi pitici existau la nord de limita de creştere a copacilor, lasă loc posibilităţii ca Marklandul să se fi aflat mult mai la nord şi mai aproape de locul de pornire al lui Leif, lângă Julianehaab, în Groenlanda. Printre altele, acest lucru se potriveşte mai bine cu timpul care i-a trebuit lui Leif ca să-şi atingă ţinta, menţionat în legendă."

Specialistul american în cartografie arată că, în afara hărţii Vinlandului găsită în fondul de manuscrise de la Yale, mai există două hărţi vechi care, deşi nu menţionează numele Vinland, „... prezintă un teritoriu oarecum de aceeaşi formă şi într-o poziţie relativ asemănătoare [...] Prima dintre aceste ultime hărţi există în mai multe versiuni, toate fiind din anul 1400; a fost elaborată la şcoala de cartografi de la Klosterneuberg-Viena. Pe această hartă, ţinutul de debarcare este numit Insula Dicolzi, în traducere liberă „Insula păşunilor de varză sălbatică". O a doua hartă, cu mult mai celebră, este aceea marelui cartograf Gerrardus Mercator, datând din 1569. Numele dat de Mercator Vinlandului este Grocland. Se ştie că Mercator a primit informaţiile sale din izvoare olandeze vechi de două secole, iar Grocland însemna în secolul al XIV-lea, în linii mari, „Ţara păşunilor cu buruieni sălbatice".

Or, dacă Vinland nu este „Ţara viţei de vie" ci „Ţara păşunilor", ea poate fi localizată independent de limita de nord a viţei sălbatice. În consecinţă, J. R. Enterline susţine că Vinlandul nu era în statele Virginia, Massachusetts sau Maine din S. U. A.; iar regiunea aşezării de la L'Anse-aux-Meadows, dezgropată de

Helge şi Anne Ingstad, care se întinde şi ea dincolo de limita de nord a viţei sălbatice, Enterline sugerează că ar putea fi rămăşiţele Hvitramannalandului, o altă regiune descrisă de legendele norvegiene, iar Vinlandul lui Leif n–ar fi în Terra Nova, ci în nord–vestul Peninsulei Labrador, pe coasta de apus a Golfului Ungava, unde păşunile sălbatice abundă. Printr–o coincidenţă nu chiar atât de rar întâlnită în istoria ştiinţei, în timp ce Enterline lucra la cartea sa, un grup de specialişti canadieni cerceta chiar ruinele de pe ţărmul Labradorului, la vest de Golful Ungava, aducând dovezi indiscutabile că sunt de origine normandă.

Aceste cercetări mai noi au dus la o reconsiderare a istoriei normanzilor în corelaţie cu studiul arheologic al eschimoşilor, în sensul că viaţa şi cultura eschimose au fost într–o anume măsură influenţate de contactele cu lumea normandă, noua cultură materială rezultând din aceste contacte fiind cunoscută sub numele de Inugsuk. Aşezări cu vestigii ale culturii Inugsuk s–au descoperit chiar şi în regiunile cele mai nordice ale Groenlandei, unde arheologii au dat la iveală, între altele, ţesături normande, armuri de zale şi piese de şah sculptate.

Între altele, profesorul J. R. Enterline sugerează o ipoteză de–a dreptul uluitoare: normanzii ar fi descoperit pasajul de nord–vest – prin urmare trecerea arctică din Atlantic în Pacific, pe care John Cabot, fraţii Cortereal, Frobisher, Davis şi mulţi alţii o vor căuta zadarnic şi pe care o va parcurge, abia în 1903 – 1906, Roald Amundsen.

O altă interesantă ipoteză a profesorului de la Yale se referă la condiţiile în care au dispărut „în mod misterios" aşezările vikingilor din Groenlanda; răspunsul său: „... o deteriorare a climei, produsă spre sfârşitul Evului Mediu, făcând imposibilă creşterea vitelor în sudul Groenlandei, vikingii au trebuit să se mute pe terenurile de vânătoare din Canada arctică. Uriaşele turme de caribu, existente şi azi aici, în număr mai mic, e drept, le ofereau o pradă uşor de ucis şi mijloace de subzistenţă relativ la îndemână".

Se pare că în regiunile centrale ale Arcticii normanzii au căzut sub influienţa eschimosă în aceeaşi măsură în care aceştia au fost sub influienţa lor în Groenlanda. Ducând acum o viaţă nomadă, normanzii au învăţat să folosească îmbrăcămintea eschimoşilor atât de practică în acele condiţii, precum şi metodele lor de construire a locuinţelor, de asemenea „... arta de a întocmi hărţi". În documentata sa lucrare, G. L. Alexander arată că: „În

timp ce cultura eschimosă cea mai veche cuprindea meşteşugul de a comunica informaţii geografice prin desenarea hărţilor pe zăpadă, pe nisip sau pe lemn, vikingii nu aveau nici o tradiţie în desenarea hărţilor. Acest element de influenţă culturală va avea mai târziu rezultate profunde în Europa".

În sfârşit, J. R. Enterline are o cu totul altă imagine asupra ultimului viking care a trăit pe continentul nord-american – el nu este un luptător căzut eroic, la începutul secolului al XV-lea în cursul unui atac eschimos. „Ultimul viking este un prieten apropiat al băştinaşilor – fie din Canada arctică, fie din regiunea Marilor Lacuri. El are numai rude de rasă amestecată şi nu găseşte pe nimeni din neamul lui, nici o femeie din rasa vikingilor de altădată cu care să se căsătorească. Este poate secolul al XVII-lea şi el îşi aminteşte doar vag de limba pe care o vorbeau bunicii săi şi de poveştile lor despre felul cum au venit aici, printre popoare noi. Pe scurt, ultimul viking devenise american!"

Dacă normanzii au deprins de la eschimoşi „meşteşugul de a comunica informaţii geografice prin desenarea hărţilor" şi dacă „aceste element de influenţă culturală va avea mai târziu rezultate profunde în Europa", putem oare presupune că hărţile lor (sau copii de pe aceste hărţi) s-au păstrat până către sfârşitul secolului al XV-lea? Că unii dintre navigatori, de pildă Columb, aveau cunoştinţă de aceste hărţi, ba poate posedau chiar copii de pe ele? J. R. Enterline crede că nu se poate aduce vreo dovadă directă, certă, că amiralul mării-ocean ar fi avut cunoştinţă de călătoriile vikingilor, dar nu exclude posibilitatea ca unii contemporani ai lui Columb să fi dispus de aceste informaţii. „Toţi autorii care s-au referit la Columb", arată el, „au fost curioşi şi nemulţumiţi de explicaţia dată în legătură cu motivarea călătoriei lui. Dacă încredinţarea sa că ar putea ajunge în Asia navigând spre apus se baza doar pe noţiunea, în general acceptată, că pământul este rotund; nu s-a bucurat nici de interesul şi nici de sprijinul pe care l-a avut [...] Dar învăţaţii timpului său aveau dreptate să se opună planului lui Columb de a naviga spre apus către Asia, pentru că ei cunoşteau dimensiunile globului, ca şi timpul maxim pe care-l putea petrece pe mare, în siguranţă, o navă oricât de bine aprovizionată. Nu există vreo nădejde ca acesta să poată parcurge nici măcar o treime din distanţa până în Asia apucând-o prin apus [...]

Acei autori care au încercat să-l înţeleagă pe Columb [...] au ajuns în general la concluzia că a avut informaţii obscure, despre care nu mai ştim nimic, bazate pe existenţa continentelor

americane, dar interpretate greşit ca fiind coasta răsăriteană a Asiei".

Aceste argumente vin să se adauge altora, aduse de diferiţi autori convinşi că amiralul n-a descoperit noul continent din întâmplare, ci că ştia încotro se îndreaptă. Şi nu numai Columb ştia, ci şi sfetnicii de la curte care l-au convins pe Ferdinand – monarh renumit pentru zgârcenia lui – să-i dea lui Columb două milioane de maravedi şi trei nave cu echipaje totalizând circa 90

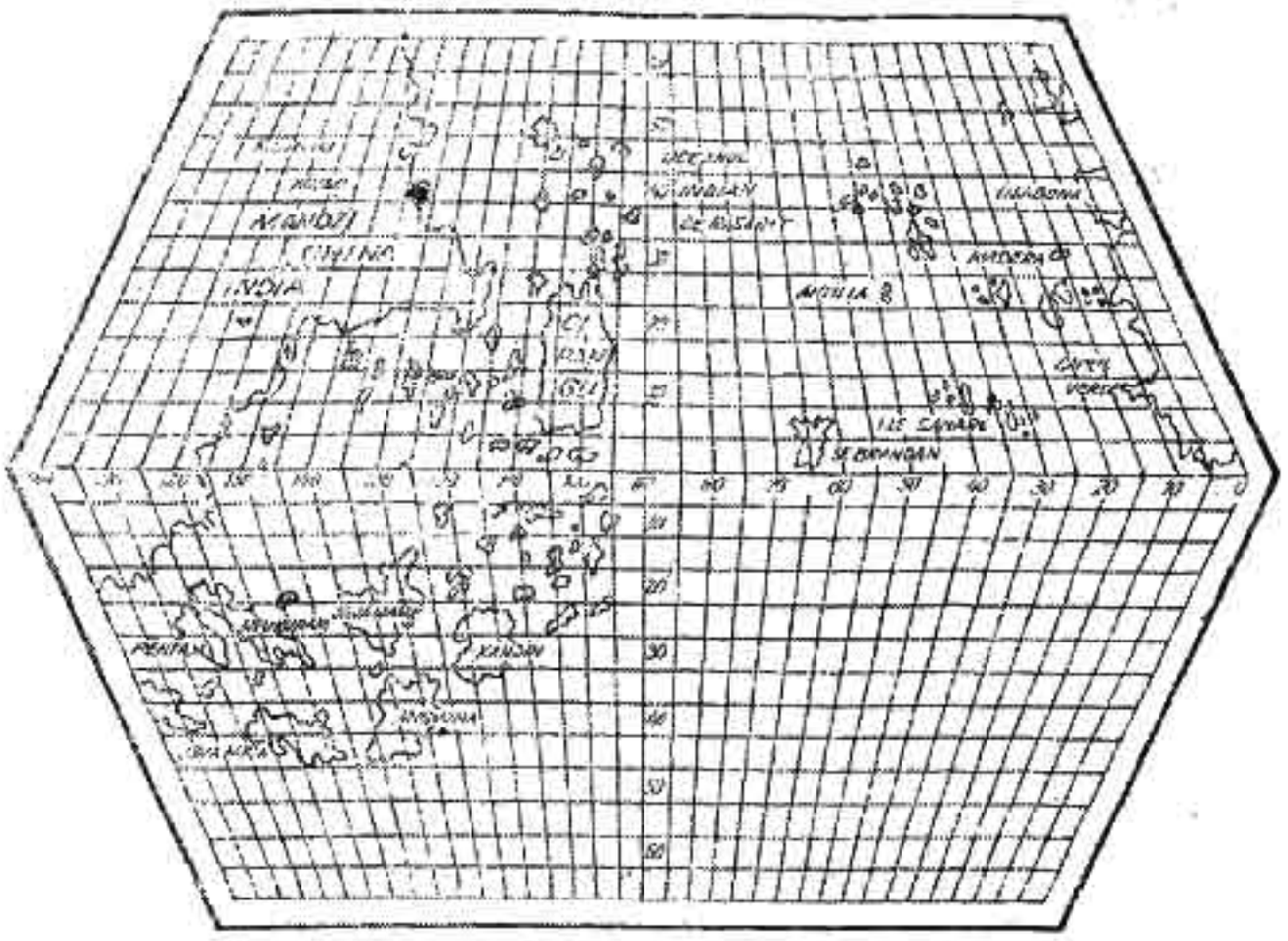

Harta lui Toscaneli

oameni. Oare curtea spaniolă, cu finanţele secătuite de războiul cu Granada, ar fi fost dispusă la asemenea sacrificii dacă intrepidul Columb n-ar fi garantat că se va întoarce cu aur, argint, pietre preţioase, mirodenii şi sclavi?

După părerea noastră, argumentele în favoarea ipotezei că amiralul poseda informaţii – eventual şi o hartă – despre un teritoriu aflat la apus, pot fi sistematizate după cum urmează:

1. Columb ceruse – şi obţinuse – pentru el titlul de amiral şi pe cel de vicerege al tuturor teritoriilor descoperite de el. Or, dacă ar fi fost convins că se îndreaptă către coastele răsăritene

ale Asiei, ce teritorii putea să administreze în calitate de vicerege al Spaniei, de vreme ce India, Cipangu (Japonia) şi Kitai (China) erau imperii puternice, împărţite în provincii administrate de guvernatori sprijiniţi de forţe militare? În faţa acestor forţe, cei 90 marinari ai amiralului nu puteau opune o rezistenţă cât de cât eficace. Oricum, un conflict armat între Spania şi vreuna dintre aceste puteri din Extremul Orient, pentru posesiunea unor insule sau altor teritorii bogate în aur şi mirodenii, era de neconceput în condiţiile de la sfârşitul secolului al XV-lea.

2. Înainte de plecarea din Insulele Canare (6 septembrie 1492), Columb a înmânat celor doi căpitani ai săi – Martin Alonso Pinzon de pe *Pinta* şi Vicente Yañez Pinzon de pe *Nina* – câte un document sigilat cu menţiunea: „A se deschide după furtună". Documentele conţineau ordinul ca, după parcurgerea a 700 leghe (4 150 kilometri) de la Insulele Canare, caravelele să nu navigheze noaptea. Or, tocmai la această distanţă se găsesc insulele Mării Caraibilor – ceea ce ne duce la presupunerea că amiralul cunoştea amplasamentul lor.

3. Columb ţinea simultan două jurnale de bord – unul real, dar secret, pentru uz personal, închis sub cheie, şi, în paralel, un altul, fictiv, destinat echipajului şi în care trecea distanţe mai mici decât cele parcurse în realitate, pentru ca oamenii să nu se sperie de marea depărtare de coastele spaniole. La 11 octombrie 1492, Columb nota: „Mâine vom zări pământ". Şi, într-adevăr, la 12 octombrie caravelele acostară pe insula numită de băştinaşi Guanahani, făcând parte din arhipelagul numit astăzi Bahamas.

4. Las Casas, unul dintre cei care l-au însoţit pe Columb într-o călătorie anterioară de-a lungul coastei apusene a Africii, notează că, pe când se aflau în insula Madeira, a sosit acolo o navă cu un echipaj istovit de boală şi de foame, care trecuse prin grele încercări. Căpitanul navei i-ar fi relatat lui Columb că a fost aruncat de furtună pe o insulă uriaşă, situată departe spre apus. Înainte de a muri, i-ar fi înmânat viitorului amiral jurnalul său de bord şi o hartă pe care erau însemnate acele ţărmuri necunoscute.

5. Un autor mai nou (Nikolai Nepomniasci în revista moscovită *Sputnik*, nr. 7 din iulie 1977) atrage atenţia asupra faptului că, în călătoria sa spre Vinland, Leif Ericson avea printre oamenii săi un călugar şi sugerează că, în rapoartele pe care acest monah le trimitea superiorilor săi de la Roma, ar fi putut menţiona descoperirea ţărmurilor noi. În arhiva bisericii romano-catolice există numeroase rapoarte despre asemenea *terrae incognitae* (unde

urmau să fie trimişi misionari) şi nu este exclus ca despre unele dintre ele să fi avut cunoştinţă şi Columb, poate prin intermediul stareţului mânastirii Rabida, sau a franciscanului Antonio de Marchenos cu care se împrietenise şi care l-au sprijinit în realizarea proiectului său. De altfel şi la expediţia normandă din 1354 participa probabil şi un preot, după cum rezultă din inscripţia runică de la Kensigton care se sfârşeşte cu o rugăciune.

6. În prima sa călătorie, Columb creează impresia că urmează o rută dinainte stabilită; după ce au ocolit Canarele, cele trei caravele au navigat constant la nivelul paralelei 28 – paralela la care se află situate mai multe insule din Marea Caraibilor precum şi Florida – rută care în nici un caz nu-l putea duce pe amiral în India sau Insulele Mirodeniilor. Columb părea foarte sigur de această rută: când unul dintre ofiţerii lui i-a sugerat să adopte un curs mai spre sud, căci i se păruse că zărise acolo pământ, amiralul a refuzat categoric.

7. Un prieten din copilărie al lui Columb, Miguel de Cunas, care l-a însoţit în cea de a doua călătorie (începută în 1493), scria în 1495: „Când Columb a declarat Cuba că fiind ţărmul Chinei, unul dintre participanţi n-a fost de acord. Pe urmă au început şi alţii să ridice obiecţii. Atunci amiralul a trecut la ameninţări şi i-a silit pe membrii echipajului să jure, după o formulă pe care era limpede că o pregătise dinainte, că vor fi în permanenţă de acord cu el şi că nu-şi vor exprima niciodată cu voce tare propriile convingeri". Poate că amiralul voia numai să păstreze secretul descoperirii teritoriilor noi faţă de eventualii concurenţi (de pildă portughezii), totuşi insistenţa lui este suspectă şi pare să indice că ştia că nu ajunsese în Indii.

8. În sfârşit, nu este lipsit de interes nici faptul că cele două documente emanând de la majestăţile lor catolice şi întocmite de acord cu Columb – contractul şi certificatul de acordare a titlului – nu menţionează nicăieri Asia sau vreo regiune asiatică, ci sunt formulate în termeni (parcă intenţionat) vagi, ba chiar confuzi. De pildă: „Întrucât domnia voastră, Cristobal Colon, plecaţi urmând porunca noastră pentru a descoperi şi dobândi unele insule şi un continent pe marea-ocean..."

Toate acestea au fost nu o dată combătute cu contraargumente logice: de pildă, cine poate garanta că relatarea despre căpitanul din Maderia care, înainte de a muri, i-a înmânat lui Columb jurnalul său de bord şi o hartă, este autentică şi nu izvorâtă din imaginaţia lui Las Casas? Sau: dacă amiralul a ales ruta la nivelul paralelei 28, poate o făcuse pentru a respecta bula papală din

1455 (*ad meridionales et orientales plagas*) care acorda Portugaliei monopolul descoperirii şi dobândirii teritoriilor „de la capurile Bojador şi Nao, până în Guineea şi mai departe [...] până în Indii", teritorii aflate la sud de paralela 28 – iar Columb naviga sub pavilion spaniol...

Dar nu este deloc exclus ca amiralul mării-ocean să fi avut unele materiale, poate chiar o hartă, care să-i dea certitudinea că undeva la apus se află un continent nou.

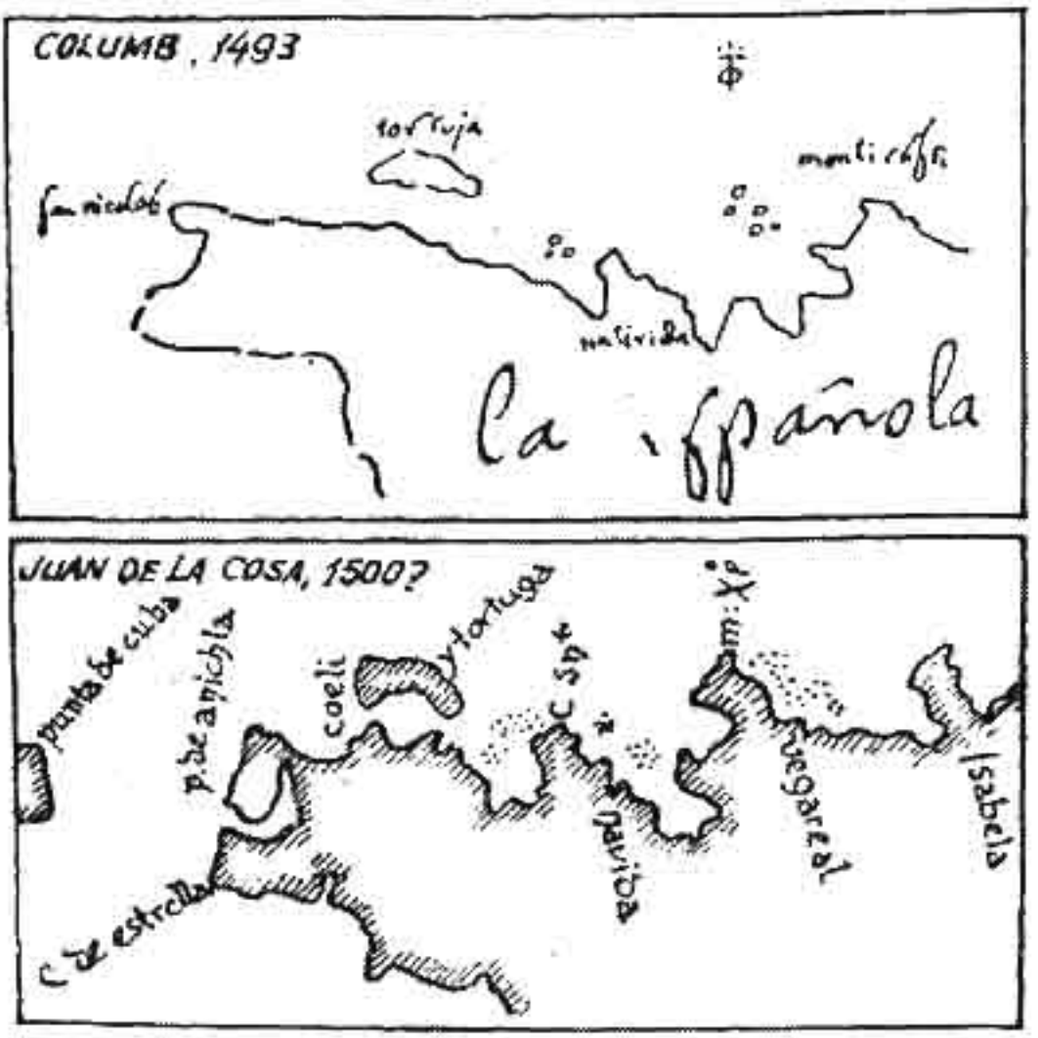

Harta lui Juan de la Cosa
presupusă a fi o copie după o hartă a lui Columb

Pe măsură ce se fac noi cercetări (şi descoperiri) pe continentul american, creşte şi probabilitatea ca expediţiile spre apus ale normanzilor să nu fi rămas fără ecou în ţările europene situate mai la sud şi ne putem oricând aştepta la noi surprize.

Laboriosul şi fecundul cercetator al hărţilor vechi care este J. R. Enterline arată că nu numai hărţile eventual întocmite de normanzi, dar şi altele erau în măsură să livreze informaţiile europenilor – cu condiţia să fie interpretate corect. O veche hartă, arată el, întocmită cu mult înainte de prima călătorie a lui

Columb, reproduce configuraţia unei insule în colţul de nord–est al Siberiei – o insulă ale cărei ţărmuri sunt asemănătoare cu cele ale insulei din extremitatea de nord–est a Americii de Nord: insula Baffin; în alte hărţi găsim insule de–a lungul coastei arctice a Asiei foarte asemănătoare cu arhipelegul arctic de la nord de Canada, precum şi peninsule în zona de nord–vest a Eurasiei care seamănă cu Alaska. „Cu alte cuvinte, se poate presupune că vikingii au făcut hărţi care şi–au croit drum până în mâinile cartografilor europeni; oamenii nordului credeau însă că explorau Asia de la răsărit spre apus! Una dintre cele mai cunoscute hărţi conţinând această stranie confuzie este aşa–zisă hartă a «Scandinaviei» din 1427 a lui Claudius Clavus, care este de fapt o reprezentare a Peninsulei Seward din Alaska!"

Convins că informaţii despre explorările vikingilor au stat la dispoziţia cercetătorilor vreme de veacuri în şir, fără însă să fi fost interpretate corespunzător, J. R. Enterline a studiat numeroase copii sau originale ale hărţilor lumii cunoscute din Evul Mediu, căutând dovezi ale unor asemenea confuzii. A constatat că pe multe asemenea hărţi erau conturate iniţial ţări stranii, pe care unii cartografi le înlăturaseră ulterior ca fiind produse de imaginaţia altor cartografi, când, de fapt, ele reprezentau ţărmurile americane.

Toate aceste cercetări moderne – desfăşurate mai ales de oamenii de ştiinţă americani, ceea ce ne apare firesc de vreme ce e vorba de istoria descoperirii Americii – pun într–o lumina nouă unele date legate de abilii navigatori care au fost normanzii. În acelaşi timp, ele reînvie interesul pentru unele controverse mai vechi cum sunt cele legate de personalitatea enigmatică a lui Columb.

Către sfârşitul veacului trecut, un geograf francez, referindu–se la America nota: „... acest uriaş continent descoperit datorită unei uriaşe erori". Pe atunci nu se îndoia nimeni că are dreptate: Columb căuta Indiile. Astăzi, însă, în lumina unor documente arheologice şi cartografice descoperite în ultima vreme, suntem îndreptăţiţi să ne întrebăm: Columb ştia sau nu ştia ce–l aşteaptă de partea cealaltă a Atlanticului? Este o întrebare pe care se cuvine să ne–o punem cu multa circumspecţie, fiind încă una dintre enigmele la care poate că viitorul ne va oferi răspunsul.

TUNGUSKA 1908: MAREA EXPLOZIE

„... una dintre cele mai mari enigme care se pun ştiinţei din secolul nostru"

ARTHUR KOESTLER
într-un interviu din 1966.

„Un fapt este indiscutabil. În Siberia centrală, cu aproape 70 de ani în urmă, s-a întâmplat ceva fără precedent – o explozie uriaşă cum Pământul nu mai cunoscuse. Iar când primele expediţii au reuşit să pătrundă până în acea zonă inospitalieră, misterul n-a făcut decât să se adâncească. Evenimentul rămâne până astăzi una dintre enigmele ştiinţifice cele mai ciudate şi tulburătoare".

JOHN BAXTER ŞI THOMAS ATKINS
în The Fire Came by, *1976.*

EXPLOZIE: Reacţie chimică sau fizică rapidă, violentă, însoţită de efecte mecanice, sonore, termice, luminoase etc., provocate de descompunerea substanţelor explozive pe care le deţine un dispozitiv de distrugere.

Dicţionarul explicativ al limbii române, 1975.

- **„UN IMENS GLOB DE FOC".**
- **CELE CINCI EXPEDIŢII ALE LUI LEONID KULIK.**
- **O PĂDURE DE „STÂLPI DE TELEGRAF".**
- **ECHIVALENTUL A 30 MILIOANE TONE DE TNT.**
- **IPOTEZA KAZANŢEV: EXPLOZIA UNEI NAVE COSMICE VENITE DIN ALTE LUMI.**
- **OPŢIUNI MODERNE ALE ASTROFIZICIENILOR: UN METEOR DE ANTIMATERIE SAU O „GAURĂ NEAGRĂ"?**
- **ÎN LEGATURĂ CU IPOTEZA BAXTER–ATKINS.**

În zorii zilei de 30 iunie 1908, marinarii de cart de pe câteva nave care pluteau pe Oceanul Indian observară un obiect uriaş care descria o largă traiectorie pe bolta cerească, îndreptându-se către Asia; scurtă vreme după aceea, ţăranii din nordul Indiei observară şi ei ciudatul obiect venit de undeva din Cosmos şi care acum devenise strălucitor – un „glob de foc" cum l-au caracterizat câţiva martori oculari – pentru ca apoi să dispară dincolo de vârfurile înalte ale Munţilor Himalaia. Era momentul când în contact cu învelişul atmosferic al Pământului, pe suprafaţa ciudatului obiect s-a dezvoltat o temperatură foarte ridicată datorită frecării.

Caravanele care străbăteau deşertul Gobi şi regiunile de nord-vest ale Chinei s-au oprit o clipă din drumul lor; oamenii şi-au ridicat privirile, surprinşi şi înfricoşaţi, la trecerea globului de foc, care (după calcule stabilite ulterior) probabil că dezvoltase la suprafaţa sa o căldură de aproximativ 3 000 grade C. În satele şi micile târguri din centrul Siberiei, oamenii au fost îngroziţi de şuieratul asurzitor al ciudatului obiect ceresc.

La ora 7,17, platoul siberian central situat în apropiere de râul Tunguska Pietroasă – un ţinut cu populaţie rară, acoperit cu turbării şi cu păduri de pini – s-a cutremurat sub impactul unei explozii atât de puternice, încât centrul seismografic din

Irkutsk, situat la aproape 900 km la sud, a înregistrat oscilaţii de proporţiile unui cutremur de grad înalt.

La impactul ciudatului obiect cosmic cu pământul, ţâşneşte o uriaşă jerba de foc; apoi o undă de şoc se propagă în aerul înconjurător, până la distanţe de 700–800 km. În acelaşi timp, un şuvoi fierbinte mătură dealurile împădurite ale taigalei, arzând vârfurile înalte ale conifercelor şi producând incendii care au durat zile în şir. Mii de copaci sunt doborâţi, colibe ale nomazilor din

regiune sunt măturate pur şi simplu de pe suprafaţa pământului, se înregistrează victime în rândul oamenilor şi animalelor – din fericire nu prea numeroase având în vedere caracterul izolat al regiunii.

La postul comercial de la Vanavara, loc de întâlnire pentru vânatori şi negustori de blănuri, situat la o distanţă de peste 50 km, oamenii îşi acoperă feţele cu mâinile pentru a le ocroti de aerul fierbinte; câteva clipe mai târziu, unda de aer încins se năpusteşte pe uliţele micii aşezări, ridicând nori de praf, smulgând acoperişuri şi ridicând oamenii pentru a-i trânti apoi la câţiva metri distanţă. Rafalele de vânt care au zguduit uşile şi ferestrele

locuinţelor s-au resimţit în localităţi situate până la o distanţă de 600 km.

Mase întunecate de nori groşi s-au ridicat până la douăzeci de kilometri deasupra regiunii Tunguska, dând apoi naştere unei ciudate „ploi negre" provocate de o condensare bruscă şi de vârtejul ca o trombă de ciclon stârnit de explozie şi care a aspirat mase de pământ sub formă de praf sau noroi de mlaştină şi tot felul de ramuri, arbuşti, muşchi şi chiar copaci întregi smulşi din rădăcină.

Vreme de ore în şir undele provocate de explozie s-au propagat în toate direcţiile, fiind înregistrate la distanţe foarte mari, ca de pildă în Anglia, la Greenwich. În nordul Europei, staţiunile meteorologice şi seismologice au înregistrat de asemenea oscilaţii puternice, iar la mari altitudini a fost observat un fenomen neobişnuit: „nori de argint", masivi, radiind o luminiscenţă ciudată. Din Peninsula Scandinavă şi până în Siberia, lumina a fost atât de intensă în perioada imediat următoare, încât în unele locuri a fost posibil să se facă fotografii în miez de noapte. Vreme de câteva săptămâni, pe cerul Europei au fost observaţi nori de praf şi o neobişnuită luminozitate nocturnă care se manifesta până la latitudini sudice ca acelea ale Spaniei.

Firește că astăzi, după atâţia ani, puterea exploziei din regiunea Tunguska este greu de calculat, dar oameni de ştiinţă din Rusia, Marea Britanie, S. U. A. şi din alte ţări sunt de acord că unicul criteriu de comparaţie îl constituie exploziile din era noastră atomică.

În ciuda acestor elemente spectaculoase şi care prin însăşi natura lor ciudată păreau menite să trezească interesul oamenilor de ştiinţă, vreme de peste doisprezece ani nu s-a întreprins nimic pentru cercetarea la faţa locului a efectelor marii explozii şi pentru căutarea unei explicaţii ştiinţifice a acestui fenomen probabil unic în istoria Terrei. Cauzele acestei întârzieri se explică pe de o parte prin faptul că este vorba de o regiune izolată, greu accesibilă, pe de altă parte prin frământările politice şi sociale prin care trecea Rusia ţaristă din acea perioadă.

Regiunea Tunguska îşi trage numele de la mai multe râuri, afluenţi pe partea dreaptă a Enisciului, cei mai importanţi fiind Podkamennaia Tunguska (Tunguska de lângă Kamen, 1 830 km) şi Nijneia Tunguska (Tunguska Inferioară, 2 989 km) – aceasta din urmă străbate partea de mijloc şi de răsărit a Podişului Siberiei

Centrale, fiind astăzi navigabil în aval de oraşul Tura şi având în cursul lui marele bazin carbonifer care poartă numele oraşului Kamen. Tunguska Pietroasă – în apropierea căreia a căzut „marele glob de foc" din 1908, era o regiune aproape nelocuită, presărată cu dealuri împădurite, având un aspect dezolant, în care – după cum nota unul dintre cercetătorii ei timpurii – „cei slabi şi imprudenţi cu greu reuşesc să supravieţuiască". Numai tunguşii nomazi o străbăteau mânându-şi din urmă turmele de reni care constituiau principala lor sursă de trai. Iarna se abăteau pe-aici şi vânătorii în căutarea animalelor cu blănuri preţuite de negustorii care veneau până la primitivele posturi comerciale aşezate mai la sud. Vara este scurtă aici; la începutul ei – când s-a produs şi marea explozie din 1908 – pământul îngheţat al taigalei se înmoaie, transformându-se pe alocuri în mlaştină şi întreaga regiune este infestată de tânţari cu înţepătura dureroasă.

Aşa se face că, până la sfârşitul deceniului al treilea al veacului nostru, singurii care s-au încumetat să se aventureze până la locul exploziei au fost crescătorii de reni tunguşi şi vânătorii.

În acea perioadă, imediat după primul război mondial, în cercurile geologilor şi ale unor oameni de afaceri îşi croia drum ideea că vechile cratere ale meteoriţilor uriaşi ar putea fi exploatate rentabil prin recuperarea de importante cantităţi de metale din masa meteorică. În S. U. A. se constituise un grup pentru studiul celebrului Meteor Crater din Arizona, care măsura 1,2 km diametru la o adâncime de 170–180 m. Dar mostrele şi carotele extrase au constituit o dezamăgire – masa meteorică era alcătuită din 93 la sută fier, 6,4 la sută nichel şi avea numai slabe urme de metale rare ca platina şi iridiu: exploatarea nu era rentabilă.

Cam în aceeaşi vreme, în Uniunea Sovietică se organiza, sub auspiciile Academiei de Ştiinţe, o expediţie în Siberia, condusă de Leonid Kulik, pe atunci în vârstă de 38 ani. În timp ce se pregătea pentru expediţie, Kulik primi o scrisoare în care se afla o pagină dintr-un vechi calendar; pe spatele paginii era reprodusă o ştire apărută cu ani în urmă într-un ziar siberian, relatând despre căderea unui meteorit de mari proporţii. Până atunci, Kulik nu auzise de acest meteorit şi citi relatarea cu mult interes. Convins că este vorba de un eveniment care scăpase atenţiei oamenilor de ştiinţă, începu să caute în colecţiile ziarelor siberiene din acea perioadă şi curând găsi şi alte informaţii în legătură cu acest fenomen ieşit din comun.

Un ziar din Irkutsk, de pildă, relata că, într-o dimineaţă de

iunie, ţăranii dintr-un mic sat situat la nord de Kirensk văzură „un obiect foarte strălucitor. A coborât, aproape pe verticală, vreme de vreo zece minute. Obiectul era în formă de tub, cu alte cuvinte cilindric". Mai departe, ziarul arăta că după ce strălucitorul obiect a căzut, „s-a format un uriaş nor negru" şi s-a auzit un zgomot ca „o bubuitură de tun". Pe urmă „toate casele s-au cutremurat şi în acelaşi timp, prin norul de fum negru, a izbucnit o limbă de foc ce se bifurca". Ţăranii au năvălit pe uliţele satului, înspăimântaţi, cuprinşi de panică, convinşi că sosise sfârşitul lumii.

Kulik era intrigat mai ales de acea „formă de tub" prin care sătenii descriau obiectul cosmic, deoarece nu prea corespundea aspectului pe care-l putea avea un meteorit în traiectoria sa. De asemenea, nici norul de fum şi nici flacăra ca o limbă bifurcată nu aveau ce căuta în descrierea unui meteorit, în afară de cazul că impactul provocase un incendiu de mari proporţii în taiga, ceea ce, iarăşi, era greu de presupus având în vedere că în acea perioadă a anului solul mustea de apă şi, practic, mare parte a regiunii se transformase într-o mlaştină.

Continuându-şi cercetările în colecţiile de ziare vechi de peste doisprezece ani, Kulik reuşi să schiţeze un soi de „portret" al obiectului cosmic, precum şi o relatare a evenimentelor legate de traiectoria şi căderea acestuia. Unele declaraţii ale martorilor se contraziceau, cum se întâmplă de obicei în asemenea cazuri; în afară de asta, nu era exclus ca unii corespondenţi de presă să mai fi înflorit şi ei relatările, pentru a le face mai interesante, mai atrăgătoare pentru cititori. Un lucru era sigur: dacă fusese un meteorit, atunci acesta trebuie că avusese proporţii gigantice – era fără îndoială cel mai mare meteorit căzut vreodată în Rusia şi poate pe întregul Pământ, astfel nu se puteau explica puternicele cutremure provocate pe o arie foarte largă.

O problemă esenţială o constituia stabilirea locului exact unde căzuse uriaşul corp ceresc. În relatarea reprodusă pe fila de calendar (după ziarul siberian), se arăta că un inginer feroviar care călătorea cu transsiberianul zărise ciudatul obiect în clipa când se prăbuşea, iar scurtă vreme după aceea trenul oprise în gara Filimonovo, aşezată la o depărtare de aproximativ 11 km de oraşul Kansk. Se mai arăta în relatare că pasagerii ar fi coborât din tren ca să examineze obiectul căzut, dar nu s-au putut apropia de el fiindcă era încins la roşu. Kulik se hotărî să-şi înceapă

cercetările la Kansk, unde presupunea că va putea găsi martori care să-l ajute să stabilească locul unde căzuse obiectul.

Împreună cu ceilalţi membri ai expediţiei, Kulik părăsi oraşul Petrograd (astăzi St. Petersburg) în septembrie. La Kansk şi-au dat repede seama că nu era o sarcină deloc uşoară să găsească locul exploziei. Chestionarul întocmit de Kulik şi care a circulat în oraş şi în întreaga regiune, a mijlocit totuşi colectarea a numeroase mărturii cu privire la distrugerile provocate de explozie şi la alte aspecte, cum este incredibila luminozitate a corpului în cursul căderii. Din zecile de relatări ale martorilor oculari, Kulik deduse că impactul cu solul s-a produs mai departe, spre nord sau nord-est în apropiere de bazinul râului Tunguska Pietroasă.

Trebuie spus că Leonid Kulik era convins că uriaşul obiect cosmic fusese un meteorit, în ciuda faptului că o seamă de amănunte din descrierile făcute de martori nu se potriveau cu manifestările obişnuite ale acestor corpuri cereşti aşa cum erau ele cunoscute din studierea unor cazuri anterioare. În acest sens şi-a redactat Kulik raportul către Academia de Ştiinţe, după întoarcerea sa din această primă expediţie. De altfel, Kulik şi-a consacrat mare parte din viaţa şi activitatea sa găsirii dovezilor în sprijinul acestei ipoteze.

În anii care au urmat, „dosarul Tunguska" s-a îngroşat cu numeroase file noi, care păreau să confirme că puternica explozie s-a produs într-adevăr la nord-est de Kansk, undeva în bazinul râului Tunguska Pietroasă. Printre aceste „file" se aflau mărturii culese de oamenii de ştiinţă şi diferiţi specialişti care, lucrând în regiunea platoului central siberian, au adunat diverse relatări de la localnici.

Geologul S. V. Obrucev, care încercase şi el să stabilească locul unde căzuse meteoritul, avusese de întâmpinat rezistenţa unor localnici superstiţioşi. „În ochii tunguşilor", scria el, „se pare că meteoritul este un obiect sacru şi de aceea ei ascund cu grijă locul unde a căzut". În acelaşi sens se exprimă şi etnograful I. M. Suslov, care, la Strelka, un mic post comercial din regiune, a stat de vorbă cu un grup de 60 tunguşi; aceştia i-au confirmat că în „catastrofa" din pragul verii anului 1908 le-au fost ucise animale domestice şi au fost răniţi mai mulţi oameni, de asemenea că bolidul de foc „a adus cu el o boală a renilor, un soi de scabie care-înainte de izbucnirea focului nu se pomenise pe-aici".

Cercetări asidue a întreprins şi A. V. Vöznesenski, pe atunci

director al Observatorului magnetic şi meteorologic din Irkutsk, care a studiat atât materialele adunate de expediţia condusă de Kulik, cât şi date seismice obţinute anterior, în timpul şi imediat după explozie. În concluziile sale el arată că efectele exploziei au fost văzute sau auzite pe o arie cuprinzând aproape un milion de kilometri pătraţi şi că, după părerea lui, explozia n-a fost produsă de un singur meteorit, ci mai degrabă de un grup care „pe măsură ce înainta, se desfăcea din mănunchi". În concluzie, Voznesenski arăta că „este foarte probabil că investigaţiile ce vor fi întreprinse la locul impactului vor da la iveală ceva destul de asemănător cu craterul meteoritului din Arizona".

Aceste materiale, completate cu cele culese de el însuşi, l-au ajutat pe Kulik să convingă Academia de Ştiinţe de necesitatea organizării unei noi expediţii, care de data aceasta să întreprindă cercetări chiar la locul unde s-a produs explozia. Împreună cu un asistent calificat, Kulik pleacă din nou, în februarie 1927, cu trenul până la Kansk şi apoi mai departe spre est, până la Taişet, un cătun izolat; de aici, cei doi îşi continuă drumul cu o sanie trasă de un cal, spre nord, până la Vanavara.

De la câţiva locuitori ai Vanavarei, Kulik obţinu nu numai indicaţii privind locul unde s-a produs explozia, dar şi alte relatări asupra evenimentului de la care se scurseseră acum aproape două decenii. Dintre aceste relatări, una i se păru deosebit de interesantă – cea a bătrânului ţăran S. B. Semenov, care în acea dimineaţa când se produsese explozia şedea pe prispa casei sale: „Arşiţa era atât de puternică", povestea Semenov, „încât n-am mai fost în stare să rămân unde eram – simţeam de parcă-mi luase foc cămaşa şi-mi ardea spinarea: Am văzut un uriaş glob de foc care acoperea cea mai mare parte a cerului".

Kulik nu mai auzise de meteoriţi care în căderea lor să dezvolte fenomene termice de asemenea intensitate; totuşi, deocamdată nu se îndoia că este vorba de un meteorit, cantitatea impresionantă de căldură datorându-se probabil dimensiunilor neobişnuite şi energiei degajate în urma coliziunii cu Pământul.

În sfârşit, la 8 aprilie pregătirile fiind terminate, Kulik porni din Vanavara, împreună cu asistentul său, cu un localnic care se ocupa de caii de povară şi cu un ghid tungus. Urmară cursul şerpuit al râului Tunguska Pietroasă, iar la 13 aprilie ajunseseră la confluenţa acestuia cu Makirta, unde membrii micii expediţii observară primele semne ale exploziei din 1908.

„Ceea ce am văzut atunci", avea să scrie Kulik mai târziu, „deşi era doar o primă impresie, întrecea toate relatările martorilor oculari, precum şi toate aşteptările mele". Într-adevăr, de-a lungul văii Makirta, cât vedeai cu ochii, malurile erau acoperite cu trunchiurile răsturnate de mesteceni şi de pini doborâţi de explozie. Şi pe măsură ce grupul celor patru înainta către nord-vest, semnele acţiunii devastatoare a exploziei deveneau tot mai evidente, numărul copacilor smulşi din rădăcini creştea; toţi copacii doborâţi aveau vârfurile îndreptate spre sud sau sud-est, ceea ce constituia o indicaţie precisă a direcţiei suflului provocat de explozie. În unele locuri, pâlcuri întregi de zade vechi de sute de ani fuseseră doborâte ca nişte beţe de chibrit, în ciuda lemnului dur, foarte rezistent. Rădăcinile smulse din sol se înălţau monstruoase, ramurile erau dezgolite de frunze.

La un moment dat, micul grup ajunsese într-un loc unde copacii uscaţi vădeau – după cum va scrie Kulik – „urmele unui incendiu pornit de sus", aşadar nu un incendiu de pădure obişnuit care cuprinde întâi trunchiurile şi apoi vârfurile. În general, urmele indicau că focul pornise subit, cu mare intensitate şi pe o arie foarte largă. Credincios convingerii sale că era vorba de un meteorit, Kulik credea că aceste fenomene au fost provocate de „o pungă fierbinte de aer comprimat" pe care meteoritul o împingea înaintea sa.

Două zile mai târziu, cercetătorul rus urcă pe una dintre înălţimile din regiune, cunoscută sub numele de Creasta Hladni, de unde putu să vadă împrejurimile pe distanţă de kilometri şi să-şi facă o impresie generală asupra acţiunii devastatoare a exploziei: cât vedeai cu ochii, copaci smulşi din rădăcină, dezgoliţi de frunze, cu vârfurile înnegrite de foc şi îndreptaţi spre sud sau sud-est. Numai în câteva văi mai adânci, către sud, pădurea supravieţuise. „Încă nu-mi pot reveni", va scrie el, „de pe urma impresiilor haotice culese în această expediţie [...] Oricine va trece printr-un sentiment straniu la vederea unor copaci uriaşi doborâţi ca nişte simple rămurele".

De la creasta Hladni, cei doi tunguşi superstiţioşi refuzară să meargă mai departe. Kulik şi tovarăşul său fură nevoiţi să se înapoieze la Vanavara pentru a încerca să recruteze alte ajutoare. Această întrerupere le pricinui o mare pierdere de timp – reuşiră abia la 20 mai să ajungă din nou la locul de unde se întorseseră din drum; de data aceasta Kulik era ferm hotărât să nu se înapoieze înainte de a fi găsit locul impactului.

După alte zeci de zile de călătorie anevoioasă, în cursul cărora au trebuit adesea să-şi taie drum prin masa de copaci doborâţi şi în parte carbonizaţi, îşi stabiliră tabăra într-o vale din apropierea gurii râului Ciurghina. După spusele călăuzelor, la nord, în spatele colinelor şi dealurilor acum despădurite, se afla o regiune presărată cu smârcuri, cunoscută sub numele de Mlaştina Sudică; aici trebuia să se afle, după calculele lui Kulik, craterul uriaş pe care se aştepta să-l găsească. Pornind de la această tabără, cercetătorul

Leonid Kulik şi ghidul Ilia Potapovici

rus întreprindea zilnic lungi excursii în împrejurimi.

În decursul drumurilor sale, Kulik observă un fenomen ciudat: mai întâi, mergând către vest, vârfurile copacilor doborâţi erau şi ele îndreptate către vest; apoi, în drumurile sale către est, observă că trunchiurile copacilor erau şi ele orientate în această direcţie – şi fenomenul se repeta ori încotro s-ar fi îndreptat. „Nu mai încape nici o îndoială", scria el, „înconjurasem locul impactului!" Şi totuşi, nici urmă de crater al uriaşului meteorit: numai Mlaştina Sudică (pe care Kulik a rebotezat-o „Marele Ceaun").

Dar să urmărim mai departe notele cercetătorului rus: „Taigaua, atât în cuprinsul ceaunului cât şi în afara lui, fusese complet nivelată. Se transformase în şiruri de trunchiuri golaşe, fără ramuri şi fără vârfuri, cu capetele de sus orientate în direcţia contrarie centrului exploziei". Şi totuşi, pe măsură ce se apropia de acest centru, Kulik văzu cu uimire că încep treptat să apară, printre trunchiurile doborâte, copaci care rămăseseră în picioare. Iar acolo unde după calculele lui trebuia să se afle epicentrul impactului, nimeri într-o pădure obişnuită pentru acea regiune, cu copaci având rădăcinile adânc înfipte în sol – numai ramurile fuseseră smulse şi coaja jupuită de pe trunchiuri, astfel încât, după comparaţia foarte plastică a unuia dintre cercetători, parcă era „o pădure de stâlpi de telegraf"... Această zonă situată aproape de centrul „ceaunului", contrasta în mod ciudat cu cele înconjurătoare marcate de urmele devastatoarei explozii.

În spatele copacilor rămaşi în picioare, care – după cum avea Kulik impresia – erau răspândiţi într-un cerc larg în jurul locului unde avusese loc impactul, se afla o mlaştină presărată cu turbă. În mod logic, aici trebuie să fi „aterizat" masa meteorică. „Mlaştinile cu turbă din regiune sunt răscolite", scria Kulik, „şi totul pare să indice că aici a avut loc o catastrofă uriaşă". O arie de câţiva kilometri pătraţi părea pur şi simplu strivită sub puterea impactului, creând un peisaj dezolant ca acelea izvorâte din fantezia unui pictor suprarealist. „Solul", arată Kulik într-unul dintre rapoartele lui, „prezintă către margini un soi de ondulaţii ca nişte valuri uriaşe în ocean" ceea ce duce la presupunerea că forţa exploziei „a acţionat în toate direcţiile".

Şi totuşi craterul – marele crater meteoric prezis de Voznesenski şi pe care Kulik era sigur că-l va găsi aici – acest crater nu exista!

Una dintre lucrările mai recente consacrate marii explozii din regiunea Tunguska (John Baxter and Thomas Atkins: *The Fire Come by,* Macdonald Jame's, Londra, 1976) insistă asupra răsunetului provocat în numeroase ţări de primele două expediţii ale lui Leonid Kulik: „Documentaţia strânsă de Kulik în legătură cu o explozie catastrofală produsă în pădurile îndepărtatei Siberii a stârnit interesul specialiştilor nu numai în Rusia, dar pe tot globul. Au apărut articole în *The Times* din Londra şi în *The New York Times*, descriind expediţia din Tunguska [...] Când

evenimentul a devenit cunoscut pe plan internaţional, au fost descoperite şi alte înregistrări de puternice mişcări seismice şi tulburări atmosferice din 1908, materiale care au fost trimise din diferite ţări Academiei sovietice de ştiinţe. Excepţionala forţă a exploziei a fost din nou confirmată când înregistrări barografice din toată lumea au demonstrat că undele de aer au înconjurat de două ori Pământul".

Raportul asupra celei de a doua expediţii, întocmit de Kulik, a produs o adâncă impresie printre specialiştii din cadrul Academiei de Ştiinţe a U. R. S. S., înlăturând scepticismul cu care unii dintre oamenii de ştiinţă întâmpinaseră relatările – uneori confuze, alteori contradictorii – în legătură cu ciudatul fenomen. În anii care urmară au fost organizate încă două expediţii sub conducerea lui Kulik.

În a doua expediţie (aşadar a patra începând din din 1921) grupul de specialişti a explorat o arie largă în jurul locului unde se produsese contactul cu solul, de asemenea a folosit un echipament special pentru detectarea magnetismului în eventualitatea descoperirii unor fragmente meteorice ce s–ar fi afundat în smârcurile cu turbă. Cu toate că unii dintre crescătorii de reni din regiune declaraseră că au găsit bucăţi de metal „mai mari decât o lamă de cuţit şi de o culoare asemănătoare cu cea a monezilor de argint", instrumentele folosite de specialiştii expediţiei n–au reuşit să detecteze urme de metal. În ciuda acestui eşec, (care poate că se datora echipamentului de detectare magnetică încă neperfecţionat în acea perioadă) Kulik, convins de justeţea ipotezei sale, presupunea că sub masa de pământ mocirlos amestecat cu turbă se află „o mare cantitate de nichel şi fier" pe care o aprecia până la două sute de tone.

Alţi oameni de ştiinţă, analizând datele conţinute în „dosarul Tunguska", şi–au format altă părere. Doi specialişti de prestigiu, rusul I. A. Astapovici şi englezul Francis Whipple au emis, în primii ani de după 1930, independent unul de celălalt, ipoteza că obiectul cosmic căzut în taiga nu era un meteorit, ci o cometă alcătuită din corpuri gazoase, ceea ce ar explica de ce n–a lăsat urme (metalice) după căderea ei.

În sprijinul acestei ipoteze venea pe de o parte absenţa unuia sau mai multor cratere de impact, pe de altă parte lipsa unor fragmente meteorice. După părerea lui I. S. Astapovici, amplele fenomene atmosferice care s–au manifestat după explozie ar fi

putut fi produse de coada de praf a „nucleului unei comete mici" în goana ei către Pământ şi care apoi a explodat cu o forţă mai mare decât a celor mai puternice uragane sau erupţii vulcanice. „Explozia a provocat undele seismice şi atmosferice", arăta savantul sovietic, „în timp ce temperatura înaltă dezvoltată de această explozie a provocat incendiile".

În privinţa forţei dezvoltate de explozie, I. S. Astapovici a fost destul de aproape de realitate (în deceniul al şaptelea al veacului nostru, chimistul Willard F. Libby, laureat al Premiului Nobel, împreună cu colectivul său, au calculat această forţă ca fiind echivalentul celei dezvoltate de 30 milioane tone TNT – mai târziu, alţi specialişti au opinat pentru o putere de numai 10 megatone), totuşi ipoteza sa şi a lui F. Whipple – aşadar ipoteza cometei alcătuite de materii gazoase – nu explică în mod satisfăcător toate manifestările care au însoţit marea explozie.

Până în 1938–'39, când Leonid Kulik a pornit în a cincea (şi ultima) sa expediţie către Tunguska, încă nu se emisese o ipoteză care să explice toate aspectele curioase ale acestui fenomen – de pildă „pădurea de stâlpi de telegraf" din jurul Mlaştinii Sudice. Principalul scop al acestei expediţii era să exploreze întreaga arie a copacilor smulşi din rădăcini şi – în cazul că va fi posibil – întocmirea unei hărţi precise a regiunii (din schiţele separate pe care le-au avut la dispoziţie, cartografii deduseseră că aria pe care se manifestase principala forţă a exploziei nu era circulară, ci ovală!).

De data aceasta Kulik avea la dispoziţie una dintre cuceririle moderne ale transporturilor: avionul. Într-adevăr, efectuarea unor fotografii aeriene în regiunea Tunguska Pietroasă nu mai ridica probleme deosebite: se construise prin taiga un drum de 65 km care lega Vanavara de o tabără situată în apropiere de Mlaştina Sudică, iar lângă oraş se amenajase un mic aeroport. Fotografiile făcute atunci nu erau pe deplin satisfăcătoare, dar au demonstrat mai presus de orice îndoială direcţia radială a sulfului şi că Mlaştina Sudică era într-adevăr centrul exploziei.

Materialele strânse în cele cinci expediţii conduse de Leonid Kulik nu permiteau, aşa cum arătam, construirea unei teorii care să explice toate manifestările ciudatului fenomen din 1908. Din analizarea datelor culese după expediţie, cercetătorul rus E. L. Krinov, un prieten al lui Kulik, emise o ipoteză interesantă, care putea constitui şi o sugestie în legătură cu direcţia pe care ar fi

trebuit s-o ia în viitor cercetările: „Există o singură explicaţie posibilă", arată Krinov, „care să înlăture contradicţia, şi anume că meteoritul n-a explodat pe suprafaţa solului, ci în aer, deasupra oceanului".

Din păcate, această interesantă posibilitate n-a putut fi investigată imediat după formularea ei - de altfel, toate cercetările legate de marea explozie din regiunea Tunguska au fost sistate: izbucnise al doilea război mondial şi armatele naziste atacaseră Uniunea Sovietică. Mobilizat la începutul lui 1941, Kulik a participat la lupte în prima linie a frontului, a fost rănit şi a căzut prizonier; internat într-un lagăr nazist, cercetătorul, în vârstă de 58 ani, s-a îmbolnăvit de tifos şi a murit în aprilie 1942.

Cercetările pasionatului şi neobositului Leonid Kulik au fost reluate după război de Aleksandr Kazanţev, care s-a dovedit la înălţimea dificilei misiuni pe care şi-a asumat-o (J. Baxter şi Th. Atkins: „Dacă ar fi fost consultat un computer pentru alegerea unui om care să continue misiunea lui Kulik de a rezolva enigma Tunguska, n-ar fi putut găsi unul mai potrivit ca Aleksandr Kazanţev").

Originar din Siberia, Kazanţev a studiat la Omsk şi la Tomsk, oraşe siberiene în care cercurile ştiinţifice erau în mod firesc preocupate de marea explozie din Tunguska. După ce a absolvit (în 1930) Institutul tehnic din Tomsk, Kazanţev s-a remarcat curând ca un specialist înzestrat cu o bună pregătire tehnică şi cu imaginaţie creatoare, fiind promovat în munca de cercetare la un institut din Moscova. Participând la un concurs de scenarii de film pe teme ştiinţifico-fantastice obţine premiul întâi, iar după război devine unul dintre cei mai apreciaţi autori de *science-fiction* din Uniunea Sovietică.

Kazanţev era un bun cunoscător al taigalei şi al tundrei siberiene, pe care într-una dintre povestirile sale le compară cu peisajele dezolante de pe alte planete. Cam în aceeaşi vreme când încep preocupările sale legate de ciudatul fenomen din Tunguska şi este atras de ipoteza lui E. L. Krinov, are loc explozia bombei atomice americane de la Hiroshima (august 1945), explozie care s-a produs la aproximativ 550 metri deasupra solului. Kazanţev se numără printre oamenii de ştiinţă sovietici care vizitează Hiroshima scurtă vreme după ieşirea Japoniei din război. Este impresionat de puterea devastatoare a exploziei, precum şi de

unele aspecte ale peisajului care-i amintea, într-o anume măsură, de fotografiile din regiunea Tunguska Pietroasă pe care le studiase în amănunţime.

Dar asta nu era tot: la câteva sute de metri de centrul exploziei de la Hiroshima se afla un grup de copaci, desfrunziţi şi jupuiţi de coajă, dar rămaşi în picioare, ca aceia din regiunea Tunguska (pădurícea de „stâlpi de telegraf"), care nu fuseseră dezrădăcinaţi - probabil din pricină că deasupra lor direcţia suflului fusese aproape verticală. Şi apoi, mai erau norul negru, de asemenea ploaia neagră - chiar dacă, în ceea ce priveşte norul, nu existau mărturii că în regiunea Tunguska ar fi avut înfăţişarea unei uriaşe ciuperci.

Explozia unei bombe nucleare în 1908? Ideea părea de-a dreptul fantastică, dar, cum arătam, Kazanţev era înzestrat cu multă fantezie, pe deasupra, era fascinat de ideea existenţei unor făpturi inteligente pe alte planete - scrisese şi o povestire în care era vorba de marţieni... Aşadar: o navă spaţială, venită din Marte, alesese acea regiune izolată din Siberia ca loc de aterizare, dar, înainte de contactul cu solul, cosmonauţii pierduseră controlul asupra navei care explodase în aer. Aceasta era tema povestirii ştiinţifico-fantastice pe care Kazanţev o publică, în 1946, într-una dintre revistele sovietice specializate în acest gen de literatură.

Fireşte că o povestire ştiinţifico-fantastică nu e decât o... povestire, dar Aleksandr Kazanţev se bucura de mare prestigiu nu numai ca literat ci şi ca om de ştiinţă, iar în povestirea lui nu făcea decât să prezinte într-o formă literară o ipoteză în care credea. De altfel, în următorii ani el îşi dezvoltă ideea, iar printre oamenii de ştiinţă sovietici găsi şi sprijinitori care începură să studieze ipoteza sa - între alţii pe Felix Y. Zigel, profesor la Institutul de aviaţie din Moscova şi specialist în aerodinamică, care remarca: „... la ora actuală, ipoteza lui Kazanţev este singura ipoteză realistă, în măsura în care explică absenţa unui crater meteoritic şi explozia unui obiect cosmic în aer". Întocmai ca în Uniunea Sovietică, ipoteza lui Kazanţev a găsit şi în numeroase alte ţări atât adversari mai mult sau mai puţin înverşunaţi, cât şi partizani entuziaşti.

În cadrul acestei dispute, care căpătase un caracter internaţional, se conturau două orientări principale: una către ipoteza „meteoritică" a lui Kulik (cu amendamentul că, dintr-o pricină ce nu poate fi determinată, explozia nu s-a produs la

contactul cu solul, ci la oarecare distanţă în aer) şi ipoteza „nucleară" a lui Kazanţev; aceasta din urmă a primit şi ea un amendament, dacă putem spune astfel, în sensul că marea explozie ar fi fost într-adevăr de natură nucleară, dar că nu era obligatoriu să fie provocată de o astronavă venită din alte lumi. În esenţă, aceasta era tema disputei: explozia din 1908 a fost sau nu de natură nucleară? Şi dacă da, cum de a fost posibilă?

Explozivii clasici de natură chimică – de pildă trinitrotoluenul (TNT) – detonează dintr-o dată într-o unică şi masivă expansiune de energie, apoi unda de şoc, după ce izbeşte straturile, dispare imediat. Dimpotrivă, explozia nucleară se produce printr-un lanţ de reacţii cu efecte mult mai grave: mai întâi strălucirea şi căldura intensă a unei unde termice, izbucnind cu viteza luminii la o temperatură de 300 000 grade C; apoi prima undă de şoc care nimiceşte totul pe o rază de 1,5 – 2 km; în sfârşit, unda secundară de şoc, provocată de reflectarea primei unde de către sol şi de nori sau de mase dense de aer situate deasupra ţintei – efect secundar care poate fi de şase până la opt ori mai puternic decât cel produs de prima undă; la aceste distrugeri se adaugă incendiile provocate de unda termică.

Din mărturiile culese de Kulik în primele sale expediţii reiese că atunci, în 1908, deasupra regiunii Tunguska apăruse „o strălucire orbitoare" care era „mai puternică decât soarele" şi un val de aer fierbinte se năpustise ca un uragan asupra ariei afectate – adică tocmai ce vor declara, cu aproape patru decenii mai târziu, supravieţuitorii de la Hiroshima. Efectele asupra animalelor vădeau şi ele curioase coincidenţe; Ilia Potapovici, ghidul tungus al lui Kulik, îl informase pe acesta (în 1927) că explozia s-a produs în zona unde o rudă de a sa, Vasili Ilici, obişnuia să ducă la păscut cireada lui de 1 500 reni. „În aceeaşi regiune", povestise ghidul, „ruda mea avea câteva colibe-magazii unde păstra haine, alimente şi harnaşamente pentru reni. A izbucnit focul şi a distrus pădurea, renii şi magaziile. Mai târziu, când oamenii au căutat cireada, n-au mai găsit decât scheletele de reni carbonizate. Din magazii nu mai rămăsese nimic, totul arsese sau se topise".

În favoarea ipotezei Kazanţev par să pledeze şi rezultatele cercetărilor întreprinse de cele două expediţii din 1959 şi 1960, conduse de geofizicianul A. V. Zolotov, care arăta că în pădurea din regiunea Tunguska „se poate observa o alternare a zonelor

arse cu altele nearse şi de asemenea o alternare între crengi arse şi crengi nearse aflate în vârful aceluiaşi copac aproape complet ars". Comentând aceste observaţii, profesorul F. Y. Zigel arăta: „Aceasta înseamnă că arderile au fost provocate de radiaţia luminoasă a exploziei şi numai în acele locuri care nu erau în umbra frunzelor şi a ramurilor; prin urmare, erau arderi provocate de radiaţii". În continuare, referindu-se la valul fierbinte care se făcuse simţit la Vanavara, aşadar la 65 km distanţă, profesorul conchide: „O explozie de natură chimică trebuie exclusă cu desăvârşire".

Teoria „atomică" avea însă şi numeroşi adversari, între care pe K. P. Florenski, care (în 1961) conduse o expediţie în regiunea Tunguska pentru a culege eventuale noi mărturii – sarcină dificilă având în vedere că de la marea explozie se scursese mai mult de o jumătate de veac. Specialişti în economia forestieră care lucrau de multă vreme în regiune afirmară categoric că „focul din 1908 diferă de incendiile forestiere obişnuite", ceea ce, chiar dacă nu venea în sprijinul ipotezei nucleare, nici n-o infirma... I. S. Astapovici, un alt adversar al acestei ipoteze (împreună cu F. Whipple, el emisese, cum arătam, ipoteza că explozia fusese provocată de o cometă gazoasă) dădu dovadă de o deosebită probitate ştiinţifică şi, două decenii după ce emisese propria sa ipoteză, renunţă la ea în faţa probelor noi ce se iviseră; el calculă că norul negru al exploziei din Tunguska se ridicase până la 20 000 m (norul produs la Hiroshima s-a ridicat la 12 000 până la 15 000 m) şi trase concluzia că „norul (din regiunea Tanguska – n.n.) avea întocmai înfăţişarea unui nor atomic în formă de ciupercă".

O altă expediţie organizată în anii aceia de către forurile ştiinţifice din Tomsk depuse vreme de şase săptămâni o activitate laborioasă în regiune, adunând numeroase mostre de sol şi vegetale şi făcând măsurători cu aparatură modernă. Folosind un spectrometru foarte sensibil, specialiştii au măsurat apoi nivelul radiaţiei mostrelor colectate. Rezultatele obţinute nu aduc probe categorice în favoarea unei explozii de natură atomică, deşi în centrul „ceaunului" radioactivitatea era de 1,5 până la două ori mai ridicată decât la o distanţă de 25 sau 30 km în jur. Au fost analizate şi inelele din 1908 ale unor copaci din zonă, în care s-au găsit urme de cesium 137 radioactiv – un metal alcalin – dar în cantităţi prea neînsemnate ca să se poată trage concluzii

în sensul unei explozii de natură nucleară. Mai mult, s-au găsit urme de silicaţi şi magnetită, precum şi mici globule conţinând nichel, ceea ce ar pleda în favoarea teoriei „meteorice" la care ţinea atât de mult Kulik, deşi cantităţile erau minime şi n-ar fi putut în nici un caz justifica dimensiunile uriaşe ale corpului care a provocat explozia.

În schimb, forţa uriaşă a exploziei din regiunea Tunguska pledează categoric în favoarea ipotezei „atomice". Prin comparaţie cu efectele devastatoare ale bombei A lansate la Hiroshima, chimistul american Willard Frank Libby a calculat, aşa cum arătam, că explozia din Tunguska dezvoltase o forţă echivalentă cu cea produsă de 30 megatone TNT; la Hiroshima, tot ce era lemn a fost incendiat pe o rază de o milă (circa 1, 6 km), iar pe platoul Tunguska până la o distanţă de opt până la zece mile (13–16 km) de la locul exploziei; aria distrusă la Hiroshima cuprindea 18 mile pătrate, cea de la Tunguska aproape 800 mile pătrate! De aici, concluzia că explozia din regiunea Tunguska a fost de câteva ori mai puternică decât cea de la Hiroshima.

Şi cu toate acestea, ipoteza nucleară continua să aibă numeroşi adversari – printre care oameni de ştiinţă de prestigiu internaţional – deoarece nu reuşea să explice mulţumitor unele fenomene care ar fi trebuit să însoţească o explozie atomică şi, înainte de orice, nu reuşea să dea un răspuns veridic, logic, la două dintre întrebările-cheie: ce era şi de unde venea enigmaticul corp care în 1908 a provocat explozia din regiunea Tunguska?

Mai recent, oamenii de ştiinţă din numeroase ţări au căutat o explicaţie în domeniul fizicii teoretice, fără să neglijeze, bineînţeles, datele astronomiei. S-au conturat, în această privinţă, două direcţii: marea explozie din taiga a fost provocată fie de un mic corp de antimaterie, fie de o aşa-zisă „gaură neagră".

Existenţa antimateriei în spaţiul cosmic a fost presupusă, pe baza unor premise teoretice, de fizicianul englez Paul A. M. Dirac, creatorul mecanicii cuantice şi laureat al Premiului Nobel (1933). Fără a intra în amănunte care ar depăşi tema lucrării noastre, se cuvine arătat că premisele existenţei antimateriei sunt simple şi logice: dacă în atomii materiei terestre există particule negative care evoluează în jurul unui nucleu pozitiv, de ce n-ar exista, în spaţiu, atomi alcătuiţi dintr-un nucleu negativ în jurul căruia să evolueze particule pozitive – cu alte cuvinte antimateria

este o substanţă compusă din antiatomi formaţi din antiparticule. Legile fundamentale ale acestor antiatomi nu s-ar deosebi de ale atomilor „normali", diferenţa fiind dată numai de semnul sarcinii electrice a ionilor respectivi.

Ideea nu este chiar atât de fantezistă pe cât pare la prima vedere – cercetători din diferite ţări au reuşit să pună în evidenţă o mare parte dintre antiparticulele elementare, care iau naştere în procesele produse în radiaţia cosmică; mai mult, s-a reuşit chiar punerea în evidenţă a unor asemenea antiparticule pe cale experimentală, în procesele produse de particulele accelerate artificial. În 1956, fizicianul italian O. Piccioni (de asemenea fizicieni din S. U. A.) au reuşit să pună în evidenţă antineutronul, a cărui existenţă a stabilit-o prin observarea energiei eliberate de anihilarea acestei antiparticule cu neutronul. Pozitronul, care este antiparticula electronului (prin urmare un antielectron) a fost descoperit experimental încă din 1932.

Conform datelor fizicii teoretice, antimateria singură e stabilă, dar în contact cu materia obişnuită se anihilează, eliberându-se cantităţi uriaşe de energie; prin urmare, un mic meteor cu această compoziţie ar provoca, în cazul unei coliziuni cu Pământul, o explozie de proporţii uriaşe, după care ar dispărea pur şi simplu, nelăsând nici o urmă (în afară, bineînţeles, de efectele devastatoare ale exploziei) – ceea ce ar explica lipsa unui crater şi a materiilor meteoritice (fier, silicaţi ş.a.) care ar fi trebuit să se găsească la locul impactului dacă ar fi fost vorba de un meteorit (cantităţile de asemenea materii meteoritice găsite în zonă erau, aşa cum arătam, infime şi puteau proveni din alte surse).

Ipoteza meteorului de antimaterie în cazul exploziei de pe platoul Tunguska a fost formulată pentru prima oară în ediţia din februarie 1941 a revistei de ştiinţă *Contributions of the Society for Research on Meteorites*; autorul articolului, Lincoln La Paz, lucra atunci la catedra de matematică a Universităţii statului Ohio, iar mai târziu s-a specializat în studiul meteoriţilor şi este unul dintre traducătorii în engleză a numeroase articole şi studii ale lui Leonid Kulik.

Numeroşi alţi oameni de ştiinţă din diferite părţi ale lumii au analizat după La Paz această interesantă ipoteză, care are şi astăzi adepţi. Adversarii ei însă, îi reproşează că nu explică satisfăcător unele aspecte ale fenomenului Tunguska, cum ar fi luminozitatea sau aspectul tubular (cilindric, relevat de mai mulţi

martori oculari) sau faptul că anihilarea („explozia") nu s-a produs la primul contact cu materia, prin urmare chiar în clipa când meteorul de antimaterie intra în atmosferă, adică la circa 3 000 km altitudine.

La toate aceste argumente, adepţii ipotezei meteorului de antimaterie au găsit contraargumente mai mult sau mai puţin plauzibile; numai la un singur argument n-au reuşit încă să găsească răspunsul: în ciuda faptului că numeroase antiparticule au fost puse în evidenţă, antimateria este (deocamdată) o substanţă ipotetică – o denumire convenţională creată pe baza datelor fizicii teoretice; fizicienii au demonstrat numai că existenţa ei este posibilă, urmează ca viitorul să arate dacă ea există într-adevăr ca formă structurală.

Supralicitarea ipotezei meteorului din antimaterie a dus la formularea unei supoziţii şi mai originale: explozia din taiga ar fi fost provocată de coliziunea dintre Pământ şi o gaură neagră .Dar să vedem, înainte de orice, ce înţeleg fizicienii şi astronomii prin denumirea convenţională (şi populară) de „gaură neagră".

Încă din 1939, J. Robert Oppenheimer, unul dintre conducătorii ştiinţifici ai Proiectului Manhattan (construirea primei bombe atomice) arăta că, în conformitate cu datele fizicii moderne, este de presupus că există în spaţiul cosmic stări ale materiei create de presiunile şi temperaturile uriaşe dezvoltate într-o stea care se comprimă până la o densitate extremă, devenind un ghem compact de neutroni. Cercetările şi observaţiile întreprinse în ultimele decenii au arătat justeţea acestei ipoteze.

Este ştiut că stelele au şi ele o viaţă finită... de zeci de miliarde de ani. În centrul stelelor se află combustibilii nucleari (hidrogen, carbon, heliu) care alimentează reacţiile nucleare ce se desfăşoară continuu – combustibili care nu durează nici ei veşnic şi după un timp (măsurat în miliarde de ani) se consumă transformându-se în elemente chimice mai grele. Atunci căldura şi presiunea rezultate în timpul reacţiilor nucleare nu mai pot contrabalansa forţa gravitaţională şi se produce o contracţie a materiei spre centrul stelei. Aceste stele comprimate (de fapt, foste stele – astronomii le numesc „relicve") se concentrează spre centrul galaxiei respective, formând un corp foarte dens – o gaură neagră. Există şi găuri negre formate dintr-o stea, cum este, probabil, Cygnus X 2 din constelaţia Lebăda, cercetată în urmă

cu câţiva ani de satelitul ştiinţific Ariel 6. În aceeaşi constelaţie, satelitul Copernic (OAO-3), prevăzut cu un telescop cu oglindă metalică de 80 cm, a descoperit, în 1973, o gaură neagră care „înghite" în permanenţă atmosfera din jurul stelei Cygnus X 1 cu o asemenea violenţă, încât masa stelară electrizată are aspectul unui nor continuu în jurul găurii negre.

Detectate cu aparatura modernă, găurile negre – aceste „regiuni de colaps gravific" cum le-a numit un fizician – nu mai constituie o ipoteză, ci o realitate demonstrată ştiinţific. Ele nu sunt deloc rare în Univers: un specialist ca Stephen Hawkin arăta (în 1971) că, după părerea lui, 99, 9% din masa Universului ar fi alcătuită din microgăuri negre. Reluând această idee, doctorul Jack Sarfatt de la Centrul internaţional de fizică teoretică din Trieste arăta că aceste microgăuri negre, aflate peste tot în Univers, nu sunt mai mari ca atomii obişnuiţi, dar fiecare dintre ele cântăreşte miliarde de tone!

În ciuda dimensiunilor lor extrem de reduse, găurile negre provin de la stele enorme. Cum arăta Oppenheimer – iar la părerea lui s-au raliat apoi numeroşi oameni de ştiinţă din domeniul fizicii şi al astronomiei – colapsul stelelor uriaşe se produce brusc, straturile exterioare se comprimă cu o forţă ce depăşeşte orice limite şi astrul devine atât de dens încât formează o nouă stare a materiei.

Primii care au propus, ca o explicaţie a marii explozii din regiunea Tunguska, ciocnirea cu o gaură neagră de dimensiuni minuscule au fost (în 1973) A. A. Jackson şi Michael Ryan de la Universitatea din Texas. O asemenea coliziune poate provoca o explozie de o forţă mai mare decât o bombă A, fără să lase urme: un corp de mărimea unei fracţiuni de milimetru nu creează un crater. Această microgaură neagră ar fi străbătut planeta noastră ca un proiectil, ieşind pe partea cealaltă şi dispărând în Cosmos.

Vom trece peste celelalte argumente pe care Jackson şi Ryan le aduc în sprijinul ipotezei lor – ipoteză interesantă, care a găsit imediat adepţi şi a generat discuţii pasionate – şi vom reţine câteva obiecţii demne de luat în considerare. Experţii ruşi, care au studiat fenomenul la faţa locului, au atras atenţia asupra faptului că ipoteza găurii negre nu corespunde nici declaraţiilor făcute de martori oculari şi nici dovezilor culese la locul exploziei. O gaură neagră ar fi lăsat în regiunea unde s-a produs coliziunea

o radioactivitate ridicată, care însă n-a putut fi detectată de către aparatele specializate. De asemenea, martorii oculari sunt cu toţii de acord că obiectul avea dimensiuni impresionante şi o formă cilindrică – era un obiect „alungit", strălucind într-o nuanţă „alb-albăstruie".

Viteza obiectului a fost la început apreciată (de Leonid Kulik) la 50–60 km pe secundă, luându-se în considerare energia cinetică a exploziei. Mai târziu, geofizicianul A. V. Zolotov, ţinând cont de efectele undei de şoc şi ale suflului exploziei asupra copacilor din regiune, ajunge la concluzia că, scurtă vreme înainte de impact, viteza probabil că nu era mai mare de 2,4 până la 3,2 km pe secundă – aşadar aproximativ 10 000 km pe oră. La aceeaşi concluzie ajunge şi profesorul Felix Y. Zigel pe baza unui raţionament foarte simplu: martorii au văzut obiectul deasupra lor şi au auzit în acelaşi timp zgomotul asurzitor pe care-l producea – această simultaneitate n-ar fi fost posibilă decât dacă viteza obiectului era cu foarte puţin mai mare ca viteza sunetului; ori, dacă obiectul gonea prin atmosferă cu 50–60 km pe secundă, notează Zigel, „martorii oculari mai întâi l-ar fi văzut şi abia mai târziu ar fi auzit zgomotul pe care-l făcea, cam în felul în care tunetul se aude după ce fulgerul a brăzdat cerul". În afară de asta, viteza finală nu putea depăşi câţiva km pe secundă, conchide cercetătorul sovietic, altfel martorii oculari ar fi fost virtual în imposibilitatea de a primi impresii vizuale corecte în ce priveşte forma obiectului.

Viteza redusă a obiectului care a provocat explozia din taiga constituie un argument hotărâtor împotriva ipotezei Jackson-Ryan, dar nu singurul: o gaură neagră – ca de altfel şi antimateria – nu explică de ce explozia a avut loc înainte de contactul cu solul, nu explică nici forma obiectului şi nici unele aspecte ale peisajului din regiunea Tunguska Pietroasă. De altfel, încă un argument logic împotriva acestei ipoteze a venit chiar de la doi colegi ai lui Jackson şi Ryan, fizicienii Beasley şi Tinsley, de la aceeaşi Universitate din Texas: o gaură neagră, remarcă ei, şi-ar fi urmat cursa în linie dreaptă şi – judecând după direcţia de cădere – ar fi ieşit într-un punct situat între 30 şi 40 grade longitudine vestică şi 40 şi 60 grade latitudine nordică, în Oceanul Pacific, după 10 până la 15 minute, declanşând la ieşire o explozie tot atât de puternică; or, aparatele observatoarelor de la Greenwich şi Cambridge, care atunci, în iunie 1908, au înregistrat undele venite

din Siberia, n-au înregistrat nici un fel de perturbaţii în respectiva regiune a Pacificului. (Expunând punctul de vedere al lui Beasley şi Tinsley, revista *Science et Vie* - numărul din decembrie 1974 - îşi intitula semnificativ, articolul: *L'explosion de Toungouska: ce n'était pas un trou noir.*)

Şi iată-ne, către sfârşitul deceniului al optulea, ajunşi acolo de unde plecasem: numeroasele ipoteze au fost respinse una câte una, deoarece, reuşind să explice unele aspecte ale ciudatului fenomen, în acelaşi timp veneau în contradicţie cu altele. În ciuda faptului că s-a bucurat de atenţia unora dintre cei mai prestigioşi oameni de ştiinţă şi că a generat discuţii pasionante, marea explozie din regiunea Tunguska rămânea o enigmă.

În ultimii ani, diferiţi autori au reluat ipoteze mai vechi, le-au reanalizat, le-au reconsiderat şi nu s-au sfiit să ajungă la concluzii în care plătesc un tribut generos fanteziei. John Baxter şi Thomas Atkins reiau în 1976 ipoteza pe care Alexandr Kazanţev a emis-o cu trei decenii în urmă (în 1946) sub forma unei povestiri ştiinţifico-fantastice: ciudatul obiect care a provocat marea explozie de pe platoul Tanguska era un „oaspete cosmic", o astronavă venită de pe o planetă care, în urma unei defecţiuni la motoarele sale acţionate cu combustibili nucleari, a explodat.

Descrierea cu care Baxter şi Atkins îşi încheie lucrarea are un caracter eminamente ştiinţifico-fantastic şi nu este lipsită de un farmec ce stă mărturie pentru talentul imaginativ al celor doi autori:

„Suntem în dimineaţa zilei de 30 iunie 1908.

Deasupra Oceanului Indian, la mare înălţime, un obiect uriaş venit din spaţiul cosmic străpunge învelişul atmosferic al Pământului. Obiectul este un vehicul extraterestru; are un fuzelaj cilindric şi o masă de mii de tone. Propulsată cu combustibili nucleari, uriaşa navă vine din adâncurile spaţiului interstelar cu o viteză apropiată de cea a luminii. Acum, în timp ce se îndreaptă către Pământ, la bordul ei este declarată starea de urgenţă. Se constată un deranjament în funcţionarea sistemului de propulsie; temperatura creşte rapid în rezervorul de combustibil. Moderatoarele care previn masa critică, densitatea necesară pentru o reacţie în lanţ lentă, sunt supraîncălzite şi încep să se topească.

La optzeci de mile (circa 129 km - n.n.) de suprafaţa Pământului, sistemul navigaţional dirijează nava către culoarul

îngust de intrare – acelaşi pasaj prin atmosferă pe care-l vor folosi, câteva decenii mai târziu, astronauţii de pe Pământ pentru a-şi asigura revenirea în condiţii de siguranţă. Intrarea trebuie să fie precisă, pentru a se evita incendierea navei în păturile dense ale atmosferei sau o ricoşare înapoi în vid. Pătrunzând în culoarul de intrare, nava îşi reduce viteza; descriind o traiectorie curbă alungită, lasă în urmă întinderea oceanului, trece peste crestele abrupte ale munţilor, peste văi adânci şi câmpuri cultivate. Se îndreaptă cu precizie, urmând direcţia unui meridian, către regiunile arctice ale planetei.

În Siberia centrală, un zgomot asurzitor îi înspăimântă pe locuitorii micilor oraşe şi ai satelor, singurii oameni din această regiune depărtată şi cu populaţie rară. Sunt răsturnaţi copaci, colibe de nomazi sunt dărâmate, oameni şi animele speriate se împrăştie în toate părţile.

La o altitudine de două mile (circa 3,2 km – n.n.) membrii echipajului navei spaţiale, al cărei fuselaj radiază acum o lumină puternică, procedează la o corectare a traiectoriei în direcţia vest, deasupra zonei împădurite şi nelocuite a podişului central siberian.

Această manevră este ultima lor acţiune.

Moderatoarele care separă celulele cu combustibil s-au topit. Materia nucleară atinge o densitate supracritică şi o reacţie în lanţ se declanşează instantaneu. O fracţiune de secundă mai târziu, nava cosmică şi cei aflaţi la bordul ei sunt pulverizaţi într-o izbucnire de lumină orbitoare.

Se înalţă flăcările unui foc primordial, mai fierbinte decât miezul unei stele, despică în două cerul şi pustieşte pământul de dedesubt pe o distanţă de peste 30 de mile (circa 50 km – n.n.).

Pe urmă, marele foc se stinge, lăsând în urma lui numai o coloană masivă de nori. Norii continuă să plutească zile în şir, în păturile superioare ale atmosferei, deasupra unei taigale răvăşite, pustiite, care îşi va păstra în veci taina".

Se cuvine spus că autorii descrierii de mai sus – descriere care, de altfel, nu se încadrează prea bine în restul lucrării redactate cu obiectivitate şi acurateţe, pe baza elementelor concrete ale problemei dezbătute – n-o prezintă ca pe o certitudine, ci ca pe o posibilitate. Ei arată că: „Deşi dovada nu este completă şi nu poate fi absolut convingătoare, descoperirile astrofizicii moderne şi ale astronomiei, îndeosebi studiile privind posibilitatea existenţei vieţii şi în alte părţi ale universului, deschid în faţa

noastră noi perspective, în cadrul cărora această teorie apare mai acceptabilă şi logică".

Argumentele care, după părerea lui Baxer şi Atkins, pledează în favoarea ipotezei „cosmonautice" se găsesc chiar în materialele adunate în cursul expediţiilor la faţa locului şi în studiile cercetătorilor sovietici. Principalul argument l-ar constitui faptul că „obiectul" care a provocat explozia ar fi fost artificial, făurit „de mâna omului" cum se spune – expresie care aici nu se potriveşte, fiind vorba, de fapt, de făpturi inteligente locuind într–o lume extraterestră. Pentru aceasta pledează forma neobişnuită a zonei devastate; la început, s–a presupus că forma o arie ovală, apoi s–a constatat că era triunghiulară. Pentru cei ce lucrează în domeniul aerodinamicii, acest lucru este de cea mai mare importanţă; specialistul sovietic de renume mondial, profesorul F. Y. Zigel (o versiune americană a lucrării sale *Nuclear Explosion over the Taiga* a apărut în 1962) arată: „Este limpede că această asimetrie nu poate fi explicată prin efectul undei balistice provocate de zborul obiectului – zona de distrugere este alungită într–o direcţie care nu este paralelă cu traiectoria, ci face un unghi mai mare cu ea"; în consecinţă, el califică explozia ca „direcţională", efectul ei „nefiind acelaşi în toate direcţiile".

După expediţiile din 1959 şi 1960, A. V.–Zolotov trăgea concluzia că suflul exploziei a creat această formă neregulată din pricină că materia explozivă era închisă într–un fel de recipient („container") şi adaugă că obiectul „se compunea din cel puţin două părţi: o substanţă capabilă să producă o explozie nucleară şi un înveliş neexploziv". Tot A. V. Zolotov (care este geofizician) crede că probele de sol culese la locul exploziei şi care la analizele de laborator au prezentat mici particule conţinând silicaţi şi magnetită, precum şi mici bile magnetice, depun şi ele mărturie în favoarea unei explozii de natură nucleară – globulele având o mărime de ordinul milimetrilor, sunt dintr–o materie extraterestră; la această părere s–a raliat şi F. Y. Zigel – în schimb, K. P. Florenski, un adversar al ipotezei atomice, opina (pe bună dreptate) că urmele de silicaţi şi magnetită pot foarte bine să provină din spaţiul extraterestru fără ca aceasta să însemne că sunt produsul unei explozii nucleare şi cu atât mai puţin al pulverizării unei nave cosmice: ele pot fi rămăşiţele topite din materia unei comete sau provin pur şi simplu din obişnuita pulbere meteoritică, din

care zilnic cade pe suprafaţa planetei noastre o cantitate destul de importantă.

Adepţii ipotezei cosmonautice au găsit un sprijin neaşteptat în cercetările şi experienţele efectuate de A. Y. Manoţkov, proiectant de avioane care a întocmit o hartă a traiectoriei obiectului explodat pe platoul Tunguska; după calculele sale, viteza era mult-redusă faţă de accea a unui corp cosmic obişnuit: în general, meteoriţii intră în atmosfera Terrei cu o viteză de 15 până la 20 km pe secundă, pe când ciudatul obiect care a explodat deasupra taigalei şi-a redus viteza până la un km pe secundă, poate chiar la mai puţin – prin urmare o viteză comparabilă cu cea a avioanelor foarte rapide din zilele noastre. În privinţa traiectoriei după pătrunderea în atmosferă, singurele elemente ajutătoare sunt relatările martorilor oculari, precum şi perturbaţiile pricinuite de şocul balistic generat de rapida comprimare a aerului în faţa obiectului în mişcare. Dar atât relatările martorilor, cât şi calculele specialiştilor sunt contradictorii: E. L. Krinov, de pildă, după întoarcerea din expediţie (1929) nota că „traiectoria era orientată de la sud-est la nord-vest". Mai târziu, K. P. Florenski afirmă că „atât orientarea copacilor frânţi, cât şi modul de distribuire a prafului cosmic arată că obiectul a venit dinspre est-sud-est". Iar A. V. Zolotov, examinând urmele de pe copacii rămaşi în picioare – atât urmele şocului balistic, cât şi pe cele ale suflului exploziei (unda de aer a vătămat mult mai puţin copacii în comparaţie cu explozia propriu-zisă) afirmă categoric că obiectul venea de la sud-vest.

De unde venea, aşadar, ciudatul obiect? De la sud-est, de la est-sud-est, sau de la sud-vest? În aceste rezultate contradictorii obţinute prin diferite calcule (nu mai menţionăm declaraţiile martorilor, tot atât de contradictorii şi în consecinţă neconcludente) adepţii ipotezei cosmonautice au găsit încă o confirmare a teoriei lor: obiectul venea de la sud-est, pretind ei, întreptându-se spre nord-vest, apoi a descris o curbă largă, apropiindu-se de regiunea exploziei dinspre sud-vest. Ei au calculat că această curbă reprezintă un arc de aproximativ 375 mile (600 km). Dar nici un corp cosmic natural nu se comportă în felul acesta – curba descrisă este de fapt o manevră, prin urmare ciudatul obiect care în 1908 a provocat explozia din taiga era o astronavă. *Quod erat demonstrandum...*

Prin urmare, ce era obiectul misterios care în 1908 a provocat marea explozie din regiunea Tunguska Pietroasă? Un meteorit, un conglomerat de antimaterie, o gaură neagră? A fost o explozie de natură nucleară (asemănările cu explozia bombei A de la Hiroshima sunt tulburătoare) şi dacă da, a fost declanşată de dezintegrarea unei nave extraterestre? Pentru fiecare dintre aceste ipoteze există argumente pro şi contra – care explică sau infirmă datele legate de constatările făcute la faţa locului: strălucirea puternică a obiectului, masa uriaşă, forma cilindrică, flacăra bifurcată, imensul nor negru (despre care unii s-au grăbit să pretindă că avea formă de ciupercă), lipsa unui crater, orientarea neobişnuită a copacilor doborâţi, traiectoria inconstantă, forma oval-triunghiulară a ariei devastate etc. etc.

La toate aceste ipoteze – pe care le-am putea numi principale sau directoare – s-au adăugat şi altele, derivate din ele. De pildă, ipoteza că explozia ar fi fost provocată de un obiect extraterestru a generat şi pe cea a astronavei care s-a dezintegrat desupra platoului Tunguska, precum şi alte câteva ipoteze, dintre care merită consemnată cea emisă de Ghenrih Altov şi Valentina Juraliova într-un articol apărut în revista *Zvezda* (în martie 1964): fiinţe inteligente de pe o planetă îndepărtată au luat erupţia vulcanului Krakatoa (1883) din Arhipelagul Sondelor drept semnale emise de pământeni în Cosmos şi în consecinţă au răspuns emiţând la rândul lor, către Pământ, o rază laser care, pe când străbătea atmosfera terestră, deasupra Siberiei, s-a transformat în substanţă şi a explodat...

Mai sunt multe (chiar prea multe) asemenea ipoteze, care nu păcătuiesc câtuşi de puţin prin lipsa de fantezie – ele nu-şi au însă locul într-o lucrare cu caracter ştiinţific, ci se cuvin mai degrabă calificate drept pseudoipoteze şi pseudoteorii, sau, în cel mai bun caz, drept material brut pentru viitoare povestiri de science-fiction.

Cu toate acestea, unele dintre ipotezele mai vechi, reconsiderate şi completate cu datele rezultate din cercetările mai recente, atrag şi astăzi pe cercetători – printre ele, una care prezintă calitatea de a fi verosimilă: ipoteza (o cometă alcătuită din gaze) a lui I. S. Astapovici la care acesta renunţase la un moment dat. Doi oameni de ştiinţă ruşi, academicianul Gheorghi Petrov şi doctorul Vladimir Stutlov, reiau (în 1975) această ipoteză: un meteorit de proporţii gigantice, alcătuit din zăpadă şi gheaţă, care constituise nucleul unei comete epuizate. Acest uriaş bulgăre

de nea ar fi avut un diametru de aproape un kilometru, cântărind circa un milion de tone; intrând în atmosfera Pământului, datorită frecării s-a creat o imensă masă de aer fierbinte, care a topit zăpada şi gheaţa – de unde lipsa unui crater şi a altor urme de materie extraterestră. Şi tot pentru o cometă a opinat şi Viktor Karabeinikov, cercetător la Institutul de matematică al Academiei de Ştiinţe – ipoteza pe care a expus-o la Congresul de mecanică terestră aplicată, de la Kiev, în 1976. De aceeaşi părere sunt şi fizicienii americani Beasley şi Tinsley de la Universitatea din Texas: un nucleu cometar de gaze îngheţate, care cuprindea şi unele mici cantităţi de nichel-fier şi particule de siliciu.

Chiar dacă nici una dintre numeroasele ipoteze n-a reuşit să producă dovezi peremptorii în favoarea ei, şi enigma marii explozii din taiga rămâne (deocamdată) o enigmă, ea are totuşi incontestabilul merit de a fi angajat discuţii interesante şi o colaborare pe plan internaţional între oamenii de ştiinţă ruşi şi cei din diverse alte ţări, îndeosebi din S. U. A. şi Anglia. Aceste discuţii nu s-au încheiat încă şi nu este exclus ca într-un viitor mai mult sau mai puţin apropiat enigma Tunguska să-şi găsească rezolvarea.

DE LA PALEOASTRONAUTICĂ LA OZN

„Putem, aşadar, afirma cu tărie că strămoşii noştri au primit în timpuri preistorice vizita unor fiinţe venite din cosmos! Deşi pentru moment încă nu ştim cine au fost aceste fiinţe inteligente extraterestre şi de pe care astru îndepărtat au venit, susţinem totuşi că aceşti «străini» au nimicit o parte a omenirii, creând, totodată, un om nou, poate primul homo sapiens".

ERICH VON DĂNIKEN
în Amintiri despre Viitor, *1969.*

„Soarele, steaua noastră tutelară, este doar una dintre miliardele de stele din galaxia noastră, şi aceasta este doar una dintre multele milioane de galaxii, fiecare cu miliardele ei de stele. Din punct de vedere statistic, este improbabil ca Soarele nostru să fie singura dintre cvadrilioanele de stele care are un sistem planetar. Ar fi ca şi cum am spune că, în întreaga lume, ghindele pot fi găsite doar lângă un singur stejar".

J. ALLEN HYNEK
în Experienţa O. Z. N., *1972.*

„Faptul că sunt convins de dovezile despre existenţa unor obiecte plutind deasupra solului nostru deşi n-am văzut vreodată un astfel de obiect este complet lipsit de importanţă. Nici Australia n-am văzut-o vreodată, dar am întâlnit destui oameni care pretind că au fost acolo, astfel încât să mă convingă că există [...]"

CONSTANTINE FITZGIBBON
în Of Witches, UFO's & the American Unconscious, *1980.*

PALEO–: element de compunere care înseamnă „vechi" şi care serveşte la formarea unor substantive şi a unor adjective.

Dicţionarul explicativ al limbii române, 1975.

OZENÉ: denumire dată obiectelor zburătoare neidentificate.

idem.

- **IPOTEZELE PALEOASTRONAUTICII: DE LA PLURALITATEA LUMILOR LOCUITE LA CALCULELE PRIVIND NUMĂRUL CIVILIZAŢIILOR COSMICE DETECTABILE.**
- **ECUAŢIA LUI DRAKE: „CÂTEVA ACE ÎNTR-UN CAR CU FÂN DE PROPORŢII ULUITOARE".**
- **UN DISC CU MUZICĂ DE BACH ŞI BEETHOVEN RĂTĂCEŞTE PRINTRE STELE.**
- **ÎN LEGĂTURĂ CU „VEDENIILE LUI IEZECHIEL".**
- **PENTRU SAU ÎMPOTRIVA OZN-URILOR?**

Când a apărut (în 1960), cartea lui Louis Pauwels şi Jacques Bergier, *Le matin des magiciens* („Dimineaţa magicienilor"), a stârnit senzaţie. S-a vorbit atunci de „realismul fantastic", s-au dus ample discuţii în presă (şi nu numai în publicaţiile cu caracter de „magazin") şi a urmat o avalanşă de lucrări similare care au constituit (cele mai multe dintre ele) ceea ce ne-am obişnuit să numim best-sellers. Şi, cu toate acestea, ideile celor doi nu erau chiar pe de-a-ntregul inedite – un autor american, Charles Fort, dezvoltase unele dintre ele în *The Book of the Damned* („Cartea damnaţilor") cu patru decenii în urmă (Pauweles şi Bergier îl numesc pe Fort: „... unul dintre cei mai scumpi maeştri ai noştri"). Mai mult, numai cu un an mai înainte apăruse cartea sovieticului M. M. Agrest, *Cosmonauţii antichităţii*, în care se folosea pentru prima oară un tremen care apoi va prolifera rapid în aproape toate ţările lumii: „paleoastronautica". (Lucrarea lui M. M. Agrest a apărut în 1959, la mai puţin de doi ani după lansarea primului satelit artificial al Pământului – o cronologie care spune multe...).

Această avalanşă de lucrări, care încercau să explice numeroase enigme ale unor străvechi civilizaţii printr-un posibil contact cu mesagerii unor civilizaţii superior dezvoltate venite din alte lumi, a atins o primă culme către sfârşitul deceniului al şaptelea al veacului nostru, perioada în care opinia publică era mai receptivă ca oricând la asemenea teorii – fusese lansat primul satelit artificial

al Pământului, apoi primul om în Cosmos, apoi primul pământean păşeşte pe solul lunar... În 1919, când apare lucrarea lui Paul Fort, această receptivitate nu exista – călătoriile cosmice păreau de domeniul fantasticului, erau deocamdată un vis îndepărtat pentru omul care abia reuşise, cu câţiva ani în urmă, să se ridice de pe sol cu un aparat mai greu decât aerul.

„Realismul fantastic" în general şi „paleoastronautica" în special au găsit, aşa cum arătam, adepţi peste tot: Serge Hutin şi Raymond Charoux (*Le livre du mystérieux inconnu,* Paris, 1969) în Franţa, M. M. Agrest, Viaceslav Zaiţev, Alexandr Kazanţev în U. R. S. S., Erich von Däniken (*Erinnerungen an die Zukunft,* Düsseldorf–Wien, 1969) în Germania, Carl Sagan şi Arthur C. Clarke în S. U. A., sunt numele cele mai cunoscute, dar această listă bibliografică poate continua – ea cuprinde zeci, chiar sute de lucrări. Ipoteza paleoastronautică a fost extinsă şi asupra unor fenomene neexplicate din vremurile mai noi, ba chiar din zilele noastre; astfel (cum arătam într–un capitol anterior) A. Kazanţev, ca şi J. Baxter şi Th. Atkins (şi alţii) sunt înclinaţi să explice explozia de pe platoul Tunguska (din 1908) prin dezintegrarea unei astronave, tot aşa Charles Berlitz (*The Bermuda Triangle,* New York, 1974) menţionează şi această ipoteză în încercarea de a expica dispariţiile enigmatice de nave în zona Arhipelagului Bermudelor: cât despre aşa–zisele „farfurii zburătoare" (OZN), lucrările care le atribuie o origine extraterestră se numără şi ele cu sutele – drept care, teoria paleoastronautică nu mai este exclusiv *paleo* – ci are tendinţa vădită de a deveni şi neoastronautică... De altfel, Carl Sagan de la Universitatea Harvard (S. U. A.) nu exclude existenţa unor contacte repetate între civilizaţia noastră şi alte civilizaţii cosmice.

Care sunt, prin urmare, enigmele pe care respectivii autori îşi propun să le rezolve prin ipoteza paleoastronautică? Într–un studiu temeinic documentat, scris cu acurateţe şi probitate ştiinţifică, Gheorghe N. Popescu (*Ipoteza paleoastronautică,* în *Ştiinţă şi tehnică,* nr. 12/1980) distinge nu mai puţin de şase categorii de teme abordate de adepţii acestei ipoteze, şi anume: cultural–narative, istorico–geografice, antropologice, ştiinţifice, tehnologice şi cultural–artistice. În cadrul acestor teme, ipoteza paleoastronautică ar explica unele „enigme" din *Biblie* ca: distrugerea Sodomei şi Gomorei printr–o explozie atomică, ridicarea la cer a lui Enoch care n–ar fi decât descrierea decolării unei astronave, aşa cum vedeniile lui Iezechiel descriu apariţia şi

aterizarea unei nave cosmice etc. etc.; apoi, unele imagini rupestre din Tassili, cum sunt figurile pe care Henri Lhote le-a botezat „marţieni" (dintre care una e îmbrăcată într-un „costum de cosmonaut"), precum şi „oameni cu nimb" (cască de astronaut!) şi alte imagini din peşterile Californiei (S. U. A.), Scandinaviei, de la Val Camonica (Italia) şi din Pirinei – de asemenea unele icoane medievale care ar reda în aceeaşi manieră şi printr-o tulburătoare coincidenţă aceiaşi „oameni cu nimb"; prezenţe inexplicabile legate de tehnologii elaborate abia după milenii, cum ar fi coloana de fier care nu se oxidează (Delhi, India), cubul de fier din era terţiară (Salzburg, Austria), lentile de cristal şlefuite găsite în Irak şi Egipt ş.a.; mecanisme şi obiecte de artă constituind de asemenea mărturii (anacronice, creatoare de confuzie) ale unor tehnologii mult mai târzii, cum sunt „ceasul" din Antikithera cu sistemul lui complicat de rotiţe şi arcuri, craniul de cristal găsit în Honduras (Belize) şi care acţionează hipnotic asupra privitorului, baterii electrice cu pile uscate descoperite în Irak ş.a.; la acestea, adepţii ipotezei paleoastronautice adaugă presupuse mecanisme de ridicare, transport etc. care ar justifica posibilitatea amenajărilor şi construcţiilor de la Gisch (piramida lui Kheops), Baalbek (uriaşa lespede Hajar-el Houblé), Nazca (contururile vizibile numai de la mare înălţime) şi ar constitui o posibilă explicaţie a construcţiilor ciclopice caracteristice unor culturi precolumbiene (Maya, Inka, Tiahuanaco); tot aşa, unele lucrări cartografice vechi (harta amiralului turc Piri şi altele) pe care sunt conturate ţărmurile Americii înainte de descoperirea ei, precum şi Antarctica fără calota ei de gheaţă, ar avea la origine observaţii (poate chiar fotografii) făcute de la mare înălţime de pe o astronavă.

Problematica paleoastronauticii este deci foarte vastă şi enumerarea de mai sus ar putea continua pe multe pagini, deoarece, în concepţia adepţilor acestei ipoteze, tot ce este (sau pare) inexplicabil se explică în modul cel mai simplu din clipa când ai acceptat existenţa unuia sau mai multor contacte cu civilizaţii cosmice superior dezvoltate. Mai mult, pe seama paleoastronauticii sunt puse probleme fundamentale ca: originea extraterestră a speciei umane, apariţia religiei şi a reprezentărilor cu caracter religios (imaginile zeilor sunt de fapt imaginile astronauţilor veniţi din alte lumi şi posesori ai unei tehnologii capabile să făurească „minuni") – la care se adaugă aşa-zisa teorie a „civilizaţiilor fără copilărie" (Carl Sagan avansează ipoteza că

astfel s-ar fi ivit brusc cultura sumeriană, cu uimitoarele dar incontestbilele ei realizări în domeniul urbanizării şi irigaţiilor, al matematicii şi astronomiei). Asistăm, aşadar, la apariţia unui nou şi ciudat soi de creaţionism, având tendinţa de a minimaliza înseşi principiile evoluţionismului.

Pastişând o vorbă de duh a lui Mark Twain, am putea spune că acest „creaţionism paleoastronautic" este în măsură să-l facă pe bietul Darwin să se răsucească în mormântul lui...

Prin urmare, extratereştrii ne-ar fi învăţat pe noi, locuitorii unei planete mici şi neînsemnate, pe care am botezat-o Terra, să deplasăm greutăţi uriaşe, să clădim piramide şi palate, să irigăm ogoarele, să ne exprimăm gândurile în scris, să cioplim blocuri enorme de piatră şi să pictăm pereţii peşterilor, să ne măsurăm planeta, să conturăm exact continentele pe hărţi, să topim fierul extrăgându-i sulful, să şlefuim lentile şi să construim pile electrice, să ne făurim chipuri cioplite şi să ne închinăm lor - şi multe altele. Şi iată că în trecutul nostru nu mai există „enigme", iar ceea ce până nu de mult părea ciudat, bizar, uimitor, anacronic, inexplicabil, apare deodată într-o lumină care limpezeşte totul.

Arătam (într-o „Scrisoare către cititor" care prefaţa primul volum al lucrării de faţă) că „... vizita unor făpturi venite de undeva din Cosmos şi purtătoare ale unei civilizaţii superioare nu este un fapt imposibil, dar e foarte puţin probabil şi, oricum, înainte de a încerca să dovedim că vizitatorii i-au învăţat pe arhitecţii faraonilor cum să proiecteze şi să construiască piramide, se cuvine să dovedim că au vizitat într-adevăr bătrânul nostru Pământ; altfel cădem în ceea ce logicienii numesc ignoratio elenchi, adică substituim teza de demonstrat, printr-o alta care, ce-i drept, e foarte ispititoare şi rezolvă dintr-o dată toate «enigmele», ceea ce nu împiedică însă raţionamentul să rămână ancorat în sofistică."

Dar înainte de a încerca să demonstrăm că planeta noastră a primit cândva vizitatori din alte lumi, se cuvine să încercăm a dovedi că aceste lumi locuite există - cu alte cuvinte că noi, cei de pe Terra, nu suntem singuri în Univers. Problema existenţei vieţii pe alte planete şi-au pus-o savanţii de foarte multă vreme, mai exact de când au început să întrevadă că Pământul nu este în centrul Universului, ba nici măcar al sistemului nostru solar - şi-a pus-o Giordano Bruno în urmă cu patru veacuri, într-o vreme când asemenea idee, care nega antropocentrismul teologiei oficiale, era socotită o erezie.

În vremurile mai noi, posibilitatea (chiar şi probabilitatea) existenţei vieţii inteligente pe alte planete este aproape general admisă. Totuşi, adversarii acestei ipoteze, deşi în minoritate, numără printre ei oameni de ştiinţă eminenţi, de prestigiu internaţional. Unul dintre ei, profesorul Iosif Şklovski, autorul unui amplu studiu publicat în 1976 în revista *Voprosîi Filosofii* („Probleme filosofice"), revistă a Institutului de filosofie a Academiei de Ştiinţe a fostei U. R. S. S., apreciază în acest studiu că omul este singur în univers şi consideră ca nefondate teoriile privind existenţa unor civilizaţii extraterestre. După ce analizează diferitele argumente în favoarea unei „pluralităţi a lumilor locuite" în lumina celor mai noi date furnizate de ştiinţa cosmică, astrofizicianul rus îşi exprima părerea că „civilizaţia noastră terestră este singura existentă – dacă nu în întregul Univers, cel puţin în galaxia noastră sau în ceea ce am putea numi un sistem local de galaxii şi în mod special marea Nebuloasă Andromeda".

În studiul său, profesorul Şklovski se ocupă şi de ceea ce numeşte „vizite pe Terra ale extrapământenilor, la bordul unor nave denumite farfurii zburătoare". Afirmând că „nu există nici o bază ştiinţifică în sprijinul unor asemenea ipoteze", adaugă că, după părerea sa, „fenomenul vieţii unor fiinţe raţionale se prezintă ca un fapt rar în Univers". Cercetătorul rus aduce în sprijinul afirmaţiei sale argumentul că „dacă în galaxia noastră sau în spaţiile stelare vecine ar fi existat civilizaţii extraterestre, ar fi fost cu neputinţă să nu fie observate de pe Terra activităţile lor în spaţiul cosmic, graţie mijloacelor moderne de care dispunem".

În încheierea studiului său, profesorul Şklovski scoate în evidenţă faptul că această chestiune are implicaţii pe plan politic şi moral: recunoaşterea fenomenului solitudinii omului în Univers, sau într-o parte a Universului, este de mare importanţă pe plan moral, constituind un puternic stimulent pentru activitatea creatoare a omului. „Ea dă noi dimensiuni responsabilităţii considerabile ce incumbă omenirii, de unde şi necesitatea de a face imposibile războaiele barbare şi inutile ca şi distrugerea sinucigaşă a mediului înconjurător".

La aceleaşi concluzii, dar folosind date din domeniul biologiei, ajunge cercetătorul francez Georges Darlan, care nu neagă că „pe alte planete s-ar putea să existe forme de viaţă mai mult sau mai puţin dezvoltate, în raport cu condiţiile locale", dar ajunge la concluzia că „ceea ce este de necrezut e că ar putea

să existe fiinţe superioare, asemănătoare omului". Argumentele biologului francez, desfăşurate după o logică impecabilă, sunt cât se poate de interesante şi merită a fi redate aici. După ce arată că existenţa pe alte planete a unor făpturi asemănătoare omului „ar fi dacă nu probabilă, totuşi posibilă", G. Darlan continuă: „Dacă raţionăm însă în mod riguros ştiinţific, e suficient să ne gândim la datele biologiei, să parcurgem lunga şi complexa evoluţie a vieţuitoarelor pe Pământ, pentru a exclude aproape complet această ipoteză. S-a reuşit să se creeze în laborator forma cea mai simplă de viaţă; aminoacizii, care sunt componenţii proteinelor, substanţe ce iau parte, la rândul lor, la formarea ţesutului viu. S-a ajuns astfel la aceasta prin supunerea substanţelor chimice la acţiunea razelor ultraviolete sau la descărcări electrice foarte puternice. E deci logic să presupunem că viaţa a început pe Pământ în mod asemănător.

Mai târziu, tot datorită unor anumite condiţii de mediu (chimice, fizice şi geologice), aminoacizii, unindu-se între ei, au dat naştere la proteine şi acestea, unindu-se şi ele, au format prima celulă vie. Este imposibil să repetăm aici nenumăratele faze ale evoluţiei biologice, de la primele organisme unicelulare, la cele care deveneau, în mod progresiv, tot mai complexe, până la formarea diferitelor specii vii, şi în cele din urmă până la apariţia omului.

Dacă ţinem seama că acest proces evolutiv a început acum aproape trei miliarde de ani, ne putem închipui ce număr uriaş de mutaţii trebuie să se fi întâmplat, ca urmare a schimbării condiţiilor mediului, pentru ca din prima formă de viaţă, abia schiţată, să se ajungă la om".

Plecând de la această premisă, biologul francez arată că, pentru a putea crede în existenţa pe o altă planetă a unor fiinţe cu sistem nervos superior organizat şi asemănătoare oamenilor, „ar trebui să admitem că pe acea planetă s-ar fi succedat exact toate variaţiile chimice, fizice şi geologice produse pe Pământ şi toate în aceeaşi ordine precisă". Ba, mai mult, „ar trebui să admitem că în urma acestor variaţii ale mediului şi efectele asupra evoluţiei biologice au fost identice şi că nesfârşita serie de mutaţii s-a întâmplat în acelaşi număr, în aceeaşi succesiune, cu aceeaşi intensitate şi pe altă planetă ca şi pe Pământ. Deoarece, tocmai din concursul tuturor acestor împrejurări a apărut omul pe Pământ. Este de ajuns să enunţăm această ipoteză, ca să ne dăm seama imediat de improbabilitatea ei [...]".

În cealaltă „tabără", a celor care cred în ceea ce numesc „pluralitatea lumilor locuite", se află colegi şi compatrioţi de-ai lui I. Şklovski (V. Fessenkov ş.a.), de-ai lui G. Darlan (H. Cuny ş.a.), englezi (F. Hoyle ş.a.), americani (F. Drake, C. Sagan ş.a.) şi, în general, oameni de ştiinţă de pe toate meridianele. Ei sunt mai numeroşi decât preopinenţii lor – mai numeroşi, mai entuziaşti şi înarmaţi cu argumente demne de luat în seamă, cel mai convingător dintre ele fiind legat de un calcul al probabilităţilor: numai în galaxia noastră (Calea Lactee – nume pe care l-a primit încă din antichitate) sunt aproape o sută de miliarde de stele, mai mult sau mai puţin asemănătoare soarelui, iar potrivit calculelor efectuate de astronomi (Fred Hoyle şi alţii) s-ar afla între 100 000 şi 150 000 formaţii asemănătoare sistemului nostru solar. Dacă pornim pe de o parte de la presupunerea existenţei unui număr nedeterminat – totuşi destul de important – de planete pe care se află condiţii dacă nu identice, măcar asemănătoare cu cele de pe Terra – şi pe de altă parte de la principiul că viaţa este o formă de evoluţie a materiei, suntem îndreptăţiţi să credem în apariţia şi dezvoltarea unor forme de viaţă pe alte planete.

„Chiar dacă ne limităm la miliardele de stele din galaxia noastră", afirmă profesorul J. Allen Hynek de la Northwestern University din Evanston (Illinois, S. U. A.), „ştim că ea (galaxia noastră – n.n.) exista cu miliarde de ani înaintea apariţiei Soarelui nostru. Scena era deci construită cu multă vreme înainte de această posibilitate – posibilitatea existenţei unor civilizaţii tot atât de avansate faţă de noi, cât suntem noi faţă de şoareci". Iar Fred Hoyle (în *Of Men and Galaxies,* University of Washington Press, Seattle, 1964), avansează chiar ipoteza îndrăzneaţă a unei vaste reţele de comunicaţii intergalactice.

Tema este foarte atrăgătoare şi prin chiar această însuşire n-a scăpat de unele exagerări, deformări, amplificări peste măsură, greu verificabile (şi greu de combătut) în stadiul actual al cunoştinţelor noastre despre Cosmos. Firește că astăzi nu mai crede nimeni în „omuleţii verzi" sau în monştrii reptilieni aşa cum ne sunt prezentaţi în povestirile şi filmele de science-fiction, totuşi nu putem prevedea sub ce forme a evoluat viaţa în Cosmos. Frank Drake, directorul unei instituţii specializate ca *U. S. National Astronomy and Ionosphere Centre* de pe lângă Universitatea Cornell, arată: „Procesele chimice pe care le-am identificat ca fiind cele mai importante pentru formarea vieţii pe Pământ sunt rezultate

comune ale legilor chimiei. Putem presupune că ele s–au produs în multe locuri din Univers".

Pe planeta noastră, elementele esenţiale ale vieţii sunt oxigenul, hidrogenul, azotul şi carbonul – cel mai important fiind acesta din urmă, deoarece îngăduie formarea moleculelor complicate ce constituie caracteristica principală a materiilor organice. Dar poate că pe altă planetă formele de viaţă au în structura lor alte elemente: în locul carbonului, de pildă, siliciul, care este şi el tetravalent. Numeroşi oameni de ştiinţă însă neagă posibilitatea dezvoltării unor forme de viaţă plecând de la siliciu şi asta din două motive: mai întâi, fiindcă atomii de siliciu, spre deosebire de cei de carbon, n–au tendinţa să se sudeze unul de celălalt în lungi lanţuri sau inele închise – şi apoi fiindcă la temperatura la care compuşii siliciului ar putea răspunde cerinţelor unor reacţii organice, apa n–ar mai fi decât vapori supraîncălziţi şi, fără apă, dezvoltarea vieţii nu este posibilă.

În general, sunt destul de numeroşi oamenii de ştiinţă care cred că făpturile inteligente de pe alte planete ar putea avea un caracter humanoid, în ciuda faptului că marile schimbări care au avut loc în decursul erelor geologice pe planeta noastră, ca şi fenomenele de adaptare au putut fi (şi probabil că au fost) diferite pe alte planete. Acelaşi Frank Drake nu exclude nici el această posibilitate: „O mână", afirmă el vorbind de înfăţişarea făpturilor inteligente extraterestre, „le–a dat probabil posibilitatea să mânuiască unelte şi arme pentru a supravieţui alături de animale puternice; ne putem aştepta ca aceste fiinţe să aibă un cap deasupra corpului fiindcă acest amănunt permite o mai bună vedere, doi ochi fiindcă viziunea binoculară este eficientă şi o gură apropiată de ochi pentru a se putea hrăni. Numai nasul ar putea lipsi..."

Poate că profesorul Drake are dreptate în privinţa unora dintre planetele locuite, dar trebuie să ţinem seama că aceste planete depind de stelele în jurul cărora gravitează: stele „tinere" sau „bătrâne", cu viaţă scurtă sau viaţă lungă, stele pulsante în ritmuri regulate sau neregulate, stele explozive, stele pitice sau uriaşe, puţin dense sau hiperdense, cu variaţii de luminozitate, temperatură etc.

„Care sunt raţiunile profunde ale unor asemenea variaţii arhitectonice sau funcţionale" se întreabă Hilaire Cuny (în *L'Astronomie d'aujourd'hui,* coll. „Savoir et connaître", Paris) şi conchide „Numai teoria ne îngăduie să discutăm despre asta [...]

aşteptând ca tehnica astronautică, în progres vertiginos, să ne ofere prilejul de a cerceta acest domeniu mai de aproape!" (ce înseamnă „mai de aproape" în termeni astronomici vom încerca să arătăm în cele ce urmează).

În mod firesc, atenţia noastră se va îndrepta mai întâi către corpurile cereşti cele mai apropiate de Pământ. Astăzi, dispunem de cunoştinţe destul de ample despre condiţiile fizice din sistemul nostru solar. Satelitul nostru, Luna, primul corp ceresc pe care un pământean a pus piciorul, nu mai prezintă nici o speranţă în ceea ce priveşte formele de viaţă – tot aşa nici Marte, cercetat de două misiuni „Viking". Luceafărul (Venus), în curs de cercetare, nu pare nici el adecvat vieţii: atmosfera lui densă creează un „efect de seră" cu sute de grade temperatură la nivelul solului. Mercur este mult prea fierbinte, iar Jupiter şi celelalte planete mari şi depărtate sunt mult prea reci pentru a adăposti forme de viaţă – în orice caz nu sunt adecvate vieţii în accepţia noastră, terestră.

Lucrurile stând astfel, ne vom extinde cercetările către alte sisteme „solare" şi, conform aceluiaşi principiu, către cele mai apropiate, prin urmare cele aflate în galaxia noastră. Calea Lactee este o galaxie în formă de spirală cu braţele întredeschise şi cu un diametru de circa 100 000 ani lumină. Sistemul nostru solar se află la circa 30 000 ani lumină de nucleu, într–o poziţie destul de periferică, fiind o componentă a unuia dintre braţele galaxiei. Întreaga Cale Lactee e animată de o mişcare de ansamblu diferenţiată – cu alte cuvinte discul ei, compus din stele, pulberi cosmice şi gaze interstelare, se învârteşte în jurul lui însuşi ca un fluid, iar nu ca un solid: la nivelul sistemului nostru solar, rotaţia galactică se efectuează în circa 220 milioane ani, ceea ce corespunde unei viteze de aproximativ 280 km pe secundă.

În ceea ce priveşte eventuala detectare a semnelor de viaţă inteligentă în Cosmos, şansele noastre sunt, după toate probabilităţile, circumscrise la galaxia din care facem parte; de altfel, celelalte galaxii se depărtează de noi în fiecare secundă cu zeci şi chiar sute de km. Fenomenul, descoperit de astronomul american Hubble, constituie şi el o enigmă. Hubble a observat, în spectrul emisiunii unor astre, o deplasare spre roşu a câtorva linii de absorbţie caracteristice. Or, conform principiului Doppler–Fizeau, linia spectrală corespunzând unei radiaţii de lungime de undă cunoscută, deviază spre roşu când sursa se

depărtează de observator (sau spre violet, când se produce fenomenul invers) astfel că trebuie să admitem că galaxiile „fug" de noi. Încercările de a explica deplasarea spre roşu prin alt fenomen decât efectul Doppler au eşuat. De asemenea, nu există o explicaţie satisfăcătoare a cauzelor fenomenului indiscutabil al retragerii galaxiilor. Teoria despre o expansiune a spaţiului, elaborată de Georges Lemaître de la Universitatea din Louvain în jurul anului 1930, are încă mulţi partizani, fără a întruni însă opinia tuturor oamenilor de ştiinţă. O parte dintre ei sunt în favoarea aplicării la cadrul local – cu anumite modificări – a constantei cosmologice a lui Einstein, al cărei sens fizic este acela al existenţei unei „forţe repulsive" proporţionale cu distanţa, forţa „atractivă" (gravitaţională) acţionând, după cum se ştie, „într-o măsură inversă cu pătratul distanţei". Aşadar, galaxiile apropiate unele de altele ar putea să fie supuse gravitaţiei, în timp ce, pornind de la un anumit „punct" al spaţiului–timp, forţa repulsivă cosmică intră în acţiune şi respectivele galaxii ar avea tendinţa de a se îndepărta unele de altele.

„Rămâne de ştiut", remarcă H. Cuny, „dacă forţa repulsivă [...] poate să fie considerată ca trebuind să crească la infinit. Dacă da, s-ar părea că galaxiile în retragere vor sfârşi prin a scăpa cu totul observaţiilor noastre, adică vor ajunge la asta atunci când viteza lor (în raport cu noi, observatorii) o va depăşi pe aceea a propagării undelor electromagnetice emise de componenţii lor (şi în principal de stele)". Iată încă unul dintre motivele pentru care, în căutarea unor eventuale lumi locuite (chiar şi numai prin mijlocirea undelor electromagnetice) va trebui să ne limităm aproape exclusiv la spaţiul relativ modest al celor 100 000 ani-lumină din cuprinsul galaxiei noastre – modest în raport cu distanţele care ne despart de alte galaxii, fiindcă un singur an-lumină (aşadar distanţa parcursă de o particulă de lumină, în timp de un an, cu o viteză de circa 300 000 km pe secundă) însumează cam 10 000 miliarde de km...

Ne vom limita, aşadar, la stelele din galaxia noastră – şi eventual din două sau trei galaxii mai apropiate de a noastră, cum ar fi cele din Andromeda (diametru: 160 000 ani-lumină) sau din Câinii de vânătoare (Canes Venatici). Căutând răspunsul la o primă întrebare: care sunt şansele ca în galaxia noastră să se afle „lumi" locuite – suntem îndreptăţiţi, aşa cum arătam, să pornim de la presupunerea că, dintre cele o sută miliarde de

stele din Calea Lactee, unele au în jurul lor sisteme planetare; aceste sisteme sunt greu de detectat – ele nu pot fi observate direct, dar prin metode indirecte (de pildă efectul lor gravitaţional asupra stelei în jurul căreia evolucază) pot fi deduse.

La a doua întrebare: câte „lumi" locuite se află în galaxia noastră – răspunsul e mai dificil. Astronomii şi astrofizicienii (de asemenea astrobiologii care reprezintă o disciplină al cărei obiect are deocamdată un caracter conjectural-prezumtiv) au dat cele mai felurite răspunsuri la această întrebare, în funcţie de datele ipotetice de la care au pornit în efectuarea calculelor. Unii au ajuns chiar la formule matematice (ecuaţia lui Drake şi altele de care ne vom ocupa mai departe) bazate bineînţeles tot pe ipoteze.

O cotitură hotărâtoare pare să se fi produs în 1971, la Congresul internaţional de la Biurakan, iniţiat şi patronat în colaborare de Academiile de Ştiinţe ale U. R. S. S. şi S. U. A., unde s-au studiat problemele legate de viaţa extraterestră şi metodele posibile de contactare a formelor de viaţă inteligentă din galaxia noastră, în cadrul programului C. E. T. I. (*Communication with Extraterrestrial Intelligence*). Un amănunt amuzant: la scurtă vreme după Congres, numele programului a fost schimbat din C. E. T. I. în S. E. T. I. (în loc de *Communication with... – Search for...* ; aşadar în loc de „contactul cu..." – „căutarea...") ceea ce l-a făcut pe Arthur Koestler (în *Horizons in Space,* „Encounter", Londra, octombrie 1979) să remarce, nu fără ironie, că schimbarea din titlul programului s-a făcut în speranţa că „va suna mai puţin provocator în urechile birocraţilor din instituţiile ştiinţifice conservatoare".

O bună parte a problemelor implicate în programul SETI sunt rezumate într-o formulă simbolică imaginată de Frank Drake – aşa-zisa „ecuaţie a lui Drake":

$$N = R\ fp n^e f^l f^i f^c L$$

şi care este mai puţin complicată decât pare la prima vedere. După Drake, – aşadar numărul civilizaţiilor din galaxia noastră avansate din punct de vedere tehnologic şi cu care teoretic suntem capabili să intrăm în contact, depinde de următorii factori: R = rata medie a formării de stele noi; f^p = numărul stelelor existente care au planete; n^e = proporţia medie a planetelor pe care există condiţii pentru dezvoltarea vieţii; f^l = proporţia (din planetele categoriei anterioare) pe care asemenea forme de viaţă se dezvoltă efectiv; f^i = proporţia în care respectivele forme de viaţă dezvoltă

inteligență: f^c = proporția în care aceste civilizații inteligente sunt capabile de comunicații interstelare; în sfârșit, L = durata medie de viață a acestor civilizații – sau perioada de timp înlăuntrul căreia sunt interesate în comunicarea cu alte civilizații.

Este limpede deci că nu avem de-a face cu o formulă matematică propriu-zisă, ci mai degrabă cu o însușire a diverșilor factori de care trebuie să ținem seama în încercarea de a ajunge la o estimare a numărului civilizațiilor aflate la un anumit nivel tehnologic și (teoretic) contactabile.

Încercarea (termen mai potrivit decât „formula" sau „ecuația") lui Drake nu este unică. Un alt calcul interesant, nu lipsit de logică și nici de fantezie este următorul: admițând 1. că în galaxia noastră se formează în fiecare an o nouă stea; 2. că un anumit număr de stele sunt însoțite de sisteme planetare; 3. că pe un anumit număr de planete există condiții pentru evoluția vieții până la apariția unor făpturi inteligente – putem deduce că aproximativ o dată la un an apare în galaxie o nouă civilizație. Mai departe: admițând 1. că longevitatea fiecărei civilizații este de aproximativ zece milenii: 2. că această longevitate este proporțională cu numărul civilizațiilor detectabile – rezultă că numărul de civilizații detectabile este egal cu longevitatea medie exprimată în ani. În galaxia noastră ar fi deci aproximativ 10 000 civilizații detectabile, iar distanța până la cea mai apropiată civilizație detectabilă ar fi de circa 1000 ani-lumină.

Calculul de mai sus (expus aici succint, numai în termenii săi esențiali) se întemeiază desigur pe raționamente cu caracter disjunctiv-ipotetic – cu alte cuvinte pornește de la unele propoziții preliminare și ipoteze care ar trebui demonstrate la rândul lor. De pildă, în aprecierea duratei medii a fiecărei civilizații la zece milenii, punctul de pornire îl formează momentul când respectiva civilizație a atins un anumit nivel tehnologic, iar punctul final momentul intervenției unui factor distrugere (catastrofe, războaie nucleare etc.) – ceea ce dă întregului raționament un caracter de labilitate: evoluția unei civilizații depinde de factori foarte diverși, iar catastrofele nu sunt obligatorii și nici războaiele nucleare nu sunt inevitabile...

Vom remarca de asemenea că diversele calcule pornesc de la premise diferite. În al doilea exemplu expus aici se admite că în galaxia noastră se formează în fiecare an o nouă stea – Drake însă presupune că rata de naștere a stelelor noi (factorul R din „ecuația" lui) este de zece pe an și argumentează astfel: Dacă

numărul total al stelelor din galaxia noastră este o sută miliarde (sau 10^{11} – aşadar 1 urmat de 11 zerouri), iar vârsta galaxiei noastre este de aproximativ 10^{10} ani, rata de naştere trebuie să fie de zece stele pe an. Acest raţionament se bazează pe unele teorii moderne. În urmă cu o jumătate de veac se presupunea, în general, că formarea de sisteme solare înzestrate cu planete este un eveniment care nu se produce prea des – că noi, pământenii, ne bucurăm de rarul privilegiu de a vieţui într–un asemenea sistem. Progresele rapide ale astrofizicii din ultimele decenii au dus la acceptarea aşa–zisei teorii nebulare, conform căreia stelele şi planetele se formează în cadrul unui proces continuu, prin rotaţia unor roiuri nebuloase în formă de disc. (Într–o lucrare de referinţă în acest domeniu – Fred Hoyle şi N. C. Wickramasinghe, *Lifecloud*. Londra, 1978 – doi astronomi, unul englez şi celălalt indian, încearcă să demonstreze că în norii de pulbere interstelară se află nu numai molecule organice, dar şi celule vii).

Teoriile moderne din domeniul astrofizicii au stat, de altfel, la baza avântului pe care l–au luat cercetările legate de căutarea vieţii inteligente pe alte corpuri cereşti. Într–un raport cu privire la programul S. E. T. I., întocmit de cercetătorii de la N. A. S. A. (*National Aeronautics and Space Administration*) se arată că „... teoria nebulară de formare a planetelor a făcut să renască interesul pentru existenţa vieţii extraterestre, deoarece preconizează că stelele cu sisteme planetare constituie mai degrabă o regulă decât o excepţie. În contrast cu alte teorii, care atribuie formarea planetelor unor evenimente catastrofice [...] teoria nebulară sugerează că formarea planetelor însoţeşte în mod obişnuit formarea unei stele. De aici reiese implicit că în galaxia noastră şi în Univers abundă formaţiile planetare potenţial capabile să adăpostească viaţa".

Dar să ne întoarcem la calculele de mai sus ale factorului N (numărul civilizaţiilor detectabile în galaxia noastră) şi să analizăm cele două extreme. Mai întâi, dacă admitem veridicitatea calculului care porneşte de la presupunerea că în fiecare an se naşte în medie o nouă stea, va trebui să acceptăm implicit şi soluţia: că distanţa până la cea mai apropiată civilizaţie detectabilă este de aproximativ 1000 ani–lumină – ceea ce reduce la zero şansele noastre de a o contacta direct, prin intermediul unei nave cosmice care s–ar deplasa cu o viteză apropiată de viteza luminii şi, firesc, reduce la zero şi şansele respectivei civilizaţii cosmice de a ne

contacta pe aceleaşi căi; acceptarea acestui calcul ar fi deci unul dintre cele mai puternice argumente împotriva teoriilor paleoastronautice.

Pentru rezolvarea problemei s-au preconizat tot felul de soluţii: menţinerea astronauţilor într-o stare de „hibernare", prin scăderea temperaturii corpului şi încetinirea funcţiilor organismului, astfel încât să reziste o mie de ani; sau îmbarcarea unor familii pe astronavă, urmând ca a douăzecea generaţie (socotind 50 ani pentru fiecare generaţie) să ajungă la destinaţie. Aceste soluţii (şi altele, pe care autorii de literatură ştiinţifico-fantastică le-au utilizat din plin, realizând uneori povestiri captivante) pornesc de la premisa că astronavele lansate către cea mai apropiată civilizaţie cosmică se vor deplasa cu o viteză apropiată de viteza luminii, astfel încât călătoria să nu dureze decât ceva mai mult ca o mie de ani.

Dar oare viteza luminii nu poate fi depăşită? O astronavă deplasându-se cu de câteva ori viteza luminii, chiar dacă n-ar rezolva complet problema, ar înlesni mult rezolvarea ei. Deocamdată suntem nevoiţi să dăm un răspuns negativ la această întrebare. Einstein a demonstrat că viteza luminii (sau a undelor electromagnetice), care e de circa 300 000 km pe secundă în vid, e o constantă universală. Această constantă nu poate fi depăşită; după teoria relativităţii ea nu poate fi nici măcar atinsă şi cu atât mai puţin întrecută, căci atunci inerţia masei ar deveni infinită, aşa cum arată ecuaţiile lui Lorentz (H. Cuny: „Un asemenea principiu rămâne în momentul de faţă intangibil, cel puţin în proporţiile universului nostru observabil şi nimic nu justifică abandonarea lui").

Pe de altă parte, estimările de la care porneşte entuziastul Drake (şi pe care le introduce în „ecuaţia" lui) sunt mult mai favorabile; împreună cu A. Koestler (în studiul din *Encounter* din care am citat) care pare cucerit de ideile lui, el admite că distanţa medie dintre stelele aflate în zona noastră a Căii Lactee este de 5 ani-lumină, că pe o rază de 40 ani-lumină în jurul nostru se află peste 2000 stele şi că una la sută dintre aceste stele are o planetă locuibilă; concluzia: la 40 ani-lumină de Terra s-ar putea afla circa douăzeci de civilizaţii. „S-ar putea afla", iar nu „se află", căci trebuie să ţinem seama de factorul f^l (planetă locuibilă nu înseamnă neapărat şi planetă locuită) şi de factorul f^c (respectiva civilizaţie trebuie să se afle într-un stadiu tehnologic cel puţin

egal, dacă nu superior celui dezvoltat de noi pe Terra, astfel încât să poată fi capabilă de a comunica).

Firește că din punctul de vedere al teoriei paleoastronautice, aceste estimări schimbă fundamental datele; este o mare deosebire între 1000 ani-lumină și 40 ani-lumină – astronavele care ne-ar fi vizitat în urmă cu trei sau patru milenii, zburând cu o viteză apropiată de viteza luminii, ar fi putut străbate distanța (dus-întors) în ceva mai mult de 80 ani. Chiar dacă pe o rază de 40 ani-lumină în jurul nostru nu se află chiar douăzeci de civilizații avansate tehnologic (factorii f^1 și f^c...) ci măcar una singură, trebuie să admitem, așa cum arătam, că vizita pe Terra a unor reprezentanți ai acestei civilizații este posibilă, chiar dacă improbabilă.

În ceea ce ne privește pe noi, cei de pe Terra, efectuarea unei vizite pe o planetă locuită este deocamdată o chestiune de viitor foarte depărtat. Abia am reușit să depășim viteza 11,2 km pe secundă (viteză parabolică, sau a doua viteză cosmică) la care un corp poate învinge forța gravitațională și părăsi Pământul – așa că, pentru a străbate, de pildă, o distanță de 40 ani-lumină, am avea nevoie (la nivelul tehnologic de astăzi) de câteva zeci de milenii. De aceea, oamenii de știință au eliminat deocamdată astronavele cu echipaj din preocupările lor privind mijloacele de contactare a altor civilizații, concentrându-se asupra unor mijloace cum ar fi cercetarea spațiului cosmic prin unde electromagnetice, lumină, radio, infraroșii, raze X – la care folosirea vitezei de 300 000 km pe secundă este la îndemână, cum se spune.

De fapt, după cum arată calculele efectuate de Nicolai Kardasov de la Academia de Științe a Rusiei, planeta noastră este „auzită" în Cosmos fie că o dorim, fie că nu, de vreme ce puterea totală de emisie a sateliților de radio ai Pământului depășește nivelul radioradiațiilor Soarelui calm. Dar acestea sunt emisiuni întâmplătoare și poate de interes minor pentru civilizațiile cosmice care eventual le-ar capta și care oricum le-ar decodifica mai greu. Pe de altă parte, oamenii de știință au preconizat construirea unor uriașe „urechi electronice" cum le-a numit un ziarist inventiv (Alton Blakeslee: *Is Anybody There?* – „E cineva acolo?" în revista OMNI, New York, octombrie 1978) care să capteze semnalele venite din Cosmos și mai ales din galaxia noastră. (Așa cum arătam, cifra de 10 000 lumi locuite nu este unanim acceptată – un cercetător de prestigiu cum este Carl Sagan, directorul Laboratorului de studii planetare al Universității Cornell, crede

că în Calea Lactee s–ar afla 100 000 de planete potrivite dezvoltării vieţii).

Primele încercări de captare a radiocomunicaţiilor din Cosmos se plasează în 1960, o dată cu aplicarea Proiectului Ozma, elaborat la National Radio Astronomy Observatory (N. R. A. O.) din Green Bank (S. U. A., statul Virginia de Vest). În cadrul Proiectului Ozma, apoi al Proiectului Ozma II desfăşurat între 1972 şi 1975, oamenii de ştiinţă au ţinut sub observaţie mai mult de 650 stele apropiate, sperând ca, pe lângă semnalele radio obişnuite, să capteze şi unele emise după un anumit cod (A. Blakeslee: „Ceva în genul «Nu sunteţi singuri; înscrieţi–vă în clubul galactic»"). Aceste semnale codificate ar putea fi o formulă matematică, greutatea atomică a unui element ca uraniul sau orice altceva care să poată fi identificat ca fiind un semnal artificial întocmit anume în acest scop. Dar nu s–au putut capta nici un fel de semnale de acest fel.

În ciuda acestor prime eşecuri, cercetătorii n–au dezarmat, cu atât mai mult cu cât căutarea unor „inteligenţe" extraterestre oferea prilejul unei rodnice colaborări pe tărâm internaţional. În Uniunea Sovietică a fost constituită o comisie însărcinată cu cercetările în această direcţie, iar activitatea radiotelescopului cu 600 antene situat în Caucaz era în parte afectată captării surselor radio din Cosmos. Tot aşa, în Canada, oamenii de ştiinţă de la Algonquin Radio Observatory din Ontario îşi concentrează cercetările asupra câtorva corpuri cereşti apropiate.

Stadiul incipient al primului Proiect Ozma este astăzi depăşit: antena radiotelescopului de la Observatorul Arecibo din Puerto Rico, cu diametrul de 1000 picioare (305 m) are o arie de cuprindere de o sută de ori mai mare şi o putere de înregistrare de şase ori mai mare decât cea a N. R. A. O. folosită cu ani în urmă la Green Bank: într–o zecime de secundă ea poate înregistra ceea ce în anii 1960 necesita două ore, de asemenea este capabilă să detecteze semnale care ar veni de la civilizaţii aflate la o depărtare de 30 000 ani–lumină.

În două decenii de activitate au fost studiate astfel peste o mie de stele, cele mai multe relativ apropiate, folosindu–se mai multe frecvenţe. În legătură cu dificultăţile de a contacta civilizaţii în Cosmos, profesorul Frank Drake arăta: „Căutăm câteva ace într–un car cu fân de proporţii uluitoare"; chiar puternicul radiotelescop de la Arecibo „va trebui îndreptat în 20 milioane de direcţii pentru a putea examina întreaga boltă cerească". De

asemenea, specialiştii sunt de părere că, de vreme ce astronomii trebuie să ghicească frecvenţele spectrului radio pe care alte lumi le vor alege pentru transmiterea semnalelor, contactul devine o chestiune de şansă. Asemenea semnale pot ajunge la noi şi din întâmplare, iar dacă civilizaţiile respective le emit în direcţia noastră numai câteva ore pe an, recepţia lor devine şi mai mult o chestiune de şansă.

Vedem deci că, aşa cum se întâmplă şi cu cercetările în cadrul

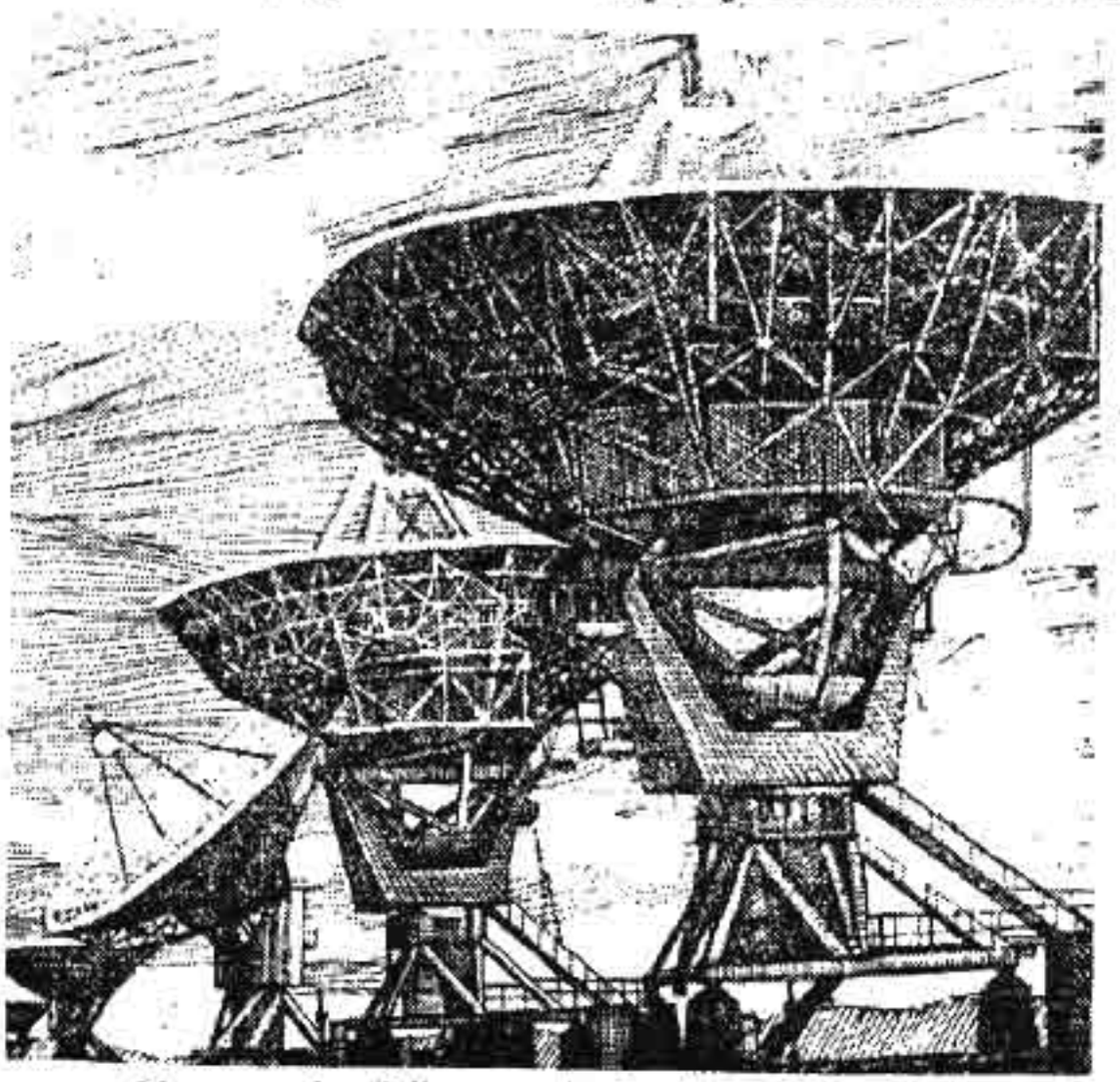

Observatorul radioastronomic din deşertul New Mexico

altor discipline şi în cea (foarte recentă) a radioastronomiei rezultatele depind într-o anumită măsură de şansă - cum s-ar spune: totul este să te afli la timpul potrivit, orientat către direcţia potrivită şi pe lungimea de undă potrivită...

Problema se pune însă şi în sens invers: dacă pornim de la presupunerea că unii dintre vecinii noştri galactici transmit semnale, suntem îndreptăţiţi să presupunem şi că încearcă să capteze semnalele venite din Cosmos - în speţă de pe planeta pe care noi o numim Terra. Poate că le-au şi captat, fiindcă de câteva decenii mii şi mii de posturi de televiziune (ca să nu mai

menţionăm radarele) de pe întreaga suprafaţă a Terrei emit semnale care nu sunt recepţionate numai în aparatele destinate acestui scop, ci radiază în spaţiu cu viteza luminii. Profesorul F. Drake apreciază că numai în primele trei decenii de la înfiinţarea staţiilor de emisie TV, semnalele lor au fost recepţionate pe circa 400 stele cu planetele şi civilizaţiile lor – dacă asemenea civilizaţii există pe respectivele planete. Mai mult, Observatorul de la Arecibo, care execută şi programe pentru National Astronomy and Ionosphere Center (N. A. I. C.), transmite semnale destinate sateliţilor speciali americani – semnale care apoi rătăcesc prin spaţiul cosmic (A. Blakeslee: „... şi poate că-l scot din minţi pe vreun astronom aflat undeva departe şi care le aude o singură dată şi cu o durată prea scurtă ca să fie sigur că vin de pe Terra").

Primul mesaj deliberat şi organizat corespunzător a fost transmis la 16 noiembrie 1974 de către Frank Drake şi colaboratorii săi de la Arecibo, înspre aglomeraţia stelară globulară Messier 13 din constelaţia Hercules, situată la circa 25 000 ani-lumină. Având o durată de trei minute, mesajul conţinea 1679 caractere binare, dispuse în 73 linii de 23 caractere fiecare, cu informaţii despre viaţa pe Pământ: sistemele noastre numerice; numerele atomice ale elementelor hidrogen, carbon, azot, oxigen şi fosfor; structura chimică a materialului genetic ADN; o descriere sumară a făpturii umane (aflate pe Terra în circa patru miliarde de exemplare în momentul transmiterii mesajului); indicaţia că ne aflăm pe a treia planetă pornind de la Soare. Mesajul se sfârşea cu o imagine a telescopului care-l transmitea.

Transmiterea mesajelor destinate altor civilizaţii cosmice ridică numeroase probleme. În primul rând, pe ce lungime de undă să se efectueze transmisia? Radioastronomii au ales unda 21 cm (1420 MHz) deoarece este unda emisă de hidrogen, cel mai simplu şi mai răspândit element din Univers – de unde presupunerea că ar avea mai mari şanse să medieze contactul între civilizaţii. Ce-i drept, în ceea ce priveşte recepţia, cei de la Green Bank şi de la Arecibo n-au avut succes cu această undă: câteva stele „ascultate" în cadrul proiectului Ozma (au fost studiate mai cu seamă Epsilon Eridani şi Tau Ceti, situate la 11, respectiv 12 ani-lumină de Terra) nu s-au manifestat – au tăcut chitic cum se spune. De unde nu trebuie neapărat să deducem că Epsilon Eridani (şi altele) sunt „mute", ci numai că ascultătorii de pe

Terra probabil că nu s–au aflat la timpul potrivit pe frecvenţa cea bună.

O altă dificultate majoră o constituie necesitatea de a dezvolta o putere uriaşă pentru ca transmisia să fie eficace. La mesajul din noiembrie 1974 puterea efectivă concentrată în raza de transmisie însuma cam de zece ori producţia de energie electrică de pe Pământ! (F. Drake: „Vreme de trei minute am fost steaua cea mai luminoasă din galaxia noastră"). Aşadar o cantitate de energie foarte costisitoare pe Terra aflată actualmente într–o crâncenă criză energetică.

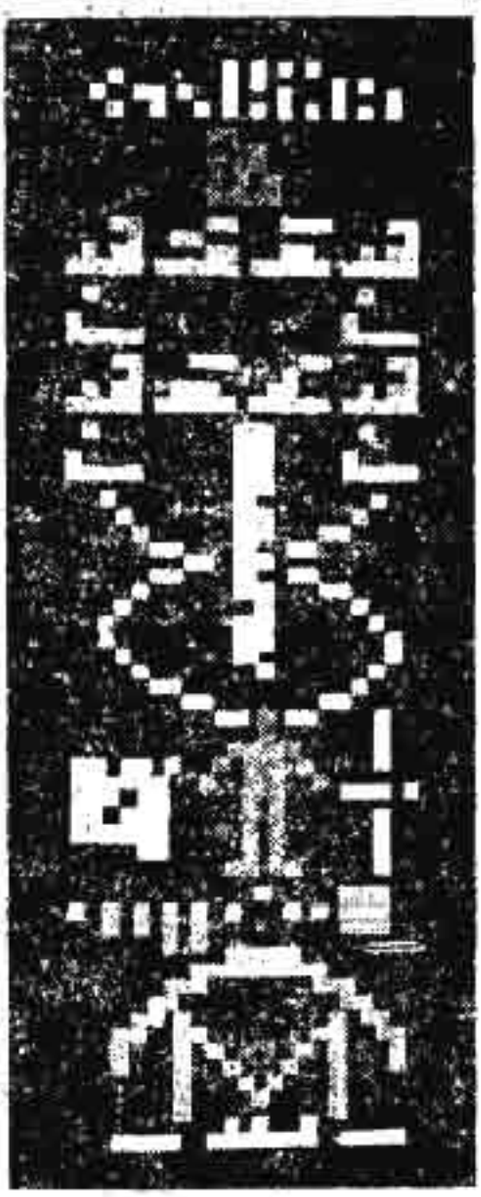

Imaginea codificată a primului mesaj

Cum arătam mai sus, oamenii de ştiinţă au renunţat să încerce contactarea directă a unor civilizaţii cosmice cu ajutorul vehiculelor spaţiale având oameni la bord, deoarece aceste vehicule sunt deocamdată mult prea lente (precum şi din alte pricini), ceea ce nu înseamnă că ele nu pot fi utilizate în mod indirect – adică pentru asemenea contacte în perspectivă, într–un viitor imprevizibil. De pildă, sondele spaţiale Pioneer 10 şi Pioneer 11 poartă cu ele plăci gravate care arată poziţia Terrei şi a Soarelui în raport cu 14 pulsare (stele care au suferit un colaps gravitaţional şi care emit semnale radio periodice), o diagramă a sistemului solar şi schiţe ale unui bărbat şi unei femei întocmite la o scară proporţională cu mărimea vehiculului spaţial. Cele două sonde Pioneer au cercetat planeta Jupiter, transmiţând informaţii pe Pământ, apoi fiecare dintre ele îşi va urma drumul ei, ieşind din sistemul nostru solar şi poate vor fi găsite cândva undeva în spaţiu, de către făpturi inteligente care vor descifra mesajele.

Vreme de doisprezece ani (între 1977 şi 1989) alte două vehicule spaţiale, Voyager 1 şi Voyager 2, au executat misiuni pe lângă Jupiter, apoi Saturn şi Uranus, continuându-şi pe urmă drumul în Cosmos. Fiecare dintre ele poartă un disc de gramofon cu mesaje de salut redactate în câteva zeci de limbi, peste o sută de fotografii codificate cu diferite obiecte şi scene de viaţă de pe Pământ, precum şi 90 minute de muzică. Imprimările de pe discuri au fost selecţionate cu acurateţe şi migală de astronomul Carl Sagan, artista plastică Linda Salzman Sagan, muzicologul şi scriitorul Timothy Ferris şi publicista Ann Druyan. Discul este din cupru placat cu aur şi – împreună cu o doză de picup din porţelan şi un ac de diamant – depus într-o cutie de aluminium menită „să-i asigure o supravieţuire [...] de 1000 milioane de ani" (Ann Druyan: *Distant Music,* în *New York Times Magazine* din 4 septembrie 1977).

„Probabilitatea că mesajul nostru va fi vreodată recepţionat de făpturi aflate într-o altă lume", continuă publicista americană, „nu poate fi prevăzută. Se vor scurge patruzeci de mii de ani înainte ca vehiculul spaţial să treacă pe lângă cea mai apropiată stea, şi vreme de sute de milioane de ani va colinda prin galaxia noastră, trecând din când în când pe lângă câte o stea aflată la o distanţă mai redusă, de pildă la circa un an-lumină". În asemenea condiţii, este limpede că întocmirea mesajului n-a fost câtuşi de puţin o treabă uşoară. (Ann Druyan: „Eram confruntaţi cu vechea problemă a insulei pustii. Poţi lua cu tine numai un anumit număr de obiecte în acest loc izolat. Gândeşte-te bine. Care sunt obiectele la care nu-ţi poţi permite să renunţi?")

Cele 116 imagini cuprind: diagrame codificate cu „adresa" noastră din Calea Lactee; schema ADN-ului, reproduceri de cromozomi şi de părţi ale anatomiei noastre; Soarele; compoziţia chimică a Pământului şi a atmosferei noastre; imagini ale oceanelor, fluviilor, deşerturilor, munţilor, continentelor, florilor, copacilor, insectelor, păsărilor, animalelor, precum şi a tot felul de obiecte şi formaţii (de plidă: un fulg de zăpadă); ca făpturi sociale, noi, oamenii, suntem reprezentaţi mâncând, bând, muncind, petrecându-ne în felurite moduri timpul liber; apoi diferite realizări tehnice (arhitecturale şi inginereşti) ca mausoleul Taj Mahal, Marele Zid Chinezesc şi podul Golden Gate din San Francisco; o ilustraţie din *Sistemele lumii* de Isaac Newton reprezentând punerea pe orbită a unei ghiulele de tun; în sfârşit, imagini redând

un apus de soare, un cvartet de coarde, o vioară şi o pagină din partitura cvartetului de coarde nr. 13 opus 130 de Beethoven – iar alături o frază din respectivul cvartet menită să demonstreze corespondenţa dintre notaţia muzicală şi sunete.

Această primă parte se încheie cu mesajele de salut adresate de Kurt Waldheim (pe atunci secretar general al O. N. U.), Jimmy Carter (pe atunci preşedinte al S. U. A.), de asemenea de şpicheri în 60 limbi şi de... o pereche de delfini. (Limba delfinilor ar fi deci a 61-a limbă – bineînţeles dacă există; este un fapt că delfinii au un creier mai mare ca al omului şi tot atât de complex – şi atunci, de ce n-ar vorbi? specialiştii de la delfinariul din Florida pretind că aceste mamifere marine se înţeleg între ele prin anumite sunete care exprimă diferite stări: bucuria, enervarea, mânia, teama la apropierea unei primejdii, mulţumirea la găsirea hranei etc. Pe discul aurit sunt înregistrate sunetele transmise de delfini când vor să-şi exprime bucuria – ceea ce aduce a mesaj de salut...)

În continuare, discul aurit conţine un montaj de douăsprezece minute cu imprimări reproducând: un vârtej ameţitor de sunete reflectând mişcarea planetelor Soarelui pe orbitele lor; sunetele genezei Pământului, cu ridicarea munţilor, ploile torenţiale care au dus la formarea oceanelor şi până la apariţia primilor germeni ai vieţii; sunetele umane sunt redate pe fundalul vâjâitului vânturilor din perioadele glaciaţilor, dar şi al zgomotelor caracteristice marilor şantiere şi al altor locuri de muncă – una dintre ultimele secvenţe ale acestei părţi fiind primele ţipete scoase de un copil nou-născut.

S-a reproşat acestei părţi a mesajului că nu reproduce gradat istoria planetei noastre – că ultimele câteva milenii sunt redate supradimensionat în dauna miilor de milioane de ani care le-au precedat. La rândul lor, cei care au întocmit programul imprimării au arătat (pe bună dreptate) că dacă sunetele discului ar fi reflectat gradat – „la scară" – istoria de 4500 milioane ani ai Terrei, întreaga imprimare, în afară de ultimele secunde, n-ar fi conţinut decât bolboroseala apelor oceanului şi vâjâitul vânturilor peste câmpiile pustii.

O oră şi jumătate de muzică încheie imprimarea: trei compoziţii de Bach şi două de Beethoven, o compoziţie cu o orchestră de jazz şi una la ghitară, un cântec nupţial din Noua Guinee şi unul indian din Peru, o melodie chineză veche de patru milenii şi altele – în total o selecţie de 27 piese. „N-am selecţionat nici o

compoziţie de Wagner, Debussy sau Brahms" notează Ann Druyan. „Ştim că acest lucru va da naştere la controverse. Dar simţeam că pentru făpturile extraterestre «translaţia» ar putea fi mai uşoară dacă le oferem mai mult de o singură lucrare a unui compozitor, astfel încât stilul său personal să poată fi dedus din fiecare compoziţie, constituind o bază pentru interpretarea muzicii în general".

Discul aurit care a pornit la 20 august 1977 să colinde prin Cosmos, prezintă un mare avantaj: e legat de cheltuieli minime; el reprezentând un program–anexă al programului principal care urmează să fie îndeplinit de sondele Voyager – cercetarea lui Jupiter şi Saturn. Programul va dura mult – aproximativ doisprezece ani – deoarece cei doi Voyager călătoresc cu o viteză relativ redusă, după care vehiculele vor părăsi sistemul nostru solar ducând în spaţiile galactice discul placat cu aur. Cândva, peste zeci de mii sau sute de mii de ani–lumină, făpturi inteligente dintr–o altă lume vor capta, poate, mesajul nostru, al celor de pa Terra – vor lua astfel cunoştinţă de existenţa noastră (mai bine zis că am existat cândva) şi vor asculta muzica de Bach şi Beethoven...

Toate aceste activităţi meritorii stau mărturie pentru interesul pe care oamenii de ştiinţă îl arată pentru eventualele contacte între civilizaţia noastră şi alte civilizaţii care s–ar afla în cuprinsul galaxiei ai cărei „locuitori" suntem. Din păcate, în deceniile care s–au scurs de la primele acţiuni în acest sens, tentativele n–au avut succes – ceea ce nu trebuie să ne ducă la concluzii grăbite: la scara timpului galactic, două sau trei decenii sunt, cum se spune, o picătură într–un ocean. De altfel, oamenii de ştiinţă nu dezarmează: în deceniul al nouălea al veacului nostru s–a trecut la realizarea unui nou program – Prioectul Cyclops – de către N. A. S. A. şi Universitatea Stanford din California, un program amplu, care va costa zece miliarde dolari (A. Koestler: „... o comparaţie cu Ozma, ar fi ca şi când am compara programele TV via satelit cu cele ale radiourilor cu galenă din anii 1920").

Trecând însă în revistă descoperirile recente făcute cu instrumente din ce în ce mai perfecţionate, de asemenea cercetările efectuate – deocamdată în planul abstract al teoriei – şi opiniile exprimate de specialişti (astronomi, astrofizicieni, astrobiologi etc.) se cuvine să ne întoarcem la tema de la care am pornit şi să încercăm a răspunde la întrebarea: în ce măsură această intensă

activitate confirmă (sau infirmă) teoria paleoastronautică? O primă constatare: pluralitatea lumilor locuite, inclusiv din sistemele planetare aflate în galaxia noastră, este astăzi aproape unanim acceptată. În privinţa accesibilităţii cu mijloacele astronauticii, părerile sunt împărţite în funcţie de datele de la care pornim în efectuarea calculelor, date care ar putea fi verificate (sau aduse mai aproape de realitate) prin mijlocirea radioastronomiei – cu alte cuvinte, când vom capta din spaţiu un mesaj venit de pe o planetă cu viaţă „inteligentă" sau (preferabil, deşi cu perspective mai depărtate) când vom primi răspunsul la unul dintre numeroasele mesaje pe care le transmitem în Cosmos. Până atunci, luând în considerare cele mai optimiste dintre calcule („ecuaţia" lui Drake cu enunţul ei şi propoziţiile de la care porneşte) vom stărui în părerea exprimată iniţial şi vom răspunde la respectiva întrebare că vizita pe Terra – într-un trecut mai mult sau mai puţin depărtat, dar în antropogen – a unor făpturi inteligente venite dintr-o altă lume este improbabilă, deşi de domeniul posibilului.

„Cosmonautul" sculptat în piatră de Palenque

Ca o consecinţă logică, se naşte în mod firesc întrebarea: Oare ceea ce este (sau pare) inexplicabil în îndelungata istorie a lui homo sapiens şi care ar găsi o rezolvare prin ipoteza paleoastronautică, nu poate fi explicat şi altfel? Cei mai înverşunaţi adepţi ai ipotezei paleoastronautice au tendinţa să-i confere un caracter axiomatic, s-o transforme dintr-o ipoteză într-un adevăr fundamental, evident prin el însuşi; unele lucrări consacrate acestei teme pornesc de la vizita pe Terra a unor „inteligenţe" cosmice ca de la un fapt

istoric, indiscutabil de vreme ce dovezile în sprijinul lui se întâlnesc la tot pasul şi în tot decursul istoriei, din vremurile cele mai vechi (construcţiile ciclopice ale unor civilizaţii necunoscute) şi până în zilele noastre (obiecte zburătoare neidentificate); alte lucrări, după ce aduc noi argumente şi exemple „concrete", sfârşesc prin a demonstra deductiv adevărul proclamat prin enunţul ipotezei – aşadar un fel de „raţionament în cerc": după ce presupun ca realitate ceea ce pretinde teoria, ajung la concluzia că realitatea ar fi confirmat teoria.

Printre temele favorite ale adepţilor ipotezei paleoastronautice se numără unele relatări inexplicabile din *Biblie* – printre care „minuni" care în lumina acestei ipoteze nu mai sunt minuni, ci fapte perfect explicabile prin tehnologia unei civilizaţii (extraterestre) avansate. În partea consacrată Vechiului Testament am încercat să găsim unele explicaţii („terestre") ale acestor evenimente (potopul poate fi relatarea unei inundaţii locale, Sodoma şi Goroma au pierit ca urmare a unor mişcări tectonice etc.). Piesa (biblică...) de rezistenţă din repertoriul temelor ipotezei paleoastronautice pare să fie „vedenia" lui Iezechiel (în parte şi a lui Daniel, precum şi unele relatări din Apocalips), care ar reda fenomenul apariţiei unei astronave, descrierea instalaţiilor ei şi a unor manevre tipice pentru vehicule spaţiale.

Să vedem, prin urmare, ce se spune în primul capitol din cartea proroculuí Iezechiel: „4. Eu priveam şi iată venea dinspre miazănoapte un vânt vijelios, un nor mare şi un val de foc, care răspândea în toate părţile raze strălucitoare; iar în mijlocul focului strălucea ca un metal în văpaie. 5. Şi în mijloc am văzut ceva ca patru fiare, a căror înfăţişare semăna cu chipul omenesc. 13. Înfăţişarea acestor fiare se asemăna cu înfăţişarea cărbunilor aprinşi, cu înfăţişarea unor făclii aprinse; printre fiare curgea foc, iar din foc ţâşneau raze şi fulgere. 15. Când mă uitam cu la fiare, iată am văzut jos, lângă aceste fiare, câte o roată la fiecare din cele patru feţe ale lor. 16. Aceste roţi, după înfăţişarea lor, parcă erau de crisolit, iar după făptură toate aveau aceeaşi înfăţişare. Şi după alcătuirea şi după făptura lor, ele parcă erau vârâte una în alta". (Crisolitul este o piatră semipreţioasă de culoare galben–verzuie, asemănătoare cu olivitul – n.n.) „17. Ele (roţile – n.n.) înaintau în toate cele patru părţi şi în timpul mersului nu se întorceau. 18. Obezile lor formau un cerc larg şi de o înălţime înfricoşătoare şi aceste obezi la toate patru erau pline

de ochi de jur împrejur. 19. Când mergeau fiarele, mergeau şi roţile de lângă ele, şi când se ridicau fiarele de la pământ, se ridicau şi roţile. 22. Deasupra capetelor fiarelor se vedea un fel de boltă, întinsă sus, deasupra capetelor lor, care semăna cu cristalul cel mai curat" etc.

Unul dintre cei mai zeloşi adepţi ai ipotezei paleoastronautice, Erich von Däniken, nu-şi ascunde admiraţia pentru spiritul de observaţie al lui Iezechiel, care „... descrie foarte precis aterizarea acestui vehicul (!) ceresc. El vede, privind cu deosebită atenţie, cum vehiculul, care strălucea şi sclipea venea dinspre nord, stârnind din nisipul pustiului un nor uriaş" (cf. *Amintiri despre viitor.* Edit. politică, Bucureşti, 1970.) Bineînţeles că von Däniken nu este de acord cu interpretarea teologică pe care Iezechiel o dă vedeniei: „Să ni-l închipuim pe Dumnezeu atotputernicul", notează autorul elveţian, „... are el nevoie [...] să vină gonind nebuneşte dintr-o anumită direcţie? Nu poate fi, fără mare zarvă şi fără zgomote şi vuiete acolo unde doreşte?" Concluzia: este vorba, probabil, de „... un tăvălug cu spirale ca acelea pe care le folosesc americanii în prezent pe terenurile nisipoase sau mlăştinoase [...] un vehicul « pentru orice mediu», ceva în genul unui elicopter amfibiu [...]".

Von Däniken este şi el depăşit cu tăvălugul lui cu spirale şi cu vehiculul tot-teren. J. F. Blumrich (inginer la N.A.S.A.) identifică „aparatul" din vedenia profetului cu un modul de formă conică, propulsat de un sistem compus dintr-un reactor şi patru unităţi de tip elicopter. Alţi adepţi ai paleoastronauticii vorbesc de manevre tipice pentru astronave, de instalaţii cibernetice şi capsule cu comandă - iar unul dintre ei, L. Cobelli, a recunoscut „nava cosmică a lui Iezechiel" în elemente decorative dintr-un vechi palat din Urbino!

Un contraargument perfect valabil aduce Gh. N. Popescu (în studiul din *Ştiinţă şi tehnică* pe care l-am mai menţionat) când se referă la „eroarea de interpretare prin analogie dintre tehnica noastră astronautică şi cea a ipoteticilor paleoastronauţi «extratereştri»" deoarece „nu putem pune semnul egalităţii între tehnicile astronautice aparţinând unor civilizaţii cosmice diferite". Autorul studiului acceptă explicaţia „raţională, ştiinţifică şi materială" pe care o dau vedeniilor lui Iezechiel meteorologii Donald H. Menzel şi Ernest H. Taves şi anume că este vorba de fenomenul meteorologic de halo asociat cu sori falşi. Astfel,

roţile „vârâte una în alta" reprezintă halouri concentrice, iar cele „patru fiare" sunt sorii falşi după cum se poate deduce din însuşi faptul că printre ele „curgea foc, iar din foc ţâşneau raze şi fulgere" – de altfel, acele obezi „pline de ochi de jur împrejur" sugerează, fie sclipirile care se ivesc la producerea acestui fenomen, fie apariţia fenomenului (destul de rar, dar cunoscut) al unor sori falşi secundari. Cum probabil că vedenia i-a apărut lui Iezechiel la scurt timp după răsăritul soarelui, se explică şi

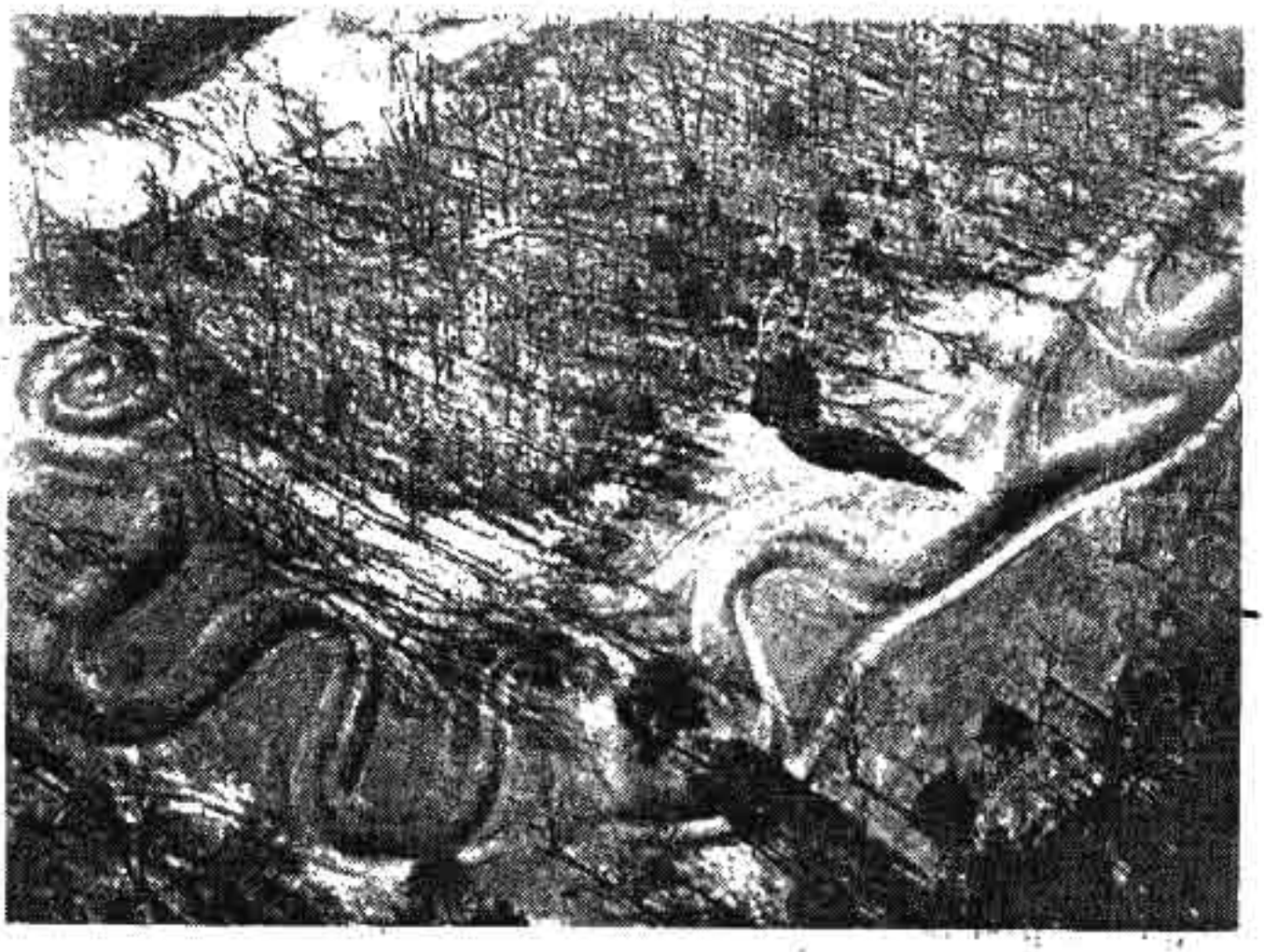

aspectele deformate, ca efectul strălucirii aurorei pe fondul orizontului, precum şi culoarea (de crisolit) a roţilor.

Fireşte că nu putem afirma cu certitudine că vedenia lui Iezechiel reprezintă fenomenul meteorologic descris mai sus – este şi acesta doar o ipoteză; s-au mai emis şi altele, printre care cea mai firească – mai „la mintea omului" cum se spune – este că Iezechiel ar fi avut pur şi simplu o... vedenie, adică un fel de vis (mai bine zis un coşmar dacă luăm în considerare

„fiarele" şi alte elemente „înfricoşătoare"), ceea ce, fiind vorba de un proroc, nu apare ca un lucru ieşit din comun...

Printre argumentele în favoarea ipotezei paleoastronautice figurează la loc de cinste construcţiile ciclopice ale unor vechi culturi, cercurile şi aliniamentele megalitice de la Stonehenge (Anglia), Carnac (Franţa) şi din alte părţi şi chiar construcţii mai puţin „enigmatice", cum ar fi piramidele egiptene sau maiaşe. Cum au fost posibile aceste construcţii cu mijloacele disponibile în urmă cu milenii, într-o vreme când nu se cunoşteau nici roata nici animalele de povară? Cum au fost transportate pe distanţe de zeci de km şi ridicate la înălţimi de zeci de metri, blocuri de piatră cântărind zeci de tone? Cum a fost posibilă tăierea şi prelucrarea (fasonarea) acestor blocuri într-o vreme când nu se cunoşteau uneltele de metal? De aici concluzia că vechii constructori au fost ajutaţi de posesori ai unor tehnologii avansate să folosească diverse dispozitive (scripeţi, troliul, macaraua, roata ş.a.) răpindu-se astfel lui homo sapiens unele dintre apreciatele sale însuşiri, cum ar fi inventivitatea şi abilitatea în folosirea experienţei acumulate.

Întocmai ca şi în privinţa „minunilor" biblice, există diferite ipoteze care încearcă să explice şi vechile procedee de transport şi ridicare din perioada dinaintea epocii metalelor, fără a se recurge la intervenţia unor forţe extraterestre posesoare ale unor tehnologii avansate. Ronald Schiller (într-un studiu consacrat piramidei lui Kheops şi de care ne-am ocupat în primul volum al lucrării noastre, crede că: „Lucrătorii crăpau stânca izbind-o cu baroase de dolerită extradură, apoi vârau în crăpături pene de lemn pe care le îmbibau cu apă. Umflându-se, lemnul despărţea până la urmă blocurile pe care pietrarii le fasonau apoi cu ajutorul unor abrazivi de cuarţ").

Un mijloc de transport putea fi un soi de sănii împinse tot cu ajutorul levierelor, tălpigile săniilor fiind unse cu grăsimi pentru a se diminua rezistenţa la frecare. În sfârşit, nu trebuie exclusă nici o îmbinare a două metode: introducerea unor pietre cilindrice sub tălpigile săniilor, iar pe măsură ce primitivul vehicul înainta, erau scoase pietrele cilinrice rămase de sub tălpigile din spate şi aşezate sub cele din faţă.

Măsura în care acest procedeu de transport era eficace se poate constata dintr-un film de televiziune turnat de cineastul Robert Clarke, în colaborare cu arheologii Jean-Pierre Mohan

şi Jean Pierre Adam (acesta din urmă este şi arhitect); încercând să demonstreze cum a fost desprins şi transportat menhirul de la Bougon, în Valea Loirei – un bloc de piatră paralelipipedic cântărind 32 tone – autorii filmului au experimentat cu succes metoda introducerii de pene de lemn în fisurile naturale ale unor blocuri de piatră aflate în cariera de la Escaudain; penele, udate, s–au umflat desprinzând blocul, care apoi a fost finisat cu unelte primitive de silex, coarne de cerb şi lemn de esenţă tare. Cu ajutorul a 200 voluntari, localnici din Bougon, un bloc de piatră asemănător menhirului din apropiere a fost ridicat cu pârghii de lemn, după care s–au introdus sub el buşteni cilindrici; legat cu frânghii groase de cânepă, blocul a fost tras de 170 oameni, în timp ce alţi 30 de oameni aşezau în faţă trunchiurile cilindrice care rămâneau în urmă. În felul acesta pseudomenhirul a fost deplasat zece kilometri în răstimp de patru ore, inclusiv pe o porţiune de teren în rampă.

Documentarul TV turnat de R. Clarke şi colaboratorii săi nu are, bineînţeles, decât un caracter experimental: el nu demonstrează că lucrurile s–au petrecut astfel, ci numai că s–ar fi putut petrece astfel. În acelaşi timp, însă, dovedeşte că, întocmai ca în cazul unor relatări bizare (sau numai confuze) din *Biblie,* ipoteza paleoastronautică nu constituie singura explicaţie posibilă.

Problema „obiectelor zburătoare neidentificate" (OZN) a fost totdeauna pusă în legătură mai mult sau mai puţin cu ipoteza paleoastronautică, faţă de care are însă avantajul de necontestat că este de strictă actualitate – cu alte cuvinte, dacă paleoastronautica studiază fenomene petrecute în urmă cu milenii şi care în consecinţă ţin de istorie (sau poate de protoistorie), ozenologia se ocupă de fenomene din zilele noastre (petrecute „sub ochii noştri" ar fi cam mult spus...). Termenul „ozenologie" (de fapt „ufologie", de la U. F. O. – *Unidentified Flying Object*), este frecvent folosit în avalanşa de lucrări dedicate acestei teme, unele cu caracter ştiinţific, multe cu caracter pseudoştiinţific şi cele mai multe izvorâte dintr–o imaginaţie bolnăvicioasă sau întocmite în scopuri strict mercantile. Un autor francez de prestigiu (Charles–Noël Martin, în *„Les „soucoupes" doivent être une affaire de savants,* în *Science et vie,* Paris, aprilie 1974) foloseşte şi termenul „soucoupomanie" (de la *soucoupe* = „farfurie"), constatând că „... exploatarea credulităţii publice a fost totdeauna

la originea celor mai mari profituri, iar tema se preta admirabil. Câte best-sellers publicate începând cu 1950 în S. U. A. şi cu 1954 în Franţa: este destul ca pe copertă să apară cuvintele *farfurii zburătoare* pentru ca tirajele să fie direct proporţionale cu lipsa de seriozitate de care face dovadă autorul. Cel mai bine se vând lucrările în care este totul expus de-a valma, de la prima pagină, de la roţile scânteietoare din *Biblie* până la venusienii frumoşi ca nişte zei..."

Se cuvine însă arătat că, în afara acestei literaturi prolixe, confuze, gălăgioase şi lipsite de orice valoare ştiinţifică, au apărut (mai puţin numeroase, ce-i drept) o serie de studii serioase, în care cercetătorii din diverse domenii analizează cu acurateţe şi de pe poziţiile ştiinţei din zilele noastre fenomenul OZN – căci este în afară de orice îndoială că există realmente un fenomen OZN. Printre acestea pot fi menţionate două lucrări de referinţă, în care autorii se situează pe poziţii diametral opuse – C. G. Jung: *Flying Saucers: a Modern Myth of Things Seen in the Sky*

(„Farfurii zburătoare: un mit modern despre obiecte văzute pe cer") şi J. Allen Hynek: *The UFO Experience. A Scientific Inquiry* („Experienţa OZN. O cercetare ştiinţifică" – aceasta din urmă apărută şi în versiune românească, la Editura Dacia, Cluj–Napoca, 1978).

Un istoric al OZN–urilor ar necesita un număr impresionant de pagini şi ar păcătui în mod necesar din pricina numeroaselor date confuze, contradictorii, greu de verificat. Este însă în afară de orice îndoială că o asemenea lucrare va trebui să cuprindă două părţi distincte: prima, până în anul 1969, un an de cotitură, în care a apărut Raportul întocmit din iniţiativa forţelor aeriene americane – şi o a doua parte cuprinzând perioada dintre 1969 şi zilele noastre.

Raportul menţionat rezumă cercetările întreprinse vreme de 22 ani, analizează 12 618 mărturii de repere a unor obiecte zburătoare neidentificate şi cuprinde circa 8 400 pagini. Sunt eliminate de la început inducerile în eroare intenţionate şi relatările provenite de la persoane suferinde de maladii de natură psihică sau nervoasă. Dintre cazurile analizate, 95 la sută par să fie interpretări greşite sau deformate ale unor fenomene normale a căror listă e foarte lungă: stele strălucitoare în plină zi (îndeosebi Venus), intrarea unor meteoriţi în păturile dense ale atmosferei, baloane–sondă izolate sau în grup, sateliţi artificiali (începând cu sfârşitul anului 1957, evident...) şi căderea unor părţi ale unor asemenea sateliţi la reintrarea în atmosferă, rachete şi căderea unor fragmente de rachetă, nori lenticulari şi reflectarea unor faruri (de automobil etc.) sau a unor incendii pe suprafaţa norilor, fenomene de ionizare a aerului (fulgere globulare), fascicule laser, efecte luminoase provocate de Soare şi de Lună în anumite condiţii, miraje, iluzii optice şi halucinaţii izolate cau colective.

Lista nu se opreşte aici; se cunoaşte, de pildă, cazul când un banal zmeu de hârtie lucioasă, înălţat în joacă de nişte copii, a fost luat drept un OZN – precum şi câteva cazuri când „obiectul" zburător a fost identificat ca fiind un stol de păsări migratoare; într–un alt caz, confuzia s–a datorat unui roi de licurici. Acestea constituie însă într–un fel excepţii – cele mai des întâlnite confuzii sunt datorate unor fenomene meteorologice, de pildă aşa–zişilor sori laterali şi secundari formând inele luminoase pe cer şi care iau naştere prin refracţia luminii solare în cristalele de gheaţă suspendate în atmosferă; uneori au un luciu metalic sau de

culoarea chihlimbarului, ca gazele de evacuare ale unui vehicul propulsat prin reacţie (acest fenomen constituie, cum am văzut, şi o posibilă explicaţie a vedeniei lui Iezechiel).

În privinţa fotografiilor (nu prea numeroase) presupuse a reda OZN-uri, câteva s-au dovedit a fi trucate (în câteva cazuri sunt reproduse discuri de material plastic dintre cele folosite la poligoanele de tir în cadrul competiţiilor „tir la porumbei"), iar altele au fost identificate ca provenind de la o murdărie de pe lentilele obiectivului sau din neglijenţe la developare.

Studiul iniţiat de forţele aeriene americane şi încheiat cu Raportul Condon (după numele doctorului Edward Condon, coordonatorul proiectului) părea să fi pus capăt discuţiilor în legătură cu „farfuriile zburătoare" – până în 1972, data apariţiei lucrării lui J. Allen Hynek (acest „Galileu al ufologiei" cum îl numeşte uneori presa din patria sa). Socotit ca o autoritate în materie – de altfel a lucrat câtva timp în cadrul respectivei comisii – profesorul J. A. Hynek arată, pe bună dreptate, că problema OZN-urilor nu poate fi socotită ca rezolvată: chiar dacă 95% din cazurile studiate găsesc explicaţii fireşti, rămân cele 5% care reprezintă, oricum, câteva sute de cazuri.

Realitatea părea să-i dea dreptate: în anul următor (1973) au fost raportate câteva mii de observaţii. O anchetă întreprinsă de un institut specializat (Gallup) a dat rezultate de-a dreptul senzaţionale: în S. U. A., 54% din populaţie crede în existenţa OZN-urilor, iar 11% dintre cei anchetaţi cred că nu este exclus să fi văzut chiar ei un asemenea obiect. În acelaşi timp, în tabăra „ufologilor" au trecut câţiva oameni de ştiinţă care până atunci exprimaseră rezerve, cum este, de pildă, James A. Harder, profesor la Universitatea din California.

În legătură cu analizarea OZN-urilor înregistrate după 1969, aşadar după încheierea cercetărilor care au dus la întocmirea Raportului Condon, publicistul Ronald Schiller a întreprins (pentru cunoscuta revistă *Reader's Digest*) o amplă anchetă în cadrul căreia a consultat, între alţii, doisprezece dintre cei mai competenţi specialişti, printre care pe profesorii J. A. Hynek şi J. A. Harder. Aceştia au fost rugaţi să indice care sunt, după părerea lor, în răstimpul celor zece ani scurşi de la Raportul Condon (1969–1978), relatările cele mai credibile de întâlniri cu OZN-uri, corespunzătoare celor trei tipuri: întâlniri de aproape de primul tip, fără „efecte fizice palpabile"; de al doilea tip, în

care sunt evidenţiate efecte fizice, de cele mai multe ori urme pe sol; şi de al treilea tip, în care este relatată prezenţa unor fiinţe la bordul OZN-urilor („umanoizi", „ufonauţi").

După selectarea materialului, s-au impus trei relatări ca fiind cele mai demne de crezare şi anume:

Întâlnire de aproape de primul tip: În seara zilei de 18 octombrie 1973, echipajul de patru oameni al unui elicopter al armatei americane, care zbura la o înălţime de 750 m în regiunea aeroportului Mansfield (Ohio), zări un obiect, care părea a fi dintr-un metal încins la roşu, apropiindu-se cu mare viteză. Pentru a evita coliziunea, pilotul, căpitanul Lawrence Coyne, execută o manevră rapidă de coborâre. Când altimetrul indica înălţimea de 500 m, obiectul necunoscut continua să se îndrepte cu viteză către elicopter, astfel încât pilotul îi avertizează pe ceilalţi să se pregătească pentru o coliziune.

„În loc de aceasta", avea să consemneze mai târziu Coyne în raportul său, „am văzut că obiectul s-a oprit brusc, plutind la 150 m deasupra noastră. Avea aspectul unei structuri metalice cenuşii, de 15 până la 20 m lungime, cu o coadă luminoasă care învăluia carlinga noastră într-o lumină verde". Câteva secunde mai târziu obiectul se depărtă cu mare viteză, fără să producă vreun zgomot din care să reiasă că era acţionat de vreun motor. Imediat după aceea, pilotul constată cu stupefacţie că altimetrul indica peste 1000 metri. Cum nu-şi amintea să fi acţionat comenzile, Coyne se întreba dacă nu cumva aparatul său fusese împins în sus printr-un efect de aspiraţie sau de forţe magnetice.

Tot atât de inexplicabil apărea şi faptul că staţia radio de la bord, care înainte şi după aceea funcţionase impecabil, amuţise complet în timpul ciudatei întâlniri, astfel că echipajul elicopterului nu putuse lua legătura cu aeroporturile cele mai apropiate, situate la Akron şi Mansfield. După aterizarea la Cleveland, aviatorii aflară că la ora aceea nu se aflase nici o altă aeronavă la locul întâmplării.

Întâlnire de aproape de al doilea tip: În seara zilei de 2 noiembrie 1971, tânărul Ronald Johnson (16 ani), fiu de fermier din Delphos (Kansas) auzi un zumzet puternic, de parcă un imens roi de albine ar fi dat târcoale casei. Ieşind să afle cauza zgomotului, zări într-o pădurice de ulmi din apropiere un obiect luminos în formă de ciupercă, plutind cam la o jumătate de metru de sol. Scurtă vreme după aceea, lumina care ieşea din partea de jos a vehiculului aerian deveni mai intensă, zumzetul se înteţi şi el,

apoi ciudatul obiect ţâşni în sus cu mare viteză depărtându-se în noapte.

Vreme de câteva minute, tânărul a stat nemişcat, ca orbit de lumina puternică. După ce şi-a revenit, i-a chemat pe părinţii săi, care mai apucară să vadă, sus de tot, o lumină dispărând în depărtare. Pe locul unde băiatul observase obiectul se afla un cerc luminos, gri deschis, cu un diametru de 2,5 m. Când cei trei pipăiră solul fosforescent, vârfurile degetelor lor deveniră insensibile (la d-na Johnson această insensibilitate a durat săptămâni în şir).

Nevasta fermierului făcu câteva fotografii la locul întâmplării. Inelul, care s-ar fi format din pricina căldurii emanate de sistemul de propulsie al vehiculului, îşi pierdu curând luminozitatea, dar a mai putut fi observat vreme de câteva luni. În interiorul lui solul era decolorat până la o adâncime de 35 cm, părea impenetrabil pentru apa de ploaie şi în afară de ciuperci în cuprinsul lui nu creştea nici un fel de vegetaţie.

Întâlnire de aproape de al treilea tip: La 5 noiembrie 1975, în jurul orei 18,15, şapte tineri muncitori forestieri, care se întorceau de la lucru într-un autocamion, văzură, în apropiere de Heber (Arizona), un obiect asemănător cu o uriaşă farfurie care plutea în aer. Când unul dintre ei, Travis Walton (22 ani), sări din camion şi alergă în direcţia unde se afla obiectul, o rază de lumină orbitoare ţâşni din ciudatul vehicul trântindu-l pe Walton la pământ. Şoferul camionului, cuprins de o teamă vecină cu panica, apăsă pe accelerator şi maşina se depărtă în viteză. La scurtă vreme după aceea, când tovarăşii lui Walton se înapoiară să-l caute, acesta dispăruse. Nu putu fi găsit câteva zile în şir, deşi regiunea a fost temeinic cercetată.

La 11 noiembrie, Walton telefonă unor rude ale sale, spunându-le că vorbeşte de la o cabină telefonică dintr-un cartier de la marginea oraşului Heber. Mai târziu, rudele lui declarară că era surescitat, că se bâlbâia şi că îndrugase ceva despre echipajul unui OZN care l-ar fi dus la bordul navei unde l-au supus la diferite teste. Mai târziu, Travis Walton declară sub hipnoză că răpitorii lui aveau înfăţişarea unor „embrioane bine dezvoltate", înalţi cam de un metru şi jumătate, cu capul chel ovoid şi ochi mari căprui.

Cei şase martori oculari au fost supuşi unui test cu „detectorul de minciuni". Cinci dintre ei l-au trecut cu bine, la al şaselea

rezultatul n–a fost concludent. Trei luni mai târziu, Walton se supuse şi el aceluiaşi test, trecându–l fără nici o dificultate.

Aceste trei cazuri constituie, aşa cum arătam, mărturiile cele mai credibile, cu alte cuvinte cazurile cel mai greu de explicat prin fenomene naturale, de natură meteorologică sau de altă natură. J. A. Harder, unul dintre cei care s–au ocupat de ele, declară: „Aceste mărturii ar fi socotite chiar şi în America suficiente pentru a justifica o condamnare într–un proces. Este în afară de orice îndoială că sunt autentice".

Odată cu selectarea celor trei cazuri, câte unul din fiecare categorie de „întâlnire de aproape", R. Schiller trecu la partea a doua a anchetei concepută după vechiul principiu de drept *audiatur et altera pars;* această „a doua parte" urma să fie constituită din cei mai aprigi adversari ai originii extraterestre (sau numai inexplicabile prin datele ştiinţei contemporane) a OZN–urilor. R. Schiller s–a adresat unui specialist şi totodată coleg de breaslă, Philip Klass – „neobositul luptător împotriva credinţei în supranatural" cum îl numeşte redactorul–şef al revistei *Aviation Week Space Technology*, publicaţie în jurul căreia s–au strâns câţiva dintre cei mai acerbi „antiozenişti". Firesţe că sarcina lui Ph. Klass şi a prietenilor săi n–a fost deloc uşoară, fiind vorba de cazuri care în aparenţă nu pot fi contestate. Iată ipotezele pe care le–au avansat:

Primul caz: obiectul zărit de echipajul elicopterului din Ohio a fost, după toate probabilităţile, un aşa–zis „glob de foc", un meteorit din roiul Orionidelor, roi care în fiecare an atinge chiar în acea perioadă densitatea cea mai mare. Klass se îndoieşte că obiectul s–ar fi îndreptat spre elicopter. Distanţa la care se află un meteorit este foarte greu de apreciat – în 1969, de exemplu, piloţii unui avion de pasageri ai companiei American Airlines au crezut că se află pe un curs care intersectează traiectoria unui grup de meteoriţi, dar după cum s–a dovedit mai târziu, meteoriţii se aflau pe o traiectorie cu 200 km mai la nord. De asemenea, aspectul de „structură metalică cenuşie" se datoreşte şi ea unei erori: în 1968, numeroşi locuitori din Indiana şi Tenessee, care observaseră părţi incandescente ale unei sonde–rachetă prăbuşindu–se, declarară că au văzut „obiecte zburătoare metalice, în formă de trabuc, cu ferestre luminate".

După părerea lui Ph. Klass, ceea ce văzuse echipajul elicopterului plutind deasupra aparatului lor era numai imaginea

meteoritului imprimată pe retină – fenomen care se produce în mod obişnuit dacă privim câtva timp un obiect foarte luminos, după care în jurul nostru se face întuneric – iar lumina verde se explică prin nuanţa verzuie a cupolei de plexiglas. Întreruperea comunicaţiei radio se datorează înălţimii mici la care zbura elicopterul şi care l-a scos din zona de emisie-recepţie a aeroportului Akron, iar faptul că nici turnul de control de la Mansfield n-a putut fi contactat trebuie pus pe seama emoţiei de care a fost cuprins operatorul radio, care în graba lui înfrigurată a confundat frecvenţele.

Klass a găsit o explicaţie şi pentru misteriosul „efect de aspiraţie" la care fusese supusă aeronava: având în vedere viteza cu care cobora, elicopterul s-ar fi zdrobit de sol în mai puţin de 30 de secunde, iar experimentatul pilot simţise pericolul şi acţionase comenzile instinctiv, ceea ce explică de ce nu-şi mai aminteşte să fi executat manevra.

Bineînţeles că „ufologii" – ca, de altfel, şi căpitanul Coyne – nu cred în această ipoteză; argumentul lor principal este că meteoriţii nu pot fi observaţi decât câteva secunde şi nu se opresc nici o clipă în traiectoria lor.

Al doilea caz: Aterizarea OZN-ului lângă ferma din Kansas este atestată pe de o parte de un băiat de 16 ani (nu s-a recurs la testul „detectorului de minciuni"), pe de altă parte de misteriosul „inel" albicios de pe sol, care ar fi fost provocat de emisia de gaze fierbinţi ale eşapamentelor de la reactoarele navei. Or, dacă gazele erau atât de fierbinţi încât au încins solul decolorându-l până la o adâncime de 35 centimetri, ar fi trebuit să pârjolească şi vegetaţia din jur; şeriful şi ajutoarele lui, care a doua zi au sosit la locul întâmplării, menţionează însă în raportul lor că „nu s-au găsit nici un fel de urme de ardere".

Specialiştii redacţiei conduse de Klass au examinat fotografiile făcute de soţia fermierului şi au ajuns la concluzia că fosforescenţa solului din interiorul „inelului" se poate datora reflectării luminii becului cu care era echipat blitzul, iar luciul de pe câteva trunchiuri de copaci – aşa cum apare într-o altă fotografie – putea fi pricinuit de reflexele soarelui în amurg. După părerea lui Klass, inelul nu era altceva decât un aşa-zis „inel al vrăjitoarelor" – o aglomeraţie de ciuperci care, la anumite specii, cresc formând astfel de cercuri, cu un diametru până la zece metri, pe solul afânat al unor păduri sau păşuni. De altfel, probele de sol analizate

la 24 ore după eveniment nu mai prezentau fosforescenţă sau radioactivitate.

Klass atrage atenţia şi asupra faptului că familia Johnson are o comportare curioasă: în urma unei anchete discrete întreprinsă de o echipă din redacţia condusă de el, s-a stabilit că Ronald şi părinţii săi au pretins şi înainte şi după întâmplarea amintită că au zărit OZN-uri, că drept urmare de fiecare dată li s-au născut miei de la oi care n-au fost date la berbeci şi care imediat după aceea au murit (cadavrele le-au îngropat fără să le arate cuiva), că au văzut în pădure rătăcind o vrăjitoare care se înfăţişa ca o fată cu dinţi de coiot...

Al treilea caz: Testul „detectorului de minciuni" la care au fost supuşi cei cinci muncitori forestieri nu este valabil, după părerea lui Klass, deoarece a fost condus de funcţionari ai justiţiei care voiau să stabilească înainte de orice dacă nu cumva Walton a fost ucis de ceilalţi, ceea ce ar fi explicat dispariţia lui. Abia la urmă de tot au fost întrebaţi dacă văzuseră într-adevăr un OZN. Un specialist în asemenea teste, G. E. Gilson, a declarat: „Pe baza răspunsului la această unică întrebare nu se poate confirma relatarea despre întâmplarea cu OZN-ul".

Un alt specialist, John McCarthy, a mărturisit până la urmă că testul la care a fost supus Walton patru zile după reapariţia lui a dat un rezultat categoric negativ, că Walton „voia să-şi bată joc de lume cu basmul lui despre OZN". De altfel, Klass atrage atenţia asupra faptului că testele n-au fost iniţiate de APRO (*Aerial Phenomena Research Organisation*), care se ocupă cu cercetarea fenomenelor atmosferice, ci de ziarul de senzaţie *National Enquirer* care l-a obligat pe McCarthy să păstreze tăcerea asupra rezultatului testului la care a fost supus Travis Walton şi apoi a anunţat că testul nu este concludent.

Un alt test, la care Walton a fost supus trei luni mai târziu – de data aceasta din iniţiativa APRO – şi pe care l-ar fi trecut cu bine, a stârnit discuţii printre specialişti. Tom Ezell, preşedintele societăţii Phoenix, producătoarea aparatajului de testare, a declarat: „În ce mă priveşte, cred că din curbele graficului nu se poate deduce dacă Walton a spus sau nu adevărul".

Walton a fost supus şi unui test de către psihiatrul doctor Jean Rosenbaum, căruia i-a declarat, sub hipnoză, că este de multă vreme un adept convins al OZN-urilor. Reporterii lui Klass au aflat ulterior că, scurtă vreme înaintea întâmplării, Walton i-a

spus mamei sale că, dacă va fi vreodată răpit de un OZN, să nu-şi facă griji, căci lui „nu i se va întâmpla nimic". (Doctorul J. Rosenbaum: „Pentru el, lucrurile s-au petrecut aşa cum le relatează, dar în realitate ele n-au avut niciodată loc").

Acestea sunt cele trei cazuri pe care literatura ufologică le numeşte „exemple clasice de întâmplări cu făpturi extraterestre"; argumentele pro şi contra nu lipsesc – ambele categorii de argumente la fel de vulnerabile – iar discuţia continuă, uneori încărcată de o prolixitate supărătoare: OZN-urile sunt astronave venite din lumi îndepărtate sau rodul imaginaţiei, poate o nălucire (iluzie, halucinaţie)? În concluzia anchetei sale, Ronald Schiller pare să încline către această a doua ipoteză: „Un singur lucru este sigur: în ciuda milioanelor de aterizări de OZN-uri care ar fi avut loc până acum, încă nu există măcar o singură probă materială a existenţei lor, nici un şurub, nici un cui, nici un obiect utilitar, nici un instrument de măsură şi nici un «ozenaut» care să fi coborât din presupusul vehicul – nici măcar o fotografie convingătoare".

Observaţia lui R. Schiller corespunde realităţii (cu amendamentul că nu poate fi vorba de „milioane de aterizări" – între 1947 şi 1982, se apreciază că au fost relatate circa 50 000 „întâlniri de aproape", dintre care în mai puţin de cinci la sută din cazuri a fost vorba de aterizări); ei i se cuvin adăugate încă trei observaţii, constituind tot atâtea nedumeriri:

1. Dacă noi, pământenii, suntem obiect de studiu pentru fiinţe inteligente venite din alte lumi, de ce nu iau contact direct cu noi, ceea ce ar simplifica radical lucrurile? Fiincă aceşti extratereştri (dacă există...) sunt făpturi paşnice – nu se cunoaşte măcar un singur caz în care să fi adus vătămări grave vreunui pământean, ci doar tulburări uşoare şi trecătoare (insensibilitate, goluri în memorie ş.a.) care probabil că în bună parte trebuie puse şi pe seama emoţiei firesti (uimire, teamă) a observatorilor. Mai mult, a fost raportat un caz în care un avion militar a deschis focul asupra unui asemenea obiect, care n-a ripostat, ci s-a îndepărtat cu mare viteză. De ce, aşadar, nu iau contact direct cu noi, locuitorii Terrei, care (prin mesajele radioastronomice de care vorbeam mai înainte şi prin alte mijloace), ne-am exprimat foarte limpede dorinţa de a angaja un dialog cu alte civilizaţii din galaxia noastră?

2. Marea majoritate a OZN-urilor sunt văzute deasupra

teritoriului S. U. A. şi un număr mai redus deasupra Europei – ele nu sunt (aproape) deloc reperate pe cerul Africii sau Asiei, deşi în acest din urmă continent trăiesc două treimi din populaţia planetei noastre. De ce această preferinţă (sau poate că ar trebui s–o numim discriminare...)? Cum se explică faptul că emisarii civilizaţiei extraterestre care studiază civilizaţia pe planeta noastră nu se arată deloc interesaţi) sau, în orice caz, manifestă un interes mediocru) de regiuni ca, de pildă, Africa ecuatorială sau selva Amazoanelor, unde trăiesc populaţii cu o cultură caracteristică, cu un mod de viaţă, obiceiuri, ritualuri magico–religioase şi ceremonii al căror studiu poate contribui la înţelegerea evoluţiei întregii civilizaţii de pe Terra?

3. Conform relatărilor martorilor, OZN–urile se prezintă într–o multitudine de forme: discuri plate (ovale, tip lentile), discuri cu capsulă („pălărie", „cască"), discuri cu inele (tip Saturn, cu „aripi"), discuri emisferice („paraşute", „ciuperci", „semilune"), sfere (uneori turtite, „ouă", „mingi de rugby"), forme triunghiulare, cilindrice etc: forme atât de multiple şi de variate încât, acceptând ipoteza originii lor galactice, ne aflăm în mod firesc în faţa alternativei: sau civilizaţia extraterestră care ne abordează o face folosind câteva zeci de tipuri de vehicule spaţiale, sau suntem abordaţi concomitent de mai multe civilizaţii extraterestre, fiecare cu propriul ei tip de astronavă – ambele situaţii la fel de neverosimile.

S–au căutat, de–a lungul celor treizeci şi cinci de ani de observaţii ufologice şi alte explicaţii decât cele legate de ipoteza extraterestră, între care, aşa cum arătam, halucinaţiile individuale şi colective puse pe seama unei psihoze de masă; către această ipoteză înclină un om de ştiinţă avizat ca C. Fitz Gibbon care, după cum o arată şi titlul studiului său (*Of. Witches, UFO s, & the American Unconscious,* în *Encounter*, Londra, aprilie 1980) face o paralelă între psihoza OZN–urilor şi cea care cuprinsese în ultimul deceniu al veacului al XVII aşezările din Massachusetts şi îndeosebi orăşelul Salem şi care a dus la câteva procese, la condamnarea şi executarea unor „vrăjtoare". Nici Charles–Noel Martin nu exclude această ipoteză: „... poate că ne aflăm în prezenţa unui fenomen sociologic mondial, un soi de superpsihoză".

S–au emis şi alte ipoteze: o civilizaţie extraterestră care explorează Terra cu un sistem de nave teleghidate sau locuitori ai Terrei din anul 4000 sau 5000 călătorind în timp – şi multe

altele având (nu întâmplător...) calităţile unor captivante povestiri de science-fiction.

În ultima vreme, printre ufologi (şi printre alţi specialişti) câştigă din ce în ce mai mult teren ideea că fenomenul OZN este un fenomen inexplicabil în stadiul actual al cunoştinţelor noastre. Este de la sine înţeles că în sprijinul acestei idei nu pot fi aduse argumente directe, dar adepţii ei au într-o anume măsură dreptate când arată, de plidă, că fizicienii de la sfârşitul secolului al XVII-lea, care au acceptat destul greu legile gravitaţiei universale descoperite de Newton, n-ar fi putut înţelege teoria gravitaţiei elaborată de Einstein – iar la mijlocul veacului următor, într-o şedinţă a Academiei Franceze, câţiva dintre savanţii vremii au decis că meteoriţii sunt „o imposibilitate astronomică"...

În legătură cu acest concept, C. Fitz Gibbon (în introducerea la studiul din care am mai citat) evidenţiază câteva idei în măsură să ne dea de gândit: „Teoria relativităţii generale a lui Einstein a desfiinţat, în teorie, venerabila dogmă că distanţa cea mai scurtă între două puncte este o linie dreaptă şi a făcut-o prin însuşi faptul că a desfiinţat posibilitatea existenţei unei linii drepte. Şi totuşi, continuăm să măsurăm viteza de parcă n-ar exista decât o singură dimensiune de timp; iar viteza absolută C este postulată ca fiind viteza luminii măsurată în linie dreaptă (care nu există) între două puncte (care prin definiţie n-au nici o existenţă materială)". Făcând abstracţie de partea amuzantă a acestor notaţii, vom reţine şi generaliza ideea: în stadiul de astăzi al cunoştinţelor noastre despre formele de existenţă ale materiei în Univers (teoria relativităţii a lui Einstein, teoria cuantelor a lui Heisenberg ş.a.), conceptele nu mai pot fi traduse în limbajul matematic al lui Pitagora sau în cel fizic al lui Newton.

Aşadar, poate că OZN-urile ţin de ştiinţa secolului al XXI-lea şi nu pot fi cuprinse în cadrul conceptelor noastre de astăzi (J. Allen Hynek: „... există indicii puternice că în prezent nu dispunem de cunoştinţele necesare pentru a ajunge la soluţia finală"). Chiar şi doi dintre fondatorii „realismului fantastic", Louis Pauwels şi Jacques Bergier, vajnici adepţi ai paleoastronauticii, par să îmbrăţişeze această idee, după cum rezultă din materialele publicate în controversata revistă pariziană *Planète* pe care o conduc. Idei asemănătoare găsim şi în lucrările unor autori din ţara noastră: Ion Hobana (în *OZN, o sfidare pentru raţiunea umană*. Edit. Enciclopedică Română, Bucureşti 1971 – lucrare scrisă în colaborare cu Julien Weverbergh) arată că „s-ar putea ca ştiinţa

să nu dispună încă de mijloacele necesare de a ajunge la el (la adevăr – n.n.). Dar soluţia cea mai nepotrivită cu spiritul iscoditor al lui homo sapiens ar fi de a închide ochii în faţa acestei sfidări pe care i-o aruncă Necunoscutul". Iar Florin Gheorghiţă (în *OZN, o problemă modernă*, Edit. Junimea, Iaşi, 1973), care nu se îndoieşte nici o clipă de natura extraterestră a OZN-urilor, este de părere că „se conturează tot mai mult faptul că înseşi anumite principii fundamentale ale multor discipline ştiinţifice ar putea fi afectate de strania prezenţă nepământeană" şi că pentru omenire va fi util „să extragă noi principii ştiinţifice din studierea atentă a acestor soli galactici".

Oricum, Hynek pare să aibă dreptate când afirmă că „... rapoartele determinate de fenomene *identificabile* nu pot să definească un Obiect Zburător Neidentificat". Şi s-ar putea să aibă dreptate şi când arată, în încheierea lucrării sale: „Cred că atunci când vom afla mult aşteptata soluţie a problemei OZN, ea se va dovedi a fi nu un mic pas înainte în marşul ştiinţei, ci un salt important şi cu totul neaşteptat"

Ştiinţa veacului nostru a făcut asemenea salturi importante şi neaşteptate, lămurind o seamă de probleme din cele mai diverse domenii, dar în acelaşi timp a dus la apariţia unor concepte noi – „spaţiu finit şi nelimitat", „găuri negre", „antimaterie", „universuri duble" ş.a. – deocamdată inexplicabile după cum o dovedesc discuţiile şi controversele nu rareori aprinse duse în jurul lor. Poate că şi fenomenul deocamdată inexplicabil al „obiectelor zburătoare neidentificate" trebuie inclus în categoria de mai sus şi poate (de ce nu?) ştiinţa viitorului va găsi şi cheia acestei enigme oferindu-ne o soluţie mai simplă decât suntem înclinaţi să presupunem în stadiul actual al cunoştinţelor noastre.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

ALDRED, Cyril: *Jewels of the Pharaohs*, Ballantine Books Inc., New York, 1980;

ALLEGRO, J. M: *The Dead Sea Scrolls*, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1956;

ALLEGRO, J. M.: *The Dead Sea Scrolls and the Origins of Christianity*, Criterion Books, New York, 1958;

ALMĂŞAN, Dorin: *Cutezători ai secolului XX*, Edit. Dacia, Cluj–Napoca, 1977;

ALPATOV, Mihail: *Istoria artei*, Edit. Meridiane, Bucureşti, 1962;

AMUSIN, I. D.: *Manuscrisele de la Marea Moartă*, Îngrijire ştiinţifică acad. Emil Condurachi, Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1961;

ANDREES, Georg: *Alle Abenteuer dieser Welt*, Arena V., Georg Popp, Würzburg, 1968;

ANTON, Ferdinand: *Alt Mexixo und seine Kunst*, Leipzig, 1965;

ATKINSON, A. J. C.: *Stonehenge and Neighbouring Monuments*, HMSO Books, London, 1979;

BABELON, Jean: *La vie des mayas*, Gallimard, Paris, 1934;

BAXTER, John and Thomas ATKINS: *The Fire Came By*, MacDonald & Jame's London, 1976;

BERLITZ, Charles: *The Bermuda Triangle*, Double day and Co. New York, 1974, Vers. franc: *Le Triangle des Bermudes*. Traduit de l'américain par J. Hall et J. Lagrange. Flammarion, Paris, 1975;

BERLITZ, Caharles: *Mysteries from Forgotten Worlds*, Doubleday and Co., New York, 1972;

BERNAL, Ignacio: *A History of Mexican Archaeology*, The Vanishead Civilisation of Midlle America. Thames and Hudson, London, 1980;

BLASCO–IBAÑEZ V. *Le mystère de Colomb*, în „La mereveilleuse aventure de Cristophe Colomb", Traduit de l'espagnol par Renée Lafont. Ernest Flammarion, Paris, 1931;

BLEAHU, Marcian: *Omul şi peştera*, Edit. Sport–Turism, Bucureşti, 1978;

BOLSHE, Wihelm: *Drachen*, Franckh'sche V. Stuttgart, 1929;

BONNEFOUS, Edouard: *Omul sau natura?* Prefaţă de prof. Virgil Ianovici, Edit. Politică, Bucureşti, 1976;

BRIARD, Jaques: *The Bronze Age in Europe,* From the Megaliths to the Celts. Routledge & Keagan Paul, London, 1979;

BURL, Aubrey: *The Stone Circles of the British Isles*, Yale University Press, New Haven and London, 1979;

CASTEX, Louis: *Les secrets de l'île de Pâques*, Hachette, Paris;

CÂMPAN, Florica T.: *Povestea numărului π*. Edit. Albatros, Bucureşti, 1977;

CERAM, C. W.: *Zei, morminte, cărturari,* Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1968;

CHARROUX, Robert: *Trésors du monde enterrés, emmurés, engloutis.* Libr. Arthème Fayard, Paris;

CHARROUX, Robert: *Le livre du mystérieux inconnu.* Robert Laffont, Paris, 1969;

CHARROUX, Robert: *Le livre des mondes oubliés,* Robert Laffont, Paris, 1970;

CHILDE, V. Gordon: *Făurirea civilizaţiei.* Prefaţă şi îngrijire ştiinţifică Em. Condurachi. Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1966;

CHILDE, V. Gordon: *De la preistorie la istorie.* Prefaţă şi îngrijire ştiinţifică Em. Condurachi. Edit. Stiinţifică, Bucureşti, 1967;

CHIŢULESCU, G. şi Tr. CHIŢULESCU: *Şapte monumente celebre ale antichităţii.* Prefaţă de acad. Em. Condurachi. Edit. Tehnică, Bucureşti, 1969;

CHURCHWARD, James: *Mu, le continent perdu.* Traduit de l'americain par France–Marie Watkins. Ed. J'ai lu, Paris;

COUSTEAU Jacques–Yves, Fr. DUMAS: *Lumea tăcerii.* Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1960;

DĂNIKEN, Erich von: *Amintiri despre viitor*, Edit. Politică, Bucureşti, 1970;

DECAUX, Alain: *Histoires secrètes de l'histoire*, Tallandier, Paris, 1973–1974;

DONINI, Ambrogio: *După chipul şi asemănarea omului*, Edit. Politică, Bucureşti, 1968;

DORU, Gheorghe: *Maorii*, Édit. Tineretului, Bucureşti, 1966;

DUPONT, A: *Les écrits esseniens découverts près de la Mer Morte*, Payot, Paris, 1959;

EDWARDS, Frank: *Farfuriile zburătoare – o chestiune serioasă.* Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1969;

EDWARDS, I. E. S.: *Pyramids of Egypt.* Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1965;

ELIADE, Mircea: *Traité d'histoire des religions,* Payot, Paris, 1975;

ENGELS, F.: *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului,* E.S.P.L.A., ed. IV, Bucureşti, 1957;

FINLEY, M. I.: *Lumea lui Odiseu,* Cuvânt înainte: D. M. Pippidi. Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1968;

FLOCON, Albert: *Universul cărţilor.* Cu o postfaţă de Barbu Theodorescu, Edit. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1976;

FOURASTIÈ, Jean: *Les conditions de l'ésprit scientifique.* Ed. Gallimard, Paris, 1966;

FRANKFORT, H.: *The Art and the Arhitecure of the Ancient Orient,* The Penguin History of Art. Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1954;

FRANŢEV, I. P.: *La izvoarele religiei şi ale liberei cugetări,* Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1968;

FREUD, Sigmund: *Moses and Monotheism,* Alfred A. Knopf, Inc., New York, 1939;

FROBENIUS, Leo: *Kulturgeschichite Afrikas. Prolegomena zu einer historischen Gestaltlehre.* Frankfurt/Main, 1933;

GAISSEAU, Pierre–Dominique: *Vivre pour voir,* Laffont, Paris, 1981;

GECK, Elisabeth: *Gutenberg şi arta tiparului.* Prefaţă de Dan Dumitrescu, Edit. Meridiane, Bucureşti, 1979;

GHEORGHE, Gabriel: *Mitul potopului. Inadvertenţe în interpretarea religioasă.* Edit. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1982;

GHEORGHIŢĂ, Florin: *OZN – o problemă modernă,* Edit. Junimea, Iaşi, 1973;

GODET, Claire: *Aventure et découverte de l'archéologie,* F. Nathan, Paris, 1970;

HAASE, E.: *Einführung in die Geologie.* Quelle & Meyer, Leipzig, 1913;

HAINCHELIN, Charles: *Originea religiei,* Edit. Politică, Bucureşti, 1957;

HEERS, Jacques: *Christophe Colomb.* Hachette, Paris, 1981;

HAPGOOD, Charles H.: *Maps of the Ancient Seakings,* Chilton Books, Philadelphia and New York, 1966;

HEILBRONER, Robert: *The Future as History.* Grove Press, New York, 1959;

HENNIG, Richard: *Les grandes énigmes de l'Univers,* Robert Laffont, Paris, 1957;

HERRMANN, Paul: *L'Homme à la découverte du monde*, Plon, Paris, 1961;

HEUVELMANS, Bernard et Boris PONCHNEV: *L'Homme de néanderthal est toujours vivant*, Plon, Paris, 1974;

HEYERDAHL, Thor: *Aku-Aku. Taina Insulei Paştelui*. Prefaţă de Virgil Dănciulescu. Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1961;

HEYERDAHL, Thor: *Expediţia Kon Tiki. Cu pluta pe Oceanul Pacific*. Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1960;

HILT, V., I. POPOVICI: *Cum au cunoscut oamenii Pământul*. Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1967;

HOBANA, Ion – Julien WEVERBERGH: *OZN, o sfidare pentru raţiunea umană*, Edit. Enciclopedică Română, Bucureşti, 1971;

HOFFMAN, Michael A.: *Egypt before the Pharaohs*. The Prehistoric Foundations of Egyptian civilisation, Routledge & Kegan Paul, London, 1980;

HOMER: *Iliada*. Studiu introductiv şi comentarii de D. M. Pippidi. E.S.P.L.A., Bucureşti, 1955;

HOMER: *Odissea*. Studiu introductiv şi comentarii de D. M. Pippidi. E.S.P.L.A., Bucureşti, 1956;

HOVING, Thomas: *Tutankhamun: The Untold Story*. Hoving Associates Inc. Publ. in Britain by Hamish Hamilton Ltd., London, 1978;

HOYLE, Fred: *Galaxii, nuclee şi quasari*. Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1968;

HYNEK, J. Allen: *Experienţa OZN*, O cercetare ştiinţifică. Cuvânt înainte, note şi comentarii de Ion Hobana. Edit. Dacia, Cluj–Napoca, 1978;

JIROV, N. F.: *Atlantida*. Îngrijire ştiinţifică, note şi prefaţă de Radu Vulpe. Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1967;

KERNBACH, Victor: *Enigmele miturilor astrale*, Edit. Albatros, Bucureşti, 1971;

KERNBACH, Victor: *Miturile esenţiale*, Edit. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1978;

KINSALOV. R. şi A. BELOV: *Pe urmele conchistadorilor*. Sub îngrijirea ştiinţifică şi cu cuvânt înainte de acad. V. V. Struve. Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1962;

KOLOSIMO, Peter: *La planète inconnue*, Albin Michel, Paris, 1974;

KOSIDOWSKI, Zenon: *Povestiri biblice*, Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1970;

LAWRENCE, A. W.: *Greek Arhitecture*, The Penguin History of Art. Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1957;

LECCA, Aurel: *Lumi dispărute*. Edit. Tineretului, Bucureşti, 1963;

LECCA, Aurel: *Pacificul*. Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1966;

LECCA, Aurel: *Atlanticul*. Edit Ştiinţifică, Bucureşti, 1968;

LEITHAUSER, Joachim G.: *Ufer hinter dem Horizont*, Safari Verlag, Berlin, 1962;

LEROI-GOURHAN, A.: *Préhistoire de l'art occidental*, Mazenod, Paris, 1965;

LHOTE, Henri: *Frescele din Tassili*, Edit. Meridiane, Bucureşti, 1966;

LHOTE, Henri: *Les Touaregs du Hoggar*, Payot, Paris, 1944;

LINDE, Günther, Edmumund BRETTSCHNEIDER: *Înainte de venirea omului alb*. Îngrijirea ştiinţifică, adnotări şi prefaţă de N. Minei, Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1967;

LIPS, Iulius E.: *Obârşia lucrurilor. O istorie a culturii omeneşti*. Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1958.

LISSNER, Ivar: *Culturi enigmatice*. În româneşte de Victor Adrian. Edit. Meridiane, Bucureşti, 1972;

LISSNER, Ivar: *Die Rätsel der grossen Kulturen*, Walter V., Olten und Freiburg, 3 Aufl., 1974;

LLOYD, Seton: *The Archaeology of Mesopomia*, From the Old Stone Age to the Persian Conquest. Thames and Hudson, London, 1979;

LUCE, J. V.: *L'Atlantide redecouverte*. Traduit de l'anglais par André Ravaute. Libr. Jules Tallandier, Paris.

LURAGHI, Raimondo: *Europenii caută Eldorado*. Prefaţă de C. Mureşan. Edit. Politică, Bucureşti, 1971;

MAGHIDOVICI, I. P.: *Istoria descoperirilor geografice*. Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1959;

MAKARIUS, Laira Levi: *Le sacré et la violation des intérdits*. Payot, Paris, 1975;

MALIŢA, Mircea: *Cronica anului 2000*, Edit. Politică, Bucureşti, 1969;

MATEI, Horia: *Cartea, un călător milenar*, Edit. Tineretului, Bucureşti, 1964;

MATEI, Horia: *Maiaşii*. Edit. Tineretului, Bucureşti, 1967;

MATZ, Friederich: *Kreta, Mikene, Troia*. Introducere, note: Petre Alexandrescu, Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1969;

MAZIÈRE, Francis: *Fantastica Insulă a Paştelui*. Prefaţă de dr. Ion Vlăduţiu. Edit. Sport-Turism, Bucureşti, 1975;

McLUHAN, Marshal: *Galaxia Gutenberg*, Edit. Politică, Bucureşti, 1975;

MEAD, Margaret: *Continuities in Cultural Evolution*. Yale University Press, New Haven, 1964;

MIRONOV, Alexandru: *Enigmatic, Pământul*. Edit. Scrisul Românesc, Craiova, 1977;

MOREAUX, l'Abbé Th.: *La science mystérieuse des Pharaons*. G. Doin & Cie, Paris, 1923;

MORRISON, J.: *Long Ships and Round Ships*, Warfare and trade in the Mediteranean 300 BC – 500 AD. HMSO Books, London, 1980;

MOSCATI, Sabatino: *Lumea fenicienilor*. Prefaţă de Răzvan Theodorescu. Edit. Meridiane, Bucureşti, 1975;

NARR, Karl J.: *Urgeschichte der Kultur*. Alfred Kröner V., Stuttgart; *À la recherche de la Préhistoire*, Payot, Paris, 1964;

NATZMER, Gert von: *Die Kulturen der Vorzeit*, Safari Verlag, Berlin, 1960;

NEGREA, Ştefan: *Prin peşterile lumii*. Din jurnalul unui speolog român. Prefaţă de acad. C. Motaş. Edit. Sport–Turism, Bucureşti, 1979;

NIEL, Fernand: *Stonehenge, temple mystérieux de la préhistoire*. Robert Laffont, Paris, 1974;

NORAN, Sever: *Ţara legendarului Minos*. Edit. Sport–Turism, Bucureşti, 1977;

NOTH, M.: *Die Welt des Alten Testaments*, 4 Aufl., Alfred Töpelmann V., Berlin, 1963;

OSTROGORSKY, G.: *Geschichte des byzantinischen Staates*, C. H. Beck'sche Verlagebuchhandlung, München, 1965;

PARROT, André: *La Tour de Babel*, Delachaux & Niestle S. A., Neuchatel–Paris, 1954;

PFEIFFER, Robert H.: *History of New Testament Times*, Harper and Brothers, New York, 1949;

PICHON, J. C.: *Néron et le mystère des origines chrétiennes*, Robert Laffont, Paris, 1972;

POOLE, Lyn et Gray: *Schliemann à la decouverte de Troie*. Traduit de l'américain par Christian Renauld. Robert Laffont, Paris, 1969;

POPOVICI, Ioan: *Pe urmele marilor exploratori*. Edit. Albatros, Bucureşti, 1974;

POWELL, T. G. E.: *The Celts*, Thames and Hudson London, 1980;

PRESNER, Helmut: *Gutenberg in Zeugnissem und Bilddokumenten*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 1967;

RACHET, Guy: *Les vergers d'Osiris*, Orban, Paris, 1981;

RACHET, Guy: *Universul arheologiei*, Prefaţă şi note de Radu Florescu. Edit Meridiane, Bucureşti, 1977;

RACOVIŢĂ, Emil: *Spre sud*. Edit. Tineretului, Bucureşti, 1958;

REICKE, B.: *Neutestamentliche Zeitgeschichte*, Alfred Töpelmann V., Berlin, 1969;

RETINSCHI, Alexandru: *Epopeea navelor*. Edit. Albatros, Bucureşti, 1972;

ROBERTSON, Archibald: *Originea creştinismului*, Edit. Politică, Bucureşti, 1958;

ROCHE, Denis: *Carnac*. Ed. Tchou, Paris;

ROCHEIM, Geza: *La panique des dieux*, Payot, 1975;

SANDERSON, Ivan; T: *Investigating the Unexplained*. Englewood Cliffs, New Jersey, 1972;

SĂVEANU, Simion: *Aventuri prin tunelul timpului*, Edit. Sport–Turism, Bucureşti, 1977;

SCHLIEMANN, Heinrich: *Pe urmele lui Homer*. Introducere şi comentarii de Radu Florescu. Edit. Meridiane, Bucureşti, 1979;

SCHUCHHARDT, C.: *Alteuropa. Eine Vorgeschite unseres Erdteiles*, II Aufl., Berlin, 1926;

SHECKLEY, Robert: *Untouched by Human Hands*. Balantine Books, New York, 1954;

SIEVEKING, Ann: *The Cave Artists*, Thames and Hudson, London, 1979;

SIMIONESCU, Ion: *Din ale naturii*. Îngrijire de ediţie, prefaţă şi note de Călin Dimitriu, Edit. Ion Creangă, Bucureşti, 1973;

SNODGRASS, Anthony: *Archaic Greece*, The Age of Experiment. Dent, London, 1980;

STEIN, Gordon (ed.): *An Anthology of Atheism and Rationalism*, Prometheus Books, New York, 1980;

STINGL, Miroslav: *Pe urmele comorilor din oraşele maya*. Edit. Albatros, Bucureşti, 1975;

STOVER, Leon E. and Bruce KRAIG: *Stoenhenge and the Origins of Westrn Culture*, Heinemann, London, 1980;

SULLIVAN, Walter: *Signale aus dem All*, Econ–Verlag, Düsseldorf, 1966;

TAYLOR, John: *Black Holes*, Avon and Fontana, London, 1975;

THENIUS, E.: *Versteinerte Urkunden*. Springer V., Berlin, Heidelberg, New York, 1971;

THOMPSON, John Eric S.: *The Rise und Fall of Maya Civilisation*. University of Oklahoma Press, f. a.;

TOFFLER, Alvin: *Die Zukunftschance*, Von der Industriegesellschaft zu einer humaneren Zivilisation, Bertelsmann, München, 1980;

TOKAREV, S. A.: *Religia în istoria popoarelor lumii*, Ed. II-a, Edit. Politică, Bucureşti, 1976;

TOMESCU, Mircea: *Istoria cărţii româneşti de la începuturi până la 1918*, Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1868;

TOYNBEE I. Arnold: *A study of History*, Oxford University Press, London, 1949;

VELIKOVSKY I.: *Worlds in collision*, Doubleday Co., New York, 1950;

VLĂDUŢIU, Ion: *Polinezienii*. Edit. Tineretului, Bucureşti, 1967;

WHEELER, Margaret: *Walls of Jericho*, Arrow Books Ltd., London, 1955;

WRIGHT, Ernest: *Bringing Old Testament Times to life*. În National Geographic, Washington, December, 1957.

GLOSAR

ACID LISERGIC: substanţă cu aspect cristalin, obţinută din secară, utilizată în farmacologie.

ACRU: măsură de suprafaţă folosită în ţările anglo-saxone, valorând circa 40, 47 ari.

ADN: acid dezoxiribonucleic; aflat în nucleele celulelor, ADN-ul ia parte la formarea proteinelor şi la transmiterea caracteristicilor ereditare.

ADOBE: cărămizi uscate la soare – material de construcţie caracteristic îndeosebi satelor amerindiene din sud-vestul S. U. A. (sp. *adobe*=chirpici).

AED (pl.: aezi): poet-cântăreţ în vechea Eladă (gr.: *aoidos*).

AERODINAMICĂ: ramură a mecanicii fluidelor, care se ocupă cu studiul mişcării aerului şi, în general, a gazelor, precum şi cu studiul mişcării corpurilor într-un mediu gazos (fr.: *aérodynamique*; gr.: *aêr* = aer; şi din *dinamos* = putere, forţă).

AGNOSTICISM: concepţie filosofică idealistă care neagă, parţial sau total, posibilitatea cunoaşterii obiective a lumii, a esenţei fenomenelor. (fr.: *agnosticisme*: gr.: prefixul *a* şi *gnosis* = cunoaştere).

AHEI (sau Aheeni): populaţie, probabil de origine indoeuropeană, aşezată la începutul mileniului al II-lea î.e.n., în Peloponez; denumire generală a vechilor triburi greceşti la Homer, descendenţi ai lui Ahaios.

AHEMENIZI: dinastie persană (558-330 î.e.n.) având ca reprezentanţi de seamă pe Cirus, Cambise, Darius I, Xerxes; imperiul ahemenizilor a fost desfiinţat în urma campaniilor lui Alexandru cel Mare în Orient.

AHU: mormânt acoperit cu o platformă, pe care se află uneori statui – construcţie caracteristică pentru vechea populaţie din Insula Paştelui.

AKKADIANA: limbă semitică răsăriteană, vorbită în Asiria şi Babilonia şi scrisă cu caractere cuneiforme (după Akkad, unul dintre cele patru oraşe ale regatului lui Nimrod).

ALABASTRU: varietate de ghips cu aspect de marmură albă străbătută de vine transparente, folosită la confecţionarea unor obiecte ornamentale. (it.: *albastro*, lat.: *alabastrum*).

ALDINE: litere de tipar cu liniile de bază îngroşate (după numele tipografului Aldus).

ALIDADĂ: dispozitiv ataşat la diferite aparate topografice, care serveşte la măsurarea unghiurilor (fr.: *alidade*; lat.: *alidada*).

ALOE: gen de plante din familia liliaceelor, caracteristice zonelor semideşertice din Africa şi India; sucul extras din frunzele de aloe se folosea pentru prepararea vopselurilor, iar astăzi în farmacologie.

AMAZOANE: populaţie mitologică de femei războinice, care locuiau în regiunea Pontului, fiind celebre pentru îndemânarea lor la călărie şi la tragerea cu arcul.

AMFORĂ: vas sferic sau ovoidal, cu două toarte, în care, în antichitate, se păstrau sau se transportau untdelemnul, vinul, grânele etc. (fr.: *amphore*, lat.: *amphora*).

AMONIŢI: popor antic de origine semită, locuind la răsărit de Iordan; învinşi de Saul, supuşi de David, apoi (sec. al VII–lea î.e.n.) de asirieni, şi contopit (sec. al III –lea e.n.) cu populaţia arabă.

ANACONDA (*Eunectes murinus*); şarpe din regiunile tropicale şi ecuatoriale ale Americii, lung de 7 m, care se hrăneşte cu păsări şi mamifere.

ANAEROBIOTIC (organism): capabil să trăiască într–un mediu lipsit de oxigen; anaerob (fr.: *anaérobiotique*: pref. *an*, gr.: *aêr* = aer, *bios* = viaţă).

ANALECTE: fragmente alese, din unul sau mai mulţi autori, publicate în volum (fr.: *analecta*; gr.: *analektos* = cules, adunat).

ANAMIŢI: populaţie din centrul şi sudul Vietnamului, vorbind limba thai.

ANSCHLUSS: politica, promovată mai ales de nazişti în perioada interbelică, de anexare a Austriei la Germania; în martie 1938 Germania hitleristă ocupă şi anexează Austria, care va fi eliberată în 1945. (germ.: *Anschluss* = alipire).

ANTABLAMENT: element de arhitectură aşezat deasupra zidurilor sau coloanelor unei construcţii, susţinând acoperişul (fr.: *entablement*).

ANTICVA: litere de tipar cu linii de egală grosime, gravate în sec. XV după cele folosite pe monumentele din Roma antică.

ANTROPIC (fenomen): datorat acţiunii omului, cu urmări asupra reliefului, vegetaţiei şi climei (fr.: *anthropique*; gr.: *antrôpos* = om).

ANTROPOGEN: epocă recentă, cuprinzând circa 1 000 000, începând cu cei mai vechi strămoşi ai omului (paleoantropi) şi până astăzi (fr.: *anthropogène*; gr.: *antropos* = om, *gennan* = a da naştere).

ANTROPOMORFISM: reprezentare a zeilor şi divinităţii sub înfăţişare umană, caracteristică îndeosebi mitologiilor antice (gr.: *anthropos* = om, *morphe* = formă).

APOCALIPS: parte a Noului Testament în care este înfăţişat în chip

alegoric sfârşitul lumii; figurativ este folosit pentru desemnarea unei catastrofe înfrozitoare (fr.: *apocalypse*; lat.: *apocalypsis*, din greacă: „revelaţie").

APOCALIPTICĂ (literatura): scrieri cuprinzând diferite prorociri despre mari tulburări sociale, înfricoşătoare fenomene cereşti şi sfârşitul lumii; se cunosc, în întregime sau fragmentar, peste o sută de astfel de texte, majoritatea în traduceri siriene, copte, armene, etiopiene, georgiene.

APOCRIF (despre documente, scrieri, cărţi): atribuit în mod fals altui autor, lipsit de autenticitate, nesigur; manuscris sau tipăritură religioasă nerecunoscută de canoane (fr.: *apocryphe*; gr.: *apokryphos* = ascuns).

APOLOGET: susţinător fervent al unei idei sau al unui sistem, politic sau filosofic; APOLOGETICA este o ramură a teologiei care se ocupă cu apărarea creştinismului, iniţiată în secolele II–III de Justin, Tertullian, Origene (s. a.) şi având ca reprezentanţi principali pe „părinţii bisericii" (gr.: *apologia* = apărare).

ARAGONIT: mineral alcătuit din carbonat de calciu cristalizat, folosit la confecţionarea de obiecte ornamentale (fr.: *aragonite* – după numele provinciei spaniole Aragon, unde a fost descoperit în 1775).

ARAMEICĂ: limbă semitică vorbită de o populaţie originară din deşerturile situate în nordul Arabiei şi care (în jurul anului 1000 î.e.n.) s-a stabilit în Siria; o parte a Vechiului Testament este redactată în arameica biblică, Talmudul palestinian în arameica-ebraică, iar Talmudul babilonian în arameica orientală.

ARCĂ: navă; cutie; ladă (de lemn) pentru păstrarea unor obiecte de cult (lat.: *arca* = ladă, dulap).

ARHETIP: manuscris original de pe care s-au făcut copii; model, tip iniţial după care se călăuzeşte cineva; cercetători mai noi (C. G. Jung) îl definesc ca o „imagine arhaică" rezultată din nenumărate experienţe ale omenirii. (fr.: *archétype*; gr.: *arche* = început, *typos* = tip).

ARHITRAVĂ: element al arhitecturii clasice, constituind partea inferioară a antablamentului şi care se sprijină pe capitelul coloanei sau pe zid (fr.–ital.).

ARIANISM: doctrină creştină formulată de preotul „eretic" Arie (sec. al IV-lea) care nega natura divină a lui Christos (fr.: *arianisme*).

ARIENI: denumire mai veche dată popoarelor indoeuropene, aplicată astăzi popoarelor indoiraniene (fr.: *aryens*).

ASTROFIZICĂ; ramură a astronomiei care se ocupă cu studiul structurii şi compoziţiei aştrilor şi materiei interstelare, precum şi proceselor ce se petrec în cadrul acestei materii (fr.: *astrophysique*; lat.–gr.: *astrum* = stea; gr.: *phusis* = natură).

AURIGNACIAN: fază a paleoliticului superior în Europa apuseană, caracterizată prin unelte de silex lustruite şi apariţia unor unelte de os şi

a primelor gravuri pe os şi pe plăci în Pirinei şi Dordogne (după numele localităţii Aurignac din Franţa).

AUTOGRAF: scris de mâna autorului. Este însoţit, de obicei, de substantivul pe care-l lămureşte: document autograf, semnătură autografă, text autograf etc. (fr.: *autographe*; gr.: *autographos, autos* = însuşi, *graphé* = scrieri).

AVIZO: navă de război de tonaj mic şi cu viteză mare, folosită în trecut pentru transportarea corespondenţei, apoi ca însoţitoare de convoi (fr.-span.).

AXIOMATIC: care se întemeiază pe un adevăr fundamental admis fără demonstraţie, fiind evident prin el însuşi; prin axiomă se desemnează şi un enunţ prim, nedemonstrat, din care se deduc alte enunţuri (fr.: *axiome, axiomatique*; gr.: *axios* = just, *astioma* = preţuire).

AZTECI: populaţie amerindiană din regiunea centrală a Mexicului, aflată pe o treaptă înaltă de civilizaţie în epoca precolumbiană.

BAHAR: mare, ocean (în arabă).

BALCHE: un fel de rachiu din suc de agavă fermentat, folosit de vechii maiaşi în scopuri rituale.

BALANSIER: cadru de lemn ataşat la extremităţile pirogilor folosite în diferite regiuni ale Pacificului pentru a le da mai multă stabilitate.

BALISTICĂ: ramură a mecanicii teoretice care studiază legile mişcării unui corp greu sau ale unui proiectil aruncat sub un anumit unghi faţă de orizont (fr.: *balistique*; it.: *balistica* = maşină de război pentru aruncarea proiectilelor).

BAROGRAF: barometru care înregistrează automat curba înălţimilor atinse de un avion (fr.: *barographe*; *baros* = apăsare, greutate şi *graphein* = scrie).

BASCI: populaţie de origine foarte veche, locuind pe ambele versante ale Pirineilor şi având o cultură proprie încă înaintea răspândirii indoeuropenilor; originea lor este controversată, limba acestei populaţii neasemănându-se cu nici un idiom din Europa (fr.: *Basques*).

BASILEU: în vechea Grecie, conducător de gintă, fratrie sau uniune de triburi, apoi rege ereditar; mai târziu, titlul a fost purtat de către regii persani şi împăraţii bizantini (gr.: *basilikos* = regal).

BATAT (*Ipomeea batatas*): plantă numită şi cartoful-dulce, cultivată în ţările calde pentru tuberculele ei bogate în amidon, vitamine şi zahăr (span. -port. -ital).

BEDUINI: populaţie formată din arabi nomanzi şi seminomazi, răspândită mai ales în Peninsula Arabică şi nordul Africii şi având ca principală ocupaţie păstoritul (fr.: *Bédouin*).

BERBERI: populaţie semito-hamitică din nordul Africii (fr.: *Berbéres*; lat.: *barbarus*).

BIBLIOFILIE: interes deosebit pentru cărţi preţioase, frumoase şi rare (fr.: *bibliophilie*: gr.: *biblion* = carte şi *philia* = iubire, pasiune).

BIBLIOLOGIE: ştiinţa care se ocupă cu studiul cărţilor din punct de vedere al formelor în care se prezintă, al istoricului lor, al conservării lor etc. (fr.: *bibliologie*; gr.: *biblion* = carte, *logos* = vorbire, studiu).

BIOGEOGRAFIE: ştiinţă care studiază repartiţia organismelor animale şi vegetale pe suprafaţa pământului (fr.: *biogéographie*; gr.: *bios* = viaţă, *gê* = pământ, *graphe* = descriere).

BIR: fântână (în arabă).

BLOC: v. TABELAR.

BOSWELLIA: arbust exotic, una dintre speciile din scorţa cărora se obţine, prin crestare, tămâia, substanţă răşinoasă folosită în ceremoniile religioase.

BOŞIMANI: populaţie băştinaşă negroidă din sudul Africii (fr.: *Boschimans*; engl.: *Bushman*; de la *bush* = tufiş).

BRAHICEFAL: craniu cu diametrele longitudinal şi transversal aproape egale (fr.–gr.: *brakhus* = scurt, *kephalé* = cap).

BRASSĂ: unitate de lungime marinărească, măsurând circa 1, 60 m (fr.: *brasse*; lat.: *brachia*, pl. de la *brachium* = braţ).

BRIZANŢI: valuri care se sparg provocând spumă şi care semnalează adâncimea redusă a apei, prezenţa unor stânci sau unui banc de nisip (fr.)

BUBAL: vită cornută din nordul Africii (*Alcelaphus Boselaphus*) cu părul negru şi coarnele în formă de semilună (fr.: *bubale*; gr.: *boubalos* = bivol).

BULĂ: pecete de metal care, în antichitate şi în evul mediu se ataşa unui act pentru a-l autentifica; bula papală era un act solemn emis de cancelaria papală şi prevăzut cu o pecete de plumb (fr.: *bulle*; lat: *bulla*).

BURGUNZI: populaţie de origine germană aşezată în secolul V în stânga Rinului, apoi în Savoia unde a întemeiat un regat, înglobat mai târziu în regatul franc.

CANAANIŢI: trib semitic venit de pe malurile Golfului Persic în Siria, supus şi asimilat de israeliţi; prin limba canaanită se desemnează un grup de limbi semitice, incluzând ebraica şi feniciana, vorbite îndeosebi în Siria şi Palestina (cf. Canaan, vechiul nume al Palestinei).

CANON: lege sau regulă bisericească; cântare bisericească; nume dat cărţilor Vechiului şi Noului Testament (v. sl.: *kanonu*).

CANONIC: privitor la canoane; recunoscut de biserică (fr.: *canonique*; lat.: *canonicus*).

CANOPE: vas funerar, de obicei din alabastru (gr.)

CAPITEL: partea superioară, mai groasă, de obicei ornată, a unei

coloane sau a unui pilastru, care face legătura între fusul coloanei şi arhitravă (it.: *capitello*; lat.: *capitellum*).

CARAIŢI v. KARAIMI.

CARAT: unitate de măsură a greutăţii pietrelor preţioase, egală cu 4,2 grame (fr.: *carat*; în arabă: *qîrât* = mazăre).

CARIBU: mamifer rumegător din Canada, asemănător cu renul (fr.: *caribou* – cuvânt ameridian).

CAROLINGIAN: care aparţine dinastiei lui Carol cel Mare, întemeiată de Pepin cel Scurt în 751; legat de politica, organizarea socială, arta, învăţământul etc. din timpul domniei acestei dinstii.

CAROTĂ: probă cilindrică luată din sol în vederea analizării în laborator a compoziţiei (fr.: *carotte*: lat.: *carota* = morcov).

CARSTIC (relief): formă de relief rezultată ca urmare a acţiunii apelor de eroziune şi dizolvare a calcarelor, gipsurilor şi sării (fr.: *karstique*; germ.: *Karst*).

CAŞALOT (*Physeter catodon*): mamifer marin asemănător cu balena, prevăzut cu dinţi pe falca inferioară.

CATACOMBĂ: galerie subterană, naturală sau artificială, folosită de primii creştini ca loc de refugiu, de oficiere a cultului sau de înmormântare (fr.: *catacombe*; it.: *catacomba*).

CELACANT: peşte osos de culoare albastră, ai cărui strămoşi, apăruţi în urmă cu 300 milioane de ani, sunt socotiţi că făcând trecerea de la peşti la amfibii (fr.–gr.: *kailos* = cav şi *akantha*; înotătoare).

CELENTERAT: animal inferior (hidra, meduza, coralii ş.a.) având o cavitate digestivă cu pereţii alcătuiţi din două straturi de celule şi prevăzut, de obicei, cu tentacule (fr.–gr.: *keilios* = scobit; *enteron* = intestin).

CELŢI: veche populaţie europeană de origine indoeuropeană, absorbită de romani; tipul şi limba celtice s–au păstrat în parte în Bretania, Islanda şi Ţara Galilor (fr.: *Celtes*).

CENNOTE: puţ natural din Yucatan, format prin prăbuşirea bolţilor calcaroase de deasupra unor pânze de apă subterane (sp. am.).

CETACEU: mamifer marin (balena, caşalotul, delfinul) cu capul în formă de peşte şi membrele superioare transformate în lopeţi (fr.–gr.: *ketos* = peşte mare).

CHAC: preot maya specializat în ritualul sacrificiilor.

CHEIE DE BOLTĂ: element arhitectural, de obicei decorat, situat în punctul cel mai înalt al unei bolţi, având rolul de a încheia construcţia şi de a susţine celelalte elemente.

CHIBCHEA: numele dat de spanioli muiscilor (v. muisic).

CHILAN: marele preot al vechilor maiaşi, care se ocupa cu prezicerile.

CHIVOT: cutie aşezată în altar, în care se păstrează cuminecătura

rezervată celor care se împărtăşesc; ladă în care evreii ţineau tablele legii; receptacol de diverse forme, în care se păstrază relicvele socotite sacre (sl.: *kivotu*).

CHONTAL: grup maya locuind pe malul stâng al râului Usumacinta.

COCOM: conducător, şef militar al maiaşilor din peninsula Yucatan.

CODEX: culegere de texte vechi, de obicei cu conţinut variat (lat.: *codex* = tăbliţă, carte).

COIOT: mamifer din vestul Americii de Nord (*Canis latrans*) asemănător lupului (engl.: *coyote* – din idiomul amerindian nahuatl).

COLAŢIONARE: confruntarea unei copii cu originalul, verificarea dacă un document este complet şi corect redactat; compararea între ele a manuscriselor şi ediţiilor pentru a stabili variantele (fr.: *collation*; lat.: *collatio* = reunire, adunare).

COLIBRI: nume dat mai multor specii de păsări (fam. Trochilide) foarte mici, cu penele viu colorate şi zbor iute, din regiunile tropicale ale Americii.

CONCHISTA: cucerirea teritoriilor din America, efectuată în general de mercenari şi aventurieri spanioli (conquistadori), imediat după descoperirea acestui continent (sp.: *conquista* = cucerire).

CONJECTURĂ: părere întemeiată pe presupuneri, pe probabilităţi, formată după aparenţe sau asemănări; completarea adusă unui text care prezintă lacune sau interpolări, aşa fel încât să fie mai aproape de originalul presupus (fr.: *conjécture*; lat.: *conjectura* = presupunere).

CONJUNCŢIE: poziţie a doi sau mai mulţi aştri care, la un moment dat, au aceeaşi longitudine cerească (fr.: *conjonction*; lat.: *conjunctio* = legătură, unire).

CONTOR (COMPTOAR, CONTUAR): agenţie comercială stabilită într-o ţară străină pentru uşurarea tranzacţiilor, depozitării şi transportării mărfurilor (fr.: *comptoir*).

COPAL: răşină balsamică a copaierului (*Copaifera officinalis*) folosită de vechii maiaşi în ritualul sacrificiilor.

COPŢI: membri ai unei secte creştine (iacobiţi) din Egipt şi Etiopia. Limba coptă este derivată din vechea egipteană (fr.: *coptes*).

CORAN: cartea conţinând prezentarea dogmelor şi tezelor religiei musulmane, precum şi diferite precepte religioase, etice şi juridice, legende şi mituri (fr.: *Coran*; în arabă: *qo'ran* = citire).

COSMOLOGIE: ramură a astronomiei care studiază structura şi evoluţia cosmosului şi legile generale care îl conduc (fr.: *cosmologie*; gr.: *Kosmos* = univers).

CORVETĂ: navă de război de mic tonaj, uşor armată şi cu mare mobilitate.

CRESTOMAŢIE: culegere de texte din literatura veche (fr.: *chrestomathie*; gr.: *krestos* = bun, *mathein* = a învăţa).

CRISELEFANTIN (sculpt.): executat din aur şi din fildeş (fr.–gr.: *khrusos* = aur; *elephas* = fildeş).

CRIZOLIT = piatră semipreţioasă de culoare galben–verzuie, silicat natural de fier şi magneziu (fr.: *chrysotithe*; gr.: *khrusos* = aur şi *lithos* = piatră).

CRO–MAGNON: populaţie din paleoliticul superior, locuind în Europa în perioadele aurignaciană şi magdaleniană (după numele unei peşteri de lângă Périgneux, Franţa).

CRONOLOGIE: disciplină ajutătoare a istoriei, care se ocupă cu stabilirea şi succesiunea datelor istorice; sistem de socotire a anilor; succesiune în timp a unor evenimente (fr.: *chronologie*; gr.: *chronos* = timp, *logos* = vorbire, ştiinţă).

CROSSOPTERIGENI: ordin de peşti marini făcând trecerea de la batracieni la peşti, cunoscuţi prin mai multe forme începând cu era primară şi până la celcanţii actuali (fr.–lat.: *crisso* = a acoperi; *pterygium* = pieliţă de unghii).

CUARŢIT: rocă metamorfică alcătuită prin recristalizarea rocilor de cuarţ (nisipuri, gresii etc), folosită în construcţii, ceramică, metalurgie (fr.: *quartzite*; germ.: *Quarzit*).

CUNEIFORMĂ: scrierea unor popoare din Orientul antic, în special asirieni, perşii şi mezii, cu litere în formă de cuie, de obicei săpate în piatră sau imprimate pe tăbliţe de argilă (fr.: *cunéiforme*; lat.: *cuneus* = colţ, formă).

CVADRATURA CERCULUI: problemă care constă în găsirea unui pătrat care să aibă aceeaşi suprafaţă cu un cerc dat şi a cărui latură să aibă un raport raţional cu raza cercului; problema rămâne celebră, pusă încă din antichitate de matematicienii greci, nu poate fi rezolvată, după cum a demonstrat, în 1882, F. Lindemann (fr.–lat.: *quadrare* = a transforma în pătrat).

CVADRIGA: car antic pe două roţi, tras de patru cai înhămaţi unul lângă altul; în Roma antică era folosit la cortegiile triumfale şi în întreceri la circ (lat.: *quadriga*).

DAGA: un fel de material de construcţie primitiv, format din bucăţi de granit, argilă roşie şi pământ, folosit în sud–vestul Africii.

DARABĂ: bucată, fărâmă.

DEMOTICĂ (*scriere*): scriere cursivă simplificată, folosită în vechiul Egipt (fr.: *démotique*; gr.: *demos* = popor).

DIDAHIE: predică, învăţătură, morală (gr.: *dedahi*).

DJEBEL: munte (în arabă).

DJEBELIEHI: beduini seminomazi din Peninsula Sinai; după unele surse, ei ar fi urmaşii unor coloniști aduşi din Egipt şi din nordul Dunării de către împăratul Justinian (sec. al VI-lea) şi care mai târziu au trecut la islamism (în arabă: *djebel* = munte).

DOLERITĂ: rocă vulcanică dură, asemănătoare bazaltului.

DOLICOCEFAL: cu craniul alungit din faţă către spate (fr.-gr.: *dolikhos* = lung; *kephalé* = cap).

DORIENI: populaţie care la venirea grecilor (circa 2000 î.e.n.) era stabilită în Peloponez, insulele egeene şi coastele Asiei Mici; locuitori ai Doridei, în sudul vechei Tesalii (fr.: *Doriens* – v. gr.).

DRAKKAR: ambarcaţiune normandă lungă, cu prora şi pupa ascuţite şi curbate în sus, acţionată îndeosebi prin vâsle şi prevăzută uneori cu o velă dreptunghiulară (din scandinavă).

ECOLOGIE: ştiinţă care se ocupă cu studiul interacţiunii dintre organisme şi mediul lor de viaţă (fr.: *écologie*; gr.: *oikos* = casă şi *logos* = ştiinţă).

ECUMENIC: universal; învestit cu autoritate extinsă asupra întregii biserici creştine (fr.: *oecuménique*; gr.: *oikoumené gè* = pământ locuit).

EDDA: numele a două culegeri din vechea literatură nordică (islandeză) – „Edda poetică" atribuită lui Saemud (sec. al IX-lea – al XII-lea) şi „Edda în proză" a lui Snorri Sturlesson – cu teme din mitologia nordică şi legendele germanice.

EDICT: decret cu caracter normativ, dat de un monarh sau o autoritate bisericească (germ.: *Edikt*; lat.: *edictum*).

ENLUMINURĂ: v. MINIATURĂ.

EOCEN: epocă geologică cuprinsă în prima parte a perioadei paleogene şi caracterizată, între altele, prin existenţa mamiferelor (fr.: *éocène*; gr.: *eos* = răsărit, *keinos* = recent).

EPIGRAFIE: disciplină care se ocupă cu studiul inscripţiilor vechi (fr.: *épigraphie*; gr.: *epi* = peste, *graphein* = a scrie).

ERESIARH: conducătorul unei secte eretice; autor al unei scrieri care profesează o doctrin contrară dogmelor creştine. (fr.: *hérésiarque*; gr.: *hairesis* = alegere, opţiune).

ERG: regiune din Sahara, acoperită cu dune de nisip întinse şi mobile (din arabă).

ESCATOLOGIE: totalitatea concepţiilor religioase referitoare la soarta finală a lumii şi a omului (fr.: *eschatologie*; gr.: *eschatos* = ultimul şi *logos*: ştiinţă).

ETIMOLOGIE: studiul originii cuvintelor unei limbi şi explicarea evoluţiei lor fonetice şi semantice (fr.: *étymologie*; gr.: *etumos* = adevărat, *logos* = ştiinţă).

ETNOGRAFIE: ştiinţă care clasifică popoarele lumii, studiază compoziţia, originea şi răspândirea lor, de asemenea evoluţia culturii lor, moravurile şi particularităţile felului lor de viaţă, legăturile cultural–istorice reciproce (fr.: *ethnographie*; gr.: *ethnos* = popor; *graphein* = a scrie).

ETOLOGIE: disciplină ce ţine deopotrivă de zoologie şi antropologie şi având ca obiect studiul obiceiurilor şi comportamentului vieţuitoarelor în funcţie de condiţiile geografice şi evoluţia istorică (fr.: *éthologie*; gr.: *ethos* = obiceiuri, *logos* = ştiinţă).

ETRUSCI: populaţie, probabil originară din Asia Mică, care trăia în Toscana de astăzi; după ce a exercitat o puternică influenţă asupra Romei, a fost coplet romanizată; limba etruscă n–a fost decât în mică parte descifrată (fr.: *Etrusque*; lat.: *etrusci*).

EVANGHELIAR: carte bisericească cuprinzând cele patru Evanghelii (fr.: *évangéliaire*; lat.: *evangeliarium*).

EXORCISM: practică magică având drept scop alungarea duhurilor rele, prin descântece, rugăciuni, formule magice etc (fr.: *exorcisme*; gr.: *exorkizein* = a jura).

EZOTERIC: privitor la doctrine sau ritualuri care nu pot fi înţelese decât de iniţiaţi; ascuns, secret, criptic (fr.: *ésotérique*; gr.: *esóterikos* = rezervat adepţilor).

FALIE: ruptură apărută în scoarţa pamântului, ca urmare a mişcărilor tectonice verticale, care desparte două grupuri de straturi (fr.: *faille*).

FILISTINI: populaţie antică, originară probabil din Creta, stabilită pe ţărmul răsăritean al Mediteranei în oraşele Gaza, Ascalon, Aşdod, Ekron şi Gad.

FINIC: (înv) curmal (sl.–gr.).

FLORIN: denumirea unor monede de aur (mai târziu şi de argint) care au circulat şi la noi până în sec. al XIX–lea (fr.: *florin*; it.: *fiorino*).

FOG: ceaţă (în engleză).

FREATICĂ (apă): pânză de apă subterană aflată pe primul strat impermeabil de pe suprafaţa pământului şi care alimentează izvoarele şi fântânile, influenţând proprietăţile solului (fr.: *phréatique*).

FREGATĂ: navă uşoară şi rapidă, folosită în marina militară în acţiuni de recunoaştere şi escortă.

FRIGIENI: populaţiei antică, de origine pelasgă, locuind în centrul Asiei Mici; regatul lor, cucerit în sec al V–lea î.e.n. de Cresus, regele Lidiei, a căzut rând pe rând sub ocupaţie persană, macedoneană şi romană (fr.: *Phrygiens*).

FUNGICID: substanţă utilizată pentru combaterea ciupercilor vătămătoare (fr.–lat.: *fungus* = ciupercă; *caedere* = a ucide).

GABIE: platformă orizontală fixată în vârful unui catarg şi folosită

ca post de observaţie, iar la navele cu pânze ca loc de unde se manevrează parâmele (fr.: *gabie*; ital.: *gabbia*).

GABIER: marinar care face serviciul de veghe la gabie; marinar specializat în manevrele navei.

GAELICA: limba celţilor din Scoţia, Irlanda şi Insula Man.

GALLA: populaţie de origine hamitică din sudul Etiopiei şi estul Africii, având ca principală ocupaţie creşterea vitelor.

GENIZĂ: nişă, firidă, de obicei mascată, practicată în zidurile unor sinagogi şi biserici şi servind pentru păstrarea cărţilor religioase, obiectelor de cult etc. (ebr.: *genizah*).

GENTILIC: care aparţine gintei – grupului provenind dintr–un strămoş comun în societatea primitivă (lat.: *gentilus*).

GEOFIZICA: ştiinţă care studiază structura şi proprietăţile fizice ale globului terestru (fr.: *géophysique*; gr.: *gê* = pământ şi *phusis* = natură).

GEOMAGNETISM: ramură a geofizicii care studiază magnetismul terestru (fr.: *géomagnetisme*; *gê* = pământ şi lat; *magneticus*).

GLIPTODON: mamifer edental fosil din America, cu carapace osoasă, măsurând până la 4 m (fr.: *glyptodon*: gr.: *glyptos* = gravat şi *adous, odontos* = dinte).

GORGAN: movilă înălţată deasupra unui mormânt străvechi aparţinând de obicei unui conducător; este frecvent pe mormintele scitice şi, prin influenţă, la cele ale unor triburi dacice (rus: *kurgan*).

GRABEN: porţiune scufundată a scoarţei terestre, de formă alungită şi mărginită de falii paralele (germ.: *Graben* = şanţ).

GRIFON: monstru mitologic, cu corp de leu, cu aripi, cap şi gheare de vultur şi cu urechi de cal. (fr.: *griffon*; lat.: *gryphus*).

GUANO: îngrăşământ bogat în fosfaţi şi azotaţi, proveniţi din acumularea unor excremente de păsări sau de lilieci de peşteră (fr.: *guano*).

GULDEN: v. FLORIN.

HAGIU: titlu dat creştinilor sau musulmanilor care au efectuat un pelerinaj în locurile socotite sfinte de religiile respective (turc.: *haci*; gr.: *hagios* = sacru).

HALO: cerc luminos, colorat, care apare în anumite condiţii atmosferice în jurul soarelui sau al lunii şi care se datoreşte reflexiei şi refracţiei luminii în cristalele de gheaţă aflate în atmosferă la mari înălţimi (fr.: *halo*; gr.: *halôs* = arie).

HAMIŢI: grup de popoare din nordul şi estul Africii; din grupul vorbind limbile hamitice răsăritene fac parte etiopienii, galli şi somalii, din cel al limbilor hamitice apusene berberii, tuaregii, parte dintre marocani

şi grupuri din Algeria şi Mauritania. (fr.: *Chamites*; germ.: *Khamiter* – de la Ham, fiul lui Noe).

HEGIRA: dată la care începe calendarul musulman, comemorând fuga lui Mahomed de la Mecca la Medina (16 iulie 622) şi începutul erei musulmane (fr.: *hégire*; în arabă: *hedjra* = fugă).

HELENISM: perioadă din antichitate, cuprinsă aproximativ între moartea lui Alexandru cel Mare (323 î.e.n.) şi sfârşitul sec. I î.e.n., în care cultura greacă a influenţat puternic numeroase ţări din răsăritul Mediteranei şi Asia Mică (fr.: *héllenisme*; germ.: *Hellenismus*).

HELIADE: cele trei fiice ale Soarelui în mitologia greacă, preschimbate în plopi după moartea fratelui lor Phaeton.

HELIOLATRIE: adorarea soarelui în religiile politeiste (fr.: *héliolatrie*; gr.: *hêlios* = soare, *latreoein* = a sluji)

HEMATIT: oxid natural de fier foarte dur, de culoare roşie sau brună, cu luciu semimetalic (fr.: *hématite*; gr.: *haima* = sânge).

HEMION: măgar sălbatic de mărimea catârâului; odinioară răspândit în Europa şi Asia, se mai găseşte azi în Mongolia şi Tibet (fr.: *hémione*; gr.: *hêmionos* = catâr).

HIDALGO; nobil spaniol.

HIERATICĂ: scriere a vechilor egipteni, cu heroglife cursive şi simplificate (fr.: *hiératique*; gr.: *hieros* = sacru).

HIEROGLIFICĂ: scrierea vechilor egipteni, în care caracterele (hieroglife) reprezintă noţiunile prin figuri de fiinţe şi obiecte, gravate şi sculptate în temple, pe morminte şi monumente publice, de asemenea pe papirusuri (fr.: *hiéroglyphe*; gr.: *hieros* = sacru, *gluphein* = a grava).

HITIŢI: populaţie de limbă indoeuropeană care a pătruns în mileniul al II–lea î.e.n. în Asia Mică; limba hitită, păstrată în textele aflate pe aproape 10000 de tăbliţe de lut ars dezgropate la Bogaz–Köy, lângă Ahkara, a fost descifrată de asiriologul ceh B. Hrozny (fr.: *hittites)* .

HOPI: grup amerindian din familia uto–aztecă (shoshone) locuind în nordul statului Arizona.

HOROSCOP: reprezentarea grafică a poziţiei stelelor, cu ajutorul căreia astrologii pretind că pot prezice soarta cuiva în raport cu data şi anul naşterii sale (fr.: *horoscope*; gr.).

HRISOV: act domnesc care servea ca titlu de propietate, de privilegiu etc. (gr.: *hrisokaulon*: bulă de aur).

HUAXTECI: grup amerindian, probabil înrudit cu maiaşii, locuind în nordul actualului stat mexican Veracruz şi pe malurile râului Panuco.

HULCHE: armă primitivă de lemn, folosită de vechii maiaşi.

IARD: măsură de lungime folosită în ţările anglo–saxone, valorând circa 91,41 cm; un iard are trei picioare, 1700 iarzi formează o milă;

IBIS (*Threskiornis aethiopica*): pasăre asemănătoare cu barza, din regiunile tropicale ale Africii răsăritene. Egiptenii o venerau, deoarece apărea odată cu revărsarea Nilului şi distrugea şerpii.

ICONOGRAFIE: studiul operelor plastice privitoare la un anumit subiect sau dintr-o anumită lucrare; totalitatea ilustraţiilor reprezentând portrete dintr-un manuscris, o carte etc. (fr.: *iconographie*; gr.: *eikon* = imagine, *graphein* = a scrie).

IDEOGRAFICĂ: scriere în care fiecare caracter (ideogramă) reprezintă un cuvânt, o idee (fr.: *idéographique*; gr.: *idea* = idee, *graphein* = a scrie).

IEROMONAH: călugăr cu funcţie de preot (sl.: *ijeromonahu*).

IGNAM: plantă din familia discoreaceelor, cultivată în regiunile calde pentru tuberculi ei bogaţi în amidon.

IHTIOZAUR: reptilă fosilă marină uriaşă, cu corpul semănând cu al peştilor (fr.-gr.: *ikhthus* = peşte; *sauros* = şopârlă).

ILIRI: populaţie indoeuropeană, aşezată în zona fostei Jugoslavii şi Albaniei de astăzi.

ILUMINISM: mişcare de înnoire culturală, desfăşurată mai ales în apusul Europei, în secolele al XVII-lea – al XVIII-lea, îndreptată împotriva scolasticei rigide medievale şi militând pentru răspândirea „luminii" în mase.

IMPRESIUNE LITOGRAFICĂ: expresie prin care se desemnează, în paleontologie, animalele sau plantele fosile conservate prin imprimare într-o rocă de piatră, de obicei calcar (fr.).

INCUNABUL: tipăritură care datează de la începutul artei tipografice (fr.: *incunable*; lat.: *incunabulum* = leagăn).

IN FOLIO: format de carte în care fiecare foaie tipărită este îndoită numai în două, formând deci patru pagini (fr.: *in-folio*; lat.: *in* şi *folium* = foaie).

IN SITU: la faţa locului; în sculptură, se spune despre materialul lucrat la locul unde a fost găsit, fără deplasarea ulterioară a operei realizate (lat.: *in* şi *situs* = aşezare, poziţie).

INTERPOLARE: adăugarea unor cuvinte sau fraze – din greşeală, din ignoranţă sau din rea-credinţă – în textul unui manuscris, unui act, unei cărţi (fr.: *interpolation*; lat.: *interpolare*).

ION: atom, moleculă sau grupare de atomi care au un exces de sarcină electrică de un anumit semn (fr.: *ion*).

ISTORIOGRAFIE: redarea evenimentelor unei epoci, ale unei domnii etc.; disciplină care se ocupă de stadiul scrierilor istoriografice (fr.: *historiographie*; gr.: *historia* = istorie, *graphein* = a scrie).

ITZA: grup amerindian înrudit cu toltecii (v.) sau alt nume dat toltecilor.

KARAIMI: sectă iudaică apărută în secolul al VII-lea e.n. în Asia Mică, răspândită apoi în Egipt, Spania, Polonia, Lituania; îşi spuneau „Fii Bibliei" şi nu recunoşteau Talmudul şi prescripţiile rabinice introduse ulterior (fr.: *caraïtes*; ebr.)

KIWI (*Apteryx australis*): pasăre de noapte din Noua Zeelandă, înaltă de 30 cm, cu aripile atrofiate şi lipsită de claviculă; este pe cale de dispariţie.

KUMARA: numele polinezian al batatului (cartofului dulce).

LAMANTIN (*Manatus*): mamifer cetaceu ierbivor, asemănător cu foca; poate atinge 3m lungime şi o greutate de 500 kg; trăieşte în fluviile din regiunile tropicale ale Africii şi Americii (fr.).

LAMASERIE: mânăstire budistă din Tibet (fr.: *lamaserie*; în tibetană: *lama* = preot).

LAPŢI: populaţie mitologică din Thessalia, celebră prin îndemânarea la dresarea cailor şi prin lupta lor cu centaurii.

LASER: dispozitiv pentru amplificarea sau generarea undelor electromagnetice din domeniul optic, bazat pe efctul de emisiune forţată a sistemelor atomice, care permite o concentrare de energie corespunzătoare unei temperaturi de zeci de mii de grade – folosit în special în chirurgie, telecomunicaţii şi diferite procedee industriale (iniţialele denumirii eng.: *Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation*).

LAZULIT: fosfat natural hidratat de aluminiu, de magneziu, de fier şi de calciu, cristalizat, de culoare albăstruie (fr.: *lazulite*; în arabă: *lâzaward*).

LEGHE: veche unitate de măsură pentru distanţele terestre sau maritime, variind între 4 şi 5,5 km; leghea marină măsoară a douăzecea parte dintr-un grad de pe cercul mare al Pământului, aşadar trei mile sau aproximativ 5,556 km (it.: *lega*; fr.: *lieue*).

LETOPISEŢ: cronică, scriere cu conţinut istoric a vechilor cronicari în care evenimentele sunt consemnate cronologic (v. sl.: *letopisici* = cronograf).

LICIENI: veche populaţie din sudul Asiei Mici (fr.: *Lyciens*; gr.:.).

LIDIENI: veche populaţie din apusul Asiei Mici, a cărei civilizaţie a fost puternic influenţată de greci (fr.: *Lydiens*; gr.)

LITURGHIER: carte cuprinzând rânduiala slujbei bisericeşti oficiată în zilele de sărbătoare (sl.: *liturgija*).

LONGOBARZI: populaţie de origine germanică locuind, în antichitate, în bazinul inferior al fluviilor Elba şi Dunăre; în sec. VI s-a stabilit în nordul şi centrul Italiei (it.: *longobardo*; lat.: *Longobardus*).

LOTUS: nume dat mai multor plante acvatice, cu flori mari, plăcut mirositoare (fr.); fruct din ţara lotofagilor (mit), cu gust delicios şi care făcea pe străini să-şi uite patria.

MAGDELENIAN: ultima perioadă a paleoliticului superior în Europa apuseană caracterizată prin arta parietală pictată reprezentată în peşterile de la Lascaux, Altamira ş.a. (după numele localităţii La Madelaine din Franţa).

MAGNETITA: oxid natural de fier (Fe_3O_4) de culoare neagră sau cenuşie închisă, care se găseşte în roci eruptive şi are proprietatea de a atrage fierul (fr.: *magnétite*; lat.: *magneticus*).

MAMELUCI: cavalerişti dintr-un corp de elită supus sultanilor din Egipt; au fost exterminaţi în 1811 de Mahomed Ali (fr.: *mamelouk* – din arabă).

MANDEISM: doctrina unei secte gnostice care are şi astăzi adepţi în Irak (în aremeică: *madayya* = cei ce ştiu).

MANDRAGORA: plantă ierbacee cu flori violete deschis, cu rădăcini groase (*Mandragora officinalis*).

MAORI: populaţie băştinaşă din Noua Zeelandă, de origine incertă, poate polineziană.

MARAE: denumire, de origine polineziană, a incintelor sacre, prevăzute cu altare şi alte construcţii sub cerul liber din unele insule ale Oceaniei.

MARAVEDI: veche monedă divizionară spaniolă (din arabă).

MASOREŢI: teologi din vechea Palestină, păstrători ai tradiţiei, care în secolele al VII-lea – al IX-lea e.n. au desfăşurat o importantă muncă filologică şi redacţională asupra *Bibliei*, în legătură cu codificarea şi canonizarea Vechiului Testament (în ebraică-aramеică; *masora* = tradiţie).

MASTODONT: mamifer pachiderm fosil uriaş, asemănător cu elefantul (fr.: *mastodonte*; gr.: *mastos* = mamelă, *odontos* = dinte).

MATRIŢĂ: formă de turnat litere la maşinile tipografice (germ.: *Matrize*).

MAZDEISM: religie antică, răspândită în Media şi Azerbadjan, întemeiată pe principiul binelui şi răului (mileniul al II-lea î.e.n. – sec. al VII-lea e.n.) dezvoltată apoi de zoroastrism (fr.: *mazdéisme*).

MEDIEVISTICĂ: ramură a istoriei care se ocupă cu studiul evului mediu.

MEGARON: încăpere centrală a palatului micenian (homeric), lipsită de ferestre, având în mijloc vatra şi slujind ca loc de petrecere pentru oaspeţi.

MEHARIST: militar (francez) făcând parte dintr-un corp african care utiliza cămilele de călărie (fr.: *méhariste*; din arabă: *mehari* = cămilă de călărie).

MERIDIAN: fiecare dintre liniile imaginare care rezultă din intersecţia suprafeţei pământului cu semiplanul sprijinit pe axa polilor geografici

constituind liniile de reper pentru măsurarea longitudinii geografice (fr.: *méridien* – lat.: *meridianus*).

MESCALIANĂ: alcaloid extras dintr–o specie de cactus mexican (peyotl) având proprietăţi halucinogene.

MESIANISM: credinţă într–un mântuitor divin al lumii, care stă la baza religiilor mozaică şi creştină, precum şi a unor curente mistico–religioase (în arameică: *maşiha*, în ebraică: *hammaşilah* = cel uns; în gr.: *christos*).

METATE: pietre pentru măcinatul boabelor de porumb la maiaşi.

MEZOLITIC: epoca mijlocie a pietrei, situată între paleolitic şi neolitic (circa 12000 – 6000 î.e.n.) caracterizată prin apariţia primelor locuinţe construite, a mormintelor colective şi a decăderii artei (fr.: *mésolithique*; gr.: *mésos* = mijloc şi *lithos* = piatră).

MILĂ: unitate de lungime folosită mai ales în ţările anglo–saxone, măsurând 1000 paşi, adică 1478, 5 m (lat.: *mille passus*).

MILĂ MARINĂ: unitate de măsură folosită în navigaţie, măsurând 1853 m.

MILPA: ogor cultivat cu porumb la maiaşi.

MINIATOR: v. MINIATURIST

MINIATURĂ: literă ornată sau ornament pictat care împodobea titlul sau începuturile capitolelor la vechile manuscrise şi în primele tipărituri (fr.: *miniature*, de la *minium* = oxid roşu de plumb).

MISTAGOG: preot antic iniţiat în misterele cultului (fr.: *mystogogue*; gr.: *mustes* = iniţiat, *agagos* = care conduce).

MOA: pasăre (ordinul *Dinornithidae*) înaltă de 3 m, inaptă pentru zbor, originară din Noua Zeelandă; astăzi este dispărută.

MOABIŢI: populaţie antică locuind în nordul deşertului arabic, la est de Marea Moartă (de la Moab, fiul lui Lot, ai cărui descendenţi ar fi conform tradiţiei biblice).

MOAI: denumire locală a statuilor de piatră din Insula Paştelui.

MODERATOR: substanţă (apă grea, grafit, beriliu) care încetineşte emisia de neuroni rezultând dintr–o fisiune nucleară şi întreţine reacţia în lanţ (fr.: *modérateur*; lat.: *moderator*).

MONOFIZITISM: doctrină a unor secte creştine care neagă dubla natură a lui Christos (divină şi umană) susţinând că ar avea o singură natură; este profesată de trei biserici independente: B. armeană, B. iacobită din Siria şi B. coptă din Egipt. (fr.: *monophysitisme*; gr.: *monos* = unic şi *phusis* = natură).

MONOLIT: monument format dintr–un singur bloc de piatră (fr.: *monolithe*; gr.: *monos* = singur, unic şi *lithos* = piatră).

MONTANIST: adept al doctrinei lui Montanus, preot frigian trecut

la creştinism, care în jurul anilor 160–170 a pus bazele unei secte eretice (fr.: *montaniste*).

MUDIR: administrator al unei unităţi teritoriale, în vechiul imperiu otoman (turc.: *müdir*).

MUISCI: grup amerindian din nord–vestul Americii de Sud, aflat în perioada precolumbiană pe o treaptă înaltă de civilizaţie în raport cu grupurile învecinate.

MUSTERIANĂ: perioadă a paleoliticului mijlociu, caracterizată prin folosirea aşchiilor de silex şi de os, şi care este asociată cu omul din Neandertal (după numele localităţii Moustier în Dordogne, Franţa).

NACON: preot maiaş specializat în ritualul sacrificiilor.

NADIR: punct de pe bolta cerească, situat la intersecţia verticalei locului la care ne referim cu emisfera cerească inferioară şi opus zenitului (fr.: *nadir*: din arabă).

NECROPOLĂ: cimitir din antichitate, de obicei situat în subterane (fr.: *nécropole*; gr.: *nekros* = mort şi *polis* = oraş).

NEFRIT: rocă metamorfică compactă, de culoare verzuie, folosită ca piatră semipreţioasă.

NEOLITIC: perioadă care a precedat epoca metalelor (circa 6000 – 2500 î.e.n.) caracterizată prin folosirea uneltelor de piatră lustruită, apariţia agriculturii primitive, a creşterii vitelor, a olăriei şi construirii de locuinţe lacustre (fr.: *néolitique*; gr.: *neos* = nou şi *lithos* = piatră).

NEOTECTONIC: privitor la mişcările mai recente de deformare a scoarţei terestre (gr.: *neos* = nou şi tectonică).

NESTORIENI: sectă creştină bazată pe învăţătura lui Nestorius, patriarhul Constantinopolului, care nega natura divină a lui Christos; n. au fost condamnaţi ca eretici de sinodul din Efes (431), dar au continuat să aibă adepţi mai ales în secolele al XI–lea–al XV–lea.

NOD: unitate de măsură pentru viteza navelor, egală cu o milă marină (1852 m) pe oră.

NOVA: stea variabilă explozivă, a cărei strălucire creşte brusc într–o perioadă care variază între câteva ore şi câteva zile; perioada de revenire la strălucirea iniţială poate fi chiar de ordinul anilor (fr.: *nova*; lat.: *nova stella*).

OBSIDIAN: rocă vulcanică de culoare neagră sau brună–cenuşie, cu aspect sticlos, folosită în epoca de piatră la confecţionarea de arme şi unelte (fr.: *obsidane, obsidienne*; lat.: *petra obsidiana*).

OCRU: varietate de argilă de culoare galbenă, roşie sau brună, formată din hidroxizi de fier şi folosită ca pigment la fabricarea unei vopsele (fr.: *ocre*; gr.: *okhra* = pământ galben).

OCTOIH: carte bisericească ortodoxă, cuprinzând cântările din fiecare zi a săptămânii, cântate succesiv pe opt glasuri (sl.: *oktoihu*).

OCULTIST: adept al unor concepţii şi practici invocând forţe supranaturale şi misterioase, accesibile numai anumitor iniţiaţi (fr.: *occultiste*; lat.: *occultus* = ascuns, secret, misterios).

OFIDIAN: ordin de reptile cuprinzând toţi şerpii (fr.–gr.: *ophis* = şarpe).

OFSET: reproducere tipografică după clişee metalice, prin intermediul unui cilindru rotativ acoperit cu cauciuc, redându-se astfel întreaga fineţe a desenului (engl.: *offset*).

OLIGOCEN: epocă geologică aparţinând paleogenului şi caracterizată, între altele, prin numuliţi şi mamifere (fr.: *oligocène*, gr.: *oligos* = puţin numeros, *kainos* = recent).

OLMECI: populaţie amerindiană precolumbiană din regiunea actualului stat mexican Veracruz.

OPERCUL: fiecare dintre plăcile osoase care acoperă deschiderea branhială la unele specii de peşti; organ cornos care serveşte moluştelor gasteropode la închiderea cochiliei (fr.–lat.: *operculum* = capac).

ORFEVRU: meşteşugar specializat în crearea obiectelor de artă aplicată din metale preţioase (fr.: *orfévre*; lat.: *aurifex* = aurar).

ORICHALC: metal de oarecare preţ menţionat în textele antice, de culoare gălbui-roşiatică, probabil un aliaj de cupru şi zinc – alamă sau tombac (fr.–gr.).

OSUAR: loc sau clădire în care sunt depuse osemintele rezultate din deshumări (fr.: *ossuaire*; lat.: *ossuarium*).

PALEOCEN: prima epocă a paleogenului (eocenului), caracterizată, între altele, prin dezvoltarea mamiferelor placentare (fr.: *paléocene*; gr.: *palaios* = vechi, *kainos* = recent).

PALEOETNOLOGIE: ştiinţă care se ocupă cu studierea popoarelor, astăzi dispărute (fr.: *paléoethnologie*; gr.: *palaios* = vechi, *ethnos* = popor, *logos* = ştiinţă).

PALEOGEN: prima perioadă a neozoicului, caracterizată, între altele, prin fanerograme şi numuliţi (fr.: *paléogène*; gr.: *palaios* = vechi, *genos* = rasă).

PALEOGEOGRAFIE: ramură a geologiei care are ca obiect reconstituirea şi reprezentarea pe hartă a condiţiilor fizico-geografice care au existat în diferite epoci ale istoriei geologice a pământului (fr.: *paléogéographie*; gr.: *palaios* = vechi, *gê* = pământ, *graphein* = a scrie).

PALEOGRAFIE: ştiinţă care se ocupă cu descifrarea scrierilor vechi de manuscrise, hărţi, stele litografice etc. (fr.: *paléographie*; gr.: *palaios* = vechi, *graphein* = a scrie).

PALEOLITIC: cea mai veche perioadă din istoria omenirii, caracterizată prin folosirea uneltelor de piatră cioplită; perioada are o durată de câteva sute de mii de ani, până către 12 000 î.e.n. când începe mezoliticul (fr.: *paléolitique*; gr.: *palaios* = vechi, *lithos* = piatră).

PALEONTOLOGIE: ştiinţă care se ocupă cu studiul organismelor fosile (fr.: *paléontologie*; gr.: *palaios* = vechi, *logos* = ştiinţă).

PALESTRA: şcoală de educaţie fizică în Atena antică, urmată de băieţii de 13–15 ani după absolvirea şcolii de gramatică; în Grecia antică şi Roma: loc special destinat practicării gimnasticii, luptelor etc. (lat.: *palestra*).

PALIMPSEST: pergament de pe care a fost ştearsă scrierea iniţială pentru a fi scris din nou şi pe care se mai văd încă urmele vechii scrieri (fr.: *palimpseste*; gr.: *palin* = din nou, *psestos* = răzuit).

PANEGIRIC: discurs public prin care se elogiază personalitatea cuiva, o comunitate, o doctrină etc. (fr.: *panégyrique*; gr.: *panêgurikos* = elogiu).

PAPIROLOGIE: disciplină care se ocupă cu studiul vechilor papirusuri egiptene şi greceşti (fr.: *papyrologie*; gr.: *papyros* şi *logos* = ştiinţă).

PAPIRUS: plantă acvatică din a cărei tulpină membranoasă se scoteau nişte foi folosite în antichitate şi în evul mediu pentru a scrie pe ele (fr.: *papyrus*; gr.: *papyros*).

PARIETAL: care ţine de perete, care se execută pe pereţi; fresca este o pictură parietală (fr.: *pariétal*; lat.: *paries* = perete).

PASATE: vânturi aproape permanente de pe mările zonelor calde, având între ele o zonă calmă cuprinsă între circa 0° şi 10° latitudine nordică; alizee (germ.).

PELAGIC: privitor la apele mărilor şi oceanelor situate deasupra zonelor adânci (fr.: *pélagique*, gr.: *pelagos* = mare).

PELASGI: populaţia unor triburi străvechi aşezate în sudul Peninsulei Balcanice, vestul Asiei Mici şi câteva insule din această regiune şi litoralul adriatic (fr.: *Pélasges* – v. gr.).

PENUTIENE: familie de limbi amerindiene, vorbite, între altele, de grupurile itza, huaxteci şi maya–quiché.

PERGAMENT: piele (în special de capră sau miel) preparată într–un anumit fel pentru a se putea scrie pe ea (germ.: *Pergamént*; lat.: *pergamena*, de la numele oraşului Pergam).

PERUZEA: piatră semipreţioasă, opacă, de culoare albastră sau verzuie (tc.: *peruze*).

PETROGLIFIE: caractere ale scrierii gravate în piatră (fr.: *pétrogliphes*; gr.: *petra* = piatră, *gluphein* = a grava).

PETROGRAFIE: ramură a geologiei care se ocupă cu studiul rocilor din punctul de vedere al compoziţiei lor mineralogice şi chimice, al formării

lor şi al răspândirii în scoarţa pământului (fr.: *pétrographie*; gr.: *petra* = piatră; *graphein* = a scrie).

PIATRĂ PONCE: rocă vulcanică, cenuşie sau albă, poroasă şi uşoară (fr.: *pierre ponce*).

PICIOR: unitate de măsură la vechii greci cu lungimea variabilă (între 0,32 şi 0,35 m); 2,5 picioare formau un pas, iar 600 picioare un stadiu. Unitate de măsură la roamni (*pes*) cu lungimea de 29,57 cm. Unitate de lungime din ţările anglo-saxone, valorând circa 30,47 cm; un picior are 12 ţoli (*inces*), 3 picioare formează un yard.

PICTOGRAFIE: scriere primitivă în care obectele şi unele idei sunt redate prin desene sugestive (fr.: *pictographie*; lat.: *pictus* = pictat şi gr.: *graphein* = a scrie).

PICŢI: populaţie locuind în antichitate în Scoţia de astăzi; numele le-a fost dat de romani deoarece practicau tatuajul.

PINIPEDE: ordin de mamifere din regiunile reci (foca, morsa, otaria) cu corpul fusiform şi membrele transformate în înotătoare (fr.-lat.: *pina* = înotătoare; *pes, pedis* = picior).

PITON (*Python*): şarpe mare, neveninos, din regiunile tropicale ale Asiei şi Africii, care-şi ucide prada încolăcindu-se în jurul ei; poate atinge 10 m lungime şi o greutate de 100 kg.

PONTIF: preot din Roma antică, făcând parte din Colegiul sacerdotal suprem însărcinat cu supravegherea cultului; înalt demnitar ecleziastic, arhireu, prelat; suveranul pontif este şeful suprem al bisericii catolice (papa) (fr.: *pontife*: lat.: *pontifex*),

PORTULANE: hărţi ale regiunilor maritime (apărute în sec. al XIV-lea) pe care numele porturilor erau înscrise perpendicular pe coastă (it.: *portolano*).

PRAVILĂ: cod de legi civile sau bisericeşti; (v. sl.: *pravila*).

PRECESIUNE (a echinocţiilor): deplasare lentă şi în sens retrograd a punctelor echinocţiale pe ecliptică, dând naştere unui avans al momentului echinocţiului (fr.: *précession*; lat.: *precedere* = a preceda).

PREMICENIANĂ: perioadă din istoria Greciei antice, precedând pe cea a dezvoltării culturii miceniene (circa 1600 î.e.n.) şi numită uneori prehomerică.

PROCURATOR: magistrat roman, ales de obicei dintre liberţi, însărcinat cu conducerea provinciilor imperiului şi cu strângerea dărilor (fr.: *procurateur*; lat.: *procurator*).

PROTOISTORIE: perioadă care, în concepţia istoricilor mai noi, este intermediară între preistorie şi istorie, corespunzând aproximativ epocii fierului (fr.: *protohistoire*; gr.: *protos* = primul, întâiul şi *historia*).

PROTUBERANŢĂ: nori de gaze incandescente, care apar pe fondul

coroanei solare sub forma unor limbi de foc (fr.: *protubérance*; lat.: *pro* = înainte şi *tuber* = umflătură).

PUEBLO: sat ameridian din sud–vestul S. U. A., îndeosebi în Arizona şi New Mexico (span.)

PUNI: nume dat cartaginezilor de către roamni (lat.: *Poeni*).

QUICHE: grup maiaş situat în regiunea lacului Atitlan.

REIS: căpitan de vas, mai târziu comandant de escadră, în ţările turceşti şi arabe.

RELICT (etnografic): restul unui obiect profan sau sacru, în baza căruia se poate reconstitui structura sau funcţiunea obiectului iniţial, pentru stabilirea unui aspect al complexului de civilizaţie sau cultură din care face parte (germ.: *Relikt*; lat.: *relictus*).

REMORA (*Remora*): peşte de mare, măsurând 30–40 cm, având pe cap un disc–ventuză cu care se prinde de alţi peşti, cetacei şi chiar de nave. Cei vechi credeau că poate întârzia înaintarea navelor, de unde şi numele său latinesc (lat.: *remorce* – întârziere).

RINOCEFALI: ordin de reptile caracterizate prin existenţa coardei dorsale (fr.–gr.: *rhugkuhos* = rât, *hephalé* = cap).

RONDE–BOSSE: procedeu, în sculptură şi gravură, cu reliefuri pline (fr.).

RUBRICATOR: cel care în manuscrisele medievale scria cu cerneală roşie anumite iniţiale, cuvinte, titluri etc. (fr.: *rubricateur*; lat.: *rubrica* = pământ roşu).

RUNE: caractere grafice ale celor mai vechi alfabete germanice (germ.: *Runen*; fr.: *runes*).

RUPESTRă (artă): denumire dată manifestărilor artistice, datând din perioadă preistorică (desen, pictură, gravură, sculptură) de pe stânci sau de pe pereţii peşterilor (fr.: *rupestre*; lat.: *rupes* = stâncă),

SABEENI: locuitori din Saba, veche regiune din sudul Arabiei, cucerită de etiopieni în 525 î.e.n.

SAGA: numele generic al vechilor povestiri şi legende scandinave, redactate în mare parte în Islanda, între secolele al XII–lea şi al XIV–lea (din Scandinavă).

SANSCRITĂ: limbă cultă, literară (în opoziţie cu cea populară) în care sunt redactate marea parte a textelor indiene clasice (ind.: *sanskrita* = conform cu prescripţiile, cu regula).

SARMAŢI: veche populaţie nomadă de limbă indoeuropeană, locuind în stepele de la nordul Mării Negre.

SAURIENI: ordin de reptile (şopârle, cameleoni ş.a.) cu pielea acoperită cu solzi cornoşi şi coadă de obicei lungă (fr.: *saurens*; gr.: *saura* = şopârlă).

SCALD: nume al vechilor poeţi scandinavi (fr.: *scalde*, în scandinavă: *skald* = preot).

SCARABEU: insectă din ordinul coleopterelor, cu corpul lat şi turtit, de culoare neagră, cu capul şi cu picioarele dinţate (*Scarabeus sacer*); pecete, amuletă sau bijuterie care înfăţişează un scarabeu (fr.: *scarabée*; lat.: *scarabaeus*).

SCIŢI: populaţie indoeuropeană, originară din Asia Centrală; în sec. al VIII–lea î.e.n., s–a stabilit în stepele din nordul Mării Negre, iar în sec. al VII–lea – al IV–lea î.e.n. a pătruns, în valuri succesive, pe teritoriul locuit de geto–daci.

SCORBUT: boală pricinuită de lipsa vitaminei C (acid ascorbic) în alimentaţie şi care se manifestă prin anemie, lipsa forţei musculare, sângerarea gingiilor, pierderea dinţilor, apariţia unor plăgi. Atinge mai ales pe cei ce se hrănesc numai cu conserve – marinari, exploratori (fr.: *scorbut*; rus.: *skrobota*).

SCORDISCI: populaţie de origine celtică aşezată în Jugoslavia de astăzi.

SCOŢI: triburi celtice care populau iniţial vestul şi nordul Irlandei şi care în secolul al V–lea – al VI–lea s–au stabilit în nordul insulei britanice (fr.: *Scots*).

SCRIB: copist şi alcătuitor de acte la diferite popoare antice (fr.: *scribe*; lat.: *scriba*, de la *scribere* = a scrie).

SCRIPTORIU: atelier de copişti din perioada feudală, funcţionând de obicei pe lângă biblioteca unei mânăstiri sau biserici (lat.: *scriptor* = secretar, copist).

SALEUCIZI: dinastie fondată în Persia şi Asia Minoră de Seleucos, general al lui Alexandru cel Mare; seleucizii au domnit între 312 şi 64 î.e.n.

SELACIENI: subclasă de peşti marini (rechinul, pisica–de–mare ş.a.) cu scheletul cartilaginos (fr.–gr.: *selakkos* = rechin).

SELVA: pădure veşnic verde din regiunile calde ale Americii, îndeosebi din bazinul Amazoanelor, cu solul mlăştinos (sp.–port.: *selva*).

SEMANTICA: ramură a lingvisticii care se ocupă cu studierea sensului cuvintelor şi a evoluţiei acestor sensuri (gr.: *sêma* = semn –*semantikos*).

SEPIE (*Sepia officinalis*): moluscă marină cu capul prevăzut cu zece braţe acoperite cu ventuze şi care, când este atacată, elimină un lichid negricios.

SEPULCRU (*livr*): mormânt (fr.: *sépulcre*; lat: *sepulcrum*).

SIDONIENI: numele dat de vechii greci (Homer) fenicienilor (de la numele oraşului *Sidon*).

SIGLĂ: literă sau grup de litere folosite convenţional ca prescurtare în inscripţii, în manuscrise vechi etc. (fr.: *sigle*; lat.: *siglum*).

SIGNET: emblemă a unei case editoriale sau atelier tipografic (lat.: *signum*).

SIMBOLICĂ: ramură a teologiei consacrată studiului comparativ al simbolurilor de credinţă ale diferitelor confesiuni (germ.: *Symbolik*).

SIMUN: vânt fierbinte şi uscat, destul de puternic, care bate în Saḥara şi Arabia, de la sud la nord (fr.: *simoun*; în arabă: *samoun*).

SINCRETISM: îmbinare a unor elemente din domeniul culturii artistice, literare, filosofice etc. caracteristică folclorului şi mai ales fazelor primitive de dezvoltare a culturii, când diferitele arte nu erau încă diferenţiate (fr.: *syncrétisme*; gr.: *sun* = cu, lat; *cretus* = crescut).

SINOPTIC: care permite o privire generală asupra părţilor componente; Evangheliile sinoptice sunt cele ale lui Matei, Marcu şi Luca, prezentând mari asemănări în relatare (fr.: *synoptique*; gr.: *sunoptikos* = care îmbrăţişează totul dintr–o privire).

SLAVONĂ: limba slavă bisericească şi literară care s–a dezvoltat în Rusia, Serbia şi Bulgaria din vechea slavă bisericească (paleoslavă) şi care folosea alfabetul chirilic.

SMIRNĂ: răşină extrasă din scoarţa unui arbore exotic (*Styrax benzoin*) care arde răspândind un miros caracteristic, folosită la ceremoniile religioase şi la îmbălsămare, de asemenea în medicină şi parfumerie (sl. *smirna*).

SOLUTREAN: perioadă a paleoliticului superior în Europa apuseană, caracterizată prin apogeul uneltelor de silex şi începutul artei parietale gravate (după numele localităţii Solutré din Franţa).

SONAR: detector sonor pentru telecomunicaţii subacvatice, folosit la reperarea unor obiecte submarine (fr.: *sonar*).

SPĂTAR: înalt demnitar la curtea domnească din evul mediu, care purta la festivităţi armele domnului; mai târziu, spătarul avea comanda cavaleriei.

SPECTROMETRU: instrument folosit pentru studiul spectrelor prin măsurarea intensităţii fiecărei radiaţii monocromatice din spectru (fr.: *spectromètre*: lat.: *spectrum* = vedenie şi *metrum* = măsură).

SPEOLOGIE: ştiinţă care se ocupă cu explorarea şi studiul complex al peşterilor (fr.: *spéléologie*; gr.: *spélaion* = peşteră, *logos* = ştiinţă).

STADIU: veche unitate de măsură pentru lungime la vechii greci; un s. olimpic avea 192 m (fr.: *stade*; lat.: *stadium*).

STEATIT: varietate de talc, de culoare albă, gălbuie sau cenuşie, care apare în anumite roci metamorfice şi foloseşte, între altele, la confecţionarea unor obiecte decorative.

STELĂ: monument în formă de coloană sau de obelisc, alcătuit

dintr-un singur bloc de piatră, care poartă de obicei o inscripţie (fr.: *stéle*; gr.: *stele* = coloană).

SUMERIENI: popor antic stabilit în mileniul al V-lea î.e.n., în sudul Mesopotamiei, aproape de Golful Persic, fondator al uneia dintre cele mai vechi civilizaţii cunoscute (fr.: *Sumériens*, de la Sumer).

SURA: verset al Coranului (v.); Coranul conţine 114 sure (în arabă).

TAAMIRI: beduini seminomazi din Deşertul Iudeii, având ca principală ocupaţie păstoritul.

TABELAR: procedeu de tipărire (folosit înainte de descoperirea literelor mobile şi scurtă vreme după aceea), prin tăbliţe de lemn pe care erau gravate imaginile şi textul (lat.: *tabella* = tăbliţă de scris).

TALANT: unitate de măsură pentru greutăţi folosită în Grecia antică şi cântărind 24–26 kg; monedă de aur sau de argint, reprezentând valoarea sumei în aur sau argint cântărind un talant; un talant valora 60 mine, o mină avea 100 drahme (lat.: *talentum*; gr.: *talanton*).

TALASOCRAŢIE: putere întemeiată pe supremaţia maritimă (fr.: *thalassocratie*; gr.: *thalass* = mare, *kratos* = putere).

TALMUD: carte religioasă a evreilor, care conţine un comentariu şi o dezvoltare dogmatică a Vechiului Testament, sub raport religios, legislativ, literar şi istoric; Talmudul cuprinde două părţi: *mişma*, o codificare a tradiţiilor orale şi *gemara*, comentariile (fr.: *Talmud*; ebr.: *talmud* = învăţătură).

TAUROMAHIE: arta de a lupta cu taurii în arenă (fr.–gr.: *tauros* = taur; *makhê* = luptă).

TĂMÂIE: răşină obţinută din scoarţa unor arbuşti exotici, îndeosebi din coaja de *boswelia* originară din Arabia şi Etiopia, solidificată sub forma de boabe roşiatice sau gălbui, care prin ardere produce un fum cu miros aromatic pătrunzător, folosită în ceremoniile religioase (lat.: *thymanea*).

TECTONICĂ: ramură a geologiei care studiază structura scoarţei terestre şi cauzele mişcărilor şi deformărilor ei (fr.: *tectonique*: gr.: *tekton* = constructor).

TELEOSTEENI: grup de peşti osoşi, cu solzi mici şi două opercule care protejează bronhiile, din care fac parte crapul, păstrăvul, scrumbia, tonul, anghila ş.a.

TELURIC: care aparţine pământului, privitor la pământ (fr.: *tellurique*; lat.: *tellus* = pământul).

TEOSOF: adept al unei doctrine filosofico-religioase bazate pe posibilitatea cunoaşterii nemijlocite a esenţei divine (fr.: *théosophie*; gr.: *théos* = Dumnezeu, *sophia* = înţelepciune).

TERATOLOGIE: disciplină care studiază malformaţiile, viciile de conformaţie şi anomaliile de structură ale vieţuitoarelor şi cauzele lor (fr.–gr.: *téras* = minune; *logos* = ştiinţă).

TETRAVANGHEL: carte bisericească cuprinzând cele patru Evanghelii (fr.: *tetraevagelion*).

TLALOCI: zeii tolteci ai ploii, adoptaţi ulterior de maiaşi.

TNT: trinitrotoluen (trotil), substanţă solidă, galbenă, cristalină, folosită ca exploziv cu care se încarcă proiectilele de artilerie şi ale aviaţiei de bombardament convenţionale.

TOLTECI: populaţie amerindiană precolumbiană, locuind în regiunea actualului stat mexican Hidalgo.

TOPONIMIE: totalitatea numelor proprii de locuri, ape, munţi etc. dintr-o ţară sau o regiune (fr.: *toponymie*; gr.: *topos* = loc, *onuma* = nume).

TRACI: populaţie indoeuropeană aşezată de ambele părţi ale Dunării; geto-dacii erau ramura de nord a tracilor.

TRITONIENE (divinităţi): zei ai mării, închipuiţi de obicei cu trup de om şi coadă de peşte (fr.: *Triton*; lat).

TSUNAMI: val uriaş, îndeosebi în mările din Orientul Îndepărtat, provocat de mişcările tectonice ale fundului oceanului (din japoneză).

TUAREGI: populaţie nomadă din Sahara, de origine berberă (fr.: *Touarega*; din arabă).

TUF: rocă formată prin acumularea şi consolidarea unor materii provenite din erupţiile vulcanice (fr.: *tuf*; it.: *tuffo*).

TURBĂ: varietate de cărbune inferior, format prin carbonizarea parţială a unor resturi de plante de mlaştină (fr.: *tourbe*).

TURCOAZĂ: v. PERUZEA.

TURDETANI: veche populaţie din sud-vestul Peninsulei Iberice; la Strabon sunt identici cu tartesienii, la autori mai noi sunt unul dintre triburile iberice supuse de romani.

ŢOL: măsură din ţările anglo-saxone, având circa 2, 54 mm (*inch*).

UED: vale largă, caracteristică unor deşerturi din nordul Africii şi Arabia, cu fundul acoperit cu nisip şi pietriş, prin care se scurg unele ape nepermanente (plural: *uadi* sau *wadi*; fr.: *oued*; în arabă: *ued* = curs de apă).

UNCIALĂ: scriere cu litere majuscule, groase, rotunjite, derivată din literele romane capitale şi folosită la manuscrisele medievale (it.: *unciale*; lat.: *uncialis* = înalt de un deget).

URICAR: (înv) slujbaş al cancelariilor domneşti, scriitor de urice, pisar.

VEDICĂ: limba celor mai vechi texte ale arienilor din India, în care sunt redactate Vedele, cuprinzând rugăciuni, imnuri, formule de consacraţie etc., atribuite lui Buda (ind.: *Veda* = ştiinţă).

VERNAL (punct): punct de intersecţie a eclipticii cu ecuatorul ceresc, în care soarele se află la echinocţiul de primăvară (fr.: *vernal*; lat.: *vernalis* = de primăvară).

VULCANOLOGIE: ştiinţă care se ocupă cu studiul fenomenelor vulcanice actuale şi din trecut, precum şi de modul de evoluţie şi de previziune a erupţiilor (fr.: *vulcanologie*; lat.: *Vulcan* = zeul focului şi gr.: *logos* = ştiinţă).

XILOGRAFIE: procedeu tipografic la care se folosesc clişee gravate în lemn (fr.: *xilographie*; gr.: *xylon* = lemn, *graphein* = a scrie).

WICHITA: grup ameridian din familia hokan-siuană (pawnee), locuind în nordul statului Oklahoma.

ZADĂ: arbore răşinos cu frunze lungi în formă de ace, care cad toamna, cu lemn tare şi durabil (*Lartix decidua*).

ZAPOTECI: populaţie amerindiană precolumbiană, locuind în regiunea actualului stat mexican Oaxaca.

ZAŢ: text cules, aşezat în rânduri şi forme, pregătit pentru tipar (germ.: *Zatz*).

ZENIT: punct de intersecţie al verticalei locului cu sfera cerească, situat deasupra capului observatorului şi opus nadirului; amiază (fr.: *zénith*; din arabă: *samt*).

ZEŢAR: lucrător tipograf care execută manual operaţia de culegere a literelor după manuscris (germ.: *Setzer*).

ZODIAC: zonă circulară a sferei cereşti în care se află cele douăsprezece constelaţii corespunzătoare lunilor anului, conform drumului aparent al soarelui; carte populară de astrologie, cuprinzând preziceri după mişcarea stelelor şi datelor calendaristice (gr.: *zodhiakos*).

ZODIE: fiecare dintre constelaţiile zodiacului (gr.: *zodhion*).

ZOROASTRISM: veche religie a popoarelor din Asia Centrală, Iran şi Azerbaidjan, bazată pe învăţătura lui Zoroastru (Zarathustra, circa 600 – circa 583), reformator al religiei antice iraniene caracterizată prin dualismul binelui şi răului.

ZUNI: grup amerindian, probabil din familia uto-aztecă, locuind în vestul statului New Mexico.

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE 5

ARTĂ ŞI MAGIE: MESAJE ENIGMATICE DIN PALEOLITIC

O fetiţă de cinci ani face o descoperire senzaţională. Mamuţi, elani şi rinoceri în Europa apuseană. Venerele de lut: ritualurile fecundaţiei. Enigma mâinilor cu degete retezate. Picturile din peştera de la Alibeg. Frescele din Tassilli: Sahara a fost cândva o regiune roditoare. Sculpturi megalitice în Carpaţi? 8

BLESTEMUL LUI TUTANKHAMON

Jefuitorii de morminte. Mumiile: tainele îmbălsămării. O cobră devorează „Pasărea de aur". Misterioasa moarte a lordului Carnarvon. Amuleta de fier. O „autopsie" practicată cu o întârziere de trei milenii. Blestemul lui Tutankhamon: ipoteza Dean. 43

ÎNTRE ISTORIE ŞI TEOLOGIE

VECHIUL TESTAMENT: IPOTEZE.. APOCRIFE

Unde se afla paradisul terestru? Potopul – relatare (deformată) a unui eveniment real. Arhetipurile: epopeea lui Ghilgameş. Arheologii dezgroapă Turnul Babel. Cum au pierit Sodoma şi Gomora. Negurile Egiptului. Şi Napoleaon a trecut Marea Roşie. În căutarea muntelui Sinai: a treisprezecea ipoteză. 81

ÎNTRE ISTORIE ŞI TEOLOGIE

NOUL TESTAMENT: TRADIŢII, SIMBOLURI, RELICVE

Christos s–a născut în anul 7 înainte de Christos.. Credo quia absurdum. „Steaua magilor": ipoteza lui Johannes Kepler. Ichtus: o enigmă peste veacuri. *In hoc signo vinces* sau cum s–au născut „legendele pioase" legate de domnia împăratului Constantin. Relicve: „Cămaşa lui Christos", „Giulgiul sfânt" şi Lancea lui Longinus. 124

ÎNTRE ISTORIE ŞI TEOLOGIE

MISTERIOASELE MANUSCRISE DE LA MAREA MOARTĂ

Cum a descoperit paleograful Tischendorf codexul sinaitic. Relatarea lui Mohamed ed–Dib. A. Donini: „.. atmosferă de roman de aventuri". 40 000 fragmente, reprezentând vestigiile a 600 cărţi scrise în opt limbi şi dialecte. Misterioasa „sectă a peşterilor". Ioan Botezătorul şi Iisus Christos au stat în „mânăstirea" de la Qumran? 161

ENIGMELE GALAXIEI GUTENBERG

Marshal Mcluhan; ideile originale ale unui profesor canadian. Întâi au fost sigiliile şi gravura în lemn. Interesantele dezvăluiri ale unor dosare de tribunal. Controverse în legătură cu prima tipăritură. Coster, Waldvogel şi alţii: victime sau impostori? Unde a funcţionat tipografia lui Macarie? Impactul dintre galaxia Gutenberg şi galaxia Marconi poate fi evitat. . . 191

CUM A FOST DESCOPERITĂ AMERICA?

Originea controversată a „amiralului mării–ocean". Cele două morminte ale lui Columb. Uimitoarele dezvăluiri ale unor hărţi medievale. Sursele de inspiraţie ale lui Piri Reis. Extraordinara călătorie a lui Leif cel Fericit, fiul lui Eric cel Roşu. Piatra de la Kensington şi harta de la Yale. Columb a descoperit din întâmplare America? Ipotezele lui J. R. Enterline. . . 223

TUNGUSKA 1908: MAREA EXPLOZIE

„Un imens glob de foc". Cele cinci expediţii ale lui Leonid Kulik. O pădure de „stâlpi de telegraf". Echivalentul a 30 milioane tone de TNT. Ipoteza Kazanţev: explozia unei nave cosmice venite din alte lumi. Opţiuni moderne ale astrofizicienilor: un meteor de antimaterie sau o „gaură neagră"? În legătură cu ipoteza Baxter–Atkins. 263

DE LA PALEOASTRONAUTICĂ LA OZN

Ipotezele paleoastronauticii: de la pluralitatea lumilor locuite la calculele privind numărul civilizaţiilor cosmice detectabile. Ecuaţia lui Drake: „Câteva ace într–un car cu fân de proporţii uluitoare". Un disc cu muzică de Bach şi Beethoven rătăceşte printre stele În legătură cu „vedeniile lui Iezechiel". Pentru sau împotriva OZN–urilor? 291

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ 331

GLOSAR 339